

Fiatal Szlavisták Budapesti Nemzetközi Konferenciája I.

1st Conference for Young Slavists in Budapest

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Szláv és Balti Filológiai Intézet

Eötvös Loránd University
Faculty of Humanities
Institute of Slavonic and Baltic Philology

Budapest, 2012

Fiatal Szlavisták Budapesti Nemzetközi Konferenciája I.

1st Conference for Young Slavists in Budapest

Főszerkesztő/ Editor-in-chief:

Dr. Aleksander Urkom

Szerkesztők/ Editors:

Attila Virók

Dániel Gyugyi

Dóra Alaksza

György Rágyánszki

Júlia Hamsovszki

Marta Zahradníková

Zsófia Fabok

Technikai szerkesztő/ Technical editor:

László Hackl

Bírálok/ Reviewers:

Dr. Aleksander Urkom

Dr. Dorota Várnai

Dr. Elvira Katus

Prof. Dr. István Lukács

Dr. István Vig

Dr. Iván Hegedűs

Dr. Mária Bajzek

Dr. Mária Zsilák

Orsolya Káleczi Simon

Panda Stojanovska

Prof. Dr. Péter Milošević

Dr. Péter Pátrovics

Dr. Róbert Kiss Szemán

Dr. Viktória Lebovics

Dr. Zsófia Kalavszky

Felelős kiadó/ Publisher:

Prof. Dr. István Lukács

Dávid Sótér

ISBN 978-963-284-239-4

Preface	4
---------------	---

I. Languages in the Past

1. Ивана Чанчар - Семантичко транспонованье протоспацијалне отъ + gen конструкције у Маријином јеванђељу	5
2. Dario Lečić - Zvučni simbolizam u hrvatskom jeziku	10
3. Petra Košutar - Hrvatska leksikografija 18. stoljeća u europskom kontekstu	18
4. Susanne Behensky - Родительный падеж с окончанием на –у в русском языке 18-ого/19-ого века	21

II. Languages Today

1. Данка Урошевић - Релативна реченица с релативизатором шта у војвођанским говорима, шумадјско-војвођанског дијалекта	24
2. Dana Palecková - Úroveň kultúry vyjadrovania vo vybraných publicistických textoch	28
3. Halid Bulić - Objekatske supstantivne dopune u obliku prijedložno-padežnih izraza u bosanskom jeziku	32
4. Ines Voršič - Novotvorjenke v slovenskih spletnih oglasih	36
5. Kristina Dragović - Fenomen reciprociteta u srpskom jeziku	39
6. Tatjana Lovre - Metafonimija u frazeologizmima	50
7. Zuzana Sedláčková, Jana Sokolová - Frekvencia vulgarizmov na stredných školách v Bratislavskom kraji	54

III. Languages in Contact

1. Ana Vasung - O bugarskim i hrvatskim frazemima s toponimskom komponentom (države i gradovi)	60
2. Ивана Јањић - Романски и словенски језици у контакту (цинцарски, македонски, румунски)	63
3. Ines Cebović, Una Stipetić-Kalinić - Usporedba fonoloških i fonetskih sustava hrvatskog, srpskog, makedonskog i slovenskog jezika	66
4. Katalin Ozer - Upotreba nemačkih leksema Herr i Frau i njihovih srpskih, odnosno mađarskih ekvivalenata u oslovljavanju	70
5. Nikolina Komorčec - Predikatni proširak u slovačkom, poljskom i hrvatskom jeziku	75
6. Nina Zavašnik - Psovke u južnoslavenskim jezicima te njihova upotreba	79
7. Радослав Стефанов Минков - К семантике слова «оброк» в славянских языках (болгарский, сербский, русский)	82
8. Zoran Radičeski - Германските заемки во српскохрватскиот јазик во нововисокогерманскиот период	84

IV. Culture and History

1. Anna Sirotová, Rastislav Molda - Archetypálne, konfesionálne a národné motívy sklenených vitráží Ludovíta Fullu	90
2. György Rágyanszki - Kultúrnohistorický odkaz Milana Rastislava Štefánika v Sarvaši	93
3. Orsolya Németh - Węgry wobec Solidarności, Solidarność w oficjalnej prasie węgierskiej w latach 1980-83	95

V. Literatures in Contact

1. Magdalena Baran - Kalkwerk: powieść Thomasa Bernharda, sztuka Krystiana Lupy - porównanie	98
2. Julijana Jovičić - Ponovno preispitivanje doprinosa Tereze Albertine Luize fon Jakob-Robinson (Talfj, 1797-1870) i Vilhelmine Karadžić-Vukmanović (Mina, 1828-1894) slovenskoj i srpskoj književnosti i kulturi	101
3. Сања Златковић - Византија у делима Милорада Павића и Радослава Петковића	105

VI. Literatures of the Past Time

1. Gergely Bakonyi - Aranyev Toldi in njegove slovenske vzporednice	108
2. Ivana Perić, Romana Brajša - Ženski lirski subjekt u ljubavnoj lirici hrvatske renesanse	111
3. Josipa Dragičević - Hrvatski preporoditelji (o) ženama	114
4. Kristina Posilović - Groteskni animalizam u Vetranovićevu Pelegrinu	117
5. Maša Zavrtanik - Semiotizacija potopisa Terézije Vansove	120
6. Nikolina Kos - Tajna Marije Jurić Zagorke	123
7. Sanja Šakić - Vitez na rubu pameti	126
8. Tímea Mérai - Хай слово мовлено інакше...» (Аналіз угорського та російського перекладу віршів Лесі Українки з циклу «Сім струн»)	129

VII. Literatures Today

1. Alma Várkonyi - Generacija osemdesetih: najmlajša generacija sodobne slovenske proze	133
2. Dubravka Bogutovac - Tehnike čitanja subjekta u romanu Kinesko pismo Svetislava Basare	136
3. Елена Гришева Георгиева - Функции на цвета в драматургията на А.П.Чехов	139
4. Igor Loinjak - Usvajanje avangardnih tendencija u hrvatskoj umjetnosti – časopis Zenit	142
5. Kornelija Gass - Literarni motiv „grad“ u delima Aleksandra Tišme	145
6. Lidija Rezoničnik - Podoba Poljske in Poljakov v romanu Pločevinasti boben Güntherja Grassa	148
7. Matija Ivačić - Heterotopije krize u Molitvi za Kateřinu Horovitzovu Arnošta Lustiga	151
8. Róbert Túri - Intertekstualnost u delima Milorada Pavića	154
9. Sándor Kristó - Сакральное и профанное пространство в повести Леонида Андреева «Жизнь Василия Фивейского»	157
10. Zuzana Šmatláková – Tavo; Pokus o definovanie a zaradenie postavy z románu Nevesta hól'	160
11. Zsófia Vatali - Na eni in drugi strani brega	165

Preface

Students' conference was formed on the model of similar conferences around the world where young and talented researchers could present their scientific works.

The conference, as its name implies, is exclusively organized for students and its primary aim is publishing students' academic works made in the fields of linguistics, literature, culture and history that pertain to Slavonic people.

Another aim of the conference and publishing the collection of works are to make a certain kind of brand, making the conference of young Slavonic students an annually organized event and its collection of works a highly ranked and acclaimed academic medium. Furthermore, the conference is a great chance for young researchers to present their work and discuss it with colleagues from throughout the Slavonic world.

Following current scientific trends the collection is going to be published exclusively online, which makes its researching data fast and easily accessible to wider audience.

All of the works in the collection have been reviewed and approved for publishing by professors working at our Institute.

It is our hope that all who are interested will enjoy this collection and we also hope that they can forgive us any small mistakes (if any) which they encounter while reading, knowing that these are more or less unavoidable in compiling such a unique and extensive material.

Dr. Urkom Aleksander
Editor-in-chief

Ивана Чанчар

Филозофски факултет, Нови Сад, Србија
ivanamcancar@gmail.com

Семантичко транспоновање протоспацијалне отъ + gen конструкције у Маријином јеванђељу¹

ABSTRACT: In this paper the constructions with the genitive case and preposition отъ in The Codex Marianus are explored. In the beginning constructions with primary meaning of spatial separation are listed followed by more abstract meanings, which are based on primary ablative spatial semantics. Also, in this paper we explore the genitive case without the preposition, which is in the same semantic positions like forms with the preposition, and their frequency is compared.

Keywords: The genitive case, preposition отъ, spatial, ablative, transposition of meanings.

1. Увод

Дато истраживање базира се на когнитивном приступу језику којим се метафорички развој од конкретног ка апстрактном домену представља као когнитивни развојни пут.

Предмет истраживања у датом раду јесте праћење семантичког ширења протоспацијалне аблативне отъ + Gen конструкције у Маријином јеванђељу, старословенском споменику за који се сматра да је најближи првобитном преводу четворојеванђеља. Маријино јеванђеље издао је Ватрослав Јагић 1883. године у Петербургу, а фототипско издање које је у овом раду коришћено издато је 1960. у Грацу.

У раду се такође разматра конкуренција слободног генитива и генитива блокираног предлогом отъ са циљем да се истакне које семантичке класе глагола (или конструкција) могу везивати за себе, поред предлошког генитива, и беспредлошку форму.

С обзиром на то да поређење са грчким оригиналом није било предмет истраживања, статистичка обрада фреквенције предлошке и беспредлошке форме у појединим семантичким пољима, односно уз одређене семантичке класе глагола, не би дала праве резултате, те стога није ни рађена.

2. Спацијалност

Полазна тачка семантичког транспоновања отъ + Gen конструкције налази се у сфери спацијалности где има значење физичког удаљавања, одвајања, одмицања. У оквиру овог семантичког поља постоје субпоља у којима је ова конструкција у одређеном степену семантички транспонована на нешто апстрактнији ниво. Субпоља су груписана тако да иду у смеру од најконкретнијег ка апстрактнијем. На тај начин навођење глагола почиње од најконкретније семантичке класе – глагола који реферишу о физичком кретању у простору.

2.1. Субпоље одвајања

Субпоље одвајања обухвата неколико семантичких класа глагола: глаголе кретања, глаголе ослабљеног кретања, глаголе са имплицираном сепарацијом, глаголе одржавања дистанце, скривања и глаголе са обележјем експектативности.

А) Глаголи кретања

1. Непрефиксирани директивни глаголи (16x): кто сказа вѣдѣти ѿ градѣщаго гнѣва (Мт, 3: 7).
2. Аблативно префиксирани директивни глаголи (60x): і се жена хананѣнска отъ прѣдѣлѣ тѣхѣ ишедѣши вѣдѣши глѣштн (Мт, 15: 22).
3. Адлативно префиксирани директивни глаголи (24x): принде нѣѣ ѿ галилѣѣ на норданѣ (Мт, 3: 13).
4. Перлативно префиксирани директивни глаголи (7x): і видѣвѣше и молниѣ да би прѣшелѣ отъ прѣдѣлѣ нѣхѣ (Мт, 8: 34).
5. Транзитивни директивни глаголи који у себе укључују кретање агенса и пацијенса (6x): мндо неси чашѣ снѣж отъ мене (Лк, 22: 42).
6. Транзитивни глаголи са имплицираним кретањем (имплицираном директивношћу) објекта именоване радње (3x): егда лазара вѣдѣва отъ гроба (Јв, 12: 17).
7. Недирективни глагол отъстоати (3x), односно глаголско-прилошка форма быти (не)далече (4x): а сѣдце нѣхѣ далече отъстонѣтѣ отъ мене (Мт, 15: 8).

Једним примером потврђен је беспредлошки генитив уз недирективну конструкцију быти влизѣ којом се указује на одстојање објекта локализације од оријентира: влизѣ бѣ мѣсто града идеже пропаса нѣса (Јв, 19: 20) *место је било близу града где су разапели Исуса.*

¹ Овај рад, настао под руководством проф. др Јасмине Грковић-Мејор, представља навођење најопштијих закључака истраживања насталог у оквиру курса *Историјска семантика и лексикологија* на докторским студијама Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду, а уједно представља и део ширег испитивања историје српског језика у оквиру пројекта *Историја српског језика* (Евиденциони број: ОИ 178001), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

С обзиром на то да се у конструкцији са прилошким обликом (не)далеје јавља генитив са предлогом *отъ*, а у конструкцији са близу беспредлошки генитив, може се извести закључак да је предлошка форма маркер *даљине*, а беспредлошка (иако само једном потврђена) маркер *близине*: *бѣ же далеје отъ неѣ стадо свинни мѣного пасомо* (Мт, 8: 30).

Само једним примером потврђен је беспредлошки генитив уз директивни глагол *разити са* (*разиѣи се, разбежати се*) којим се реферише о остварењу директивности у неколико различитих праваца након одвајања објекта локализације (овѣца) од оријентира (стадо): *и разидѣтъ са овѣца стада* (Мт, 26: 31).

Б) Глаголи ослабљеног кретања

а) Сепарација се може реализовати кретањем ка горе: *и азъ аште възнесеѣ вѣдѣ отъ земли* (Јв, 12: 32).

б) Постоје глаголи одвајања који не садрже компоненту о усмерености објекта након сепарације: *и аще око твоє съблажнаатъ та изиди е н и вѣрши отъ себе* (Мт, 18: 9), *аще кѣто хоштетъ по мнѣ нти да отъврѣжетъ са себе* (Мт, 16: 24).

Глагол са примарним значењем ослабљеног кретања отъврѣщи 'одбацити' јавља се са предлошким генитивом (1х), док се у рефлексивној форми јавља у новом значењу 'одрећи се' само уз беспредлошки генитив (16х): *аще кѣто хоштетъ по мнѣ нти да отъврѣжетъ са себе* (Мт, 16: 24).

На овај начин семантичку промену прати и промена форме. Управо овај пример јесте најбољи показатељ метафоризације просторних односа где се уочава принцип раста – од когнитивно једноставнијег, просторног параметра, до когнитивно сложенијег, апстрактног који се не може сместити у оквире спацијалности.

В) Глаголи са имплицираном сепарацијом

Постоје глаголи са имплицираним одвајањем које се од физичког аналошким путем шири у смеру апстрактнијих одвајања. У том случају именица у генитиву увек носи семантичку нијансу 'непожељног' од ког се треба излечити, ишчистити, ослободити, избавити, спасти: *и страждѣштен отъ дѣхъ неистѣ и сѣѣлѣахъ са* (Лк, 6: 18), *и сънѣмаахъ са народи мѣнози слышати и цѣлѣти са отъ недѣгъ свонѣхъ* (Лк, 5: 15).

Г) Глаголи одржавања дистанце, скривања

У основи ових глагола јесу глаголи (о)кретања од нечега, односно удаљавања од онога што изазива жељу за одвајањем: *блюдетѣ са и храните са отъ всѣкого лихонѣствѣнѣхъ* (Лк, 12: 15).

Д) Глаголи са обележјем експектативности

У основи ове допунске функције јесте исконско просторно значење, значење удаљавања: *и емоужѣ прѣдша мѣного аншѣша просатъ отъ него* (Лк, 12: 48).

2.2. Субпоље порекла

Форма *отъ + Gen* која примарно идентификује почетну тачку усмереног кретања може да указује на порекло номинованог лица и то: када је идентификатор порекла у конструкцији са копулом: *прѣжде даже не сънѣдоста са оврѣте са нидѣшнѣ вѣ трѣвѣхъ вѣ ѿ дѣа сѣа* (Мт, 1:18), када је копула неексплицирана: *оврѣтодѣ нѣа сѣа носифова нѣе отъ назарета* (Јв, 1: 46), када је идентификатор порекла у адноминалним конструкцијама: *иерн еднѣн нѣнеѣдѣ захарнѣхъ отъ ефилѣрнѣа авнѣнѣа и жена его отъ дѣштерѣ аронѣ и нѣа ен елсаветѣ* (Лк, 1: 5).

3. Сфера агентивности

Протолокациона предлошка генитивна конструкција којом се идентификује агенс представља еволутивни степен више у семантичком развоју и удаљавању од исконског значења. Стадијум који претходи значењу агенса јесте значење порекла, што се види у могућности интерпретирања агенса као *оног лица од ког дата радња потиче*, које је извор радње.

А) Протоаблативном конструкцијом идентификује се носилац (извршилац) радње која је најчешће у форми пасивног партиципа претерита: *да съждетъ са реченое ѿ бѣа* (Мт, 1: 22).

Б) Агенс у *отъ + Gen* форми јавља се и уз пасивни партицип презенте (ненавидѣти, бивати) на два места: *и вѣдетѣ ненавидѣни отъ всѣхъ нѣнеѣ оног радн* (Лк, 21: 17);

В) Уз активни партицип презенте такође се јавља на два места (бивати): *и всѣи людѣи радоваахо са о всѣхъхъ славѣннѣхъ биваюштинѣхъ отъ него* (Лк, 13: 17)

Г) Осим уз партицип претерита и презенте, наведена генитивна конструкција јавља се и уз глаголе њима блиске по значењу (крстити са (5х), пострадади (5х), наоучити са (2х), оправѣдити са (2х), страдати, искоучити са, прославити са, нарицати са, прѣтрѣзати са, навѣкнѣти са, цѣлѣти са, родити са, цоши): *азъ трѣбоуж ѿ тебе крстити са* (Мт, 3: 14).

Д) Генитив са предлогом *отъ* у функцији агенса јавља се уз форме копулативног предиката у ком је лексички део придев (не)вѣзможнѣхъ (6х): *отъ члѣкъ се неѣвѣзможнѣо естѣ а отъ бѣ всѣхъ вѣзможнѣа* (Мт, 19: 26).

Ђ) Протоспацијална генитивна конструкција у значењу агенса јавља се и уз глаголе аудитивне и визуелне перцепције (слышати (7х), видѣти, оувѣдѣти, оуловити): *и слышаша се отъ фарисѣн сѣштен съ нидѣ* (Јв, 9: 40);

Е) Наведена предлошко-падежна конструкција јавља се и уз глагол рецепције: *прѣнѣти примити, добити* (8х): *како вы можете вѣрвати славѣ дроугѣхъ отъ дроуга прѣнѣлѣшѣте* (Јв, 5: 44).

4. Сфера каузалности

А) Контактном немаркираном протоаблативном *отъ + Gen* конструкцији у значењу узрока блиска је семантички агенсу исте формулације, али представља још даљу, апстрактнију пројекцију спацијалног значења.

Генитивом блокираним предлогом *отъ* идентификује се узрок као непосредни изазивач акције, односно однос удаљавања, права аблативност: *нѣ же троуждѣ са отъ пѣти* (Јв, 4: 6), *еште же не вѣроужшѣтедѣ нѣдѣ отъ радости и чюдѣшѣтедѣ са рече нѣдѣ...* (Лк, 24: 41), *и отъ страха вѣзпнѣша* (Мт, 14: 26).

Б) Беспредлошки генитив је у сфери каузалности маркер спољашњег узрока блиског агенсу уз глаголе са значењем страха, стида, бола, будући да се беспредлошким генитивом идентификује директни узрок, његова материјална

садржина или приближавање радње управне предикације појму који је изазива. Јавља се у сфери каузалности искључиво уз глаголе са семантичком нијансом непријатног осећаја страха, стида, бола (болати са (11x), оуболати са (10x), постыдѣти са (6x), срамлати са (2x), плакати са): бонте са догжштааго і дшж і тѣло погоубити (Мт, 10: 28), і оубоѣша са народа (Мр, 12: 12); иже бо аште постыдѣти са мене і доухъ словесъ ... і сѣѣ члѣвскъ постыдѣти са его (Мр, 8: 38).

На основу изложеног закључујемо да беспредлошка форма генитива идентификује спољашњи узрок са обележјем живо /+/-/ уз глаголе са семантичком нијансом страха, стида, бола, односно психичког удаљавања, док предлошки генитив остаје немаркиран по питању типа узрока који идентификује, као и семантичке класе глагола из коју стоји (иако преовлађују глаголи који имају семантичку нијансу одвајања, удаљавања). Беспредлошким генитивом не денотира се човеково унутрашње стање као узрок, нити појединости које га окружују.

5. Сфера партитивности

Партитивност јесте семантичко поље које на еволутивној скали није знатно удаљено од сфере спацијалности, тачније од значења физичке сепарације, с обзиром на то да су аблативност и партитивност блиске категорије, како у семантичком, тако и у генетском смислу (Вечерка, 1963: 183).

Доминантна форма у овом семантичком пољу у испитиваној грађи јесте отъ + Gen конструкција, а беспредлошки генитив јавља се спорадично у конструкцији са заменицама и бројевима.

а) Део који се одваја од целине идентификоване предлошким генитивом може бити у форми заменице: никѣтоже отъ васъ творитѣ закона (Јв, 7: 19), единн же отъ нихъ хотѣхъж і ѣти (Јв, 7: 44).

Беспредлошки генитив у значењу целине од које се одваја део идентификован заменицом јавља се знатно ређе од предлошког генитива: кто оубо тѣхъ трин искрѣнни мѣнитѣ са быти (Лк, 10: 36), во вскрѣшенне оубо которааго нхъ бждетѣ жена (Лк, 20: 33).

б) Значење дела који се одваја од целине може носити категорија броја. Број единн, единна, единно (66x) најзаступљенији је у пољу партитивности, док се остали бројеви јављају знатно ређе (дѣва (8x), пѣтъ, дѣва на десѣте): ѣко ни солодонъ во всен славѣ своен обѣѣе са ѣко единн отъ сиѣхъ (Мт, 6: 29), посла дѣва отъ оученикѣ своихъ (Мр, 11: 1).

Беспредлошки генитив целине од које се одваја део денотиран бројем јавља се само 5 пута и то 4 пута уз број единн и једном уз број дѣва: прѣкъ единн дребннихъ воскрѣсе (Лк, 9: 19), посла дѣва оученикѣ своихъ (Лк, 19: 29).

в) Постоји 7 потврда где се део који се одваја од целине идентификује именицом, односно именичком синтагмом (слоугы, народъ, члѣвкъ, фарисѣи, жена (2x), единн).

Генитив целине од ког се одваја именица са значењем живо /+/-/ близак је генитиву порекла. На овом месту није забележен беспредлошки генитив: единна жена отъ народа рече емоу (Лк, 11: 27).

г) Формом отъ + Gen, без броја, заменице или именице у функцији управног члана, указује се на неодређени део нечега или на део који није ближе одређен. Овакве конструкције често стоје уз глаголе са значењем 'јести, пити, одређивати укус' (ѣсти (4x), снѣсти (2x), пити (7x)), ако се има у виду неодређени део хране или пића (Геродес, 1963: 339): нбо і пси подѣ трапезоѣ ѣдатѣ отъ кроупницъ дѣтескѣ (Мр, 7: 28), гѣж бо вадѣ отъ сѣлѣ не идѣмъ пити отъ плода лозѣнаго (Лк, 22: 18);

односно уз глаголе који својом семантиком наговештавају реализацију радње 'јести' или 'пити' (прѣлати, дати (2x), подати, принести): і посла къ тажѣтелеѣ рабѣ къ вѣрѣма да отъ тажѣтелеѣ принѣсетѣ отъ плодѣ винограда (Мр, 12: 2).

Беспредлошки генитив не јавља се уз глаголе са значењем 'јести, пити, одређивати укус' (уз њих се искључиво јавља предлошка форма), али се зато јавља: уз неке од глагола који својом семантиком наговештавају реализацију радње 'јести' или 'пити' (прѣлати (2x), приносити): прѣлатѣ хлѣба і дастѣ имѣ (Јв, 21: 13), уз глаголе давања, поседовања: дати (3x), имѣти (4x): идѣѣн вращѣна такожде да творитѣ (Лк, 3: 11), уз глаголе ослабљеног кретања, односно физичког одвајања, сепарације: вѣзати (4x), отати (2x), лишити: да не вѣзвратитѣ са вѣспѣтъ вѣзѣтъ рѣзѣ своихъ (Мт, 24: 18), уз глаголе са са обележјем експектативности, односно са значењем 'стремљење ка циљу': искати (8x), трѣбовати (6x), просити (2x), вѣпросити, чѣпати (2x): і аште чѣсо проситѣ къ нѣма доѣ азѣ сътвориѣж (Јв, 14: 14).

6. Сфера темпоралности

Сфера темпоралности представља транспоноване спацијалних семантичких односа на ниво апстрактније природе. Протолокациона аблативност еквивалентна је идентификовању почетне тачке временске процесуалности, односно ингресивности. Беспредлошки генитив у датом семантичком пољу није забележен.

Значење ингресивности, одмеравања трајања радње од њене почетне тачке отъ + Gen најчешће има у конструкцији са недирективним глаголима имперфективног вида: быти (9x), пролѣвати (3x), имѣти, желѣти, сѣмѣти, вѣсхышати, искати, нѣдѣти са, сѣвѣштати, жѣти: отъ шѣстыѣж же годины тѣма быстѣ по всен земѣ до дѣвѣтыѣж годины (Мт, 27: 45), отъ мѣногѣ бо лѣтѣ вѣсхыштаашѣ н (Лк, 8: 29).

7. Сфера квалификативности

Протоспацијална аблативна конструкција отъ + Gen транспонована је у сферу квалификативности при чему даје четири семантичка поља која одсликавају четири различита начина реализације радње управне предикације: инструментативност, медијативност, критериј и комитативност.

А) Инструментативност

а) Употреба анализираних предлошко-падежне конструкције у сфери инструментативности представља пресликавање спацијалних односа у сферу апстрактнијег карактера. Утрошени материјал јесте средство које је

искоришћено за реализацију радње управне предикације, чиме се управо та радња и квалификује (вѣдвннѣжтн (2x), насытнтн (са) (2x), исплѣнтн (са) (3x), сътворнтн (3x), съплестн (2x), бѣватн (постајати), нѣщн): ако дожетъ бѣ ѿ каменна сего вѣдвннѣжтн чада авраамовн (Мт, 3: 9), ндеже сътвори отъ воды вино (Јв, 4: 46).

б) У сфери инструментативности више од предлошког генитива заступљен је беспредлошки генитив (20x), како уз глаголе са семантиком промене форме, стања (исплѣнтн (са) (9x), насытнтн (са) тако и уз придев настао од њих (плѣнт (10x)). У највећем броју случајева лексички експонент беспредлошког генитива нису именице са значењем материјала или грађе, већ именице апстрактног значења (13x): доухъ (2x), хыштеннѣ (2x), нечнстота (2x), прѣмждростъ, ѣростъ, безоумнѣ, скрѣвь, лицедѣрнѣ, безаконнѣ, злоба: і дѣа стаго исплѣнтнѣ са (Лк, 1: 15), естѣ плѣнн лицедѣрнѣ і безаконнѣ (Мт, 23: 28).

Испитивана грађа показује да се беспредлошки генитив првенствено употребљава у случајевима када се радња квалификује инструментативом који носи значење неопипљиве материје.

Б) Медијативност

Радња управне предикације може бити детерминисана протоспацијалном формом отъ + Gen у функцији идентификовања медијатора: і никтоже не дожетъ вѣсѣнтнтн нѣхъ отъ рѣкы отца моего (Јв, 10: 29), нода же родн фареса і зара ѿ тацарн (Мт, 1: 3).

В) Критериј

Детерминисање радње управне предикације идентификовањем основе на којој се темељи њена реализације формулише се као параметар критерија (Павловић, 2006: 238): отъ плода во дрѣво познано бждетъ (Мт, 12: 33), гдѣ емоу отъ оустъ твонхъ сждѣх ти зѣлы раке (Лк, 19: 22).

Г) Комитативност

Сфера квалификативности која указује на детаље, околности и појединости, односно секундарне радње које прате реализацију радње управне радње може се формулисати као категорија комитативности (Павловић 2006: 218).

а) Пратећи детаљ у реализовању радње управне предикације формализован отъ + Gen конструкцијом представља квалификовање радње истицањем елемента који је прати и који је њен интегрални део: аште не отъпоуштаете кожѣдо братоу своемоу отъ срѣцѣ вашнхъ (Мт, 18: 35).

б) Пратећа околност идентификована отъ + Gen конструкцијом чији лексички експонент није интегрални део тела квалификује радњу управне предикације: отъ словесъ во сконхъ оправѣдншн са і словесы скондн сждншн са (Мт, 12: 37) [← оправдаћеш се својим речима / тако што ћеш користити своје речи].

в) Радњу управне предикације (глаголатн (2x)) може прати секундарна радња која пружа увид у пратеће околности или појединости. Секундарна радња идентификује се отъ + Gen конструкцијом која овде има значење блиско значењу порекла изражавајући истовремено квалификацију радње која се може интерпретирати на следећи начин: егда глѣтъ лѣжж отъ сконхъ глѣтъ (Јв, 8: 44) [← говори од својих; говори и (тима) при том открива своје порекло; док говори, открива своје порекло].

8. Посесивност

Беспредлошки генитив је само у сфери посесивности заступљенији од генитива блокираног предлогом отъ. Ово вероватно није случајно јер је посесија општи однос релације два појма, те се концептуално разликује од аблативности и извора радње.

Контактно немаркирана аблативна отъ + Gen конструкција у домену посесивности бележи се укупно 6 пута и то 5 пута као идентификатор резултатива, који се остварује када посесум иступа као резултат директне или индиректне активности посесора (онн же даша емоу рыкы печены часть і отъ бѣчелъ сътъ) (Лк, 24: 42), а једном као идентификатор реципроцитатива – када је посесум денотиран термином сродства, односно има обележје живо /+/: і видѣхомъ слажж его, слажж ѣко инчѣдаего отъ оца (Јв, 1: 14) (Павловић, 2006: 351-352).

Мањи број ових предлошких форми говори о зачетку њиховог продирања у сферу посесивности које може бити подстакнуто интерференцијом са партитивношћу, односно спацијалношћу:

9. Закључак

У закључном излагању важно је истаћи податак да у конструкцијама за исказивање компарације у *Маријином јеванђељу* ниједном није потврђен генитив блокиран предлогом отъ. У овим позицијама јавља се само беспредлошки генитив којим се један појам одмерава према другом, што нам говори да предлог отъ још увек не продире у ово поље: отецъ мон болнн цѣне естѣ (Јв, 14: 28).

Предлог отъ је површински сигнализатор аблативности који самим својим присуством физички одваја две именске речи од којих је једна у генитиву. Површински, односно формални аспект јесте одраз дубље семантике на чему се темељи принцип иконичности. Присуство, односно одсуство предлога отъ у аблативним конструкцијама заснива се управо на принципу иконичности: тамо где је моменат удаљавања израженији или тамо где га је важно истаћи, заступљенија је предлошка форма.

Литература

- Вечерка, Радослав (1963). Синтаксис беспредложного родительного падежа в старославянском языке. *Исследования по синтаксису старославянского языка*: 183-223.
- Геродес, Станислав (1963). Старославянские предлоги. *Исследования по синтаксису старославянского языка*: 313-368.
- Грковић-Мејдор, Јасмина (2001). *Питања из старословенске синтаксе и лексике*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Грковић-Мејдор, Јасмина (2007). *Списи из историјске лингвистике*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Грковић-Мејдор, Јасмина (2008). О когнитивним основама семантичке промене. *Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија*. Београд: САНУ: 49-63.
- Грковић-Мејдор, Јасмина (2010). Развој предикативне посесије у српском језику. Међународни симпозијум „Граматика и лексика у словенским језицима”, Нови Сад – Београд: Матица српска – САНУ, 14–16. септембар 2010 (предато у штампу).
- Ивић, Милка (1958). Систем предлошких конструкција у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолог*. XXII: 141-166.
- Јагич, Ватрослав (1960). *Мариинское четвероевангелие (с примечаниями и приложениями)*. Graz: Akademische Druck – U. Verlagsanstalt.
- Павловић, Слободан (2006). *Детерминативни падежи у старосрпској пословноправној писмености*. Нови Сад: Матица српска.
- Пипер, Предраг (1997). *Језик и простор*. Београд: Библиотека XX век.
- Пипер, Предраг et al. (2005). *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига. Нови Сад: Матица српска.
- СС (1999). *Старославянский словарь по рукописям X-XI веков* [ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова]. Москва: Русский язык.
- Хабургаев, Г. А. (1974). *Старославянский язык*. Москва: Просвещение.

Dario Lečić

Filozofski fakultet u Zagrebu
dario.lecic@gmail.com

Zvučni simbolizam u hrvatskom jeziku

ABSTRACT: According to de Saussure, the linguistic sign is arbitrary, i.e. there is no natural correspondence between a concept and its meaning. Therefore, phonemes have no meaning. Sound symbolism is a linguistic theory according to which phonemes do have a certain meaning. This theory (also known as phonosemantics) tells us that certain words have a particular meaning due to the foneme they contain, i.e. words that have a similar phonological pattern also have a similar meaning.

This study aims to research the situation in the Croatian language when it comes to sound symbolism, more specifically, whether there are any concrete examples that would confirm this theory. In the research itself we rely on the examples from other, better-researched languages (English, Romance, other Slavic) and, based on these, we try to find similar or identical examples in Croatian.

Keywords: phonology, de Saussure, arbitrariness, sound symbolism, phonaesthesia

1. Uvod

1916. objavljen je »Tečaj opće lingvistike« Ferdinanda de Saussurea. Upravo se ta godina i ta knjiga smatraju začecima lingvistike kao znanosti. Jedna od najznačajnijih tvrdnji *Tečaja* je da je jezični znak po svojoj prirodi arbitran, tj. da ne postoji nikakva prirodna povezanost između 'označenika' i 'označitelja'. Drugim riječima, riječi koje koristimo za imenovanje nekog pojma stvar su dogovora (konvencije). Osim toga, de Saussure je velik dio *Tečaja* posvetio raspravi o fonemima i fonologiji. Još od malih nogu uče nas da je fonem 'najmanja jezična jedinica koja nema značenje'. Ta definicija potječe upravo od Ferdinanda de Saussurea. Jedino značenje koje fonem ima je razlikovno, tj. značenje fonema /a/ je to da nije fonem /b/, /c/ itd.

Ove dvije tvrdnje, da je jezični znak arbitran te da fonem nema značenje dugo vremena bile su trn u oku mnogim lingvistima. Kritičari tvrde da de Saussure i strukturalisti imaju pravo tvrditi da su svi jezični znakovi arbitarni; međutim, nemaju pravo tvrditi da ne postoje nearbitarni znakovi te kao primjer navode tzv. 'ikonične' znakove, koji se sastoje i od arbitarnih i od nearbitarnih osobina (Sadowski 2003: 417). Prvi kritičari bili su Otto Jespersen i Edward Sapir koji su eksperimentalnim putem dokazali teoriju zvučnog simbolizma. Pojam zvučni simbolizam (naziva se još i fonosemantika ili fonetski simbolizam) odnosi se na vjerovanje da fonemi samostalno mogu nositi značenje, odnosno da »postoji prirodna podudarnost zvuka i smisla« (Jespersen 1922: 396). Jedna od najranijih definicija zvučnog simbolizma je Humboldtova (citirano u Jespersen 1922: 396) koja kaže da »jezik odlučuje definirati neke predmete pomoću zvukova koji, djelomično sami po sebi, djelomično u kombinaciji s drugim zvukovima, na uho ostavljaju dojam sličan dojamu koji taj predmet ostavlja u umu«. Shodno tome, riječi koje ostavljaju sličan dojam sadrže slične zvukove. Naravno, nije nam cilj tvrditi da je de Saussure bio u krivu. Sve gore navedene definicije, iako to eksplicitno ne spominju, u obzir uzimaju jednu bitnu činjenicu: govornici su ti koji daju punoznačnost odnosu izraza i sadržaja. Znači, taj odnos čak možda objektivno i ne postoji u prirodi (što tvrdi de Saussure), međutim itekako postoji u umu govornika (prema ovome, zvučni simbolizam spadao bi u područje psiholingvistike). Kao fenomen, zvučni simbolizam već je dosta prihvaćen u lingvističkim krugovima, međutim ne postoji konsenzus oko konačnog broja takvih riječi. Dok će neki tvrditi da je fonetski simbolizam samo 'rubni fenomen jezika', drugi će tvrditi da je sav jezik po svojoj prirodi simboličan (Reay 1994: 531).

Iako je ovaj fenomen dosta dobro istražen u nekim drugim jezicima (naročito engleskom iz kojeg i potječe većina primjera u daljnjem tekstu), o njemu se jako malo zna u hrvatskom jeziku. I ovaj rad upravo to nastoji promijeniti. Cilj je ovog rada utvrditi postoje li neki obrasci zvučnog simbolizma u hrvatskom jeziku te mogu li se usporediti s obrascima u jezicima u kojima je zvučni simbolizam bolje istražen. Značaj ovog rada leži u činjenici da je to, koliko je poznato autoru ovog teksta, prvi pokušaj skupljanja i sistematizacije podataka o fonetskom simbolizmu u hrvatskom jeziku. Autor vjeruje da opsežnija istraživanja ne samo hrvatskog, već i ostalih slavenskih jezika mogu pridonijeti kako otkrivanju novih metoda i spoznaja u ovom području, tako i određenju fonetskog simbolizma kao univerzalne pojave u jeziku.

U 2. poglavlju donosimo pregled povijesti promišljanja o fonetskom simbolizmu zajedno s primjerima iz literature. U 3. poglavlju govorimo o tri najčešće vrste fonetskog simbolizma: onomatopeji, reduplikaciji i fonesteziiji. U 4. poglavlju donosimo neka od najuvjerljivijih objašnjenja cjelokupne pojave zvučnog simbolizma. U 5. dijelu donosimo metodologiju istraživanja koje smo izvršili za hrvatski jezik. Rezultate istraživanja donosimo u poglavlju 6, zajedno s raspravom. U 7. poglavlju pokušavamo, na temelju prikazanih rezultata, donijeti neke zaključke o zvučnom simbolizmu u hrvatskom jeziku.

2. Povijesni razvoj teorije

Začeci ideje o zvučnom simbolizmu mogu se pronaći već u antičko doba. U Platonovom djelu *Kratil* Hermogen pita Sokrata jesu li zvukovi unutar riječi arbitarni (odnosno stvar sporazuma) ili je odnos između zvuka riječi i značenja te riječi prirodan. Sokrat zaključuje da »Kratil istinu veli kad kaže da su imena data stvarima prema njihovoj prirodi i da ne može svatko biti tvorac imena; samo onaj tko ima oči uprte u prirodno ime svake stvari može pridati ideju i slovima i slogovima« (Platon 1976: 29-30). Nadalje, Sokrat tvrdi:

»Kako rekoh, imenotvorcu se slovo *ro* (/r/) pričinilo lijepim sredstvom pokreta u svrhu da njim prikaže čin gibanja. Često se je on poslužio da s *ro* označi pokret. Najprije u samoj riječi *rhein* (teći) i u *rhoe* (tok) pomoću tog slova on oponaša čin pokreta: zatim u *tromos* (drhtanje) i u *trekhein* (trčati); još u glagolima: *kruein* (gurati), *thrauein* (drobiti), *ereikein* (derati), *thryptein* (krhati), *kermatizein* (rasparčavati), *rhymbein* (vrtjeti). U svim tim riječima gotovo uvijek on uspijeva pronaći izraz pomoću *ro*. Vidio je imenodavac, moje je mnijenje, da se jezik na tom slovu najmanje zadržava a najviše treperi. Zbog toga, izgleda mi, njime se poslužio za te riječi« (Platon 1976: 77).

Isto tako, iz klasičnog razdoblja potječe još jedan primjer kojeg navodi Jespersen (1922: 396), a koji kaže da prilikom izgovaranja latinske zamjenice *vos* (2.l.pl.) govornik ispupči usne i šalje struju zraka prema sugovorniku (budući da se na njega i odnosi ta zamjenica) dok kod izgovora zamjenice *nos* (1.l.pl.) to nije slučaj.

U novije vrijeme, najranije dokaze zvučnog simbolizma daju Jespersen (1922, 1933), Sapir (1929), Morris Swadesh i drugi. Oni su se uglavnom fokusirali na vokale i to na dihotomije visoki-niski odnosno prednji-stražnji vokali. Najcitiraniji primjer i primjer čije je postojanje dokazano i u mnogim drugim jezicima jest vokal /i/. Jespersen (1933) pokazuje da ovaj fonem simbolizira 'malenost', odnosno da riječi koje sadrže ovaj fonem u većini slučajeva znače malen predmet, malenu osobu ili 'malenu' odnosno kratkotrajnu radnju. Ovdje je nužna jedna napomena. Kada u daljnjem tekstu kažemo da neki fonem 'simbolizira' ili 'označava' nešto, to ne znači da apsolutno sve riječi koje imaju određeno značenje sadrže taj fonem (činjenica koje je bio svjestan i Jespersen) ili obratno, da će sve riječi koje sadrže taj fonem imati značenje iz te domene (najbolji protuprimjer za to je engleska riječ *big* koja ni u kom slučaju ne znači 'malen', a sadrži takav fonem). Naprotiv, to samo znači da će se riječ koja sadrži određeni fonem lakše ustaliti u umu govornika prema analogiji sa sličnim riječima odnosno da će govornik prije odabrati tu riječ nego neku drugu za izražavanje određenog značenja.

Dakle, donosimo neke od Jespersenovih (1933) primjera u kojima /i/ simbolizira 'malenost'. Ove primjere Jespersen je skupio proučavajući rječnike navedenih jezika:

- riječi za 'maleno': engleski *little, tiny, teeny, wee, bitsy, slim, skimpy, infinitesimal, piffling, trivial, flimsy*; latinski *minor, minimus*; grčki *mikrós*; talijanski *piccino, piccolo*; francuski *petit*, mađarski *kis, kicsiny* itd.
- riječi za malena živa bića: engleski *kid, child, chick, kitten, minikin, midget, nipper, pygmy, piccaninny*; njemački *Kind*; latinski *filius*; španjolski *hijo, niño, chico*, danski *pilt* 'dječacić', itd.
- riječi za malene predmete: *bit, piece, splinter, trifle, slice, slip, twig, chip, peak, tip*; talijanski *picco* 'vrh', nizozemski *stip* 'točka'.
- tvorba deminutiva i hipokoristika: engleski *-y/-ie (Willy, baby, auntie)*, *-ling (earthling)*, *-kin*; nizozemski *-ie/-je (koapje, briefje)*; talijanski *-ino/-ina (bambino)*, *-iglio, -icchio*; španjolski *-ico, -illo*; portugalski *-zinho/a*; irski *-in/-een (Mickeen)*; mađarski *-i (Ferencz > Feri, pajti)*.

Kasnije se raznim eksperimentalnim metodama (ispitivanje stavova izvornih govornika; Sapir 1929, Newman 1933 itd.) dokazalo da se suprotno značenje, značenje 'velikosti' u tim istim jezicima uglavnom izražava pomoću vokala /a/. Odnosno, riječi koje sadrže /a/ 'zvuče veće' od onih koje sadrže /i/ pa tako i sam vokal /a/ zvuči većim od vokala /i/. Nadalje, Jespersen (1922: 401) donosi primjere u kojima /i/ označava nešto svijetlo (*gleam, glimmer, light*; njemački *Licht* itd.) dok se nešto tamno i mračno simbolizira fonemom /u/ (engleski *gloom, murky*; njemački *dunkel*; latinski *obscurus*). U istom djelu donosi primjere u kojima /i/ označava nešto blisko dok /a/ označava nešto daleko. Najočigledniji primjer za to su pokazne zamjenice u engleskom (*this i that*), francuskom (*ci i la*) itd. Osim ovih odnosa, raznoraznim eksperimentima pokazano je da se /i/ i ostali prednji vokali percipiraju kao 'svijetli', 'oštri', 'hladni', 'tvrdi', 'lagani', 'brzi', 'uski', dok /a/ i ostali stražnji vokali izražavaju njihove suprotnosti: 'tamno', 'tupo', 'toplo', 'mekano', 'teško', 'sporo', 'široko' itd. (Sadowski 2001: 72).

3. Vrste zvučnog simbolizma

Postoje tri primarne vrste zvučnog simbolizma: onomatopeja, reduplikacija i fonestezijska. Donosimo kratki prikaz svake od ove tri vrste s posebnim fokusom na fonestezijsku.

3.1. Onomatopeja

U školi su nas učili da je definicija onomatopeje 'oponašanje zvukova iz prirode'. Tako bi u onomatopeju spadala sva glasanja životinja i ljudi te zvukovi koje proizvode predmeti i pojave. Fischer (1999: 123) onomatopeju još naziva i 'auditorna ikoničnost' jer su takvi zvukovi »imitacije onoga što ljudi čuju«. Isto tako, Masuda (2007) onomatopeju svrstava u tzv. direktnu fonološku ikoničnost jer je ono što ona označava zapravo stvarni akustički signal (riječ 'ikoničnost' ovdje koristimo kao antonim riječi 'arbitrarnost').

Već smo rekli da je de Saussure bio čvrsti pobornik vjerovanja o arbitrarnosti znaka. Međutim, čak ni sam de Saussure nije mogao zanemariti tako očitu pojavu kao što je onomatopeja i priznaje da je onomatopeja minimalni slučaj ikoničnosti u jeziku, »spontani izraz stvarnosti, koje kao da nam nameće sama priroda« (2000: 126). Međutim, zbog malenog broja onomatopeji u jeziku on ih ne smatra organskim elementima jezičnog sustava (125). Fischer (1999: 124) tvrdi da u ovoj pojavi odnos između izraza i sadržaja nije niti odnos arbitrarnosti niti konvencionalnosti, već odnos njihovog jedinstva. Odnosno, zvuk *zzzzz* ne predstavlja zujanje pčele, bilo arbitrarno bilo konvencionalno, on *jest* zujanje pčele samo što ga proizvodi drugi izvor.

Reay (1994: 535) daje primjer sličnosti u percepciji i transkripciji zvuka kojeg proizvodi ptica kukavica u različitim jezicima: engleski *cuckoo*, francuski *coucou*, španjolski *cuclillo*, talijanski *cuculo*, rumunjski *cucu*, njemački *Kuckuck*, grčki *kokkyh*, ruski *kukuška*, mađarski *kakuk*. Tome možemo dodati i hrvatsku verziju *ku-ku*. Također donosi i sličnosti u transkribiranju ljudskih zvukova. Primjerice, izrazi za šaptanje u različitim jezicima svi sadrže frikativ /s/ ili /ʃ/: engleski *whisper*, njemački *wispern* ili *flüstern*, norveški *hviske*, latinski *susurrō*, francuski *chuchoter*, španjolski *cuchichear*, ruski *šeptat'*, mađarski *súgni, susogni, suttogni* (Reay 1994: 535).

No, ove sličnosti ističu se samo kako bi se zanemarile razlike. A na ovom primjeru možemo uočiti da se onomatopejski izrazi više razlikuju od jezika do jezika nego što si slične. Dovoljno je samo pogledati lajanje pasa u engleskom (*bow-wow*), iranskom (*amh-amh*) i hrvatskom (*av-av, vau-vau*) ili zvuk zvona u engleskom (*ding-dong*), njemačkom (*bim-bam*) ili hebrejskom (*tsil-tsul*). Kako je moguće da zvukovi koji su univerzalni (jer pas se svugdje na svijetu glasa isto) imaju drugačije izraze u različitim jezicima? Reay kaže da nijedna od ovih riječi nije savršena kopija zvukova koji postoje u prirodi jer govorni mehanizam čovjeka ima svojih ograničenja i ne može proizvesti idealnu imitaciju 'neljudskih' zvukova. Ovo se jasno može

vidjeti ako usporedimo spektrogram mačke koja mijauče sa spektrogramom osobe koja govori /m i j a u/: ta dva spektrograma pokazuju potpuno različite obrasce (Reay 1994: 531) (slično objašnjenje ima i Jespersen 1922).

Mnogi lingvisti zanemaruju važnost onomatopeje na temelju kvantitativne činjenice da je broj takvih riječi u jeziku malen, stoga zanemariv te da su takve riječi podložne stilističkim ograničenjima (Crystal i Davy 1969: 105). Zbog svega toga, često ih se naziva i primitivnim riječima.

3.2. Reduplikacija

Kao što joj samo ime govori, reduplikacija je proces u kojem se jezična jedinica ili jedan njezin dio ponavlja (tj. reduplicira) (npr. engleski *ding-dong*, *tick-tock*, *helter-skelter*). Simbolika ovog procesa mogla bi se objasniti na jednostavan način: ponavljanje forme simbolizira repetitivnost sadržaja.

Reduplikacija je vrlo plodan proces u govoru djece. Jakobson (1962) primjećuje da mnoga djeca za 'majku' i 'oca' koriste izraze kao što su *mama* odnosno *papa* (engleski) ili *mama* odnosno *t'at'a* (ruski). On tvrdi da je »dječji govor u početku lišen svake vrste hijerarhije jezičnih jedinica te za njega vrijedi jednadžba: jedna izgovorna cjelina-jedna rečenica-jedna riječ-jedan morfem-jedan fonem-jedna razlikovna osobina« (541). Odnosno, kombinacija jednog suglasnika i jednog samoglasnika (koju Jakobson naziva 'optimalnim nizom') reduplicirana određeni broj puta dovoljna je za izražavanje osnovnih djetetovih potreba. Štoviše, prema Jakobsonu, »ta reduplikacija signalizira da izgovoreni glasovi ne predstavljaju obično blebetanje, već punoznačnu semantičku jedinicu« (542).

No, osim u govoru djece, ovaj proces postoji i u jeziku odraslih. Možda najbolji primjer jezika koji u velikoj mjeri koristi reduplikaciju je japanski u kojem reduplikacija često ima funkciju onomatopeje. Tako japanski *gacha-gacha* znači 'zveckati', *goro-goro* predstavlja pređenje mačke, ali i zvuk groma, a *bara-bara* pljuštanje kiše. Budući da ovaj proces nije toliko produktivan u hrvatskom jeziku, u daljnjem tekstu ga nećemo spominjati.

3.3. Fonesteziija

Fonesteziija je proces u kojem se određeni samoglasnici, suglasnici ili prozodijski elementi percipiraju kao da predstavljaju vidljive ili opipljive osobine predmeta kao što su veličina, težina, svjetlost, mekoća, oblik, temperatura, smjer kretanja itd. (Sadowski 2001: 72). Odnosno, drugim riječima, neki fonem ili skupina fonema smatra se 'prikladnima' za izražavanje određenog koncepta (Reay 1994: 531). Naziv 'fonesteziija' (takve riječi nazivaju se 'fonestemima') potječe od engleskog lingvisti J.R.Firtha. Međutim, s vremenom su se počeli koristiti i drugi nazivi, kao što su ideofoni, psihomorfemi ili fonetske metafore.

Gore navedeni primjeri za vokale /i/, /a/ i ostale spadaju u kategoriju fonesteziije. Kako ne bi sve ostalo na vokalima, donosimo i par primjera konsonantske fonesteziije.

- /-V + // simbolizira neki udarac, što je vidljivo na primjerima: *crash*, *mash*, *bash*, *slash*, *gnash*, *splash*, *clash*, *dash*, *gnash*, *hash*, *lash*, *smash*, *trash*, *thrash*.
- /-ip/ označava kratkotrajni pokret (što se da naslutiti već i iz samog značenja vokala /i/): *dip*, *tip*, *sip*, *quip*, *drip*, *slip*, *flip*, *skip*, *trip*, *snip*, *clip*, *pip*, *blip*.
- /st-/ može imati dva suprotna značenja (Reay 1994: 532):
 - kretanje: *stamp*, *stampede*, *start*, *step*, *stimulate*, *sting*, *stir*, *stomp*, *stray*, *stride*, *stroll*, *strut*, *storm*.
 - stajanje: *stall*, *stay*, *steady*, *stick*, *stop*, *stub*, *stump*.
- /d-/ označava dosadnu odnosno glupu osobu: *daft*, *dead*, *dense*, *dim*, *dizzy*, *dopey*, *dozey*, *drippy*, *droopy*, *dud*, *duff*, *dull*, *dumb*, *dunce*, *dupe*.
- /-in/ označava rezonantan zvuk koji odjekuje dugo: *cling*, *ring*, *sing*, *ting*, *ping*, *bang*, *bong*, *ding*, *gong*, *ting*, *twang*.
- /sl-/ označava klizeći pokret: *slide*, *slither*, *slip*, *slope*, *sleigh*, *sledge*, *slalom*, *slick*, *sloop*. Ova kombinacija fonema ima još nekoliko značenja koja nećemo nabrojati, međutim, važno je napomenuti da, kada se sva značenja ovako uzmu u obzir, ispada da je 91% engleskih riječi koje počinju sa /sl-/ fonestemsko po prirodi (Reay 1994: 532).

Carter i Nash (1990: 119-29) donose temeljnu klasifikaciju odnosa između vrste konsonanta i radnje koju taj konsonant simbolizira (za engleski). Pa tako (a) zvučni suglasnici simboliziraju glasniji, teži, puniji zvuk, dok bezvučni suglasnici simboliziraju tiši, laganiji, tanji zvuk; (b) okluzivi simboliziraju perkusivne zvukove (udaranje, lupanje itd.); (c) frikativi i afrikate simboliziraju frikciju (grebanje, šištanje itd.); (d) nazali i aproksimanti simboliziraju protočnost zvuka ili radnje. Vidjet ćemo vrijede li ove kategorije i za hrvatske konsonante. Newman (1933) eksperimentalnim putem dolazi do zaključka da se palatalni suglasnici percipiraju kao svijetli, no ujedno i veliki dok se dentali percipiraju kao tamni, ali i maleni.

4. Objašnjenja zvučnog simbolizma

Dva najčešća objašnjenja zvučnog simbolizma su akustičko i fiziološko objašnjenje (vidi Masuda 2007). Prema akustičkom objašnjenju, frekvencija nekog zvuka određuje hoće li taj zvuk određivati nešto maleno ili nešto veliko. Primjerice, budući da vokal /i/ ima nisku frekvenciju, /i/ u engleskom, kao što je pokazao Jespersen, označava nešto maleno. Shodno tome, englesko /u/, koje ima visoku frekvenciju, označava nešto veliko. Ista stvar je i s izražavanjem 'svijetloga' pomoću visokih vokala, a 'tamnoga' pomoću niskih vokala jer svijetle boje imaju visoku frekvenciju, a tamne imaju nisku frekvenciju.

Prema drugom, fiziološkom (kinestetskom) objašnjenju, ono što utječe na percepciju nekog fonema je sama tvorba tog fonema. Primjerice, već je rečeno da fonem /i/ u engleskom označava nešto maleno. Neki lingvisti tvrde da je tomu tako zato što je fonem /i/ 'visoki' ('zatvoreni') vokal, odnosno tvori se tako da je jezik postavljen jako visoko u odnosu na gornju stijenku usta te je prostor kroz koji prolazi zrak jako malen. Usto je i prednji vokal jer je jezik postavljen u prednjem dijelu usne šupljine. S druge strane, kod fonema /a/ otvor kroz koji prolazi zrak je najveći stoga /a/ također simbolizira nešto veliko. Isto tako, fonemi koji se nazivaju okluzivi (u engleskom *stops*) tvore se tako da se stvori barijera odnosno da se na trenutak

onemoguću prolazak zraka. Stoga nije nelogično pretpostaviti da će se u riječima koje znače neke prepreke naći okluzivi (vidljivo na engleskim riječima *barrier*, *boulder*, *bulge*,...). Isto tako, na primjeru iz Platonovog »Kratila« vidjeli smo da glagoli koji označavaju kretanje sadrže slovo *ro* upravo zato jer se prilikom tvorbe tog fonema jezik najviše kreće. Također je primijećeno da neki troslovni fonestemi označavaju 'napor' ili 'energiju' (npr. engleski /str-/: *strain*, *stress*, *stretch*, *strive*, *struggle*) iz prostoga razloga što su takve kombinacije teške za izgovoriti, stoga su najprikladnije za izražavanje istog takvog značenja (Reay 1994: 533).

5. Metodologija istraživanja

Sada prelazimo na osnovnu temu ovog rada, a to je vidjeti u kolikoj je mjeri zvučni simbolizam zastupljen u hrvatskom jeziku. Iako ovaj rad nosi naslov 'Zvučni simbolizam u hrvatskom', ono što je prvenstveni predmet interesa ovog istraživanja je fonesezija u hrvatskom. Dakle, cilj istraživanja je pronaći foneme ili skupine fonema u hrvatskom jeziku koji bi simbolizirali neko značenje kao što ga simboliziraju gore navedeni fonemi /i/, /f/- ili /-ij/.

Istraživanja o postojanju zvučnog simbolizma u nekom jeziku općenito se mogu vršiti na dva načina: metodom pretraživanja rječnika tog jezika odnosno metodom ispitivanja stavova izvornih govornika tog jezika. Ovu potonju metodu koristio je, primjerice, Sapir (1929) u istraživanju razlika u značenju između fonema /i/ i /a/. Ispitanicima je dao parove riječi izmišljenog jezika s time da je jedna riječ sadržavala /i/ ili neki sličan fonem, a druga /a/ ili sličan fonem te je od njih tražio da zamisle koja bi od riječi iz para značila veliki predmet, a koja mali. U istom djelu opisuje i jedan drugi eksperiment koji je proveo. Ispitanicima je dao jednu izmišljenu riječ i definirao joj značenje. Zatim bi postupno mijenjao po jedan fonem u riječi i od ispitanika tražio da definiraju svaku novu riječ (ovdje dolazi do izražaja maštovitost govornika). Johnson (1967) koristi jednu još jednostavniju metodu. Ispitanicima je rekao da zapišu sve riječi koje znače 'maleno' kojih se mogu sjetiti. Zatim je pobrojao u koliko se riječi pojavljuju određeni 'veliki' ili 'maleni' fonemi. Rekli smo da će se fonestetske riječi lakše ustaliti u umu govornika. Logično je za zaključiti da će se upravo takvih riječi ispitanici najprije i prisjetiti u ovakvoj vrsti ispitivanja. Ovakve i slične metode kasnije su koristili brojni istraživači iz ovog područja.

U našem istraživanju koristimo metodu pretraživanja rječnika hrvatskog jezika. Autor ovog teksta je mišljenja je da se metoda upitnika može koristiti samo kad već postoje neke informacije o fonestetskoj strukturi nekog jezika. Kao što smo rekli, prema našem saznanju, ne postoje radovi na ovu temu za hrvatski jezik te bi bilo nemoguće izmisliti riječi kojima želimo provjeriti neki fonološki odnos ako ne znamo koji odnos uopće postoji. Stoga je vjerovanje autora da se za neki jezik mora prvo provesti rječničko pretraživanje kako bi se utvrdili idealni fonestemski odnosi (jer rječnik je prikaz idealnog stanja jezika), a tek onda provjeravati kod pojedinih govornika postoje li zaista ti odnosi ili ne.

Rječnici koje smo koristili u istraživanju bili su *Rječnik sinonima hrvatskog jezika* autorica Ljiljane Šarić i Wiebke Wittschen (2008) te *Veliki rječnik hrvatskog jezika* autora Vladimira Anića (2003). Budući da je hrvatski, za razliku od engleskog, jezik s dobro razvijenom morfologijom, trebalo je biti oprezan da se neki morfem greškom ne proglasi fonestemom jer, kao što znamo, morfemi imaju značenje (i to gramatičko značenje). U tu svrhu korištena je i »Hrvatska gramatika« skupine autora (1997) kako bi se provjerilo spominje li se neki fonem ili skupina fonema kao tvorbeni morfem.

6. Fonestemi hrvatskog jezika

Rječnik sinonima hrvatskog jezika pokazao se kvalitetnim izvorom jer na jednom mjestu okuplja riječi sličnog značenja koje se zatim mogu usporediti i po svom fonološkom sastavu. Pretraživanjem rječnika otkriveno je nekoliko zanimljivih fonestema. Krenut ćemo prvo od jednoslovnih fonestema da bi smo kasnije prešli na kombinacije fonema.

a) Može se zaključiti da /r/ simbolizira osobinu brzine što pokazuju primjeri:

brz (i izvedenice *na brzaka*, *brzopleto*), *okretan*, *hitar*, *žustar*, *pokretljiv*, *krilat* (*krilonog*), *žuriti* (izvedenice *žuran*, *užurban*), *strelovit*, *vratoloman*, *prijeki*, *vtoglav*, *trčati* (*trkom*), *sprintati*, *tren*, *juriš*, *promptno*, *prešno* (dijalektno *priša*), *naprasno*, *na prepad*, *frke-frke* (žarg. na brzinu, žurno), *navrat* (često se koristi u frazi *navrat-nanos*), *rapidan*, *bodro*, *hrliti*, *urgentan*, *ekspres*, *frka*, *juriti*, *srljati*, *površan*.

Vjerujemo da bi u ovu kategoriju također spadala imenica *vjetar*, kao i neke vrste vjetrova: *lahor*, *bura*, *orkan*, *vihor*, *nevera*, *tramuntana*, *maestral*, *uragan*.

aa) /r/ također simbolizira kretanje općenito, i to često u kombinaciji s još jednim konsonantom:

mrdati se, *trčati*, *vrzmati se*, *vrjetiti*, *obrtati*, *krivudati*, *vrludati*, *krstariti*, *tumarati*, *kružiti*, *strujiti*, *vrći/vrgnuti* (= baciti), *gurnuti*, *survati se*, *marširati*, *kotrljati se*, *srljati*, *švrljati*, *okrenuti*, *prevrnuti*, *frcati*, *prštati*, *prskati*, *koprcati*, *praćakati*.

Ova skupina primjera podudarna je s gorespomenutim primjerom iz »Kratila« u kojem se pokazalo da je /r/ najprikladniji glas za izražavanje kretanja zbog prirode samog fonema.

aaa) Osim toga, /r/ se pojavljuje u riječima kao što su:

brijati, *derati*, *strugati*, *rezati*, *trgati*, *parati*, *hrapav*, *hrskav*, *hrdati* (= glodati), *trenica* (= ribež), *trusiti*, *brusiti*, *šmirglati*, *grebati* (*greposti*), *drapati*, *čepkati*, *trljati* (*trti*), *trenje*, *oštriti*, *riti* (*rovati*), *žrvanj*, *drobiti*, *mrвити*, *runiti*, *mrskati*, *krckati*, *trusiti*, *prnjav* (poderan).

Ovo bi se moglo smatrati djelomično onomatopejskom upotrebom /r/. Naime, prilikom svake od ovih radnji nastaje nekakav zvuk, a taj zvuk je obično /r/ ili sličan zvuk.

b) /u/ označava nešto nekvalitetno, glupo odnosno osobu s takvim osobinama:

glupost, *ludost*, *apsurd*, *nebuloz*, *budalaština*, *lupetanje*, *šuć-muč* (koristi se u izrazu ~ *pa prolj*), *čudno*, *udaren* (~ u glavu), *ćaknut*, *ćuknut*, *šuknut*, *šuk-šuk*, *jogunast*, *tupast*, *šupljoglav*, *bukvan*, *duduk*, *lule*, *burgija* (= besmislica, srbizam), *ćudljiv*,

mušičav, stupidan, pomaknut, smušen, ludak, mutan, šuša, bukvan, tukac, mulac, tamplek, tuluman, tudum, ćutuk, zbuđen, izbezumljen, sumanut, smućen, šumast, podmukao, žučljivac, lupež, munjen, lupnut, drmnut, mućka, smutnja, truba (= nesposobnjaković), buntovnik, žutokljunac, grubijan, hulja, đubre, buzdovan, huncut, šenut (= pomaknut, lud), šuft, šuga, grub, surov, razuzdan. Također postoji malen broj riječi koje označavaju nekvalitetna mjesta kao što su *rupa, cumez* itd.

c) Palatali /l/, /k/ (lj) i /ɲ/ (nj) označavaju nešto nečisto i neugodno što je vidljivo na primjerima:

prljav (zaprljati), mrlja, fleka, ljaga (mrlja na nečijem ugledu), *ljigavo, bljutavo, gnjilo, gnjusno, gnjecavo, pljesniv, memla* (*memljiv* = pun vlage), *brljotina, drljati* (= brljati)

Isti se ovi fonemi također koriste za imenovanje nečistih vodenih površina: *lokva, mlaka, blato, kal, glib, kaljuža, talog, poplava, mulj, bljuzga, lapavica* (= bljuzgavica), *ljaga, slatina* (= močvara), kao i za neugodne tjelesne tekućine: *bala (balav), slina, šmrkalj, pljuvačka, sluz, gnoj* (žarg. *gnjoj*), *brabonjci* (izmet ovaca i koza), *hunjavica* (= prehlada).

d) /t/ označava potpunost odnosno važnost nečega:

apsolutan, potpun, kompletan, perfektan, čvrsti, tvrd, krut, totalno, stubokom, čitavo, točan, utopijski, fantastičan, detaljan, monolitan, jedinstven, stalan, kompaktan, bitan, znatan, osjetno, istinski, zaista, stvarno, otporan, postojan, rezistentan, trajan, stabilan, stalozhen, trpežan (od *trpiti*).

U »Hrvatskoj gramatici« spominje se morfem /-it/ kao tvorbeni morfem za izražavanje osobine opskrbljenosti i obilja. Iz tog razloga u ovaj popis nismo uvrstili riječi kao što su *cjelovit, temeljit* itd.

e) Suprotnost fonestemu /t/ predstavljao bi fonem /l/ koji simbolizira neku nepotpunost odnosno nestabilnost:

klimati, klonuti, podleći, klecati, labav, slab, klisko, kolebljiv, malaksati, lehuhati, klatiti se, kolaps, slom, pokleknuti, klepati (sastavljati stihove s mukom), *mlitav, mlohav, oklijevati, oscilirati, fluktuacija, lomiti se (lomljiv), fragilan, mlak, vrludati, slab, letargičan, labilan, boležljiv, kržljiv, kilav, plah, filigranski, šlampav, mlak, lecnuti se* itd.

Nadalje, pogledajmo neke apstraktne imenice koje sadrže /l/, kao što su *posustalost, klonulost, iznemoglost, onemoćalost, malaksalost, oslabjelost, oronulost, uvenulost*. Za tvorbu apstraktnih imenica u hrvatskom uglavnom se koristi morfem /-ost/. Ovdje još jednom vidimo da se značenje 'nestabilnosti' postiže upravo dodavanjem fonema /l/, tj. da je /-lost/ alomorf koji je po svojoj prirodi fonestetski.

ee) Slično značenje, ono nestabilnosti i neugodnosti može se izraziti i pomoću /r/:

krhko, drhtati, titrati, vibrirati, vijoriti, treptati, žmirkati, tresti, lepršati, treperiti, teturati, strepnja, trtarenje, usplahiren, isprekidano, drmati se, druskati, drocati, treskati, truckati (voziti se po neravnoj cesti), *tandrakati, trapati* (kretati se nespretno), *traljav, otrcan, hramati (hrom), posrtati*. U ovu skupinu pripadali bi i neugodni fizički osjećaji kao što su *srsi, trnci, žmarci, ježuri, mravci, trnuti, kostriješiti se, groznica, bridjeti* (osjećati gorenje od dodira koprive), *štrecati, grč*.

f) /s/ odnosno /z/ označavaju neku vrstu svjetlosti:

bljesak, svjetlo (svjetlucati), iskra, sjaj, jasan, odsjev, plamsaj, raskoš, blistati, bistar, ljeskati se, zračiti, svijetao, sijevati, sinuti, kresnuti, krijesnica, kristal, iskrnuti, raskoš, svitati (svitac = krijesnica), ozariti se, proziran.

ff) Suprotnost ovom značenju predstavljao bi fonem /m/ koji simbolizira nešto tamno i nejasno:

mračan, taman, tmina, mrk, pomrčina, mutan, magla, sumoran, tmuran (tmuo), čamiti, namršten, misteriozan, kao i osobe koje se tako osjećaju: *namrgođen, natmurenko, pesimist, mrgud, namćor, potmuo*.

g) /k/ simbolizira proizvodnju nekog zvuka, obično visokog i rezonantnog (slično engleskom /-ing/):

jauk, cilik, vrisak, povik, poklič, uzvik, kliktanje, eksklamacija, cijuk, cvrkut, piskati, zveket, prasak, tresak, zvuk, lelek, urlik, krik, tandrakati, arlaukati, kukati, plakati.

U ovu skupinu pripadala bi i većina glasanja životinja, kao što je: *mijaukanje* (mačke), *gakanje* (guske, vrane), *kokodakanje* (kokoši), *kukurijekanje* (pijetla), *pijukanje* (pilići), *gukanje* (golubovi), *hukanje* (sove), *kreketanje* (žabe), *kukanje* (kukavice), *meketanje* (koze), *blekanje* (ovce), *mukanje* (krave), *frktanje* (konja), *njiskanje* (prodorno glasanje konja), *skvičanje* (svinje), *pućpurikanje/pućkanje* (pure), *cvrkutanje* (ptica), *živkanje* (vrapca), *groktanje/roktanje* (svinje), *rikanje* (lavova), *siktanje/psikanje* (zmije).

Tu bismo još dodali i sve imenice koje završavaju na /-ka/, a simboliziraju neku buku i užurbanu aktivnost. Ponovno je pitanje je li taj /-ka/ morfem, međutim u gramatici nismo našli spomena o njemu: *buka, vika, dreka, cika, krika, huka, halabuka, treska, breka, zveka, strka, hučka* (od *hučiti*), *vriska, skrika, šuška* (od 'šuškatí').

Znači, općenito rečeno, kada želimo izraziti proizvodnju nekog zvuka, odnosno kad neki uzvik ili neku onomatopeju želimo pretvoriti u imenicu ili glagol, koristit ćemo nastavak *-kati*.

gg) Za imitaciju nekih zvukova, odnosno za govorenje, osim /k/, mogu se koristiti i neki drugi fonestemi, bilo jednoglasni bilo kombinacije glasova:

/r/: *artikulirati, zboriti, larma, graja, derati se, drečati, kričati, vrištati, urlati, arlaukati, grmjati, praskati, kreštati, grcati, hroptati, mrmor, romon, grgotanje, krčati, tandrakati, rondati, čegrtati, verglati, laprdati, rogoboriti, drombuljati* (govoriti besmislice)

/b/: *blebetati, drobiti, buncati, benaviti, bubati (bubetati), blejati, balegati, bljezgariti, baljezgati, bulazniti*.

/br-/: *brbljati, brljati, brboriti, brbotati, brecati* (javljati se iz daljine isprekidanim zvukom iz daljine kao zvono), *breka* (= tutnjava), *brencati* (zvoniti visoko u isprekidanom tonu), *brujati, brundati, brabonjati, žlabrati*

/tr-/: *trabunjati, tračati, tresti, tresak (tresnuti), treštati, trljati* (govoriti mnogo o čemu beznačajnom), *trubiti, trućati* (lupetati), *trkeljati, tralalajke* (od *tralala*), *trtljati*

/h/ odnosno /hr-/ za velarne zvukove: *dahtanje, huktati, hučati, hrakati, hračak, hripati (hripavac), hrkati, hroptati, hrskati (hrstati, hruskati), hrzanje* (glasanje konja), ...

/kl-/: *klicati, klavir, klepetati, klafrati, klapa* (skupina pjevača), *klapusati* (brbljati, trabunjati), *kleti (proklinjati), kleveta, kleberiti se* (smijati se, žarg.), *kliktati (kliknuti), klokotati* (za vodu), *kloparati* (zvuk kad se nešto vuče po zemlji), *klopotac*
/zv-/: *zvuk (zvučati, zvučnost, zvučnik,...), zveckati (zvečka), zveketati, zveknuti* (~ nekoga po glavi), *zviždati, zvocati* (prigovarati), *zvoniti, zvonkost, zvrnuti (zvrcati), zvrčati* (neugodni metalni zvuk), *zvrndati, zvrjati/zvrljati* (isprekidan jednoličan mukao zvuk), *zvrkati/zvrknuti* (kratkotrajni šum koji se ponavlja).

Također postoje imitacije zvukova koje koriste uzorak /konsonant/ + /r/ ili /u/ + /isti konsonant/: *ćućuriti, brbljati, gugutati, mrmrljati, mumljati, mrmoriti, frfljati, fufljati, šuškat, njunjoriti, tutnjiti, grgljati, krkljati*.

h) Okrugle stvari sadrže /o/:

Kotač, kolo, kotur, kotao, kotrljati se, obruč, okolo, kolati, ovojnica, omotač, opna, kora, obao, ovalan, lopta, kovrča, uvojak, lokna, vrtlog, kovitlac.

i) /s/ odnosno /z/ imaju dva oprečna značenja: ugodan osjećaj i neugodan osjećaj. Riječi u kojima /s/ odnosno /z/ simbolizira ugodan osjećaj su: *sretan, ushićen, zanesen, uzvišen, smiren, spokojan, svet, sklad, izvrstan, radost, zadovoljstvo, smiraj, osobit* itd.

Riječi u kojima simboliziraju neugodan osjećaj su: *strah, katastrofa, stradanje, strava, stratište, strepnja, stres, strka, strvina, zazirati, zepsti, trzati, prezati, užas, ustručavati se, stid, sram, potresno, zebnja, groza, jeza*.

j) Nešto drago govorniku izražava se pomoću /m/:

miran, mio, umjeren, mek (meka srca), milostiv, plemenit, milosrdan, mileni, umiljat, mazan, meden, simpatičan, izniman, pitom.

k) Neke pozitivne osobine pojedinca izražavaju se vokalom /e/:

fenomenalan, izuzetan, jedinstven, rijedak, senzacionalan, čudesan, genijalan, inentivan, kreativan, talentiran, pametan, dosjetljiv, ingeniozan.

l) Neki udarac simbolizira se fonestemima /t/ odnosno /p/, najčešće u kombinaciji:

lupati, stupati, topotati, kloparati, štopotati, tutnjati, mlatiti, tapšati, tapkati, šljapkati, utabati, mlatiti, tlačiti, ugnjetavati, pljuska, tresnuti, prasnuti.

Istim tim fonestemima izražavaju se sprave za udaranje: *batina, prut, štap, bat, toljaga, motka, šipka, palica, vitina*.

ll) Isto tako, udaranje može simbolizirati i fonem /u/:

udariti, lupiti, tući, kucati, čušnuti, pljuska, bubati, busati se, tucati, munuti, šupiti, kljucati, opaučiti, šutati.

m) Slično engleskom primjeru, riječi za neke prepreke odnosno savladavanje prepreka često sadrže okluzive iz već navedenih razloga:

blokada, zatvor, opsada, brana, zapreka, barijera, nasip, ustava, barikada, prepona, brtva, brklja, zaptivač, čep, pritisak, spriječiti, grnuti, banuti, nahrupiti, nagnuti, nadirati, izbiti, kuljati

n) /u/ odnosno /a/ koriste se za izražavanje nekih udubina:

rupa, udubina, bušotina, šupljina, jaruga, suvaja, sutjeska, ugao, kut, budžak, gudura, usjek, klisura, dubiti, jama, kanal, graba, provalija, krater, vrtača, šaht, jarak, graba, kanjon, klanac, brazda, ambis.

o) Slično tome, neke neravnine (bilo udubine bilo uzvisine) sadrže /r/:

bora, crta, pruga, trag, strija, grešpa, brazda, smežurati, mrštiti, mreškati; trbuh, grba, kvrga, čvoruga, brdo, brijeg, gora, grič, obronak, hrpa, ruga, stršati.

p) Što se tiče osnovne dihotomije koju smo već nekoliko puta spomenuli između visokih i niskih vokala za izražavanje 'malenosti' i 'velikosti' te ostalih sličnih odnosa, situacija u hrvatskom nije toliko jasna kao u engleskom. Stoga smo ju i ostavili za kraj rasprave. Primjeri koje smo pronašli za hrvatski su malobrojni i inkonkluzivni. Štoviše, čini se da ima više protuprimjera nego primjera.

Za izražavanje 'malenosti' najočigledniji primjer su umanjenice koje se tvore pomoću nastavka -ica ili -ić. Usto, pronašli smo par primjera za mala ljudska bića u kojima se koristi vokal /i/: *dijete, sin, kći, mališan, klinac/klinka, pikavac/ka, limač* kao i nekoliko riječi koje znače 'malen' odnosno 'praviti malenim'u kojima se koriste /i/ odnosno /e/: *nizak, vitak, vižljast, šiljo* (= mršav čovjek, žarg.), *minuciozan, precizan, tančine, cijediti, filtrirati, sitniti (sitnice), rijedak, fin, precizan, finesa, nijansa, tanjiti, sisati, tijesan, istiještiti (istisnuti), prešati, rezati, cijepati, kidati, kompresija, stiskati, nit...*

Međutim, s druge strane, imamo primjere kao što su: *širenje, povećanje, rastezanje, napeti, napredovanje, nabreknuti, nateći, elastičan, najezda, veličina, dimenzija, zapremnina, potencijal, kapacitet, težina, opseg, razmjer, mjerilo, kriterij, test, ljestvica, mjera* prema kojima bi se dalo zaključiti da /e/ znači 'praviti velikim'.

pp) Za izražavanje 'velikosti' situacija je još složenija. Da je netko ili nešto velik možemo izraziti na razne načine. Već smo

/o/: *mnogo (mnoštvo), dosta, obilan, golem, gomila, horda, ogroman, glomazan, gorostas, golijat, grdosija, pozamašan, unosan, prostran, orijaš, gromada, horendan, enorman, kolosalan, korpulentan, robustan* itd. Na ovim primjerima vidimo da se uz /o/ često koristi i /g/.

Ova dva fonema također se koriste da se izrazi da je netko, osim što je velik, ujedno i nelijep, ali i nepristojan: *vrag, čudovište, zlobnik, demon, sotona, gadan, grd (grdoba), grub, ogavan, oduran, degutant, rugoba, grozan, monstrum, prost, rogobatan*.

Za debele osobe također se može koristiti vokal /u/: *bucmast, punašan, bublast*.

Međutim, pomoću /o/ također možemo izraziti jedan manji dio neke veće cjeline: *komad, dio, odlomak, ploška, bokun* (dijalektalno), *krhotina, zalogaj*, što opet unosi pomutnju u naš sustav. O ovom pitanju nužna su daljnja istraživanja stoga ćemo se suzdržati od nekih konkretnih zaključaka.

6.1. Rasprava

Uspoređivanjem fonestema hrvatskog jezika otkrivenih u ovom radu s fonestemima engleskog jezika ne otkrivamo prevelikih sličnosti. Navodimo samo nekoliko primjera. Dok engleski ima mnogo načina za izražavanje kretanja (koristeći uglavnom dvoslovne fonesteme), za hrvatski smo otkrili samo jedan najčešći način, pomoću /r/. Nadalje, rekli smo da se u engleskom odnos svijetlo-tamno izriče pomoću vokala /i/ odnosno /u/. Međutim, za hrvatski smo vidjeli da se taj odnos izriče konsonantima /s/ ili /z/ odnosno /m/. Sadowski (2001: 76) tvrdi da /l/ u engleskom općenito znači lakoću nečega (npr. lakoću kretanja). U hrvatskom smo vidjeli da se /l/ koristi upravo u suprotnom smislu, za izražavanje nestabilnosti (npr. na nogama). S ovakvim primjerima mogli bismo u nedogled.

Nadalje, rekli smo da je 91% engleskih riječi na /sl-/ simbolično po prirodi. Nešto slično mogli bismo reći za hrvatski fonem /r/. Naravno, ne možemo reći konkretnu brojevnju vrijednost, međutim, vidjeli smo da se pomoću njega može izreći širok raspon značenja, od kretanja, brzine, imitacije zvukova, neugodnosti itd. Razlog tome je specifičnost njegove tvorbe. Postoji nekoliko vrsta /r/ ovisno o intenzitetu titranja jezika prilikom tvorbe tog fonema. Iako se navedena značenja na prvi pogled razlikuju, autor teksta je mišljenja da su sva ona međusobno povezana.

U 3. poglavlju iznijeli smo klasifikaciju odnosa između vrste konsonanta i radnje koju taj konsonant simbolizira koju donose Carter i Nash (1990). Zbog razloga preglednosti donosimo ju još jednom: (a) zvučni suglasnici simboliziraju glasniji, teži, puniji zvuk, dok bezvučni suglasnici simboliziraju tiši, laganiji, tanji zvuk; (b) okluzivi simboliziraju perkusivne zvukove (udaranje, lupanje itd.); (c) frikativi i afrikate simboliziraju frikciju (grebanje, šištanje itd.); (d) nazali i aproksimanti simboliziraju protočnost zvuka ili radnje. S obzirom na naše rezultate, u hrvatskom bi vrijedila samo izjava b). Vidjeli smo da se nekakav udarac izražava pomoću okluziva /t/ i /p/. Što se tiče izjave a), vidjeli smo da je najčešći način izražavanja zvukova, pogotovo visokih, fonem /k/ koji je bezvučni fonem. Što se tiče ostalih fonema za oponašanje zvukova, ne postoji razlika u upotrebi s obzirom na to je li zvuk visok ili nizak, glasniji ili tiši itd. Što se tiče izjave /c/, vidjeli smo da se frikcija u hrvatskom izražava fonemom /r/. Sve u svemu, ne može se reći da je hrvatski nesimboličan jezik.

I na kraju, nužna je jedna napomena. Već smo napomenuli da bi ova tema spadala pod područje psiholingvistike i kao takva je dosta subjektivna, odnosno razlikuje se od govornika do govornika. Drugim riječima, u glavi jednog govornika može postojati jedan odnos dok u glavi drugog govornika može postojati sasvim drugačiji odnos. Primjere koje je autor ovog teksta protumačio na svoj način neki drugi govornik možda bi protumačio na svoj način. Isto tako smo vidjeli da se neki fonemi javljaju nekoliko puta u različitim kontekstima. Stoga je i tu nužna daljnja sistematizacija. Međutim, jedno je ipak neosporno: nekakav odnos između fonema i značenja u hrvatskom jeziku ipak postoji. Na nama je da ga dalje definiramo.

7. Zaključak

Mnogobrojnost navedenih primjera pokazuje da fonetski simbolizam (odnosno, konkretnije rečeno, fonestezija) zaista postoji u hrvatskom jeziku kao tvorbeni proces. Dokazali smo postojanje nekoliko alomorfa koji su fonestetske prirode. Međutim, također je vidljivo da se konkretni fonestemi razlikuju od, primjerice, fonestema u engleskom jeziku što nije iznenađujuće budući da je fonestezija, kao i zvučni simbolizam općenito, rezultat percepcije pojedinca i kulture. Kako se razlikuju kulture tako se razlikuju i obrasci fonetskog simbolizma. Stoga je lako moguće da se neki univerzalni fonestem nikada neće ni pronaći; međutim, na dobrom smo putu da pronađemo barem djelomično univerzalne obrasce, kao što je gorespomenuti Jakobsonov primjer 'mama' i 'papa' ili neki deiktički elementi ili pak izražavanje prepreka pomoću okluziva.

Ovaj rad nastojao je pružiti preliminarni uvid u obrasce zvučnog simbolizma, odnosno fonestezije u hrvatskom jeziku. Svjesni smo nedostataka metode koje smo koristili te ovim putem pozivamo potencijalne istraživače na daljnju razradu ove teme. Kako bi se utvrdilo stvarno stanje u jeziku, moraju se provesti dodatna istraživanja psiholingvističkog tipa (odnosno ispitivanja stavova govornika jezika). Neke od potencijalnih metoda opisane su u 2. poglavlju. Također se u obzir mora uzeti i etimologija određenih riječi kako bi se utvrdilo je li nastala promjena u značenju te je li uzrok toj promjeni sam fenomen zvučnog simbolizma. Sve u svemu, predstoji nam još mnogo posla.

Literatura

Izvori

- Anić, Vladimir. 2003. *Veliki rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Novi Liber
 Barić, Eugenija et al. 1997. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga
 Šarić, Ljiljana i Wittschen, Wiebke, ur. 2008. *Rječnik sinonima hrvatskog jezika*. Zagreb: Jesenski i Turk

Literatura

- Carter, R. i Nash, W. 1990. *Seeing Through Language: A Guide to Styles of English Writing*. Oxford: Blackwell
 Crystal, David i Davy, Derek. 1969. *Investigating English Style*. London: Longmans, Green
 Crystal, David. 1998. Sound Symbolism. U: *The Cambridge Encyclopedia of Language*. 174-5. [2.izd.]. Cambridge: Cambridge University Press
 De Saussure, Ferdinand. 2000. *Tečaj opće lingvistike*. Zagreb: ArTresor: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
 Fischer, Andreas. 1999. What, if Anything, is Phonological Iconicity?. U: *Form Miming Meaning: Iconicity in Language and Literature*, ur. Max Nänny i Olga Fischer, 123-34. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Co.
 Jakobson, Roman. 1962. Why Mama and Papa? U: *Selected Writings, Vol. 1: Phonological Studies*, 538-45. The Hague: Mouton de Gruyter
 Jakobson, Roman, and Linda R. Waugh. 1987. *The Sound Shape of Language*. Berlin/New York/Amsterdam: Mouton de Gruyter.
 Jespersen, Otto. 1922. *Language: its nature, development and origin*. London: George Allen and Unwin Ltd.
 Jespersen, Otto. 1933. Symbolic Value of the Vowel /i/. U: *Selected Writings of Otto Jespersen*. 287-300. 2. izd. [2010]. New York: Routledge
 Johnson, R. C. 1967. Magnitude symbolism of English words. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 6, 508–511.
 Masuda, Keiko. 2007. The Physical Basis for Phonological Iconicity. U: *Insistent Images: Iconicity in Language and Literature* 5, ur. Elzbieta Tabakowska, Christina Ljungberg i Olga Fischer, 57-72. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Co.
 Newman, Stanley. 1933. Further Experiments in Phonetic Symbolism. *American Journal of Psychology* 45: 53-75.
 Platon. 1976. *Kratil*. Zagreb: Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu
 Reay, I.E. 1994. Sound Symbolism. U: *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Vol. 8. 531-9. Oxford: Pergamon Press
 Sadowski, Piotr. 2001. The Sound as an Echo to the Sense: The Iconicity of English *gl*-words. U: *The Motivated Sign: Iconicity in Language and Literature* 2, ur. Olga Fischer i Max Nänny, 69-88. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Co.
 Sadowski, Piotr. 2003. From Signal to Symbol: Towards a systems typology of linguistic signs. U: *From Sign to Signing: Iconicity in Language and Literature* 3, ur. Wolfgang G. Müller i Olga Fischer, 411-23. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Co.
 Sapir, Edward. 1929. A Study in Phonetic Symbolism. *Journal of Experimental Psychology* 12: 225-39.

Petra Košutar

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
e-adresa: pkosutar@hrstud.hr

Hrvatska leksikografija 18. stoljeća u europskom kontekstu

ABSTRACT: 17th century represents a kind of an end of multilingual dictionaries, although they will be published sporadically in the next centuries. 18th century is the time of pure translational dictionaries with mostly alphabetical order, which has the longest publishing tradition, but there are also other types of dictionaries such as: etymological, encyclopedic, historical, conceptual, and there is a lot of dictionaries that are attached to another language handbooks with grammar, examples of conversation and letter writing. All that varieties of dictionaries witness about the time when they are written. They witness about the development of language, science and culture. Croatian lexicography experiences a great ascent in the 18th century. Several voluminous multilingual dictionaries were published, and still a few were left unpublished. Lexicographers count on domestic and foreign forerunners. This paper will show on which foreign work they count on and what kind of lexicographic tendencies they followed.

Keywords: lexicography, 18th century, Croatia, Europe

Hrvatska leksikografija u punom smislu te riječi počinje Vrančićevim poliglotskim rječnikom iz 1595. godine. Tim je rječnikom hrvatska preduhitrla dansku, koja prvi rječnik dobiva 1626. (*Dictionarium Herlovianum* autora Povla Coldinga) ili na primjer finsku leksikografiju (prvi glosar u švedskom rječniku *Lexicon latino-scondicum* iz 1637. Erica Johanna Schrodera). Od samih početaka upravo tim rječnikom hrvatska leksikografija ravnopravno stupa na europsku scenu poliglotskih rječnika. Naime, to je djelo, napisano prema Calepinovu višejezičniku, bilo uzor i drugim europskim djelima. Tako je poznato da je Vrančić inspirirao češkoga leksikografa Petra Lodereckera da objavi drugo i prošireno izdanje njegovog rječnika 1605. godine pod naslovom *Dictionarium septem diversarum linguarum ...* Uz Vrančića se hrvatska leksikografija može pohvaliti i da se hrvatski jezik već 1527. našao u jednom dvojezičniku dvaju vernakulara, a riječ je o talijansko-hrvatskom rječniku *Opera nuova che insegna parlare la lingua schiavonesca alli grandi, alli piccoli et alle donne* Petra Lupisa Valentiana. Iako skromna opsega, u rječniku se naime nalazi samo 328 hrvatskih riječi, ipak je riječ o vrlo važnom leksikografskom primjerku u to vrijeme kad je bilo uobičajeno da jedan od jezika u dvojezičnicima bude latinski. Za ilustraciju spomenut će se da je prvi englesko-francuski rječnik, *Esclairissement de la langue francoyse* autora Johna Palsgravea, tiskan 1530. godine (Kibbee 1986).

Iduće će stoljeće u Hrvatskoj iznjedrili nekoliko rječnika, a pravi zanos osjetit će se u 18. stoljeću kad je tiskano nekoliko opsežnih višejezičnika, a isto toliko ih je ostalo u rukopisu. Uz to rječnici se pojavljuju i uz druge jezične priručnike, najčešće gramatike. U 18. je stoljeću hrvatska leksikografija imala sve tipove rječnika kao i europska, dakle, imala je dvojezične i višejezične rječnike, abecedno i tematski ustrojene rječnike, imala je enciklopedijske i ostale. Jedino što je nedostajalo bio je jednojezični rječnik koji će početi izlaziti tek 80-ih godina 19. stoljeća i čija će 23 toma izlaziti gotovo čitavo stoljeće.

Promotri li se naslov članka, može se reći da je nekoliko načina kako se zadana tema može obraditi, što pak ovisi o izboru kriterija za poredbeno istraživanje. Tih je mogućih kriterija više, a svakako je prvi pronalaženje uzora leksikografskih djela, ponajprije pronalaženje izvora za leksičku građu. Poredba može obuhvatiti i leksikografski metajezik koji pokazuje jezikoslovnu razinu uspoređivanih djela. Ovdje će se poći od prvoga kriterija, dakle pokazat će se kojim su se stranim djelima, pritom ne umanjujući doprinos i utjecaj domaćih prethodnika, autori hrvatskih rječnika u 18. stoljeću koristili pri sastavljanju svojih djela. Odnosno, tko su im bili izvori i uzori. To nije ništa neobično, jasno je da su gotovo svi rječnici imali određene uzore i izvore, pa bili to drugi rječnici, slična pomoćna literatura ili književna djela koja služe kao literarni izvor, te da nijedan leksikograf nije napisao rječnik "iz glave", odnosno da su rječnici manje-više kompilacija postojećih.

Govorit će se o europskoj i o hrvatskoj leksikografiji upotrebljavajući ta dva pojma kao kohiponime ekonomičnosti radi da se ne moraju nabrajati sve nacionalne leksikografije. Jasno je da se uobičajeno ta dva pojma razumiju kao pojmovi između kojih postoji odnos hiponimije. Znanstveni pristup bit će interdisciplinarni, preciznije rečeno bit će kroatološki, pod čim se misli na jedan poredbeni pristup i širi zahvat od usko kroatističkoga, zahvat koji prelazi kako teritorijalne granice, tako i granice školskih disciplina (Katičić 2010).

Još treba reći nešto i o dosadašnjoj istraženosti ove teme. Većina je hrvatskih jezikoslovnih djela 18. stoljeća općenito dobro istraжена, mnogo je literature o njima jer su ona predmet istraživanja filologa još od početka 20. stoljeća. Prva su detaljnija istraživanja obradila pionirski posao utvrđivanja autorstva, opisivanja cijeloga sadržaja tih djela i ocjena dosega, a najpoznatije takve radove napisali su Vladoje Dukat, Franjo Fancev, Marko Kosor, Toma Matić i drugi. Ta su istraživanja obuhvatila i pitanje uzora i izvora tim djelima, a to doslovno znači da su autori utvrđivali koje su knjige ti hrvatski leksikografi 18. i drugih stoljeća imali pri ruci i na stolu kad su sastavljali svoja djela. Iz tih se radova može zaključiti da su istraživači s više ili manje uspjeha uspjeli utvrditi traženo. Nakon toga slijedila su istraživanja koja su se nastavljala na rad prijašnjih ispravljajući pokoje netočnosti koje su se otkrile novim istraživanjima, a kad pak riječ nije bila o tome, jezikoslovci, mahom kroatisti, komparativno su obradivali pojedine teme. Najnovija istraživanja tek detaljno obrađuju pojedini specifični dio nekoga jezičnoga priručnika, no svemu tomu nedostaju istraživanja koja bi hrvatske jezične priručnike stavila u jedan širi, europski kontekst. Iznimka su u tome radovi Radoslava Katičića (1981), Pavla Knezovića (1988), Nives Sironić-Bonefačić (1990, 1992), Istvána Nyomárkaya (2000), zajednički rad Branke Tafre i Željke Fink (2008) te još poneki.

Svi su hrvatski rječnici 18. stoljeća dvojezični i višejezični, što ostavlja otvorenim pitanje jednojezičnih rječnika koji su određeni vrhunac u razvoju nacionalnih leksikografija. Jednojezičnici su se pojavili diljem Europe već u 17. stoljeću, a snažan vjetar u leđa tomu poslu dale su nacionalne akademije. Najpoznatiji rječnik koji je nastao iz toga svakako je Cruscin *Vocabolario degli accademici della Crusca* koji prvi put izlazi 1612. i koji doživljava mnogobrojna izdanja. Taj će rječnik pokrenuti slična izdanja po cijeloj Europi te će po njemu brojne druge akademije, poput francuske, španjolske i švedske, sastavljati svoje jednojezičnike. Smatra se (npr. Bray 1986) da je pojava prvih jednojezičnika u vezi s razdobljem rastuće svijesti o nacionalnoj ili regionalnoj pripadnosti. Tomu je razvoj nacionalne svijesti važan poticaj, no ono se ne javlja u cijeloj Europi istodobno pa otuda i tolike razlike. Iako hrvatska leksikografija kasno dobiva jednojezičnike, tek 1880. godine počinje izlaziti Akademijin rječnik, a Broz-Ivekovićev rječnik, prvi potpuni jednojezični hrvatski rječnik, izlazi 1901. godine, ona nije zaostajala za europskim strujanjima, odnosno u tome nije izoliran slučaj. Ni Poljaci nisu imali jednojezičnik prije 19. stoljeća (Piotrowski 1986), kao ni Mađari (Magay 1986). Tomu su razlozi izvanjezične prirode. Nije neobično da su jednojezične

rječnike imale zemlje sa središnjom političkom situacijom, poput Engleske, Francuske, Italije i druge, ali i one u kojima latinski jezik nije bio službeni jezik. Prostor je Hrvatske s latinskim kao službenim jezikom tada bio pod Habsburškom Monarhijom, višejezičnom i višetničkom zajednicom. Na hrvatskom je području zapravo stoljećima postojala višejezičnost, dok je bilingvizam obilježio cijelu hrvatsku kulturu do duboko u 19. stoljeće jer su se latinski i hrvatski izmjenjivali u istih autora, npr. Marko je Marulić pisao na oba jezika. Ta će se dva jezika pojavljivati u svim rječnicima, a pridružit će im se i drugi, talijanski, njemački i mađarski jezik. Naravno, ne slučajno. Prema jezicima rječnika, a i ostalih jezičnih priručnika, može se iščitati geopolitička situacija zemlje o čijoj se leksikografiji govori, pa tako i o hrvatskoj. I to je samo jedan primjer kako su rječnici svjedoci vremena.

U hrvatskoj se leksikografiji 18. stoljeća pojavljuju hrvatski, latinski, talijanski, njemački i mađarski jezik ili kao polazni ili kao ciljni jezici. Della Bellin je rječnik talijansko-latinsko-hrvatski, Belostenčev je *Gazofilacij* latinsko-hrvatski i hrvatsko-latinski, Sušnik–Jambrešićev je rječnik latinsko-hrvatsko-njemačko-mađarski, a u Stullijevim se trima rječnicima izmjenjuju tri polazna i ciljna jezika: latinski, hrvatski i talijanski. Nijedan rječnik koji je ostao u rukopisu, ali ni anekdni rječnici nemaju drugih jezika osim tih ovdje nabrojanih. Ti se jezici obrađuju jer to traži izvanjezična zbilja. Svi rječnici imaju hrvatski i latinski, s tim da oni pisani u Dalmaciji dodaju i talijanski jezik, dok oni pisani u unutrašnjosti i njemački i mađarski jezik, a to se poklapa s političkim upravama tih područja. Tako je bilo i drugdje, što samo pokazuje da su rječnici ponajprije praktična djela pisana iz praktičnih potreba. Može se spomenuti i jedan primjer iz engleske leksikografije koja je stoljećima prije pojave prvoga englesko-arapskoga rječnika u 19. stoljeću imala brojne dvojezične i višejezične rječnika, najčešće su to bili englesko-francuski, englesko-portugalski ili pak englesko-španjolski. Zanimanje za orijentalne studije pojavilo se tamo tek u 19. stoljeću i prije toga takav rječnik nije bio potreban (El-Bawdry 1986).

Spomenu li se napokon uzori i izvori hrvatskim rječnicima u 18. stoljeću, pokazat će se da je riječ o najpoznatijim europskim jezikoslovnim djelima. Istraživanja su pokazala da je Ardelio della Bella pisao svoj rječnik *Dizionario italiano, latino, illirico* pod snažnim utjecajem Cruscina *Vocabolarija*, a taj je utjecaj očit u donošenju citata iz hrvatskih književnih djela kojima se služio za potvrde. Della Bella je građu potvrđivao hrvatskim književnim djelima iz 16, 17. i 18. stoljeća pa je prema tomu po tipologiji to povijesni rječnik. Ako se prema Merkinu (1986) uzme u obzir da prvi pravi povijesni rječnici nastaju u 2. polovici 19. stoljeća, a da se počeci takva tipa rječnika u Velikoj Britaniji počinju nazirati početkom toga istoga stoljeća, možemo reći da je Della Bellin rječnik čije prvo izdanje izlazi već 1728. godine podosta moderan. Uz Crucin se rječnik Della Bella koristio i Galesinijevim rječnicima, a istraživanja su pokazala da se koristio i nejezikoslovnim djelima tada poznatih europskih učenjaka (Sironić-Bonefačić 1990). Ivan Belostenec kao autor *Gazofilacija* (1740) u svom je predgovoru spomenuo autore čijim je imenima opravdavao svoje postupke u rječniku. Riječ je o Konradu Gesneru, švicarskom prirodoslovcu i bibliografu, a smatra se da se koristio i Calepinovim preradama te latinsko-njemačkim rječnicima Johanna Friesa, Adam Friedricha Kirscha i Georga Matije Königa (Dukat 1923). Dvije godine nakon Belostenčeva rječnika izlazi Sušnik–Jambrešićev *Lexicon latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples*. Istraživanja su pokazala da su se autori, kao i Belostenec, poslužili nekim Calepinovim izdanjem rječnika te latinsko-njemačkim rječnikom već spomenutoga Kirscha (Dukat 1925, Žepić 1992). Dokazano je i da je izvor mađarske građe bio mađarski rječnik Franje Papaia Pariza (Nyomárkay 1992). Stoljeće završava trima rječnicima Joakima Stullija. On je sam dao popis literature kojom se služio pri izradi, a riječ je o više od 150 domaćih i stranih djela. Među ostalim, koristio se stranim slavenskim gramatikama (na primjer slovenskim, poljskim i češkim), mnogim slavenskim rječnicima, što potvrđuju i brojni slavenizmi u rječničkoj građi, drugim europskim rječnicima te drugim djelima poput *Janua linguarum reserata* slavnoga češkoga pedagoga Jana Komenskoga (opširnije u Jernej 1984).

Ovim se vrlo sažetim pregledom pokazuje na koje su se europske uzore ugledali hrvatski leksikografi 18. stoljeća. Načelno se može reći da se to ugledanje sastoji u ovom: autori ili doslovno preuzimaju građu iz stranih izvora, dakle prepisuju riječ po riječ, ili preuzimaju natuknicu s neznatnom promjenom, skraćuju je ili proširuju. Istraživanja su pokazala i da se hrvatski leksikografi nikad nisu služili samo jednim djelom ili autorom, uvijek s više njih pa su djelo zapravo kompilirali. U većini slučajeva ipak nije riječ o slijepom prepisivanju od svojih uzora, već o promišljenom preuzimanju pri čem vode računa i o svojim čitateljima. Ne manje važno, ugledanje na strane autore pokazuje se i kao stvar prestiža. Autori se često u samim djelima pozivaju na najpoznatija imena struke svoga vremena kao na autoritete čime pojačavaju važnost svojih tvrdnji u djelima. Tako posredno pokazuju i svoje obrazovanje, ozbiljnost i svijest o tome što je tada najaktualnije u području kojim se bave.

Zaključak

Već spomenute autorice Tafra i Fink (2008) postavile su dva kriterija koja trebaju odrediti što čini hrvatsku leksikografiju. Prvi je primijenjen na razdoblje do 1918, a drugi nakon 1918. Prema njima ako je u djelu zastupljen hrvatski leksik, djelo pripada povijesti hrvatske leksikografije, a to vrijedi ako je riječ o djelima nastalima do 1918. Taj je kriterij jedini logičan za to razdoblje jer, kako autorice objašnjavaju, ne može se uzeti ni autorski (mnogi autori nisu bili Hrvati), nacionalni, ni teritorijalni kriterij. Polazeći od njihova kriterija, a imajući na umu da su svi naši rječnici do Akademijina dvojezični i višejezični, proizlazi da su svi naši rječnici i dio drugih europskih nacionalnih leksikografija, ponajprije talijanske, njemačke i mađarske. Može se reći i da su dvojezični, hrvatsko-latinski rječnici dio europske kulturne baštine jer je latinski jezik, uz to što je bio službeni jezik na hrvatskom teritoriju do gotovo sredine 19. stoljeća, bio mnogo stoljeća i jezik Europe, odnosno *lingua franca*. To je jedan mogući kut gledanja doprinosa hrvatske leksikografije europskoj.

Europska kulturna baština izrasla je iz antičkoga naslijeda koje, među ostalim, čini filozofija, književnost, jezik i umjetnost. Dva su glavna jezika, grčki i latinski, prisutni u hrvatskoj kulturi. Jedan više, drugi manje. Latinski je dio hrvatske kulture u mnogo aspekata. Bio je službeni jezik do polovice 19. stoljeća, bogata je književnost, koja se svrstava u sam vrh europske književnosti, i ne samo književnost, napisana na latinskom, a tu su i brojni jezični priručnici, od gramatika do rječnika, u kojima je zapisana povijest hrvatskoga jezika i jezikoslovlja, a koja je nastala na tradiciji latinskoga jezika, kao što je uostalom nastala i u većini Europe.

Pri pisanju svojih djela mnogi su istraživači pokazali kojim su se sve djelima autori rječnika služili pri sastavljanju svojih djela. Imajući na umu riječi Reinharda Hartmanna (1986) "*the most dictionaries have forerunners, and all have imitators; an*

understanding of the historical foundations of dictionary-making is therefore one of the preconditions of further progress in academic lexicography" (Hartmann 1986: VII), na tu se činjenicu ne smije gledati s negativnoga aspekta. Dapače, iz toga se treba pokazati na koja su se djela oslanjali i čine li ta djela bitan dio europske leksikografije. Na to se pitanje jednostavno može odgovoriti spomenu li se samo dva imena s popisa, Calepinov i Cruscin rječnik, pa da se može tvrditi da su se hrvatski leksikografi 18. stoljeća ugledali na dva djela koja, uz još neka, čine možda najutjecajnija djela u povijesti europske leksikografije.

Popis literature

- Bray, Laurent (1986), Richelet's dictionnaire françois (1680) as a Source of LA PORTES DES SCIENCES (1682) and Le Roux's DICTIONNAIRE COMIQUE (1718). In: *The History of Lexicography. Amsterdam Studies in the history of the language sciences*. Vol. 40, 13–22.
- Dukat, Vladoje (1923), Izvori Belostenčeva „Gazophylacium latino-illyricum“. *Rad JAZU*. Knjiga 227, 80–109.
- Dukat, Vladoje (1925), O izvorima Jambrešićeva rječnika. *Nastavni vjesnik*. 33, 17–20, 54–58.
- El-Badry, Nawal (1986), The Developoment of the Bilingual English-Arabic Dictionary from the Middle of the Nineteenth Century to the Present. *The History of Lexicography. Amsterdam Studies in the history of the language sciences*. Vol. 40, 57–64.
- Hartmann, R. R. K. (ed.) (1986), *The History of Lexicography. Amsterdam Studies in the history of the language sciences*. Vol. 40.
- Jernej, Josip (1984), O talijanskim i latinskim izvorima Stullijeva rječnika. *Filologija*. 12, 413–422.
- Katičić, Radoslav (1981), Gramatika Bartola Kašića. *Rad JAZU*. 388, 5–129.
- Katičić, Radoslav (2010), Glavna obilježja hrvatske kulture. *Kroatologija*. 1, 1–10.
- Magay, Tamás (1986), László Országh, the Lexicographer. *The History of Lexicography. Amsterdam Studies in the history of the language sciences*. Vol. 40, 147–156.
- Merkin, Reuven (1986), Four Remarks on the Prehistory of Historical Lexicography. *The History of Lexicography. Amsterdam Studies in the history of the language sciences*. Vol. 40, 167–173.
- Nyomárkay, István (1992), Mađarska građa u Jambrešićevu rječniku. In: *Lexicon Latinum interpretatione illyrica ...* Pretisak. Zagreb: Zavod za hrvatski jezik. LI–LIII.
- Nyomárkay, István (2000), *Kroatističke studije*. Zagreb, Matica hrvatska.
- Piotrowski, Tadeusz (1986), The Develepoment of the General Monolingual Dictionary in Poland. *The History of Lexicography. Amsterdam Studies in the history of the language sciences*. Vol. 40, 185–196.
- Sironić-Bonefačić, Nives (1990), Nastanak i izvori Della Bellina rječnika (Dizionario italiano, latino, illirico, Venezia, 1728). In: *Isusovac Ardelio della Bella (1655 – 1737)*. Split, Zagreb, Crkva u svijetu i Obnovljeni život.
- Sironić-Bonefačić, Nives (1992), Ardelio della Bella i prvo izdanje njegova trojezičnog rječnika iz 1728. *Rad HAZU*. 446, 1–69.
- Тафра, Бранка, Желька Финк (2008), Хорватская лексикография. In: *Теория и история славянской лексикографии* (научные материалы к XIV съезду славистов). Москва, Международный комитет славистов, Комиссия по лексикологии и лексикографии, Национальный комитет славистов РФ, Учреждение РАН, Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН.
- Žepić, Stanko (1992), Njemački dio u Sušnik–Jambrešićevu „Lexicon Latinum“. In: *Lexicon Latinum interpretatione illyrica ...* (pretisak). Zagreb, Zavod za hrvatski jezik.

Родительный падеж с окончанием на –у в русском языке 18-ого/19-ого века

ABSTRACT: This paper deals with the development of the semantics of the u-genitive with Russian masculine nouns. The period covered, i.e. the late 18th and early 19th centuries, is characterized by a strong progression away from its use as an allomorph of genitive, as it was used in the Russian middle ages (until the 17th century), and towards its function as a marker of partitive meaning. The aim of the study is to show the level of semasiologisation of the u-ending during that period. It is based on a collection of non-fictional texts from the Russian National Corpus (www.ruscorpora.ru) published between 1780 and 1835.

Keywords: Russian, Historical Linguistics, u-Genitive, Partitive, 18th Century

Объектом исследования данной статьи является родительный падеж единственного числа русских существительных мужского рода с окончанием на –у или –ю. Эту особую флексию имеют только неодушевленные существительные с вещественным или абстрактным значениями. В современном русском литературном языке р. п. на –у употребляется в значении партитивности и считается партитивным падежом. См.: *пачка чаю, дай мне чаю*, и т. д. Форма родительного падежа на –у является одной из двух возможных вариантов. При выражении этого же значения также возможно употребление р. п. с флексией –а. Например: *пачка чая* или *дай мне чая*. Дополнительные коннотации партитивного значения могут возникать в зависимости от употребления флексии (ср. Успенский 2004: 15, Behensky 2010: 6). Под «партитивным значением» в настоящей статье понимается значение родительного падежа на –у, обозначающего часть, выделяемую из какого-либо целого. При этом, «целое мыслится как совокупность качественно однородных частей, которая может члениваться произвольным образом; иначе говоря, речь идет о части какой-то субстанции» (Успенский 2004: 12). Также сюда относятся слова, которые обозначают абстрактные понятия, и могут иметь р. п. на –у, например, *много народу*. В этих случаях значение слов обозначает некую субстанцию (Успенский 2004: 18).

Отметим, что существуют также существительные с вещественным значением, которые никогда не образуют форму на –у: например, *хлеб*. Выражение партитивного значения в словосочетании передаётся при помощи флексии –а: *кусоч хлеба*. Кроме того, употребление р. п. на –а в количественных контекстах коррелирует с употреблением окончания –у в неколичественных контекстах. Например в составе фразеологизмов употребляется флексия –у в неколичественных контекстах: *говорить с глазу на глаз*. Если р. п. на –у употребляется вне фразеологических конструкций, то в современном русском языке он может иметь только партитивное значение.

Если речь идет не о количестве, а о качестве чего-либо, обязательно употребляется родительный падеж, заканчивающийся на –а, см.: *дайте чая, а не кофе*. Это семантическое различие двух вариантов родительного падежа получило развитие только на протяжении нескольких последних веков. Обратимся к истории языка.

Развитие морфемы –у началось еще в праславянском языке. В то время склонение существительных еще осуществлялось по модели, унаследованной из индоевропейского языка с системой склонения по основным классам. После процесса ассимиляции двух основ: основы на –о и основы на –ь (-й) сформировалось общее склонение, большая часть которого была заимствована от склонения основ на –о. Только некоторые элементы склонения с основой на –ь сохранились в новой парадигме, как, например, морфема –у в родительном и местном падежах существительных бывшего склонения на –ь (об ассимиляции и совпадении основных классов см.: Townsend/Janda 2003: 115-117).

Уже в текстах берестяных грамот можно заметить взаимовлияние существительных с основой на –о и на –ь. Одушевленные существительные с основой на –ь такие, как *сынъ* имели в этой парадигме склонения в р. п. только окончание –а, а не окончание –у, как другие существительные с основой на –ь (Зализняк 1995: 79, 96). Р. п. с окончанием –у между тем начинал распространяться среди существительных с основой на –о. В период с 11 по 16 век родительный падеж с флексией –у больше всего употреблялся как вариант р. п. с окончанием –а, еще без каких-либо заметных стилистических или семантических различий, то есть как алломорф. Количество словоформ родительного падежа с флексией –у однако снижалось с течением времени. Таким образом, всё больше существительных могло образовывать форму с флексией –у, однако частота её употребления снижалась (см. Thorndahl 1974).

Sørensen (1958: 225) установил, что в 17-ом веке сформировалась группа лексем с вещественным значением, которая имела почти без исключения окончание –у в р. п. Здесь уже прослеживается определённая семантическая слитность р. п. на –у и значения вещественности. Это может быть связано с исчезновением двойственного числа в 14-15 веках (см. Panzer 1978: 95-96). Исчисляемые предметы после окончания этого процесса получили в дальнейшем в р. п. окончание –а, которое раньше являлось также окончанием двойственного числа, и вследствие этого, возможно, интерпретировалось в связи с исчисляемыми предметами. Это даже наблюдается у числительных 2, 3 и 4, которые влияли на «сосчитанный» предмет, который все время имел и имеет только окончание –а. Например, *два дня*. Итак, лексемы, которые обозначают исчисляемые предметы, в этот период времени выделялись из группы слов с р. п. с флексией –у.

В 18-ом веке р. п. на –у приобрёл отрицательную стилистическую маркированность, в то время как р. п. на –а считался нейтральным. Это связано с реформами М. В. Ломоносова, который, в частности, опубликовал статью с рекомендациями использования церковнославянских, русских а славянских слов. Он писал, что русские слова лучше употреблять в текстах «низкого» стиля (Ломоносов 1986), что грамматически выражается использованием р. п. на –у. В языке художественной литературы следовало избегать этих форм как отрицательно маркированных. В народно-разговорном языке рекомендации Ломоносова не играли важной роли, и поэтому р. п. на –у употреблялся в народно-разговорной речи довольно часто.

В процессе дальнейшего развития языка р. п. на –у утратил отрицательную стилистическую маркированность, и вследствие этого возникли семантические различия между окончаниями –а и –у. Это значит, что не языковой стиль, а значение слова окончательно повлияло на употребление той или иной формы в р. п.

В данной статье ставится цель – проанализировать, как р. п. с флексией –у употреблялся в русском языке с 1780 по 1835 годы. Именно в это время началось развитие современного русского литературного языка и вместе с тем сформировались правила употребления р. п. с окончанием –у. Исследование базируется на нехудожественных текстах нерелигиозной сферы, собранных в Национальном Корпусе Русского Языка (www.ruscorgora.ru). Причина выбора этого подкорпуса заключается в том, что в текстах художественной литературы невозможно исключить сознательное употребление той или иной формы с целью выражения интенции автора. Тексты, относящиеся к церковной сфере, в большинстве случаев написаны на церковнославянском языке, в котором отсутствует р. п. на –у. В обоих случаях, результаты исследования не могут объективно, на наш взгляд, воспроизвести реальную языковую ситуацию того времени.

Общий объем выбранного подкорпуса текстов составляет около 2271000 слов. В корпусе текстов было обнаружено 3774 формы в родительном падеже, из которых 3375 оканчиваются на –а и 399 – на –у. Для установления существительных с р. п. на –у и синтаксических позиций, в которых они употребляются, лексемы были разделены на группы по семантическим, этимологическим и формальным критериям. Каждая группа исследовалась отдельно для того, чтобы было возможно рассмотреть р. п. на –а и на –у в той или иной группе. При таком методе каждая лексема существует в разных группах, например: *дом* является односложным словом с конкретным (в отличие от абстрактного) значением, по этимологии генетически восходит к славянским словам и т. д. (О процедуре анализа, выборе лексем и состоянии корпуса см. дальше Behensky (2010: 36-50)).

Далее исследовались синтаксические позиции, в каких употребляется р. п. на –у, чтобы выяснить, влияет ли это на выбор окончания или нет. Проведённое исследование обнаружило следующие результаты: синтаксические позиции, в которых употребляется р. п. – это:

- а) приименная позиция; данное употребление также разделяется на «количественное значение» (*чашка чая*) и «неколичественное значение» (*вкус чая*),
- б) приглагольная позиция (*наливать чая*),
- в) отрицательные безличные конструкции (*чая здесь нет*),
- г) конструкции с предлогом (*без чая*).

В контекстах, где формы с родительным падежом находятся в приименной позиции и имеют количественное значение, окончание –у обнаружено у 52,3 % найденных словоформ. В приименной позиции без специфического значения (что ничтожно мало по сравнению с общим количеством) окончание –у наблюдается только в 3,5 % употреблений, следовательно, 96,5 % словоформ с неколичественным значением имеют окончание –а. Это не вызывает удивления, так как полностью соответствует правилам употребления окончания –у в современном русском языке, где оно почти всегда употребляется в форме паргитива, то есть, в количественном значении.

При оценке результатов словоформ, стоящих в приглагольной синтаксической позиции, следует различать их утвердительную и отрицательную функции. В отрицательной функции окончание –у употребляется реже (14,5 %), чем в утвердительной (28,5 %). В отрицательных безличных конструкциях релятивное количество форм р. п. на –у составляет 17,5 %. Это приблизительно то же самое, что и в отрицательных приглагольных контекстах.

В синтаксической позиции с предлогом употребление р. п. на –у зависит от данного предлога, причем только 15 из 37 проанализированных предлогов обнаружены во фразах с р. п. на –у. Например, возможно употребление р. п. на –у с предлогами *из* (29,4 %), *от* (16,3 %) и *без* (10,2 %). Обратившись к фразам, можно заметить, что некоторые обороты часто повторяются, например *из виду*, *от часу*. Из этого можно сделать вывод, что эти обороты уже давно фразеологизировались.

Далее проанализуем употребление родительного падежа в различных лексических группах.

а) По семантическим критериям: абстрактное или конкретное значение

Между существительными с абстрактным и существительными с конкретным значением существует следующее различие: слова с конкретным значением в большинстве случаев имеют формы р. п. на –у (32 лексемы из 56), слова с абстрактным значением употребляются в этой форме гораздо реже (31 лексема из 81). Причина заключается в том, что из группы слов с конкретным значением многие слова также принадлежат группе слов с вещественным значением. Почти для всех слов этой группы характерен р. п. на –у (29 из 36). Следовательно, только 3 слова с конкретным, а не с вещественным значением имеют р. п. на –у. О существительных, входящих в группу с вещественным значением можно сказать, что в количественных контекстах преобладает окончание –у (79 %), в неколичественных контекстах формы с этим окончанием составляют только 12 %. Отметим также, что в приглагольных позициях часто встречается окончание –у: 93 % – в утвердительных контекстах, 68 % – в отрицательных. Возможности употребления р. п. с флексией –у у существительных с вещественным значением в рассмотренный период времени были намного шире, чем в сегодняшнее время. Но наши результаты обнаруживают тенденцию, которая свидетельствует о том, что и в современном русском языке флексия –у преобладает в количественных контекстах.

б) По формальным критериям: количество слогов

Этот критерий важен для исследования в связи с тем, что старые основы на –ь всегда были односложными словами. Таким образом р. п. на –у сначала распространился на односложные основы на –о. Следовательно, как гласит устоявшееся правило: односложные слова намного чаще имеют в р. п. флексию –у, чем многосложные (см. Thorndahl 1974: 886-888). Наши материалы также показывают, что существуют различия в употреблении р. п. на –у в зависимости от количества слогов. 32 односложные лексемы из 64 (50 %) употребляются в р. п. с окончанием –у, в то время как только 22 многосложных слова из 73 (30 %) имеют это окончание минимум один раз. Что касается словоформ реальной частотности, то насчитывается 16,5 % форм на –у у односложных лексем и 5,4 % форм на –у – у многосложных. Можно сделать вывод, что формальный факт об односложности/многосложности лексемы еще влияет на выбор окончания в то время. В современном русском языке, напротив, выбор окончания определяется только семантикой слов.

в) По этимологическим критериям: генетически славянские или заимствованные слова

По этимологическим критериям исследовались генетически славянские и заимствованные слова, главным образом из западноевропейских языков. В результате, 27 из 60 слов, восходящих к славянским языкам, имеют окончание –у

(встречаются в проанализированных материалах минимум один раз). Из 18 заимствованных слов, которые вошли в русский язык до 18-ого века, 13 слов зафиксированы в р. п. с флексией –у, что составляет большую часть.

Особый интерес в исследованных материалах представляют неологизмы, появившиеся в языке в 18-ом веке. Они отражают самые актуальные правила употребления флексии в тот период развития языка. Наши примеры показывают, что эти слова, в основном, оставались незамеченными: 6 из 14 имеют в р. п. окончание –у, причем 4 из них имеют вещественное значение, 2 лексемы – абстрактное. Это значит, что р. п. на –у являлся продуктивным и более или менее соответствовал новым тенденциям.

Проведённый анализ позволяет сделать следующие выводы. Закрепление за р. п. флексии –у в исследуемый период времени еще не было завершено, однако обнаруживаются различия в употреблении форм с партитивным значением по сравнению с более ранними текстами (каких анализировал Thorndahl 1974, например).

Главным признаком этого периода времени является общая тенденция употребления р. п. на –у у слов с вещественным значением в количественных контекстах и употребление р. п. на –а в контекстах без значения количества. Этого различия в более ранних текстах не наблюдается. См. также: Thorndahl 1974.

Следует также отметить, что результаты исследования зависят от нормы погрешности в корпусе текстов. К сожалению, грамматические пометы этого корпуса не всегда корректны. Вследствие этого из-за грамматических ошибок трудно установить все формы на –у, которые в корпусе текстов действительно существуют. Таким образом, нужно быть осторожным с далеко идущими выводами.

В связи с этим количество найденных форм не очень репрезентативное, однако можно делать выводы из качественного словоупотребления. Как было показано выше, нашлись формы на –у в тех позициях, в которых они невозможны в современном русском языке. С другой стороны было обнаружено много словоформ, которые употребляются в таких же формах, как и в сегодняшнее время.

Итак, можно сказать, что процесс семасиологизации родительного падежа на –у в партитивное значение в рассмотренный период времени уже наблюдался, однако использование этих форм еще не соответствовало сегодняшнему употреблению в современном русском литературном языке.

Литература

- Behensky, Susanne (2010), *Die Entwicklung des russischen Genitivs auf –u unter besonderer Berücksichtigung des späten 18. und frühen 19. Jahrhunderts*. Diplomarbeit, Universität Salzburg 2010.
- Behensky, Susanne (2011), Zur Entwicklung des russischen u-Genitivs. In: Heeg, Dagmar (Hg.), *m*OST 2009: Oesterreichische StudierendenTagung für SlavistInnen*. München, Sagner, 9–16.
- Brehmer, Bernhard (2009), Changes and Persistencies in the use of Russian masculine Genitives in –u. In: Birzer, Sandra et al. (Hg.), *Proceedings of the Second International Perspectives on Slavistics Conference (Regensburg 2006)*. München, Sagner, 53–67.
- Eckert, Rainer; Crome, Emilia; Fleckenstein, Christa (1983), *Geschichte der russischen Sprache*. 1. Aufl. Leipzig, Verlag Enzyklopädie.
- Isačenko, A. V. (1975), *Die russische Sprache der Gegenwart. Formenlehre*. 3. Aufl. München, Hueber.
- Issatschenko, Aleksandr. [Isačenko A. V.] (1983), *Geschichte der russischen Sprache. Das 17. und 18. Jahrhundert*. Heidelberg, Winter.
- Jakobson, Roman. (1971 [1936]), Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. Gesamtbedeutung der russischen Kasus (1936). In: Jakobson, Roman (Hg.), *Selected writings II*. The Hague, Mouton de Gruyter, 23–71.
- Panzer, Baldur (1978), *Der genetische Aufbau des Russischen. Statt einer historischen Grammatik*. Heidelberg, Winter.
- Sørensen, Hans Chr. (1958), Zum russischen Genitiv auf –a und –y im 17. Jahrh. *Scando Slavica* 4, 210–238.
- Thorndahl, William (1974), *Genitivens og lokativens –u/-ju-ender i russiske middelaldertekster*. København, Rosenkilde og Baggens.
- Townsend, Charles. E.; Janda, Laura. A. (2003), *Gemeinslavisch und Slavisch im Vergleich. Einführung in die Entwicklung von Phonologie und Flexion*. München, Sagner.
- Зализняк, А. А. (1967), *Русское именное словоизменение*. Москва, Издат. наука.
- Ломоносов, М. В. (1972 [1755]), *Российская грамматика*. Санкт Петербург. [Nachdruck 1972, Leipzig, Zentralantiquariat d. DDR.]
- Ломоносов, М. В. (1986), *Избранные произведения*. Ленинград, Советский писатель, 473–478.
- Успенский, Б. А. (1994), *Краткий очерк истории русского литературного языка (XI – XIX вв.)*. Москва, Гнозис.
- Успенский, Б. А. (2004), *Часть и целое в русской грамматике*. Москва, Языки славянской культуры.
- Черных, П. Я. (1962), *Историческая грамматика русского языка*. 3. изд. Москва, Издат. учеб. литер.

Данка Урошевић

Филозофски факултет, Нови Сад, Србија
dankamejl@yahoo.com

Релативна реченица с релативизатором *шта* у војвођанским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта¹

ABSTRACT: The paper deals with the analysis of relative clauses with the relativizer *šta* in the Vojvodina vernaculars of Šumadija-Vojvodina dialect in order to determine the syntactic-semantic roles of the antecedent within the embedded sentence and the types of antecedent which occur in such structures. The author noticed that this type of relative clause formation allows the relativization of grammatical subject (the most common type), direct object (not very frequent type), and, scarcely ever, semantic subject and the qualificative determiner. As a rule, the relativizer *šta* occurs in so-called free relative clauses.

Keywords: syntax, relative clause, relativizer *šta*, Vojvodina vernaculars, Šumadija-Vojvodina dialect.

1. Увод

Претпоставља се да је облик *шта* по пореклу генитив, који се појавио да замени стари аномални облик *чеса* (Brozović, Ivić 1988: 26), но развој дате форме у хипотактичким структурама још није подробно описан.

Сматра се да у стандардном језику реч *шта* има превасходно интерогативну функцију, док се као релативизатор користи једино с предлогом (Klajn 2005: 88). Чини се да ова проблематика, ипак, није у потпуности осветљена, нарочито у разговорном језику, док је ситуација у дијалектима готово непозната.

Стога је за предмет овог рада одређена анализа реченичног комплекса с релативном клаузом и релативизатором *шта* у војвођанским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта (даље војвођанским говорима).

2. Циљ рада, подаци о корпусу и теоријско-методолошки приступ

2.1. Релативне реченичне структуре с релативизатором *шта* испитују се у војвођанским говорима с циљем да се утврди (а) које синтаксичке, односно синтаксичко-семантичке позиције могу бити сачуване за антецедент у релативној клаузи, те (б) који се типови антецедента могу наћи у таквим структурама.

2.2. Истраживачки корпус чине (а) дијалекатски текстови публиковани у нашим домаћим стручним часописима, (б) дијалекатски речници, те (в) постојећи теренски записи с подручја војвођанских говора који су власништво Одека за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду. Списак пунктова и извора дат је на крају рада.

2.3. Испитиване структуре се у релевантним случајевима доводе у везу с еквивалентним у другим дијалектима српског језика, старосрпском језику и стандардном српском језику, наравно, колико то расположива литература дозвољава.

3. Реченични комплекс с релативном клаузом и релативизатором *шта*

Анализа ексцерпираних грађа показала је да за антецедент у релативној клаузи с релативизатором *шта* може бити сачувана функција директног (беспредлошког) објекта (80%), граматичког субјекта (14, 29 %), те само по изузетку семантичког субјекта (2, 86%) и квалификативно-ситуационог детерминатора (2, 86%).

У испитиваном корпусу релативне клаузе с релативизатором *шта* увек се везују за инаниматан антецедент, који је најчешће имплициран. Сасвим ретко представљен је именицом или придевском заменицом средњег рода.

3.1. Реченични комплекс с релативном клаузом и антецедентом у функцији директног (беспредлошког) објекта релативне предикације. Релативне клаузе у којима би антецедент имао функцију директног објекта релативне предикације најфреквентније су у испитиваном корпусу. У таквим структурама антецедент по правилу изостаје у површинској структури. Само по изузетку може се наћи уз именицу.

3.1.1. Имплицирани антецедент и у управној реченици у највећем броју примера такође има функцију директног објекта. У позицији релативне предикације регистроване су лексеме *видети*, *добити*, *донети*, *желети*, *имати*, *моћи*, *наговорити*, *наћи*, *познати*, *тражити*, *трепати*, *хтети* (у значењу 'желети'), те *умесити*:

(1) Наместим један кúфер тú да ћу понéти моје аљине и *шiiй* су ðни *шú* нагòвðрили. (Ит, СДЗб XLIII, 504);

(2) ...*шiiй* кò *умé*си нòси... (Пг, СДЗб XXXVII, 581);

(3) ... кúп тèби *шiiй* ðиц, кèцељу, ид *шiiй* ðиц. (Пг, СДЗб XXXVII, 619);

(4) И ðнда мàти - *шiiй* ðће - кúпи дèтету... (Вр, СДЗб XXVII, 293);

(5) *Дii* смо *шiiй* вiдели, тò смо јèли... (Вр, СДЗб XXVII, 289).

Запажа се да у многим наведеним примерима *шта* има акценат. Ортогоницијет је својствена заменици *шта* у упитној функцији. Стиче се утисак да је појам о којем реферише овај тип клаузе често врло неодређен (што је иначе карактеристично за релативне клаузе с имплицираним антецедентом), само потенцијалан, неререференцијалан. Ортогоницијет лик релативног *шта* потенцијално неодређеност, односно непознатост референта.

¹ Рад је настао у оквиру курса *Историјска синтакса српског језика* на докторским студијама из области језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду под менторством проф. др Слободана Павловића, а уједно представља и сегмент ширег испитивања релативних реченичних структура у српским народним говорима у оквиру пројекта *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* (148022), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

3.1.2. Арне Галис [Arne Gallis] (1956: 139, 158) у језику народне прозе и у Вуковом преводу *Новог завета* бележи релативизатор *шта* (*год*) у релативним клаузама чија је предикација представљена глаголом *хтети* сматрајући да управо због датог глагола облик *шта* треба третирати као генитивни, а не акузативни.

3.1.3. У војвођанским говорима, истина, има доста релативних клауза с релативизатором *шта* чија је предикација представљена глаголом *хтети*, односно глаголом који је у далекој прошлости имао (и) генитивну рекцију (*видети*, на пример) или глаголом који данас поред акузатива може регирати и генитив, најчешће с партитивним значењем (на пример, *желети*), те би и то могао бити разлог појаве релативизатора *шта*.

Понекад се у релативној клаузи, као у примерима (2) и (5), могу појавити две примарно упитне речи, што није уобичајено у војвођанским говорима. Такви типови релативне клаузе, који нису регистровани у језику старосрпске пословноправне писмености, ипак се сматрају архаичнијим (Browne 1976: 202).

3.1.4. У говору румунског Ченеја релативизатор *шта* у функцији директног објекта релативне предикације регистрован је у једном примеру уз именицу:

(6) Кад сам му спомѣнула нѡвце *шѡа је ѡѡѡрѡишо*, скѡчио је с отомана... (РСГВ3, 34).

О релативизатору *шта* у датом говору биће речи у одељку 3.2.3.

3. 2. Реченични комплекс с релативном клаузом и антецедентом у функцији граматичког субјекта релативне предикације. Антецедент у функцији граматичког субјекта релативне предикације најчешће је имплициран, а само изузетно представљен је именицом или придевском заменицом средњег рода.

3.2.1. Релативне клаузе с имплицираним антецедентом увек имају функцију директног објекта управне предикације, а релативизатор је углавном акцентован. У позицији релативне предикације забележени су глаголи *бити*, *имати* (у значењу 'постојати'), *ићи* (у значењу 'следити'), *јести* (у *се-пасиву*), те *требати*:

(7) Кѡва *шѡа се ѡма*: лѡдаје зелѣне, чѡрбе... (З, СДЗб XXVII, 154);

(8) ... прѡмимо *шѡа е бѡло за јѣло*... (Ит, СДЗб XLIII, 505);

(9) ...спрѣмамо *шѡа ће се јѣсти*... (Пг, СДЗб XXXVII, 602).

3.2.2. Уз придевску заменицу средњег рода *све* у функцији граматичког субјекта релативне предикације релативизатор *шта* је забележен два пута:

(10) ... тѡмо се нѡси мѡло кѡкица, јѡбуке, свѣ *шѡа је ѡѡсно*. (Бд);

(11)...и ѡн је мѡрао да слѡшпа мајстѡрицу да донѣсе вѡде, дрва, свѣ *шѡа ѡрѡиѡада*, тѡ му је прѡви дѣо бѡо пѡсла... (Кв, РСГВ5, 20).

3.2.3. Два пута је регистроване и релативне клаузе везане релативизатором *шта* за именички антецедент у функцији граматичког субјекта релативне предикације, опет, у говору румунског Ченеја:

(12) Нагари мало ова јаја *шѡа иду ѡд квѡчку* да знаш после која су (РСГВ5, 117);

(13) Купили смо машину *шѡа ѡере веш* (РСГВ5, 44).

По овој особини говор румунског Ченеја показује сличност са смедеревско-вршачким говорима у Банату, будући да је приликом ексцерпције примера запажен релативизатор *шта* уз именички антецедент у банатским говорима смедеревско-вршачке провинијенције (Извѡди оно мѣсо *шѡа је било зѡре*... [Вршац, РСГВ7, 75]).

Треба скренути пажњу на то да у говору румунског Ченеја релативизатор *шта* није истиснуо релативизатор *што* (На почѣтку сам ѡмала бѡрму *шѡо смо ѡрѡвили од крајѡаре*... [РГВ4, 169]).

3.2.4. Арне Галис (1956: 65) истиче да се с краја XIV века облик *шта* почиње употребљавати као везник којим се уводе зависноупитне клаузе (аутор региструје само један пример). Форму *шта* Слободан Павловић не бележи у језику старосрпске пословноправне писмености од XII до XV века – ни у релативним клаузама нити у допунским клаузама.

У једнотомном РМС (2007: 1551) за употребу заменице *шта* у односном значењу дају се само примери с неексплицираним антецедентом. Бавећи се питањем експликације и дескрипције на плану сложене реченице у савременом стандардном српском језику, Владислава Ружић (Петровић 1999: 144) имплицитно каже да је везник/заменица *шта* резервисан за експликативне (допунске) клаузе, а везник/заменица *што* за дескриптивне (релативне) клаузе.

На дијалекатском подручју српског језика дати релативизатор забележен је, колико је познато, у говорима северне Метохије (Букумировић 2003: 226).

Исходна структура релативних клауза с релативизатором *шта* могла би бити релативна клауза с имплицираним антецедентом. Међутим, остаје отворено питање како се дати релативизатор појавио у слободној релативној клаузи. Да ли се то *шта*, дијахроно гледано, прво појавило у упитним и зависноупитним клаузама, па одатле продрло и у сферу релативности, или се дата заменица истовремено појавила и у зависноупитним и њима структурно подударним слободним релативним реченицама?

3.3. Реченични комплекс с релативном клаузом и антецедентом у функцији семантичког субјекта релативне предикације. У само једном примеру, из говора Сараволе у румунском Банату, регистрован је имплициран антецедент у релативној клаузи с релативизатором *шта* у функцији семантичког субјекта релативне предикације:

(14) Џзмешамо у јѣдан лѡнац од свакојаког жѡта, ѡвса, јѣчма, *шѡа ѡма*, ѡндак ѡн клѣкне и мѣте му нѡ главу. (Ср, ППЈ 40, 147).

То би могао бити или остатак старе генитивне форме релативног *што* или номинативна форма датог релативизатора, на чију појаву је могао утицати румунски језик.

3.4. Реченични комплекс с релативном клаузом и антецедентом у функцији квалификативно-ситуационог детерминатора релативне предикације. У корпусу је регистрован један пример релативне клаузе која се везује

релативизатором *шта* за имплицирани антецедент у функцији квалификативно-ситуационог детерминатора релативне предикације:

(15)...кўшимо *шїї̄̄ ћемо и[x] дд̄чекаїи...* (Пг, СДЗб XXXVII, 592).

4. Закључак

4.1. Анализа ексцерпираних грађе показала је да је у војвођанским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта за антецедент у релативној клаузи с релативизатором *шта* најчешће сачувана функција директног објекта, ретко функција граматичког субјекта, те, само по изузетку, позиција семантичког субјекта и квалификативно-ситуационог детерминатора.

4.2. Овај тип клаузе везује се за инаниматне, најчешће имплициране антецеденте.

4.3. Дате структуре врло су блиске допунским зависноупитним реченицама, које би могле би бити једно од исходишта релативне клаузе с релативизатором *шта*.

4.4. Треба истаћи и чињеницу да је у испитиваном корпусу велики број релативних клауза с релативизатором *шта* чија је предикација представљена глаголом који је у далекој прошлости имао (и) генитивну рекцију (*видети*, на пример) или глаголом који данас поред акузативне форме може регирати и облик генитива, најчешће, с партитивним значењем (на пример, *желети*), те би се онда могло закључити да су други, можда и важнији, извор релативних клауза с релативизатором *шта* оне релативне клаузе чије су предикације некада регирале или још увек регирају, између осталог, и беспредлошки генитив.

4.5. Да би се дао прецизан одговор о разлозима појаве релативизатора *шта* у релативним клаузама, непоходно је детаљно сагледавање дате појаве из дијахроне перспективе.

Истраживани пунктови

А – Арадац	Жб – Жабаљ	НС – Нови Сад
БА – Банатско Аранђелово	З – Зрењанин	НСл – Нови Сланкамен
БГ – Бачко Градиште	Зе – Земун	О – Орловат
Бг – Бегеч	Ил – Иланца	Ос – Обровац
Бд – Баранда	Ит – Итебеј	П – Пачир
Бђ – Бођани	Ја – Јарак	Пг – Параге
Бл – Белегиш	Јз – Јазак	Пе – Перлез
Бљ – Бољевци	ЈТ – Јаша Томић	Пт – Платичево
БП – Бачка Паланка	Иђ – Иђош	Р – Рума
БПС – Бачко Петрово Село	Ин – Инђија	Ср – Саравола (Румунија)
Бт – Ботош	Ир – Ириг	Сб – Србобран
Бу – Буковац	К – Каћ	Св – Свилош
Бц – Бачинци	Кв – Ковиљ	Си – Сивац
Бш – Башаид	Ки – Кикинда	СКм – Сремска Каменица
Бшк – Бешка	Кл – Кула	СМ – Сремска Митровица
Ва – Вашица	Км – Кумане	СР – Сремска Рача
Вб – Врбас	Крч – Крчедин	Ст – Стапар
Вјк – Војка	Кт – Крстур	Су – Суботица
Вл – Вилово	Л – Лаћарак	Сф – Сефкерин
Вњ – Врањево	Ла – Лалић	СЦ – Српска Црња
Во – Вогањ	Лж – Лежмир	Т – Томашевац
Вр – Врдник	Ле – Лединци	Ти – Тител
Бц – Бачинци	М – Мол	То – Товаришево
Г – Госпођинци	Ма – Мартинци	Тш – Тараш
Га – Гардиновци	Ме – Меленци	Ф – Фаркаждин
Гб – Грабово	Мл – Милошево	Фу – Футог
Ги – Гибарац	Мо – Мокрин	Цп – Црепаја
Го – Голубинци	Мр – Моровић	Ч – Чента
Де – Дероње	Мт – Мартонош	Чн – Ченеј (Румунија)
Дж – Джерап	Ц – Црвена	Цш – Црвени

Ђ – Ђала	НБ – Нови Бечеј	Чо – Чортановци
Ђу – Ђурђево	Не – Нештин	Чу – Чуруг
Е – Елемир	Нз – Неузина	Ш– Шурјан
Ер – Ердвик	НМ – Ново Милошево	Ши – Шимановци

Извори

- ППЈ 21– Бошњаковић, Жарко, *Дијалекатски текстови из Срема и Баната*, Посебан отисак из Прилога проучавању језика, 21, 1985, Нови Сад, 153–164.
- ППЈ 40 – Бошњаковић, Жарко и Светлана Вареника, *Дијалекатски текстови из поморишког села Сараволе у Румунији*, Прилози проучавању језика, 40, 2009, Нови Сад, 146–155.
- ППЈ 41 – Марковић, Бранкица, *Дијалекатски текстови из староседелачког дела Новог Сада*, Прилози проучавању језика, 41, 2010, Нови Сад, 227–230.
- РСГВ 1–9 – Петровић, Драгољуб (ред.), *Речник српских говора Војводине*, Св. 1–9; Матица српска, Одељење за књижевност, Лексикографска издања III, Дијалекатски речници, Књига 2, 2001–2009, Нови Сад.
- СДЗб ХХVII – Секулић, Невенка, *Збирка дијалекатских текстова из Војводине*, Српски дијалектолошки зборник, ХХVII, Београд, 1981, 117–178, 194–300.
- СДЗб ХХХVII – Шпис, Марија, *Фонолошки опис говора Парага*, 580–619; Драгин, Гордана, *Ратарска и повртарска терминологија Шајкашке*, 695–701; Српски дијалектолошки зборник, ХХХVII, 1991, Београд.
- СДЗб ХLIII – Ивић, Павле, Жарко Бошњаковић, Гордана Драгин, *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. Друга књига: Морфологија, синтакса, закључци, текстови*, Српски дијалектолошки зборник, ХLIII, 1997, Београд, 487–536.
- Теренски записи из: БА, Бд, Бшк, Вјк, Во, Вр, Гб, Иђ, Јз, Ки, Лж, М, НСл, О, Св, Ит, СЦ, Чл, Ш.

Литература

- Букумировић, Милета (2003), *Говори северне Метохије*, Српски дијалектолошки зборник, L.
- Павловић, Слободан (2009), *Старосрпска зависна реченица од XII до XV века*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Петровић, Владислава (1999), *Два вида сложеног синтаксичког односа: експликација и дескрипција*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, ХLII, 141–148.
- РСМ (2007), *Речник српског језика*, Нови Сад, Матица српска.
- Browne, Wayles (1976), *Two wh-fronting rules in Serbo-Croatian*, Јужнословенски филолог, ХХХII, 195–204.
- Brozović, Dalibor i Pavle Ivić (1988), *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Izvadak iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Jugoslavenski leksikografski zavod >>Miroslav Krleža<<, Zagreb.
- Gallis, Arne (1956), *The Syntax of Relative Clauses in Serbo-Croatian. Viewed on a Historical Basis*, I KOMMISJON HOS H. ASCHEHOUG & CO. (W. NYGAARD), Oslo.
- Klajn, Ivan (2005), *Gramatika srpskog jezika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Mgr. Dana Palecková

Katedra slovenského jazyka a literatúry FF UCM v Trnave, Slovakia
d.plecka@hotmail.com

Úroveň kultúry vyjadrovania vo vybraných publicistických textoch

ABSTRACT: The paper deals with the differences in verbalization in the articles of two Slovak newspapers on the internet - the broadsheet and the tabloid. We came to the conclusion, that the differences appear both in the lexical and grammatical level and are caused by the communicative function variables as well as the social variables participating in the production of the text.

Keywords: mass media, broadsheet, tabloid, communicative function variables, social variables

Úvod

V centre našej pozornosti stoja texty v internetových verziách dvoch slovenských periodík, ktoré majú aj svoj tlačový pendant. Jedným zo skúmaných periodík je tzv. **broadsheet**, mienkotvorný, seriózny denník, druhým periodikom je tzv. **tabloid**, bulvárny denník. Otázkou je, v čom je rozdiel medzi textami nachádzajúcimi sa v serióznom a bulvárnem periodiku a čo je dôvodom tohto rozdielu.

Prenesenie tlačených novín do internetovej sféry však neprinesol iba šetrenie času a rýchly prenos informácií, ale aj možnosť aktívneho zapojenia sa čitateľa. Preto sa okrem samotných publicistických príspevkov sústreďujeme aj na **diskusné príspevky** od čitateľov, ktoré sú voľne dostupné pod každým článkom.

Materiálovým podložením našej analýzy sú teda štyri rôzne druhy textov nachádzajúce sa v internetových verziách dvoch slovenských denníkov. Prvým súborom textov sú dva spravodajské príspevky nachádzajúce sa v internetovej verzii seriózneho denníka SME (A1, B1); druhým súborom sú dva texty porovnateľného rozsahu a identického tematického zacielenia nachádzajúce sa v internetovej verzii bulvárneho denníka Nový Čas (A2, B2); tretiu a štvrtú dvojicu textov tvoria zodpovedajúce čitateľské diskusné príspevky k daným článkom v serióznom denníku (A1-1, B1-1) a bulvárnem denníku (A2-2, B2-2). Analýze podlieha teda osem samostatných textových jednotiek.

Pri posudzovaní textov sme aplikovali komplexný pohľad, analyzujeme ich z hľadiska vonkajších jazykovo-kompozičných štruktúr ktoré sa v textoch uplatnili (povrchová štruktúra textu), komunikačných determinantov, ktoré ovplyvňujú tvorbu textu (hlbková štruktúra textu) a výsledok analýzy v závere práce zastrešujeme sociolingvistickým prístupom, analýzou relevantných sociálnych faktorov, ktoré pôsobia pri tvorbe textu.

1. Hypotéza

Predpokladáme, že celková obsahová i formálna úroveň textov, ich kultúra vyjadrovania **klesá na osi broadsheet – tabloid – diskusný príspevok**.

1. Očakávame, že články v serióznom periodiku budú na vyššej úrovni ako články v bulvári, ich obsahová stránka bude informačne hodnotnejšia, objektívnejšia a tento fakt sa prejaví aj na celkovom jazykovom a kompozičnom stvárnení textov.
2. Ďalej predpokladáme, že vnútorná a vonkajšia úroveň diskusných príspevkov bude v porovnaní s publicistickými textami v oboch periodikách na najnižšej úrovni, bude sa vyznačovať prvkami subjektívnosti, ktorá vyplýva aj z individuálneho prístupu, motivácie a prezentovania sa jednotlivých účastníkov diskusie.

2. Jazykovo-kompozičné stvárnenie textu

K rozboru vybraných textových jednotiek v prvej fáze pristupujeme rozborom formálnej stavby textu. Zaujímá nás, aké sú rozdiely v skúmaných textoch na lexikálnej, morfolologickej, syntaktickej i štylistickej jazykovej rovine.

Lexikálne, morfologické a syntaktické jazykové prvky sme posudzovali na osi **nocionálnosť – expresívnosť – emocionálnosť**. Nocionálne prvky sú citovo neutrálne, slúžia na priame pomenúvanie javov okolitého sveta. Expresívne prvky slúžia na vyjadrenie širšieho subjektívneho postoja ako celku. Emocionálne prvky vyjadrujú ľudské pocity, city, emócie najrozličnejšieho druhu. Analýza lexikálnej a gramatickej roviny textov nás vedie k **čiastkovému záveru**: spravodajské texty v serióznom denníku sa vyznačujú nocionálnosťou, čo sa prejavuje používaním denotatívnych lexikálnych jednotiek a pravidelných, nepríznakových konštrukcií. Texty v bulvárnem denníku sú taktiež prevažne nocionálne, výrazne sa však posúvajú smerom k expresívnemu vyjadrovaniu. Zovšeobecnenie diskusných príspevkov je pre ich vysokú variabilitu komplikovanejšie. Obsahujú od nocionálnych po viac či menej expresívne až po emocionálne ladené lexikálne a gramatické jazykové prvky.

Jazykovo-kompozičný charakter skúmaných textov vedie k **záveru**, že spravodajské texty v serióznom denníku si dôsledne zachovávajú charakter publicistického štýlu. V bulvárných spravodajských príspevkoch badáme výraznejší posun smerom k hovorovému a beletristickému štýlu. Celkové jazykové a kompozičné stvárnenie diskusných príspevkov (v oboch denníkoch) indikuje hovorový štýl typický pre spontánne jazykové prejavy.

3. komunikačné determinanty tvorby textu

Na tvorbu každého textu pôsobia isté faktory, ktoré nazývame komunikačnými determinantmi. Textové jednotky vykazujú rozdiely v závislosti od **autora, adresáta, témy, funkcie a cieľa** komunikácie. Tieto faktory výrazne pritom ovplyvňujú charakter celého textu.

Autorom textu v spravodajskom príspevku v oboch periodikách je žurnalista. Je to autorizovaný zdroj, obsah komunikátu je teda jasne definovaný a jazyková úroveň textu je oproti diskusným príspevkom na kvalitnejšej úrovni, čo je logickým dôsledkom toho, že publicisti prechádzajú jazykovou prípravou. Autori diskusného príspevku sú rôzni čitatelia článku, ktorí môžu svojimi názormi a postrehami vstupovať do komunikácie. Aj keď sa individuálny štýl jednotlivých autorov v mnohom odlišuje, spoločné majú to, že ide o neautorizovaný zdroj, anonymný, ktorí hovorí iba sám za seba. Jeho vedomie illegality ho

ovplyvňuje, anuluje filter, ktorý má vplyv na kvalitu obsahovej i formálnej stránky jeho príspevku.

Adresátom seriózneho denníka je náročnejší čitateľ, jeho cieľom je získať objektívne, seriózne informácie z relevantného zdroja. Faktor adresáta sa prejavuje vo formálnej i obsahovej úrovni textu, pre ktorý je typická informatívna nasýtenosť, pojmovosť, nocionalnosť. Oproti tomu, v bulvári prevláda, vzhľadom na menej náročného čitateľa, ktorý číta pre zábavu, nižšia formálna i obsahová úroveň textu.

Výrazným textotvorným činiteľom je **obsahová a tematická náplň textu**. V spravodajskom článku seriózneho periodika je téma havárie lietadla podávaná objektívne. Hlavnou témou je vyradenie lietadiel tohto typu z prevádzky v dôsledku ich vysokej nehodovosti. Nocionalným spôsobom je podaná aj informácia o počte úmrtí a zranení, ktoré si letecké nešťastia vyžiadali.

V bulvárnym médiu je silný sklon k akcentovaniu tej zložky informácie o leteckom nešťastí, ktorá vyvoláva emocionálnu reakciu u čitateľa. Na formálnej rovine sa táto orientácia odráža vo výbere expresívnych až emocionálnych jednotiek lexikálnej roviny (hrôza, obrovská hrôza, panika, hustý dym), syntaktickej roviny (Hrôza v Rusku: Lietadlu vybuchol pred vzlietnutím motor!) výberom grafických prostriedkov (fotografia horiaceho lietadla bezprostredne za podtitulkom článku, pričom v článku seriózneho denníka je fotografia nepoškodeného lietadla na boku článku).

Téma diskusných príspevkov je zo začiatku zhodná s článkom, ale kým spravodajské príspevky sú monotematické, všetky diskusie sú výrazne polytematické. Diskusné príspevky nielen obsahujú množstvo motivických odbočiek a rozvíjajú hlavnú tému, objavujú sa tu aj príspevky s témou článku nesúvisiace.

Patráš pri vymedzovaní **funkcií elektronických textov** vychádza z Vybírala a delí ich na informatívnu, inštruktážnu, persuzívnu a zábavnú (2005: 42, podľa Vaňka 2000). V seriózných spravodajských príspevkoch ide predovšetkým o informatívnu funkciu, čomu je podriadený celkový ráz textu. V bulvárných príspevkoch je taktiež prvoradá informatívna funkcia, jej spôsob podania je však odlišný, výrazne ho ovplyvňuje to, že text je určený na rozptýlenie, má zábavnú funkciu. Prítomná je však aj persuzívnosť, autor článku chce presvedčiť čitateľa o svojom názore. Diskusné príspevky sú písané s rôznym cieľom. Nachádzame tu príspevky s výraznou informačnou hodnotou, v ktorých si diskutujúci navzájom vymieňajú fakty. Inštruktážnu funkciu majú príspevky, ktorými si diskutujúci dávajú tipy, radia si navzájom pri riešení problémov alebo pri hľadaní informácií. Veľká časť príspevkov má persuzívnu funkciu. Diskutéri sa zapájajú s cieľom vyjadriť svoj názor a o svojej pravde chcú presvedčiť aj ostatných. No predovšetkým sa prispievatelia do diskusných fór zapájajú s cieľom zabaviť sa. Zábavná funkcia je dôvodom toho, prečo diskusné fóra vôbec vznikli a ponúkajú čitateľom ďalšiu možnosť trávenia voľného času pred monitorom počítača.

4. sociolingvistické premenné pri tvorbe textov

Výber jazykových a nejazykových prostriedkov tvoriacich text závisí aj od činiteľov, ktoré majú sociálnu povahu. V našom prípade je relevantným faktorom predovšetkým sociálna rola účastníkov komunikácie a ich sociálny status. Sociálny status je premenlivou veličinou a výrazne pôsobí na to, ako sa v určitej situácii vyjadrujeme a ako sa dorozumievajú s nami. Na základe premenlivosti sociálneho statusu vzniká veľké množstvo jazykových **variantov**, ktoré cielene či mimovoľne používame v závislosti od konštelácie sociálnych premenných komunikácie.

5. porovnanie: broadsheet – tabloid – diskusný príspevok

Po rozbere jazykovo-kompozičnej, komunikačnej a sociálnej stránky textov pristúpime k ich porovnaniu, pokúsime sa stručne načrtnúť tie znaky, ktoré sú charakteristické pre jednotlivé druhy textov.

Prvoradou úlohou spravodajských publicistických textov v **serióznom denníku** je informovať o aktuálnych spoločensko-politických udalostiach. Vyznačujú sa preto **faktografickou nasýtenosťou, pojmovosťou, zrozumiteľnosťou, vecnosťou, stručnosťou, objektívnosťou**. V zhode s tým je aj ich obsahová kompozícia, ktorá vyzdvihuje faktickú stránku udalosti, jej širšie súvislosti a praktický dopad na budúcnosť. Jazyková stavba je charakteristická dôslednosťou v dodržiavaní jazykových, kompozičných a štylistických noriem vzhľadom na funkciu a cieľ komunikácie.

V spravodajských textoch **bulvárneho denníka** taktiež dominuje informačnosť, je tu však výrazný posun od publicistického štýlu. Bulváry denníka si za cieľ vytýčili prinášať senzácie, čo sa prejavuje nielen na výbere tém (škandály, klebety o známych osobnostiach, ich súkromný život), ale aj v spôsobe ich spracovania. Rovnaký tematický obsah príspevkov v serióznom a bulvárnym médiu nám umožnil porovnať spôsob, akým túto udalosť spracúvajú. Jazykovo-kompozičné a obsahové spracovanie témy v bulvári vyzdvihuje **akčnosť, konfrontačnosť a neoverenosť správ**. Odaloš charakterizuje **akčnosť** ako zvýraznenú dejovosť s prechodom až do dramatickosti, ako tendenciu prinášať aktuálne informácie a podávať ich ako senzácie či škandály (2008: 128). Tu sa udomáčuje sa aj názov **infotainment**. V Slovníku cudzích slov (2005) je infotainment definovaný ako informácie podávané ako zábava, napr. s dôrazom na dramatickosť, senzáčnosť a pod.

Ako sme už spomínali, téma havárie lietadla je (oproti serióznemu denníku) podaná výrazne dramaticky, s dôrazom na priebeh udalosti, s opisom toho, ako sa pasažieri z lietadla vyslobodzujú v kúdoloch hustého dymu. Akčnosť je zvýrazňovaná mimojazykovo (fotografiou horiaceho lietadla) i jazykovo, použitím modálnych viet (Hrôza v Rusku: Lietadlu vybuchol pred vzlietnutím motor!), výberom lexiky (obrovská hrôza, panika...).

Druhým znakom bulváru je **konfrontačnosť**. „Konfrontačnosť znamená predstavovať v niektorých typoch správ zvýraznenú dejovosť ako konflikt, nehodu, nesúlad, vyhrotenosť, ako stret dvoch strán, ako boj a nezmieriteľnosť dvoch protikladov“ (Odaloš 2008: 131). Konfrontačnosť slúži na vyvolanie reakcie dotknutých osôb či verejnosti. Je evidentná v bulvárnym článku o pokutách policajtov, kde sa do opozície dostáva udeľovanie sankcií v minulosti a dnes: B2: *Lubovoľné sankcie za prekročenie rýchlosti podľa „nálady“ policajtov sú už minulosťou*. Táto veta hovorí, že v minulosti policajti dávali pokuty podľa svojej nálady. Ak mali náladu dobrú, pokuta bola nižšia; ak boli v zlej nálade, pokuta bola vyššia. Po zavedení nových sadzieb za dopravné priestupky sa to zmení.

Tretím znakom bulváru je **neoverenosť informácií**, čo je prezentovanie vlastného uhla pohľadu, podsúvanie právd, poloprávd a neprávď verejnosti (Odaloš 2008: 131). Bulvárne články v snahe o **šokantnosť** a **púťavosť** často prinášajú neoverené informácie, ktoré však neprezentujú ako pravdy, ale ako špekulácie.

Zisťujeme, že **bulvárnosť** nesúvisí s výberom témy, ale tkvie v spôsobe jej spracovania. Udalosti, ktoré sú hlavnou náplňou bulvárnych periodik (narodenie dieťaťa, svadba, rozvod, podvádžanie partnera, smrť, návšteva zábavných podnikov, alkohol) sú každodenné, bežné, len spôsob ich spracovania je šokantný. Charakterizované znaky bulváru slúžia na **upútanie pozornosti** čitateľa. Tomu sa prispôsobuje obsahové i formálne zloženie celého textu. V publicistike slúži na upútanie pozornosti čitateľa expresivita, uvoľnená syntax a prítomnosť expresívnych a emocionálnych jednotiek na lexikálnej i syntaktickej rovine. Publicistický text vždy vzniká pod istým časovým tlakom, preto vzniká aj **modelovosť**, modelové konštrukcie známe ako publicizmy. Oproti tomu, je tu **aktualizačná tendencia**, snaha o oživenie prejavu. Na **aktualizáciu** slúžia metafory a metonymické vyjadrenia a používanie frazeologických spojení, čo môže časom vyústiť do novinárskeho **klišé**.

Diskusné príspevky sú špecifickým výskumným materiálom. Pre ich vysokú variabilitu nie je jednoduché ich analyzovať. Príspevky obsahujú celú škálu jazykových foriem, od spisovnej cez štandardnú až po subštandardnú formu národného jazyka. V snahe vyhnúť sa zovšeobecňovaniu, pokúsime sa vyzdvihnúť tie črty diskusných príspevkov, ktoré ich odlišujú od publicistických textov. Sú to predovšetkým tie črty, ktoré ich zaraďujú do hovorového štýlu. V prvom rade je to (popri využívaní nociónálnych prvkov) výrazná **expresivita** a **emocionalita** prejavu, ktorá prechádza až k **vulgárnosti**. Tá sa prejavuje predovšetkým na lexikálnej rovine komunikátu.

Ďalším z diskriminačných znakov diskusných príspevkov vychádzajúcich z ich hovorového charakteru je ich **spontánnosť**, ktorá sa prejavuje **ekonomickosťou** a **racionalizáciou** prejavu. Hovorový štýl je primárne realizovaný ústnou formou, ale keďže diskusné príspevky sú písané, dochádza tu k časovému stresu. Ten vedie na formálnej rovine k hojnejšiemu používaniu univerbizmov, skratiek, nepoužívaniu diakritiky, uvoľnenej, často defektnej syntaxi, používaniu emotikonov. V diskusných príspevkoch sa objavuje aj **invenčnosť**, hra s jazykom, ktorá sa prejavuje vo vytváraní nových obrazných pomenovaní, metafor, personifikácií. To robí diskusné príspevky zaujímavým poľom výskumu.

V diskusných príspevkoch sme nezistili významné kvalitatívne rozdiely medzi diskusiami v serióznom a bulvárnem denníku. Variantnosť textov nás vedie k záveru, že diskusné príspevky charakterizujeme slovom **bezhraničnosť**. Na jednej strane diskutujúci prekračujú spodnú hranicu noriem spoločenského správania a komunikácie, nerešpektujú etické ani jazykové normy. Na druhej strane sú niektoré diskusné príspevky zdrojom nových informácií na obsahovej rovine, na formálnej sú zdrojom jazykových inovácií, zaujímavých jazykových hier.

5. závery

Hypotézy, ktoré sme si stanovili v úvode našich úvah, sa potvrdili. Analýza vonkajšej, formálnej i vnútornej, obsahovej stavby textov ukazuje, že z pohľadu jazykovej kultúry skutočne klesá úroveň kultúry vyjadrovania na osi seriózný denník – bulvár – diskusný príspevok. Čo je však dôvodom tejto dekadencie, ak sa o nej vôbec dá hovoriť? Ak sa nechceme obmedzovať iba na hodnotenie textu na osi spisovné (gramaticky správne) – nespisovné (gramaticky nesprávne), musíme brať do úvahy aj efektivitu komunikácie. V jednotlivých textoch sa totiž neprejavuje iba autorova znalosť jazykového kódu (jazyková/gramatická kompetencia), ale aj jeho schopnosť použiť jazyk v zhode so sociálnou situáciou (sociolingvistická kompetencia) a jeho schopnosť prostredníctvom jazyka dosiahnuť svoj cieľ (strategická kompetencia). V daných podmienkach považujeme úroveň textov za adekvátnu, pretože spĺňa podmienku komunikačnej efektivity.

Internetové zdroje

Článok A1. Lietadlá Tu-154 v Rusku stiahli z prevádzky. Dostupné z <http://www.sme.sk/c/5704749/lietadla-tu-154-v-rusku-stiahli-z-prevadzky.html> [04.01.2011]

Článok B1. O pokutách za rýchlosť už nebudú rozhodovať policajti. Dostupné z <http://natankuj.sme.sk/c/5697361/o-pokutach-za-rychlost-uz-nebudu-rozhodovat-policajti.html> [03.01.2011]

Článok A2. Hrôza v Rusku: Lietadlu vybuchol pred vzlietnutím motor! Dostupné z <http://krimi.cas.sk/clanok/188515/hroza-v-rusku-lietadlu-vybuchol-pred-vzlietnutim-motor.html> [04.01.2011]

Článok B2. Šoféri, prinášame vám exkluzívny darček: Kompletný sadzobník pokút!

Dostupné z <http://www.cas.sk/clanok/188539/soferi-prinasame-vam-exkluzivny-darcek-kompletny-sadzobnik-pokut.html> [03.01.2011]

Diskusia k článku A1-1. Dostupné z <http://www.sme.sk/diskusie/1778378/1/Lietadla-Tu154-v-Rusku-stiahli-z-prevadzky.html> [04.01.2011]

Diskusia k článku B1-1. Dostupné z <http://natankuj.sme.sk/diskusie/1776310/1/O-pokutach-za-rychlost-uz-nebudu-rozhodovat-policajti.html> [03.01.2011]

Diskusia k článku A2-2. Dostupné z <http://krimi.cas.sk/forum//116643/1> [04.01.2011]

Diskusia k článku B2-2. Dostupné z <http://www.cas.sk/forum//116667/1> [03.01.2011]

Bibliografia

Findra Ján (1998), *Jazyk, reč, človek*. Bratislava, Q111

Findra Ján (2009), *Jazyk v kontextoch a v textoch*. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

Odaloš Pavol (2008), O jazyku bulváru. In.: *Médiá a text II*. Prešov, Prešovská univerzita v Prešove. Dostupné na internete: <http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Bocak1/index.html> [cit. 8.1.2011]

Patráš Vladimír (2002), „Chatmánie“ v internetovej tlači versus mediálna komunikačná kultúra? (nad elektronickými stránkami slovenských a poľských periodík). In: *Tekst w mediach*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. Dostupné na internete: <http://www.fhv.umb.sk/app/user.php?ACTION=PUBLICATION&user=patras>

Patráš Vladimír (2005), E-ziny: hra, či e-štýl? In: *Komunikace - styl - text*. České Budějovice, Jihočeská univerzita. Dostupné na internete: <http://www.fhv.umb.sk/app/user.php?ACTION=PUBLICATION&user=patras>

Patráš Vladimír (2010), „Iné čítanie“ elektronicky determinovaných textov. In: *Odborová didaktika v príprave a v ďalšom vzdelávaní učiteľa materinského jazyka a literatúry*. Ružomberok, Filozofická fakulta KU v Ružomberku. Dostupné na internete: <http://www.fhv.umb.sk/app/user.php?ACTION=PUBLICATION&user=patras>

Pavlík Rastislav (2006), *Elements of Sociolinguistics*. Bratislava, Univerzita Komenského v Bratislave

Slovník cudzích slov (akademický) (2005) [online]. Bratislava, SPN. Dostupné na internete: <http://slovníky.korpus.sk/>

Vaňko Juraj, Kráľ Ábel, Kralčák Ľubomír (2006), *Jazyk a štýl súčasnej slovenskej publicistiky*. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

Halid Bulić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Bosna i Hercegovina
E-mail: halidb10@yahoo.com

Objekatske supstantivne dopune u obliku prijedložno-padežnih izraza u bosanskom jeziku

ABSTRACT: In this paper the author examines properties and types of oblique case Objects with a preposition. Oblique case Objects with a preposition include Genitive, Dative, Accusative and Instrumental case Objects and the Locative complement. Each type of oblique case Object with a preposition can be divided according to the preposition used.

Keywords: complement, Object, preposition, case, Bosnian language

Dopuna je termin koji je u lingvistici prisutan veoma dugo i lingvisti ga često upotrebljavaju s različitim značenjem. Danas postoje mnoge definicije *dopune*, a jedna od najpreciznijih jeste ona koju je ponudio Ulrich Engel (usp. 1994: 99–100), po kojoj su *dopune*

- rečenični članovi koji se mogu pojaviti samo uz *potklasu* glagola i
- rečenični članovi koji su obavezni, bez kojih rečenica ne bi bila gramatična.

Ta definicija ima niz prednosti u odnosu na ostale: u njoj se ne kaže da je *dopuna nešto što dopunjava*, ne kaže se ni da je *dopuna* samo objekt, a prednost joj je i što se pomoću kriterija *specifičnosti za potklasu glagola* nedvosmisleno mogu odrediti fakultativne *dopune* i što se takve *dopune* mogu sa sigurnošću razlikovati od dodataka.

Supstantivnim dopunama smatraju se supstantivno upotrijebljene riječi koje imaju status *dopune*. Pod *supstantivno upotrijebljenim riječima* smatramo supstantivne riječi koje nisu doživjele funkcionalnu preobrazbu i nesupstantivne riječi koje su doživjele funkcionalnu preobrazbu u supstantiv. (O pojmu funkcionalne preobrazbe v. Jahić – Halilović – Palić 2000: 335–336)

Prema vrsti odnosa koji supstantivne *dopune* mogu imati prema glagolu mogu se razlikovati tri vrste supstantivnih *dopuna*: subjekt, objekatske *dopune* i, uvjetno, supstantivne predikativne *dopune*.

Subjekt je supstantivna ili supstantivizirana riječ u nominativu koja nije dio predikata. On i predikat slažu se u licu i broju. Oni u tom smislu utječu jedan na drugi i ta odlika izdvaja subjekt u odnosu na druge *dopune*.

Predikativ je specifičan po tome što on kao *dopuna* glagolu ulazi u sastav predikata. U funkciji predikativa mogu se pojaviti raznovrsne jezičke jedinice, od kojih se supstantivi i adjektivi u nominativu i instrumentalu najčešće koriste. Ali bez obzira na veliku raznovrsnost oblika koji mogu biti u službi predikativa, odnos predikativa prema glagolu uvijek je isti pa bi najbolje bilo predikativ izdvojiti kao posebnu vrstu *dopuna* te je onda dijeliti prema oblicima i izdvojiti svaki pojedinačni oblik kao posebnu podvrstu, uopće ne vodeći računa o tome je li on supstantivna ili kakva drukčija *dopuna*. Zato i kažemo da je supstantivna predikativna *dopuna* samo uvjetno supstantivna.

Objekatske *dopune* su one čiji je oblik u potpunosti određen rekcijom glagolske lekseme uz koju se pojavljuju. One ne ulaze u sastav predikata niti utječu na njegov oblik.

U dosadašnjoj literaturi objekatske su *dopune* različito tretirane u zavisnosti od toga sadrže li u svome sastavu prijedlog ili ga ne sadrže. Objekatske *dopune* koje ne sadrže prijedlog razvrstane su s obzirom na padež u kome se ostvaruju. Tako su izdvojene genitivna, dativna, akuzativna i instrumentalna *dopuna*. Objekatske *dopune* koje u svom sastavu imaju prijedlog sve su se smatrale *prijedložnom dopunom* (usp. Engel – Mikić 1983: 225, Đukanović i dr. 1986: 961, Samardžija 1986: 30, Mrazović – Vukadinović 1990: 459). Takav pristup implicira da se prijedlog smatra *dopunom* glagolu, a supstantiv koji se pojavljuje uz prijedlog smatra se *dopunom* prijedlogu.

Ako bismo prihvatili takvo shvatanje, *prijedložnu dopunu* mogli dalje dijeliti prema svakom pojedinom prijedlogu (*dopuna* u obliku prijedloga *na, prema, od* itd.), a svaki bi prijedlog dolazio sa svojom *dopunom* u obliku padeža koji on zahtijeva. U primjerima

Glasam *za promjenu*.

Glasam *protiv promjene*.

glagol *glasati* otvara mjesto *dopuni* u obliku prijedloga *za* ili *protiv*, a oni uza se dobijaju *dopunu* u padežu koji svaki od njih (u ovom kontekstu) traži – *za* u akuzativu, a *protiv* u genitivu.

Može izgledati da bi ovakva podjela bila nepraktična jer bi imala nekoliko desetina (onoliko koliko ima prijedloga) podvrsta *prijedložne dopune*. Ali to ne bi bilo tako jer samo jedan, relativno mali, dio prijedloga dolazi u rečenicama kao *dopuna* glagolu.

Ako bi se prihvatila *prijedložna dopuna* u obliku koji smo opisali, podrazumijevalo bi se i da su prijedlozi koji mogu imati *dopunu* u obliku različitih padeža ista vrsta *dopune* glagolu, a da oblik supstantiva koji mu slijedi zavisi isključivo od prijedloga.

To bi značilo da prijedlog *za*, koji može imati *dopunu* u genitivu, akuzativu i instrumentalu, sam određuje svoju *dopunu* u svakom kontekstu. Međutim, primjeri

Tragam *za istinom*.

Borim se *za istinu*.

*Tragam *za istinu*.

*Borim se *za istinom*.

uvjeravaju nas da to nije tako. U oba slučaja predikatni glagol zahtijeva kao *dopunu* prijedlog *za*, ali *dopuna* tog prijedloga mora biti u različitim padežima.

Zbog toga je naše mišljenje da upravni glagol ne određuje samo koji će mu prijedlog biti dopuna, već i padež supstantivne riječi koja je obavezna dopuna tom prijedlogu. Da u slučajevima kad se jedan prijedlog može pojavljivati s više različitih padeža "taj predlog odista nije onaj upravljač oblikom imenice nego nešto van te veze, van padeža s predlogom", ukazao je i Lalević (1957: 251). Ako je to tako (a navedeni nas primjeri u to uvjeravaju), onda je cijela konstrukcija *prijedlog + supstantiv* dopuna glagolu. Zato nećemo govoriti o *prijedložnoj (prepozicionalnoj) dopuni*, već o *dopuni u obliku prijedložno-padežnog izraza*.

Takav pristup omogućava da se „prijedložna dopuna“ podijeli na više vrsta s obzirom na padež u kome se javlja supstantiv koji dolazi uz prijedlog, a u klasifikaciji se otvara mjesto i za *lokativnu dopunu*, koja je uvijek prije registrirana kao prijedložna.

Osim preciznosti opisa i mogućnosti za izdvajanje *lokativne dopune*, takav pristup ima i jednu praktičnu prednost. Broj padeža koji se mogu pojaviti kao dopuna prijedlogu u savremenom je jeziku poznat i mali. U okviru svake *dopune u obliku prijedložno-padežnog izraza* može se vršiti podjela prema prijedlogu tako da takva podjela neće biti manje precizna od prethodno opisane. Ako bi se desilo, a to je sasvim moguće, da se u našem korpusu neki prijedložno-padežni izraz u službi dopune uopće ne pojavi, a pojavi se u nekom opsežnijem korpusu, sama klasifikacija manje trpi ako se takav element dodaje na što nižem nivou i u što manjim postojećim cjelinama. Zbog navedenih prednosti, u ovom ćemo radu *prijedložnoj dopuni* pristupiti na ovaj način.

Naše istraživanje pokazuje da u bosanskom jeziku postoji pet vrsta dopuna u obliku prijedložno-padežnog izraza, a to su dopuna u obliku genitivnog, dativnog, akuzativnog i instrumentalnog prijedložno-padežnog izraza te lokativna dopuna.

Dopuna u obliku genitivnog prijedložno-padežnog izraza

U bosanskom jeziku većina prijedloga (više od pedeset) može imati dopunu u genitivu (usp. Jahić – Halilović – Palić 2000: 298). Međutim, rijetko koji genitivni prijedložno-padežni izraz vrši funkciju supstantivne dopune glagolu. Oni obično dožive funkcionalnu preobrazbu tipa S>Adv (usp. Jahić – Halilović – Palić 2000: 335–336) i uz glagole se pojavljuju kao dodaci ili kao adverbijalne dopune.

Ipak, postoje određeni glagoli koji otvaraju mjesto genitivnom prijedložno-padežnom izrazu sa supstantivnim značenjem. Pošto se ovi izrazi ne mogu pojaviti sa supstantivnim značenjem uz svaki glagol, možemo za njih ustvrditi *specifičnost za potklasu* i proglasiti ih vrstom dopuna. Ove dopune vrše službu daljeg objekta.

Najčešće se javljaju u obliku genitiva s prijedlogom *od*, naprimjer:

...ja bježim *od svega*, i *od* svojih *spasilaca*, i *od* *manevarke*... (SKP, 14)
I ponovo jeo i strahovao i drhtao i zazirao *od drugoga*. (AIT, 53)
Jer, pazi, Gabrijela, sve zapravo zavisi *od kompozicije*... (AKK, 185)

Osim prijedloga *od*, u sastavu ove dopune mogu se pojaviti i prijedlozi *do*, *oko*, *iz* i *protiv*, naprimjer:

Oni drže *do vjere* i *običaja*. (Razg.)
On mi pomaže *oko zadaće*. (Razg.)
Roman nije proizašao *iz knjige*... (TKI, 105)
Glasam *protiv tebe*. (Razg.)

Dopuna u obliku dativnog prijedložno-padežnog izraza

Ova se dopuna pojavljuje u službi daljeg objekta. Otvara joj mjesto mali broj glagola.

Najčešće se javlja s prijedlogom *prema*, često i uz obaveznu načinsku adverbijalnu dopunu, naprimjer:

...i kako se drži *prema ljudima*. (SKP, 48)
...postupio bih *prema njemu* gore nego onda u Kairu. (SKP, 101)
Lijepo se ponašaju *prema meni*. (Razg.)

Izuzetno se rijetko u sastavu ove dopune pojavljuje prijedlog *ka*, naprimjer:

Mama i tata su krivi za sve, jer me stalno podstiču da težim *ka materijalnim zadovoljstvima*... (AKK, 140)

Ostale dativne prijedložno-padežne konstrukcije doživljavaju funkcionalnu preobrazbu i ne pojavljuju se kao supstantivne dopune.

Dopuna u obliku akuzativnog prijedložno-padežnog izraza

U *Gramatici bosanskoga jezika* (Jahić – Halilović – Palić 2000: 298–299) navode se tri prijedloga koji se dopunjuju isključivo akuzativom (*kroz/a/*, *niz/a/*, *uz/a/*) i prijedlozi *mimo*, *među*, *nad*, *pod*, *pred*, *na*, *o*, *po*, *u* i *za*, koji se mogu dopuniti akuzativom i još nekim padežom ili padežima. Konstrukcije s akuzativom i ovim prijedlozima u rečenici nekad se pojavljuju i kao supstantivne dopune. Tad vrše funkciju daljeg objekta.

Ova dopuna može u svom sastavu imati prijedloge *u*, *na*, *za* i *o*, naprimjer:

Ne preobražava li se taj dijamant *u* hitrog gramzivog pauka... (IHT, 11)
 Grad je mirisao *na* smokve, mirisao *na* jug i kornjače. (AIT, 21)
 Teško se navikavam *na* semafore... (AKK, 152)
 Udala se *za* Ibrahimbega... (SKP, 43)
 ...redovno dolazi da se raspita *za* Jasmina... (AKK, 143)
 Ogrriješio sam *o* njega dušu. (SKP, 96)
 ...svjetlo skače i odbija se *o* druge površine. (TKI, 109)

Dopuna u obliku instrumentalnog prijedložno-padežnog izraza

Uz neke glagole dopuna dolazi u obliku instrumentalnog prijedložno-padežnog izraza. U njenom se sastavu mogu pojaviti prijedlozi *s(a)*, *za*, *nad* i *pod*, naprimjer:

...zagrlih se *s* bratom... (SKP, 23)
 ...trebalo je samo da je suočim *s* tim nijemim svjedocima... (IHT, 39)
 Od tada je zaratio *sa* cijelom školom... (AKK, 27)
 On je taj *za* kim si tragala od postanka svijeta. (AKK, 63)
 Vi čeznete *za* lažnim anđelima, a mi *za* stvarnim demonima. (TKI, 120)
 Pazi Gabrijele, noćas je pravi trenutak da se zabrinemo *nad* sudbinom ove planete... (AKK, 182)
Pod glagolima podrazumijevamo jednu od deset vrsta riječi. (Razg.)

U navedenim konstrukcijama ova dopuna vrši funkciju daljeg objekta.

Lokativna dopuna

Lokativna se dopuna u bosanskom jeziku uvijek pojavljuje u obliku prijedložno-padežnog izraza pa nema potrebe u njen naziv dodavati neku dodatnu informaciju o tome. Zbog takvog njezina sastava ona je u dosadašnjim klasifikacijama dopuna smješтана u okvir prijedložne dopune. Ova dopuna može sadržavati prijedloge *o*, *u*, *na* i *po*. Primjere lokativne dopune imamo u sljedećim iskazima:

Kad smo, kao djeca, pričali *o* bićima nevidljivim... (SKP, 13)
 Ponovo počinjem da razmišljam *o* posljedicama... (SKP, 88)
 Uživao je *u* toj igri... (IHT, 32)
 Gotovo da sam počeo da uživam *u* kopanju. (AKK, 42)
 ...a koji se temeljio *na* činjenici da je Jasmin bio bolji matematičar i fizičar od mene. (AKK, 25)
 Ovdje miriše *po* jorgovanu. (Razg.)

Lokativna dopuna vrši funkciju daljeg objekta.

Zaključak

U ovome radu cilj nam je bio pokazati kakav je u rečenici odnos između glagola i dopuna koje u svom sastavu sadrže prijedlog. Stanje u jeziku pokazuje da je bolje govoriti *o* dopunama u obliku prijedložno-padežnog izraza nego *o* prijedložnim dopunama, jer glagol ne određuje samo koji će mu prijedlog biti dopuna, već i oblik supstantiva koji će se pojaviti uz taj prijedlog. Dakle, konstrukcija prijedlog i supstantiv zajedno su dopuna glagolu. Ovdje su predstavljene i vrste supstantivnih dopuna u obliku prijedložno-padežnog izraza koje su uočene u analiziranom korpusu. Predstavljena bi tipologija mogla biti korisna prilikom izrade valencijskog rječnika.

Izvori

IHT – Horozović, Irfan (2004), *Talhe ili Šedrvanski vrt*, Civitas, Biblioteka Dani, Sarajevo
 AIT – Isaković, Alija (2004), *Taj čovjek*, Civitas, Biblioteka Dani, Sarajevo
 AKK – Kujović, Asmir (2002), *Ko je zgazio gospođu Mjesec*, 3. izdanje, Izdavačka kuća “Vrijeme”, Biblioteka “Nova osjećajnost”, Zenica
 SKP – Kulenović, Skender (2004), *Ponornica*, Civitas, Biblioteka Dani, Sarajevo
 TKI – Kulenović, Tvrtko (1994), *Istorija bolesti*, Sarajevo, Izdavačko preduzeće “Bosanska knjiga”

Literatura

Djordjević, Miloje (1983), “Verbalphrase und Verbvalenz”, Julius Groos Verlag, Heidelberg
 Đorđević, Miloje, Erminka Zilić (2002), *Satelliten des Verbs im Deutschen und im Bosnisch-/Kroatisch-/Serbischen. Beiträge zur kontrastiven Grammatik*, Julius Groos Verlag, Tübingen
 Đukanović, Jovan, Ulrich Engel, Pavica Mrazović, Hanna Popadić, Zoran Žiletić (1986), *Kontrastive Grammatik Deutsch-Serbokroatisch*, Institut za strane jezike i književnosti, Novi Sad
 Engel, Ulrich, Pavao Mikić (1983), “Valenz im Deutschen und im Serbokroatischen. Ein Vorschlag für kontrastive Beschreibung”, u: Djordjević, Miloje (1983), “Verbalphrase und Verbvalenz”, Julius Groos Verlag, Heidelberg, 197–255

- Engel, Ulrich (1994), *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*, 3., völlig neu bearbeitete Auflage, Erich Schmidt Verlag, Berlin
- Engel, Ulrich (1996), *Deutsche Grammatik*, 3., korrigierte Auflage, Julius Groos Verlag, Heidelberg
- Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
- Lalević, Miodrag S. (1957), "O pojavama vezanim za glagolsku rekciju", *Naš jezik*, n.s., VIII/7–10, Beograd, 251–258
- Mrazović, Pavica, Zora Vukadinović (1990), *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci; Dobra vest, Novi Sad
- Samardžija, Marko (1986), "Dopune u suvremenom hrvatskom književnom jeziku", *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 21, Zagreb, 1–32
- Silić, Josip (1993), "Valentnost i sintaksa", u: Filipović, Rudolf, ur., *Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog jezika*, 15–27, Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
- Silić, Josip, Ivo Pranjković (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb
- Stanojčić, Živojin, Ljubomir Popović (2004), *Gramatika srpskoga jezika. Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Stevanović, Mihailo (1974), *Savremeni srpskohrvatski jezik II*, Drugo izdanje, Naučna knjiga, Beograd
- Šojat, Krešimir (2009), "Morfosintaktički razredi dopuna u Hrvatskom WordNetu", *Suvremena lingvistika*, 35/68, 305–338, <http://suvlin.ffzg.hr/index.php/suvlin/article/viewFile/621/557>, 11. 1. 2010.
- Tesnière, Lucien (1980), *Grundzüge der strukturalen Syntax* (Herausgegeben und übersetzt von Ulrich Engel), Klett-Cotta, Stuttgart
- Žepić, Stanko (1975), "Gramatika zavisnosti i teorija valentnosti", *Suvremena lingvistika*, 1975/11, <http://suvlin.ffzg.hr/index.php/suvlin/article/viewFile/358/269>, 4. 5. 2008.

Novotvorjenke v slovenskih spletnih oglasih

ABSTRACT: The paper presents newly-coined words, both regular and nonce formations, which appear in Slovenian online advertisements as a result of word play or as a topicalization device bringing attention to the name of the advertiser, or to the advertised product or service. Current word-formational patterns for the creation of such neologisms are explored, while the potential of these new words to become listed in a dictionary is also looked at. It is clear that regardless of whether these neologisms become part a dictionary or not, they are witty and humorous examples of the creative expression of advertisers, and their existence is also a proof of the flexibility of the Slovene language.

Keywords: word-formation, neologism, online advertisement

Uvod

Dandanes si težko predstavljamo delo, študij, poslovanje in druženje brez uporabe interneta. Ne samo, da ima svetovni splet pomembno funkcijo za medsebojno komuniciranje, na spletna mesta so se preselili tudi tradicionalni mediji v obliki e-časopisov in e-revij, različna podjetja pa omogočajo e-poslovanje. Razvoj računalniške tehnologije pa je tudi oglaševalcem odprl nove poti za oglaševanje. Zaradi številnih naprednih možnosti, ki jih nudi področje računalništva, so značilnost spletnih oglasov privlačna podoba, grafika in animacija, ki omogočajo tesno povezanost vizualnosti in besedila ter uporabnika spodbujajo k takojšnji interakciji. S priljubljenostjo spleta se večja tudi nasičenost oglaševalskega prostora, kar oglaševalce sili, da iščejo nove načine, ki bi v kar največji meri pritegnili pozornost ciljnega občinstva.

Članek prinaša tipološki pregled sistemsko in nesistemsko tvorjenih novih besed v slovenskih spletnih oglasih, ki so bili zbrani v letih 2008 in 2009. Zaradi obsežnosti tematike in ker novotvorjenke za ustrezno razumevanje velikokrat zahtevajo tudi razlago pribesedila, so v članku predstavljeni zgolj reprezentativni primeri.

1. Teoretična opredelitev sistemske in nesistemske tvorbe

Temeljna enota besedotvornega raziskovanja je motivirana beseda kot pretvorbena varianta določene strukturne oziroma funkcijske skladenjske enote, sestavljena iz besedotvorne podstave in obrazila (Vidovič Muha 1988: 10). Vendar pa besedotvorje omogoča tudi tvorbo, ki ni v skladu z obligatnimi tvorbeno-pretvorbennimi postopki, kot so sufiksacija, prefiksacija in interfiksacija. Tvorjenke vse bolj pogosto nastajajo tudi po iregularnih tvorbenih vzorcih. Takim tvorjenkam je nemogoče določiti skladenjsko podstavo, nemogoče jih je členiti na korenski morfem in obrazilo, ob tem pa sta nepredvidljiva tudi število in besednovrstnost podstavnih besed. Zato se v zadnjem času tudi sklapljanje opredeljuje kot del nesistemske tvorbe (Logar 2006). Stramljič Breznikova (2008: 157) omenja sklapljanje na ravni besedne zveze, stavka, sklapljanje krna in cele besede ali dveh krnov ter sklapljanje krnov s prekrivanjem. Slednje Logarjeva (2006: 96–97), podobno kot Bauer (1996: 234) v angleškem besedotvorju, definira kot prekrivanje, tj. tvorjenke iz dveh ali več besed, ki nastanejo tako, da se podstavne besede v izrazno enakem delu prekrijejo. Pogost tip nesistemskih tvorjenk so tudi okrnjenke (Logar 2006: 96) in t. i. e-tvorjenke, opredeljene kot tvorjenke z enoglasovnim krnom, pri čemer je podstava morfema *e-* beseda *elektronski* (Logar 2004: 122–124). V sklop nesistemskega besedotvorja sodijo tudi t. i. dvozačetnice, ki jih Michelizza (2008: 336) pojasnjuje kot besede, navadno zloženske, zapisane z dvema velikima začetnicama, ki sta načeloma prvi črki podstavnih besed. K nenapovedljivi tvorbi v angleščini Bauer (1996: 239) uvršča še besede brez etimološkega pomena (angl. *word manufacture*). Gre za tvorjenke, nastale brez morfološke, fonološke ali ortografske motivacije. Posebna vrsta jezikovnosistemske nepredvidljive tvorbe pa so grafoderivati. Ti nastajajo s postopkom grafiksacije, ki jo Izotov (1998, po Попова 2007: 291–295) opredeljuje kot sposobnost oblikovanja, pri kateri v vlogi besedotvorne prvine nastopajo grafična in ortografska sredstva. Grafoderivati tako rušijo običajno izrazno podobo jezika in pisave (Stramljič Breznik, Voršič 2009: 826–838), zato pa se lahko uvrščajo le k nesistemskim tipom tvorjenk.

2. Teoretična opredelitev potencialnih in okazionalnih besed

Opredelitev terminov neologizem in priložnostnica ni povsem enostavna. Na eni strani se priložnostnice, imenovane tudi okazionalizmi ali hapaksi, obravnavajo v okviru neologizmov, po drugi strani pa je pogosto ločevanje med neologizmom kot poimenovalno potrebno besedo, ki je v jezikovni skupnosti že sprejeta, a še občutena kot nova, in priložnostnico kot poimenovalno odvečno besedo, ki je enkratna in neustaljena v jezikovni rabi, predvsem pa v slovarju. Češki jezikoslovci okazionalizme v ožjem pogledu pojmujejo kot besede, ki vznikajo priložnostno, njihova raba pa je vezana na situacijo, v kateri je beseda nastala (Buzássyová 1979, 1990; Martincová 1985; Smólkowa 2001, po Buzássyová in Martincová 2003: 262). Podobno razmišlja Bauer (1996: 45), ki v angleščini priložnostnico definira kot novo besedo, skovano spontano, taka beseda pa ne postane del jezikovne norme (Bauer 2001: 38, po Munat 2007: 168). Definicija se sklada z besedotvornimi teorijami češkega jezikoslovja, ki definirajo okazionalizme glede na to, ali nova beseda uresničuje možnosti besedotvornega sistema, tj. potencialna beseda, ali pa besedotvorno normo ruši, tj. okazionalna beseda. Novotvorjenke, tvorjene po ustaljenih besedotvornih zakonitostih, tako lahko postanejo uzualna sestavina jezikovnega leksikona, tiste, napravljene po netradicionalnih vzorcih, pa so priložnostne. Take besede niti nimajo namena postati običajne, saj bi se v tem primeru izgubila njihova temeljna funkcija. Zanje je namreč bistvena lastnost zavestno jezikovno ustvarjanje, ki ima določen čustveni naboj in ritem, zato pa tudi večji vpliv na naslovnika (Stramljič 2010: 142).

3. Novotvorjenke v spletnih oglasih

Nove tvorjenke so kategorizirane glede na način tvorbe v dve skupini: (1) sistemske novotvorjenke in (2) nesistemske novotvorjenke. Številne novotvorjenke potrjujejo tesno povezanost jezikovnih in nejezikovnih prvin v oglasnem besedilu, saj je ustrezno razumevanje novotvorjenk nemalokdaj pogojeno s poznavanjem so- in pribesedilnega dela oglasa.

3.1 Sistemske novotvorjenke v spletnih oglasih

Najenostavnejši način tvorbe nove besede je tvorba po predvidljivih besedotvornih vzorcih. Take tvorbe so obravnavane kot potencialne besede.

3.1.1 Izpeljanke. Izpeljanke so v slovenščini najplodnejša besedotvorna vrsta in tudi v spletnih oglasih jih najdemo veliko. Beseda *palmijada* je nastala na podlagi kombinacije domačih in prevzetih prvin. Gre za tvorjenko s prevzetim sufiksalskim obrazilom *-iada*, pri katerem pa se v slovenščini ohranja pisni *j*. Neprevzeti korenski del besede se nanaša na ime podjetja. Z novotvorjenko podjetje poimenuje maturantske izlete, organizirane v turistični agenciji Palma.

3.1.2 Zložanke. Številne so tudi tvorjenke, nastale z zlagalnim tvorbenim procesom. Novotvorjenka *Bondomanija* je samostalniška podredna medpanska zložanka. Skladenjska podstava je samostalniška besedna zveza, katere jedrni del postane nekončni del samomedpanske zložanke. To je v tem primeru osebno lastno ime znanega filmskega junaka Jamesa Bonda. Z drugimi besedami bi tvorjenko pomensko opredelili kot *navdušenje nad Bondom*.

3.1.3 Sestavljenke. Prefiksalske novotvorjenke so v oglasih manj pogoste. Sestavljenka *zađuskati* sodi h glagolom, ki se nanašajo na začetek dejanja. Besedotvorna podstava je glagol *đuskati*, ki izhaja iz srbskega jezika, citatni zapis pa je ohranjen, saj črke *đ* slovenska abeceda ne pozna. Glagol pomeni 'plesati, poskakovati' (Juranič 2005), zato novotvorjenko razumemo kot sopomenko glagola *zaplesati*. Nova beseda je najverjetneje uporabljena zaradi zvrsti glasbe in korenin izvajalcev, nastopajočih na oglaševanem dogodku.

3.1.4 Analogne novotvorjenke. Take besede se tvorijo po analogiji že znane besede s posnemanjem njene morfemske strukture. Beseda *Comžiček* je nastala po analogiji osebnega lastnega imena Božiček. Pravzaprav je tudi novotvorjenka osebno lastno ime, ustvarjeno za izmišljeno osebo, ki predstavlja podjetje *Comshop*. Pri analognih novotvorjenkah sta podstava in obrazilo včasih težko določljiva, opazimo pa, kateri del novotvorjenke je glede na zgledno besedo spremenjen. Prvi del zgledne besede je v novotvorjenki nadomeščen z začetnim delom imena podjetja. Novo ime pomensko ostaja vezano na zgledno ime. Podobnost je izpostavljena s sliko Comžička. Ta je dejansko enak kot Božiček, edina razlika je v barvi obleke – rdeče-belo obleko zamenja modro-bela barva. Na pomensko sorodnost kaže tudi sobesedilo (*Pišite Comžičku*, kot otroci pišejo Božičku).

3.2 Nesistemske novotvorjenke v spletnih oglasih

Nesistemske novotvorjenke so zaradi težnje po izvornosti in vpadljivosti v oglasih zelo pogoste. Oglaševalci nove besede ustvarjajo z različnimi nenavadnimi tvorbenimi vzorci.

3.2.1 Sklopi. Najproduktivnejša vrsta nesistemskih tvorjenk so sklopi, npr. *osvobaja-joče-zapirajoč*, posebej zanimivi pa so sklopi s prekrivnimi sestavinami. V besedi *testisirati* sta izrazno enaka prva dela podstavnih besed, ki se logično tudi prekrivata. Prva podstavna beseda je samostalnik *testis*, druga pa glagol *testirati*. Besedi sta izrazno podobni, vendar pomensko nista sorodni. Gre za sklapljanje cele besede in krna s prekrivnimi elementi.

3.2.2 E-tvorjenke. Med produktivnejše možnosti nesistemske tvorbe po zgledu angleščine sodi tudi e-tvorba. Podstavni besedi tvorjenke *e-grožnja* sta *elektronska grožnja*. Pri tem je prva enota krnjena do začetnega glasu, krn pa je nato združen z jedrno sestavino podstavne zveze.

3.2.3 Dvozačetnice. Posledica vpliva angleščine so tudi dvozačetnice. Primera sta novotvorjenki *VzajemnaMladi* in *VzajemnaZdravje*. V resnici gre za sklop dveh besed, pri tem pa je inicialna črka druge besede zapisana z veliko začetnico. Oba dela nove besede sta izpostavljena tudi z različnimi pisavami.

3.2.4 Besede brez etimološkega pomena. V primerih *bleršček*, *fremda*, *globr*, *prlec*, *šinpos* gre za izmišljene besede, s pomočjo katerih skuša oglaševalec sporočiti, da ne moreš razumeti, česar ne preizkusiš, to pa se nanaša na oglaševani avtomobil. Prav zato na koncu tudi slogan *PREIZKUSITE IN RAZUMELI BOSTE*.

3.2.5 Grafoderivati. Številni primeri kažejo, da lahko v vlogi besedotvornega operatorja nastopajo različna pisna, znakovna in slikovna sredstva. Med pogostejšimi primeri grafiksacije, ki se pojavlja v spletnih oglasih, so: (1) vključevanje ločil (npr. *logi(sti)čno*, *X-ploziven*), (2) vključevanje števil (npr. *Kariera²*) in znakov, še zlasti spletnih (npr. *N * T*), (3) ponavljanje črkovnih elementov (npr. *PROSTOOOOOOOOOREN*), (4) naivno etimologiziranje, tj. postopek iskanja besed v delih drugih besed, ki vključujejo enako črkovno zaporedje, tako da se z letrističnimi prvinami ta del grafično izpostavi (Stramljič Breznik 2009) (npr. *FENomenalen*, *IZPILJENO*), (5) anagrami, tj. tvorjenke s spremenjeno tradicionalno razporeditvijo črk (npr. *zmskiani*, *dvjoni*).

4. Sklep

Z razvojem interneta se razvijajo tudi spletni oglasi, nove tvorjenke v njih pa so dokaz, da so tudi oglaševalci spretni jezikovni ustvarjalci. Nove besede ustvarjajo bodisi po že znanih tvorbenih vzorcih bodisi po novih in nenavadnih postopkih, včasih pa besedo le grafično oblikujejo in ji s tem pripišejo novi pomen. Take besede so pogosto aktualizacijsko sredstvo, ki asociira ime oglaševalca ali oglaševanega predmeta, včasih pa so le rezultat besedne eksperimentacije, ki želi pritegniti naslovnika. S tem nove besede uresničujejo svojo vplivansko in estetsko vlogo. Za ustrezno interpretacijo nove besede pa je nemalokrat potrebno poznati tudi so- in pribesedilno okolico oglasa, s čimer dobivajo novotvorjenke tudi intelektualno funkcijo.

V znanstveni literaturi prevladuje mnenje, da so besede, tvorjene po sistemskih zakonitostih, potencialne besede, ki imajo možnost postati uzualna sestavina slovarja, tiste, tvorjene po iregularnih tvorbenih merilih, pa so neproduktivne in okazionalne. Vendar pa so številni primeri nesistemskih tvorjenk dokaz, da so lahko tudi netradicionalni tvorbeni procesi produktivni. To je mogoče trditi še zlasti za sklapljanje in e-tvorbo. Tudi sistemske leksikalne novosti pa so kdaj vezane na okoliščine, v katerih so nastale, zato ni zmeraj verjetno, da bi postale splošno sprejete.

Literatura

- Bauer, Laurie (1996), *English Word-formation*. Cambridge, University Press.
- Buzássyová, Klára, Martincová, Olga (2003), Neuzuální slovtvorba v západoslovanských jazycích. In: *Komparacija współczesnych języków słowiańskich*. Opole, Uniwersytet Opolski.
- Jurančič, Janko (2005), *Srbsko- ali hrvaško-slovenski, Slovensko-hrvaški ali -srbski slovar*, Elektronska izdaja na plošči CD-ROM. Ljubljana: DZS.
- Logar, Nataša (2004), Nove tehnologije in nekateri nesistemiški besedotvorni postopki. In: *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti, Obdobja 22, Metode in zvrsti*. Ljubljana, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete.
- Logar, Nataša (2006), Stilno zaznamovane nove tvorjenke – tipologija. In: *Slovensko jezikoslovje danes, Slavistična revija, posebna številka*. Ljubljana, Slavistično društvo Slovenije.
- Michelizza, Miha (2008), Nove tvorjenke v spletnih besedilih (primer Wikipedije). In: *Slovenščina med kulturami, Slovenski slavistični kongres, Celovec in Pliberk 2008*. Celovec, Slavistično društvo Slovenije.
- Munat, Judith (2007), Lexical creativity as a marker of style in science fiction and children's literature. In: *Lexical Creativity, Texts and Contexts*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Попова, Т. В. (2007), Графические окказионализмы русского языка конца XX - начала XXI вв. *Русское слово, высказывание, текст: рациональное, эмоциональное, экспрессивное. Межвузовский сборник научных трудов, посвященный 75-летию профессора П.А. Леканта*. М.: МГОУ. С. 291–295.
- Stramljič Breznik, Irena (2008), Prevzete leksemske prvine in njihova besedotvorna zmožnost v slovenščini. *Slavistična revija*. 56/2, 149–160.
- Stramljič Breznik, Irena (2009), Okazionalizmi v sodobni slovenski mladinski književnosti. In: *Slavia Meridionalis 9*. Warszawa, SOW.
- Stramljič Breznik, Irena (2010), *Tvorjenke slovenskega jezika med slovarjem in besedilom*. Maribor, Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru.
- Stramljič Breznik, Irena, Voršič, Ines (2009), Grafoderivati v tiskanih oglasih. *Teorija in praksa*. 46/6, 826–838.
- Vidovič Muha, Ada (1988), *Slovensko skladiščno besedotvorje ob primerih zloženek*. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Voršič, Ines (2009), *Novotvorjenke v tiskanih in spletnih oglasih: diplomsko delo*. Maribor, Filozofska fakulteta. Mentorica dr. Irena Stramljič Breznik.

Fenomen reciprociteta u srpskom jeziku

ABSTRACT: The goal of this work is to present the phenomenon of reciprocity in Serbian language. Answers to the following questions shall be given:

1. *What is reciprocity in language?*

2. *What reciprocal markers are used in Serbian language? Where and in which mode can reciprocity appear in Serbian language?*

The phenomenon of reciprocity belongs to the field of semantics, as the matter of analysis is the scope of certain reciprocal meanings. Also, it belongs to the field of syntax, because the reciprocal meaning almost always (with exception of lexical reciprocity) is connected to a specific reciprocal construction.

Keywords: reciprocity, Serbian language, (reciprocal) marker/markedness, semantics, syntax, dis/continuous (reciprocal) construction.

1. UVOD

Cilj ovoga rada jeste da prikaže fenomen reciprociteta u srpskom jeziku, tj. da da odgovore na sledeća pitanja:

- šta je reciprocitet u jeziku;

kao i

- koji recipročni markeri se koriste u srpskom jeziku, tj. gde i na koji način reciprocitet u srpskom jeziku može doći do izražaja.

Reciprocitet je pre svega semantičko obeležje, koje se uvek odnosi na određenu međusobnost. Razmatra se značenje, tj. opseg značenja koji recipročna konstrukcija obuhvata. Izuzev kada je u pitanju leksički reciprocitet (o kojem će u daljem tekstu takođe biti reči), fenomen reciprociteta je u svim drugim slučajevima direktno povezan sa određenom sintaksičkom strukturom iz koje recipročno značenje proizilazi. Zbog ovakve čvrste povezanosti semantike i sintakse, reciprocitet se bez ustručavanja može smatrati sintaksičko-semantičkim obeležjem.

Situacioni ili širi lingvistički kontekst učestalo imaju odlučujuću ulogu pri interpretaciji recipročne (ili potencijalno recipročne) rečenice. Da bi se neka rečenica protumačila na određeni način, potrebno je - u većini slučajeva - imati informacije koje prevazilaze one iskazane tom rečenicom.

Nosioci recipročnog značenja u srpskom jeziku mogu biti:

a) recipročni markeri:

- «se» → jedini slabi marker → eng. «light marker» (v. Kemmer, 1993)

- «međusobno», «uzajamno» i «jedan drugog(a)» → jaki markeri → eng. «heavy markers» (v. Kemmer, 1993)

(Navedeni jaki recipročni markeri jesu najčešće upotrebljavani markeri te vrste u srpskom jeziku, ali ne i jedini.)

b) druge reči i konstrukcije koje sadrže recipročnu markiranost.

Mnogi, u daljem tekstu navedeni primeri, ilustruće da se neki recipročni markeri mogu međusobno zamenjivati, a da se neki čak mogu upotrebljavati kombinovano.

2. RECIPROCITET I VIŠEZNAČNOST

U mnogim, naizgled recipročnim konstrukcijama (sintagme, rečenice), značenje zapravo može biti višeznačno. U ovom radu će biti prikazane samo neke od mogućih vrsta polisemija.

2.1. REFLEKSIVNO-RECIPROČNA POLISEMIJA

Srpski jezik spada u jezike u kojima je reflektivno-recipročna polisemija na nivou rečenice moguća. Ova vrsta višeznačnosti se ne podrazumeva, tj. nije moguća u svim jezicima (v. Behrens, 2007).

Do reflektivno-recipročne polisemije u srpskom jeziku dolazi u onim rečenicama u kojima se pojavljuje samo slabi marker «se».

Rečenice koje slede jesu primeri za ovu vrstu višeznačnosti:

Primer br. 1:

Petar	i	Marija	se	češljaju.
<u>NOM.SG</u>	<u>CONJ</u>	<u>NOM.SG</u>	REFL ∨ RECIP	3PL.PRES
	SUBJ			

Moguća tumačenja:

1. refleksivno: I Petar i Marija se češljaju, tj. svako sebe češlja. (→ REFL «se»)
2. recipročno: Petar i Marija se češljaju međusobno. (→ RECIP «se»)
(^L kontinuirana recipročna konstrukcija/rečenica)

Gore navedeni primer ne dozvoljava nikakve dalje interpretacije.

Primer br. 2: (Videti i primere koje u svom članku daje L. Behrens u: Behrens, 2007).

Petar	i	Marija	se	ljube.
<u>NOM.SG</u>	CONJ	<u>NOM.SG</u>	REFL ∨ RECIP	3PL.PRES
SUBJ				

Moguća tumačenja:

1. recipročno: Petar i Marija se međusobno ljube. (→ RECIP «se»)
(^L kontinuirana recipročna konstrukcija/rečenica)
2. recipročno: Petar i Marija se ljube, ali ne međusobno. (→ RECIP «se»)
(^L diskontinuirana recipročna konstrukcija/rečenica)
3. refleksivno: Svako sebe ljubi: Petar sebe, Marija sebe. (→ REFL «se»)

Na primeru gore navedene rečenice (→ primer br. 2) će biti prikazano kako njeno značenje može biti suženo, tj. kako se interpretacija rečenice svodi na samo jednu mogućnost, a u ovom slučaju na recipročno tumačenje. U rečenici se može dodati jak recipročni marker, npr. «međusobno» ili «uzajamno», ili pak zameniti «se» takođe jakim recipročnim markerom, varijantom «jedno drugo».

Primer br. 3:

Petar	i	Marija	se	međusobno	ljube.
<u>NOM.SG</u>	CONJ	<u>NOM.SG</u>	RECIP	RECIP	3PL.PRES
SUBJ					

Primer br. 4:

Petar	i	Marija	<u>jedno drugo</u>	ljube.
<u>NOM.SG</u>	CONJ	<u>NOM.SG</u>	RECIP	3PL.PRES
SUBJ				

Jake recipročne markere koje svakako treba istaći jesu predložsko-padežne konstrukcije «između sebe» i «među sobom», kao i jedna preuzeta iz latinskog jezika: «inter se».

Primer br. 5: «između sebe» (→ RECIP)

Marija	i	Petar	su	o tome	hteli	da	odluče	<u>između sebe</u>
NOM.SG	CONJ	NOM.SG	<u>AUX.3PL</u>		<u>IMPF.GPR.PL.MSC</u>		3PL.PRES	GEN.PL.RECIP
<u>┌──────────┴──────────┘</u> ┌──────────┴──────────┘ └──────────┬──────────┘ └──────────┬──────────┘								

Primer br. 6: «među sobom» (→ RECIP)

Marija	i	Petar	su	o tome	hteli	da	odluče	<u>među sobom</u>
NOM.SG	CONJ	NOM.SG	<u>AUX.3PL</u>		<u>IMPF.GPR.PL.MSC</u>		3PL.PRES	INSTR.PL.RECIP
<u>┌──────────┴──────────┘</u> ┌──────────┴──────────┘ └──────────┬──────────┘ └──────────┬──────────┘								

Primer br. 7: «inter se» (→ RECIP)

Marija	i	Petar	su	o tome	hteli	da	odluče	<u>inter se</u>
NOM.SG	CONJ	NOM.SG	<u>AUX.3PL</u>		<u>IMPF.GPR.PL.MSC</u>		3PL.PRES	RECIP
<u>┌──────────┴──────────┘</u> ┌──────────┴──────────┘ └──────────┬──────────┘ └──────────┬──────────┘								

Međutim, spoj «između sebe» nema uvek recipročno značenje, kao što ilustruje primer koji sledi.

Primer br. 8: «između sebe»

Marija	je	morala	da	se	odluči	između	sebe	i	njega.
NOM.SG	AUX.3SG	IMPF.GPR.SG.FEM		EMPTY	3SG.PRES	RECIP	GEN.SG.REFL	CONJ	GEN.SG

Predložko-padežne konstrukcije «među sobom» i «inter se» su sinonimi i uvek su recipročne, dok je predložko-padežna konstrukcija «između sebe» samo u pojedinim slučajevima sinonimna sa «među sobom» i «inter se», tj. nije uvek u svojoj celosti recipročna; (napomena: leksema «između» uvek ima recipročno značenje).

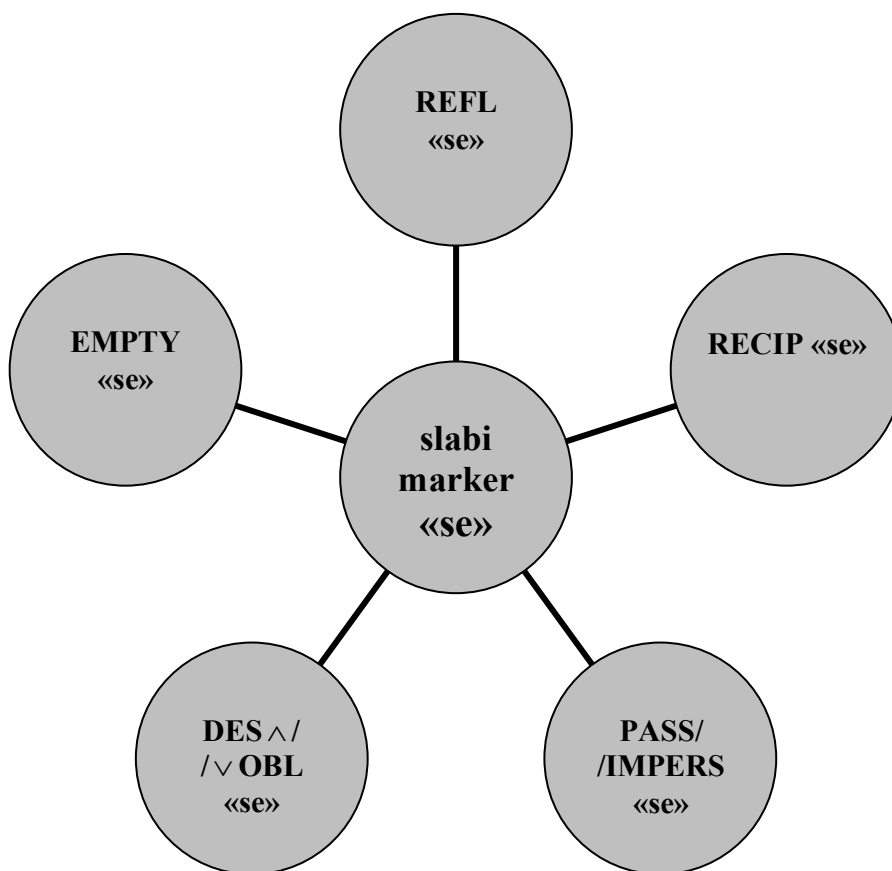
među sobom = inter se ≈ između sebe

2.2. VIŠEZNAČNOST RECIPROČNIH MARKERA

Kao što se već moglo videti, mnogi tzv. „recipročni markeri“ mogu biti višeznačni. Znači, u srpskom jeziku postoje reči i konstrukcije koje se po svom obliku poklapaju sa recipročnim markerima, ali to nisu.

U srpskom jeziku najširi spektar značenja ima slabi marker «se» (v. sl.1; up. Ivić, 1961-1962; up. Riđanović, 2003):

1. refleksivno → **REFL** «se»;
2. recipročno → **RECIP** «se»;
3. pasivno/impersonalno → **PASS/IMPERS** «se»;
4. deziderativno \wedge / \vee obligatorno → **DES \wedge / \vee OBL** «se»;
ili može biti bez značenja, te je u tom slučaju:
5. semantički prazno → **EMPTY** «se».

sl. 1

Primer br. 1: **REFL** «se»

Marija se umiva.
NOM.SG REFL 3SG.PRES

Primer br. 2: **RECIP** «se»

Petar i Marija se svadaju.
NOM.SG CONJ NOM.SG RECIP 3PL.PRES
SUBJ

Primer br. 3: **PASS/IMPERS «se»**

Te knjige se dobro prodaju.
PASS/IMPERS ADV 3PL.PRES

Primer br. 4: **DES ^/∨ OBL «se»**

a) Petru se jedu kruške.
DAT.SG DES 3SG.PRES NOM.PL

b) Mariji se povraća.
DAT.SG OBL 3SG.PRES

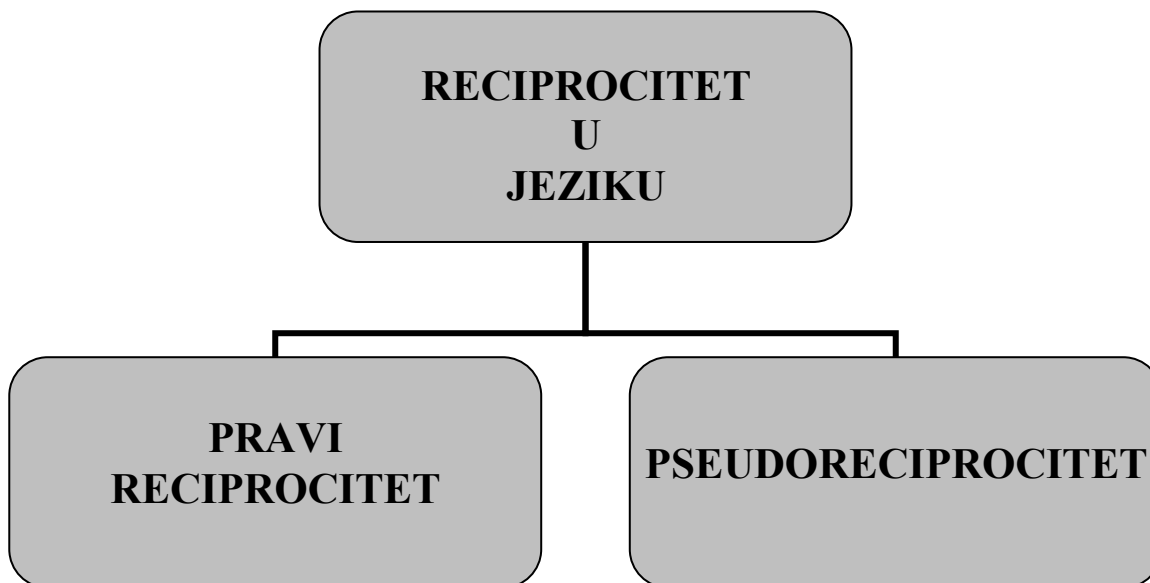
c) Petru se spava.
DAT.SG DES ^/∨ OBL 3SG.PRES

Primer br. 5: **EMPTY «se»**

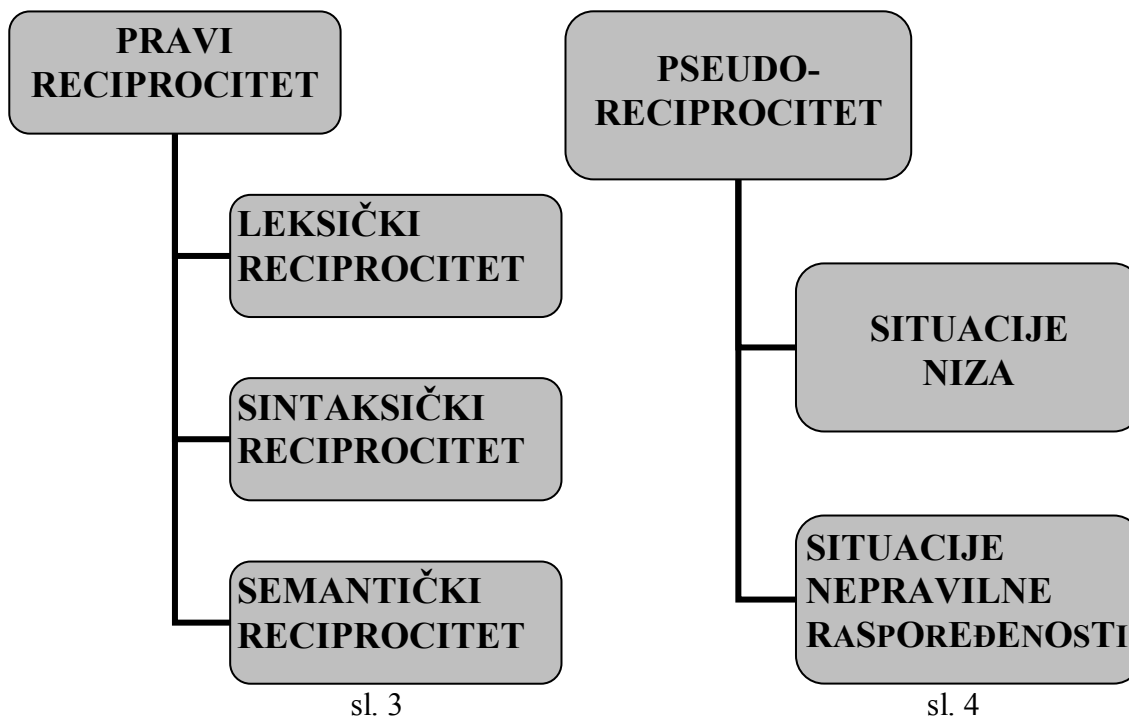
Nadam se.
1SG.PRES EMPTY

3. VRSTE RECIPROCITETA

Tzv. „recipročni markeri“ mogu se pojavljivati u najrazličitijim kontekstima, ne označavajući uvek pravi i/ili potpuni reciprocitet. Takođe, recipročna markiranost se javlja na različitim nivoima jezičke strukture, te samim tim i opseg, pa i vrste te markiranosti mogu varirati. Iz navedenih razloga reciprocitet se u jeziku diferencira na način koji prikazuju sledeće šeme.

sl. 2

3.1. PSEUDORECIPROCITET

Pseudoreciprocitet se može odnositi na situacije niza ili na situacije nepravilne raspoređenosti.

3.1.1. SITUACIJE NIZA

Situacije niza mogu da predstavljaju sledeće odnose:

- a) vremenske, tj. temporalne;
- b) prostorne;
- c) istovremeno vremenske i prostorne.

Primer br. 1: vremenski odnosi

Dani slede jedan za drugim.
 NOM.PL 3PL.PRES PSEUDORECIP

Primer br. 2: prostorni odnosi

Guske su išle jedna za drugom.
 NOM.PL AUX.3PL IMPF.GPR.PL.FEM PSEUDORECIP

Primer br. 3: istovremeno vremenski i prostorni odnosi

Avioni su leteli jedan za drugim.
 NOM.PL.MSC AUX.3PL MPF.GPR.PL.MSC PSEUDORECIP

3.1.2. SITUACIJE NEPRAVILNE RASPOREĐENOSTI

Situacije nepravilne raspoređenosti uvek predstavljaju prostorne odnose.

Primer br. 1: (kada su u pitanju tačno dve slike)

Na zidu su slike visile jedna iznad druge.
 LOC.SG AUX.3PL NOM.PL IMPF.GPR.PL.FEM PSEUDORECIP

Primer br. 2: (kada je broj slika veći od dva)

Na zidu su slike visile jedne iznad drugih.
 LOC.SG AUX.3PL NOM.PL IMPF.GPR.PL.FEM PSEUDORECIP

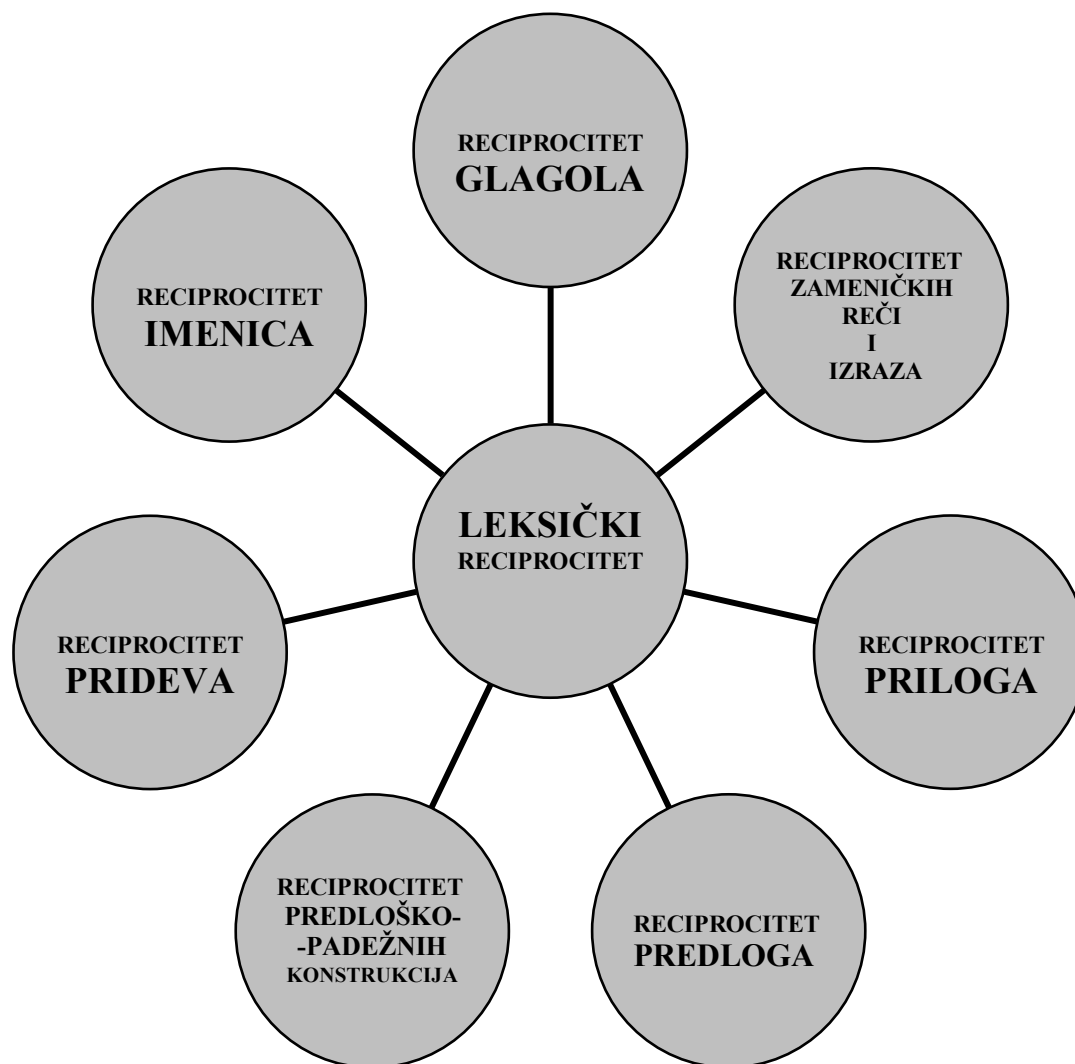
3.2. PRAVI RECIPROCITET

Svaka navedena vrsta pravog reciprociteta se može dalje specifikovati, tj. podeliti na podvrste.

3.2.1. TIPOVI LEKSIČKOG RECIPROCITETA

Srpski jezik obiluje recipročno markiranim izrazima. Recipročnu markiranost mogu imati:

- sledeće vrste reči: glagoli, imenice, zameničke reči i izrazi, (brojevi), pridevi, prilozi i predlozi; kao i
- predložko-padežne konstrukcije.

sl. 5

3.2.1.1. GLAGOLI

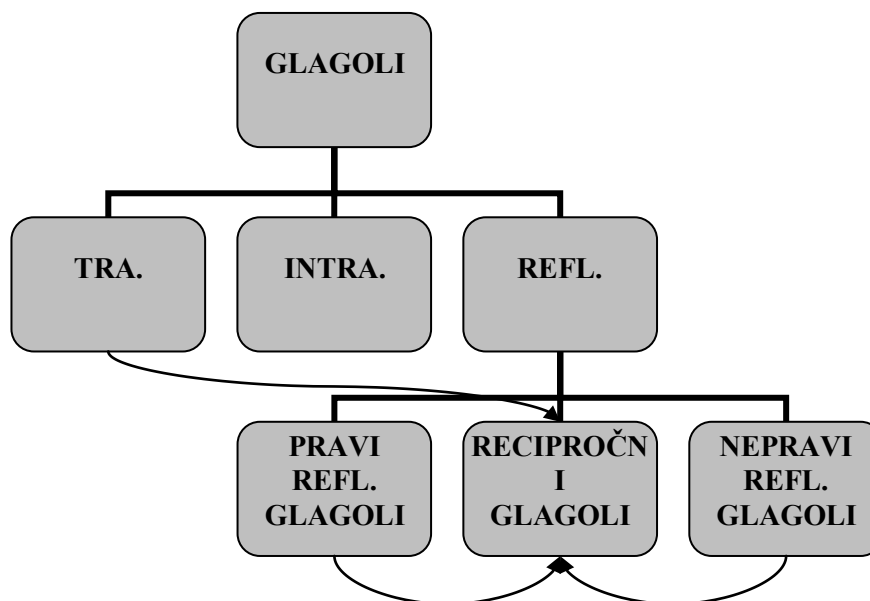
Svi glagoli srpskog jezika mogu se podeliti u tri grupe (v. Popović, Lj.; Stanojčić, Ž., 1992):

1. tranzitivne (→ TRA),
2. intransitivne (→ INTRA) i
3. refleksivne (→ REFL).

Refleksivni glagoli su oni koji se u rečnicima obavezno navode sa markerom «se». Dele se na tri podgrupe:

1. prave refleksivne glagole,
2. recipročne glagole i
3. nepravne refleksivne glagole.

Šema koja sledi prikazuje koji glagoli srpskog jezika mogu, uz pomoć određenih recipročnih markera, postati recipročni glagoli.

sl. 6

Ukoliko se glagoli srpskoga jezika posmatraju u odnosu na fenomen reciprociteta, dolazi se do zaključka da se ponašaju veoma različito.

Svi glagoli srpskoga jezika mogu se na sledeći način klasifikovati u odnosu na svoju recipročnu markiranost, tj. podeliti na:

- **glagole bez recipročne markiranosti**, koji mogu:
 - o da nemaju «se»:
 - tranzitivni glagoli, npr. «pisati», «kupiti», itd.;
 - intransitivni glagoli, npr. «trčati», «plakati», itd.;
 - o imati «se» koje nije recipročno, tj. imati «se» koje je drugačije markirano ili prazno.
- **glagole sa recipročnom markiranošću**, koji se mogu podeliti u više kategorija.

3.2.1.2. ZAMENIČKE REČI I IZRAZI

U srpskom jeziku često se upotrebljava zamični izraz «jedan drugog(a)», koji istovremeno predstavlja jak recipročni marker. Ovaj izraz zapravo se sastoji od brojeva koji imaju funkciju zamenica. Oba broja zajedno čine neku vrstu logičkog kompleksnog subjekta, a s obzirom da je u pitanju reciprocitet, istovremeno i logičkog kompleksnog objekta.

Kada se zamični izraz «jedan drugog(a)» upotrebljava bez umetnutih predloga, tada je uvek u pitanju pravi reciprocitet. Kada se zamični izraz «jedan drugog(a)» upotrebljava sa umetnutim predlogom, tada može, ali ne mora, biti u pitanju i pseudoreciprocitet.

3.2.1.3. PRILOZI

Pored frekventno upotrebljivanih leksema (npr.: uzajamno, međusobno, obostrano, bilateralno, recipročno, itd.), u rečnicima se mogu naći i ređe korišćeni prilozi sa istim značenjem: uzajmice, uzajmično, uzajmace, uzajam.

Primer br. 1:

Brzo je došlo do sklapanja **obostrano** željenog braka.
AUX.3SG PF.GPR.SG.NTR GEN.SG RECIP GEN.SG
 3SG.PERF.NTR

Pored navedenih priloga postoje i mesni prilozi, koji ukazuju na neku manju ili veću distancu. U ovakvim slučajevima uvek moraju postojati dve referentne tačke (bilo žive, bilo nežive) koje se nalaze na određenoj udaljenosti. U pitanju je reciprocitet, jer se radi o uzajamnom odnosu u prostoru.

Primer br. 2:

Škola je **nedaleko** od kuće.
 NOM.SG RECIP GEN.SG

3.2.1.4. PREDLOZI

Predlozi lokaliteta (npr.: pored, ka, prema, nasuprot, naspram, pred, do, blizu, oko, uz, među, između, itd.) su recipročno markirani, jer ukazuju na uzajamne odnose u prostoru.

Primer br. 1:

Pored te crkve je vekovima stajala statua.
 RECIP GEN.SG AUX.3SG INSTR.PL IMPF.GPR.SG.FEM NOM.SG
 3SG.PERF

Primer br. 2:

Između njih se rodila ljubav.
 RECIP GEN.PL EMPTY IMPF.GPR.SG.FEM
 3SG.PERF.FEM

3.2.1.5. PREDLOŠKO-PADEŽNE KONSTRUKCIJE

Dve vrste predloško-padežnih konstrukcija u srpskom jeziku iskazuju reciprocitet:

- one koje se sastoje od jakog recipročnog markera «jedan drugog(a)» i predloga, kao i
- neki frazeologizmi.

3.2.1.5.1. «jedan + PREDLOG + drugog(a)»

Umetanje predloga između osnovnog broja «jedan» u zameničkoj funkciji i rednog broja «drugog(a)» u zameničkoj funkciji menja značenje jakog recipročnog markera «jedan drugog(a)». Međutim, pri nastanku složenije konstrukcije recipročno značenje opstaje.

U zavisnosti od vrste predloga koji biva umetnut, mogu nastati različite vrste predloško-padežnih konstrukcija. Ove predloško-padežne konstrukcije, osim značenja reciprocnosti, mogu imati i sledeća značenja:

- 1) lokaliteta; npr.: jedan k(a) drugom(e), jedan prema drugom(e), jedan nasuprot drugog(a), jedan naspram drugog(a), jedan pred drugim, jedan pored drugog(a), jedan do drugog(a), jedan blizu drugog(a), jedan oko drugog(a), jedan uz drugog(a), jedan od drugog(a), itd.;
- 2) kauzaliteta/cilja; npr.: jedan zbog drugog(a), jedan zarad drugog(a), jedan radi drugog(a), itd.;
- 3) zajedništva; npr.: jedan s(a) drugim;
- 4) rekcijske predloško-padežne konstrukcije (naziv: R. Marinković); npr.: jedan o drugom(e), jedan u drugog(a), jedan na drugog(a), jedan iz drugog(a), jedan za drugog(a), itd.

Primer br. 1:

Jedna **k(a)** **drugoj** su išle sporo.
 NOM.SG.FEM DAT.SG.FEM AUX.3PL IMPF.GPR.3PL.FEM
 RECIP 3PL.PERF

Primer br. 2:

Stali su **jedno** **naspram** **drugog(a)**.
 PF.GPR.PL.MSC AUX.3PL NOM.SG.NTR GEN.SG.NTR
 3PL.PERF RECIP

Primer br. 3:

Jedno u drugo imaju poverenje.
 RECIP 3PL.PRES ACC.SG

3.2.1.5.2. FRAZEOLOGIZMI

U ovom poglavlju navedene predloško-padežne konstrukcije jesu frazeologizmi, a imaju prilošku funkciju. Njihova struktura je sledeća:

ruku pod ruku	→ ACC.SG + PREP + ACC.SG
rame uz rame	→ ACC.SG + PREP + ACC.SG
oči u oči	→ ACC.SG + PREP + ACC.SG
lice u lice	→ ACC.SG + PREP + ACC.SG
licem u lice	→ INSTR.SG + PREP + ACC.SG
u četiri oka	→ PREP + BROJ U FUNKCIJI PRIDEVA + GEN.SG

Primer br. 1:

Išli	su	ulicom	ruku pod ruku.
<u>IMPF.GPR.PL.MSC</u>	<u>AUX.3PL</u>	INSTR.SG	ADVPP.RECIP
<u>3PL.PERF.MSC</u>			

Primer br. 2:

Stajali	su	rame uz rame.
<u>IMPF.GPR.PL.MSC</u>	<u>AUX.3PL</u>	ADVPP.RECIP
<u>3PL.PERF.MSC</u>		

Primer br. 3:

Želim	da se	vidimo	u četiri oka.
1SG.PRES	<u>RECIP</u>	<u>1PL.PRES</u>	ADVPP.RECIP
<u>1PL.PRES.RECIP</u>			

3.2.1.6. PRIDEVI

Srpski jezik obiluje recipročno markiranim pridevima. Pored prideva koji direktno ukazuju na reciprocitet (uostalom primeri 1 i 2), semantički reciprocitet sadrže i mnogi pridevi (složenice) sa prefiksom «među» (npr.: međuljudski, međunarodni, međugradski, međurepublički, itd.) i «inter» (npr.: internacionalan, interkulturalan, itd.).

Primer br. 1:

Uzajamno	poverenje	je	osnovni preduslov	prijateljstva.
<u>RECIP</u>		3SG.PRES	<u>GEN.SG</u>	
<u>NOM.SG.RECIP</u>			<u>NOM.SG</u>	

Primer br. 2:

Postoji	obostrani	interes	da	se	odnosi	poboljšaju.
3SG.PRES	<u>RECIP</u>	<u>NOM.SG</u>			<u>PASS/IMPERS</u>	NOM.PL.RECIPsem <u>3PL.PRES</u>
	<u>NOM.SG.RECIP</u>			<u>da_se_poboljšaju:3PL.PRES</u>		<u> </u>

3.2.1.7. IMENICE

U srpskom jeziku mnoge imenice u sebi nose semantički reciprocitet. Sve tzv. recipročne imenice se mogu kategorisati na sledeći način:

a) na apstraktne imenice koje su izvedene od recipročnih prideva: uzajamnost, međusobnost, obostranost, bilateralnost, recipročnost, reciprocitet, internacionalnost, međunarodnost, interkulturalnost, itd.

Primer br. 1:

Kod	njih	ne	postoji	obostranost	u razumevanju:			
	GEN.PL	NEG	3SG.PRES	RECIP	LOC.SG			
samo	ona	njega	razume;	on	nju	ni	ne	sasluša.
		ACC.SG	3SG.PRES		ACC.SG	NEG	NEG	3SG.PRES

b) na imenice koje se odnose na „uloge“ koje ljudi mogu imati; npr.: komšija, komšinica, cimer, cimerka, sustanar, sustanarka, rođak, rođaka, saradnik, saradnica, kolega, kolegica, saučesnik, saučesnica, sagovornik, sagovornica, itd.

Primer br. 2: komšija ↔ komšija

a. Petar je Ivanov komšija. (→ diskontinuirani reciprocitet)
3SG.PRES NOM.SG

b. Petar i Ivan su komšije. (→ kontinuirani reciprocitet)
NOM.SG CONJ NOM.SG 3PL.PRES NOM.PL.MSC

(U ovu grupu spadaju i sledeći parovi imenica: brat/sestra, muž/žena, momak/devojka, itd.)

c) na imenice koje označavaju situaciju koja podrazumeva barem dva učesnika; npr.: sastanak, susret, sukob, razgovor, takmičenje, prijateljstvo, ortakluk, brak, ugovor, dogovor, pregovor, rasprava, mačevanje, tenis, itd.

4. ZAKLJUČAK

Učesnici recipročne situacije vrše radnju jedni nad drugima ili se nalaze u istovetnom stanju.

U srpskom jeziku egzistira samo jedan slab recipročan marker: «se». Svi drugi recipročni markeri spadaju u jake.

Iako sintaksičko-semantički fenomen, reciprocitet, osim sintaksičkog i semantičkog, obuhvata i morfološki i leksički nivo jezičke strukture.

Određena recipročna situacija se može iskazati kontinuiranim i diskontinuiranim recipročnim konstrukcijama. Ukoliko svi učesnici recipročne situacije imaju isti značaj za onoga ko rečenicu izgovara ili piše, tada se primenjuje kontinuirana recipročna konstrukcija. Ukoliko osoba koja rečenicu produkuje želi da istakne jednog ili više učesnika recipročne situacije od nekog ukupnog broja X, tada se upotrebljava diskontinuirana recipročna konstrukcija.

U kontinuiranim recipročnim rečenicama iskazani ili neiskazani subjekat obuhvata sve učesnike recipročne akcije.

U diskontinuiranim recipročnim rečenicama „jedna strana“ recipročne situacije zauzima mesto subjekta u rečenici, dok „druga strana“ zauzima mesto objekta, pri čemu taj objekat može, ali ne mora biti iskazan.

5. SKRAĆENICE

ACC	akuzativ	NOM	nominativ
ADV	prilog	NTR	srednji rod
ADVPP	predložko-padežna konstrukcija u funkciji priloga	OBL	obligatorno
AUX	pomoćni glagol	PASS	pasiv
CONJ	konjunkcija	PF	svršeno
DAT	dativ	PL	plural
DES	deziderativno	PERF	perfekat
EMPTY	prazno	PREP	predlog
FEM	ženski rod	PRES	prezent
GEN	genitiv	PSEUDORECIP	pseudorecipročno
GPR	glagolski pridev radni	RECIP	recipročno
IMPERS	impersonalno	REFL	refleksivno
IMPF	nesvršeno	SG	singular
INSTR	instrumental	sl.	slika
INTRA	intranзитivno	SUBJ	subjekat
LOC	lokativ	TRA	tranzitivno
MSC	muški rod	^	znak za konjunkciju
NEG	negacija	∨	znak za disjunkciju

Literatura

- Behrens, Leila. 2005. Genericity from a Cross-linguistic Perspective. *Linguistics*. 43(2):275-344.
- Behrens, Leila. 2007. Backgrounding and Suppression of Reciprocal Participants: A Cross-Linguistic Study. *Studies in Language* 31(3).
- Damljanović, Dara. 1991. Magistarski rad: «Iskazivanje recipročnosti u ruskom i srpskohrvatskom jeziku», Filozofski fakultet, Beograd.
- Dragović, Kristina. 2008. Magistarski rad: «Reziprozität im Serbischen», Ruhr-Universität Bochum.
- Glück, Helmut. (Hrsg.). 2000. *Metzler-Lexikon Sprache*. Stuttgart; Weimar: Metzler.
- Heim, Irene; Lasnik, Howard; May, Robert. 1991. «Reciprocity and Plurality». *Linguistic Inquiry* 22(1):63-101.
- Ivić, Milka. 1961-1962. Jedan problem slovenske sintagmatike osvetljen transformacionom metodom (gramatička uloga morfeme *se* u srpskohrvatskom jeziku).- *Južnoslovenski filolog*, XXV, str.: 137-151, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd.
- Ivić, Milka. 1971. Leksema jedan i problemi neodređenog člana. – *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XIV/1, 103-120, Novi Sad.
- Ivić, Milka. 2005. *Sintaksa savremenog srpskog jezika*, Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska.
- Ivić, Milka. 2006. «O tzv. „tranzitivnim imenicama“ koje označavaju ljudska bića». *Jezik o nama*. Biblioteka XX vek. Beograd.

- Kemmer, Suzanne. 1993. *The middle voice*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Moskovljević, Jasmina. 1997. Leksička detranzitivizacija i analiza pravih povratnih glagola u srpskom jeziku (= Lexical Detransitivization and the Analysis of true reflexives in Serbian). *Južnoslovenski filolog*, LIII, str.: 107-114, Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpski jezik SANU, Beograd.
- Petrović, Vladislava. Dudić, Kosta. 1989. *Rečnik glagola sa gramatičkim i leksičkim dopunama*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Beograd.
- Piper, Predrag. 1984. «Pronomina reflexiva u srpskohrvatskom jeziku», *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, Novi Sad, XXVII-XXVIII, str.: 633-639.
- Piper, Predrag. 1986. «Recipročnost i refleksivnost u slovenskim jezicima», *Južnoslovenski filolog*, Beograd, XLII, str.: 10-20.
- Popović, Ljubomir; Stanojčić, Živojin. 1992. *Gramatika srpskoga jezika*, (drugo, prerađeno izdanje). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd i Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Novi Sad.
- Radovanović, Milorad. 1990. «O "bezličnoj rečenici"», *Spisi iz sintakse i semantike*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića; Novi Sad: Dobra vest.
- Riđanović, Midhat. 2003. *Totalni promašaj* (prikaz «Gramatike bosanskoga jezika» Dž. Jahića, S. Halilovića i I. Palića). Drugo izdanje. Sarajevo: TKD Šahinpašić.
- Stevanović, Mihailo. 1989. „Savremeni srpskohrvatski jezik I i II“, (četvrto izdanje), Naučna knjiga, Beograd.

Metaftonimija u frazeologizmima

ABSTRACT: The aim of this paper is to analyze the new meanings that are derived from metaphorical and metonymic modification on examples of phraseologisms in Serbian language. The main part of the analysis will be focused on examples of the interaction of metaphor and metonymy, and the examples will be excerpted from the corpus of the dictionaries of Serbian language. Since it is a phenomenon which is not sufficiently researched in Serbian linguistics, this work should represent a contribution for the further researches.

Keywords: metaphonymy, metaphor, metonymy, phraseologism, cognitive concepts.

1. O pojmu metaftonimije i njenom dejstvu u frazeološkim jedinicama

Glavna specifičnost frazeoloških jedinica ogleda se u semantičkoj modifikaciji primarnog značenja leksema koje su vezane njome. Onaje zasnovana na polisemiji, a glavni mehanizmi polisemije kojima se transformiše značenje u frazeologizmima jesu metafora i metonimija. Lingvistička interpretacija mehanizama polisemije trajno i drastično se menja osamdesetih godina prošlog veka s pojavom kognitivne lingvistike, kada poznati kognitivisti Džordž Lejkof i Mark Džonson otvaraju put novim kognitivističkim studijama, a konceptualna analiza postaje osnov mnogih daljih proučavanja metafore i metonimije. Najveći pomak koji konceptualna analiza čini je interdisciplinarni pristup jeziku, te se fenomeni poput metafore i metonimije shvataju kao složeni kognitivni mehanizmi, zasnovani na različitim tipovima ljudskog iskustva, a čije tumačenje otkriva mape ideja u ljudskom umu.

Pojava združenog delovanja metafore i metonimije prvi put opisana je u radu belgijskog istraživača Luisa Hosensa (1990), a termin kojim se označava ovaj fenomen nazvan je *metaftonimijom*. U svom radu Hosens je pokušao da objasni i različite tipove sadejstava metafore i metonimije. Međutim njegovu podela mnogi istraživači smatraju nedostatnom, pre svega zbog toga što razlika između određenih tipova nije uvek transparentna, ali su glavna načela njegovog istraživanja prihvaćena u širim lingvističkim krugovima.

Sadejstvo metafore i metonimije posebno je izraženo u frazeološkim jedinicama, pošto se u njima često pojavljuje i više od dva tipa konceptualizacije, a neretko se kao motivacija za frazeologizme javlja i *konvencionalno znanje*, pod kojim se podrazumeva zajedničko znanje pripadnika određene kulture (Kevčeš 2002: 207). Sadejstvo različitih koncepata, preplitanje mentalnih mapa, združeno sa idejama vezanim određenu kulturu ili istorijski period, čine frazeologizme teško razumljivim čak i za izvorne govornike određenog jezika, a posebno teškim za strance. Međutim, ta netransparentnost upravo privlači lingviste, najpre zbog koncepata koji otkrivaju dosta toga što je u sferi kako lingvističkih, tako i psiholoških, socioloških i antropoloških proučavanja.

U domaću lingvistiku termin metaftonimija uvodi Rajna Dragičević u radu posvećenom metaftonimiji (2005), čiji je deo prikazan i u njenoj knjizi "Leksikologija srpskog jezika". Ovaj rad predstavlja doprinos istraživanju do sada nedovoljno istražene teme u srpskoj lingvistici

2. Predmet, cilj i korpus istraživanja

Veliki je broj načina pomoću kojih se jedan veoma složen proces, poput metaftonimije, može istraživati, a isto tako postoji velik broj parametara za klasifikaciju primera. Glavni parametar za klasifikovanje primera biće leksička semantika imenica koje predstavljaju izvorni domen u frazeologizmima sa metaftonimijom. U ovom istraživanju, izdvojeno je nekoliko grupa imenica koje se javljaju izvornim za metonimiju u njenom združenom dejstvu sa metaforom. Pojmovi označeni tim imenicama su: 1. delovi tela i organi, 2. odevni predmeti, 3. oruđa, 4. nameštaj, 5. pribor za jelo, 6. prostor, 7. različite sprave i 8. predmeti-sadržaoči.

Kao korpus za analizu metaftonimije uzet je korpus Rečnika Matice srpske (RMS), kao i primeri čije postojanje nije potvrđeno u rečniku, ali je potvrđeno na pojedinim internetskim stranama. Pri definisanju značenja frazeologizama, rečnik jeste konsultovan, ali su definicije u pojedinim slučajevima proširene i prilagođene potrebama rada.

Pored klasifikovanja i definisanja primera frazeologizama koji sadrže metaftonimiju, cilj u ovom radu je i određivanje koncepata na kojima počiva formiranje metafore i metonimije u analiziranim primerima, kao i izdvajanje određenih kognitivističkih šablona u frazeologizmima, odnosno – pravilnosti u strukturi koncepata prilikom kompozicije frazeologizama.

3. Analiza

3.1 Delovi tela i organi

Čovek, kao antropocentrično biće, dosta stvari u prirodi objašnjava shodno svojoj prirodi i perspektivi, stoga predmeti, biljke, prirodne tvorevine mogu imati ručke, glavu, noge, jezik ili prste. U svakom od tih slučajeva nailazimo na povezivanje entiteta po srodnosti, što znači da su ta značenja nastala pomoću metafore. Naime, ako govorimo o veoma složenim procesima kao što su mišljenje ili osećanja, veoma je teško naći jezičke izraze kojima bi se jasno mogli opisati dati doživljaji, te se čovek služi pojmovima koji su povezani sa datom impresijom da bi se što bolje izrazio. Postoji veliki broj koncepata vezanih za ovu grupu frazeologizama, ovde će biti predstavljeni osnovni.

GLAVA UMEŠTO KOGNITIVNIH RADNJI

U primerima u kojima se imenica *glava* koristi da bi se izrazile kognitivne radnje dolazi do višestruke konceptualizacije. Prvi koncept je MOZAK UMESTO RAZMIŠLJANJA, tu imamo metonimiju u kojoj se organ *mozak* pojavljuje umesto funkcije *razmišljanja* koju obavlja, tako da se u tom slučaju mozak javlja kao instrument. Drugi koncept je GLAVA UMESTO MOZGA, a u tom slučaju glava je sadržalac. I, kao krajnji koncept javlja se deo umesto celine, odnosno GLAVA UMESTO OSOBE, uz šta se može pojaviti primer koji može ceo izraz učiniti metaftonimičnim:

(1) Prazna glava – glupa osoba

U frazeologizmu *prazna glava* javlja se pridev *prazan* koji je upotrebljen u sekundarnom, metaforičnom značenju. Izrazom *prazna glava* implicira se da u nečijoj glavi nema mozga, pa ni pameti, a pridev *prazan* u frazeologizmima često nosi semu kolektivne ekspresije, te se za takve primere uvek vezuje negativna konotacija (npr. *prazna osoba*).

OČI UMESTO KOGNITIVNIH RADNJI

Jedna od osnovnih konceptualizacija u jeziku vezana je za *oči*, u kom se javlja združeno delovanje metafore i metonimije. Koncept na kome sve počiva je OČI UMESTO VIDA, odnosno organ umesto funkcije koju obavlja. Drugi konceptom, metaforičkim, izražavamo da VIDETI ZNAČI ZNATI/OPAŽATI/SHVATATI.

(2) otvoriti oči nekome – učiniti da neko shvati određenu situaciju

(3) imati oštro oko – brzo i lako primećivati detalje/zapažati

U navedenim primerima, pored metaftonimije u samom konceptu OKO/OČI UMESTO SHVATANJA, ZAPAŽANJA imamo i druge komponente frazeologizma koji su upotrebljeni u prenesenom značenju. Glagol *otvoriti* označava konkretnu fizičku radnju, ali se određene njegove seme prenose na apstraktni plan. Kao što se prozor otvara da bi svetlost ušla u prostoriju, tako i otvaranjem nečijih očiju, pomažemo mu da vidi, odnosno shvati nešto, te je reč o kauzativno-manipulativnoj radnji. Što se tiče primera (3), uz imenicu *oko* nailazimo na pridev *oštro*. Ta metafora je zasnovana konceptu OŠTRO JE BRZO. Oštar predmet, vrlo brzo može prodrati u materiju, dok čovek sa oštrim okom brzo zapaža, uočava. Potvrda takve konceptualizacije imamo i u pridevu *oštrouman* čije je značenje *inteligentan*, odnosno *onaj ko brzo razmišlja*. I u tom pridevu se javlja sadejstvo metonimije i metafore.

SRCE UMESTO OSEĆANJA

Koncept SRCE UMESTO OSEĆANJA zasnovan je na veoma starom shvatanju da je srce organ pomoću kog se oseća. Do tog shvatanja došlo se zbog uticaja osećanja na rad srca. Takva konceptualizacija, kao i činjenica da se srce nalazi u središnjem delu trupa, čini frazeologizme sa imenicom *srce* veoma ekspresivnim i frekventnim. Uzećemo jedan od najčešćih frazeologizama:

(4) slomiti nekome srce – povrediti nečija osećanja

Navedeni frazeologizam sadrži dva koncepta, jedan metaforički, a drugi metonimijski. Glagol *slomiti* označava nasilnu fizičku radnju usmerenu ka neživom entitetu, te su se prvo kauzativna radnja lomljenja prenela sa neživog na živo, da bi se potom sa fizičkog prenelo na apstraktni nivo, te ne označava fizičku ozledu srca kao organa, već ozledu tuđih osećanja.

USTA/JEZIK UMESTO GOVORA

Frazeologizmi vezani za govor veoma su brojni. Značaj izgovorenog veoma često se metaforički predstavlja. U svakodnevnom govoru “reči imaju težinu”, izgovoreno može biti poput “šamara”, u poeziji “preja kareč” može i ubiti. Takvi izrazi iskazuju važnost govora za određenu zajednicu, ali i važnost negovorenja (npr. *ćutanje je zlato*). Metonimijski koncept koji se često javlja u ovakvim primerima je USTA/JEZIK UMESTO GOVORA.

(5) izleteti iz usta - izgovoritinešto nehotice

(6) imati pogan jezik – biti sklon ogovaranju drugih

U primeru (5), pored imenice *usta* koja povezujemo sa govornom radnjom, javlja se i glagol *izleteti* kojim se označava završna faza brzog i naglog kretanja objekta. Upotrebom glagola “izleteti” iskazujemo da se nešto desilo naglo (automatski, nehotice), a što je takođe bitno, reč je o svršenoj radnji, a samim tim i ireverzibilnoj. Primer (6) sadrži pridev *pogan* kojim se označava nešto što je prljavo, nečisto. Kada se prenese na apstraktni plan, poganost jezika odnosi se na nepoštenost, licemerje prema drugima, što se ispoljava rđavim govorenjem o drugima, tj. ogovaranjem.

3.2 Odevni predmeti

U ovoj grupi nalazimo frazeologizme sa odevnim predmetima koji se koriste umesto aktera za koje se vezuju. Da bi metonimija bila prepoznatljiva bliskost između dva domena mora biti sasvim uočljiva. Recimo, imenica *suknja* u našoj kulturi uvek se vezuje za ženu (što možda ne bi bilo tako u kulturama gde i muškarci nose suknje), mantija se vezuje sa svešteno lice, kao što se za određene grupacije mogu vezivati i drugi odevni predmeti, *crno-beli dresovi* se vezuju za igrače Partizana, crnina za one koji su u žalosti itd. Pogledaćemo neke primere frazeologizama sa odevnim predmetima:

(7) svući mantiju – napustiti sveštenečko zvanje

(8) juriti za svakom suknjom – zavoditi svaku ženu

U prethodnim primerima nailazimo na tri glagola koja su upotrebljena u svom metaforičkom značenju. Prvi glagol je glagol *svući* koji uz sebe vezuje imenicu *mantija*, koju povezujemo sa sveštenečkim zvanjem. Skidanje mantije, kao fizički postupak, asocira na napuštanje sveštenečkog poziva, što zajedno čini simbolički postupak koji je povezan sa odricanjem. Metaforičnost ovog izraza ogleda se u srodnosti glagola koji predstavlja fizičko odvajanje sa postupkom odricanja, koje nije samo u fizičkom smislu, već podrazumeva i mnogo više od toga. U drugom primeru glagolom *juriti* označava se napadno udvaranje ženama, što podseća na trčanje za nekim, pošto vršilac radnje čini sve da drugom akteru bude što bliže, ne bi li ga na kraju uhvatio.

3.3 Oruđa

U ovoj grupi nalaze se frazeologizmi koji u sebi nose koncept ORUĐE UместO KORISNIKA ORUĐA, odnosno neživo umesto živog sa obeležjem ljudsko /+/. Primeri ovog tipa češći su u engleskom jeziku, mada se pojedini primeri ipak javljaju i na materijalu srpskog jezika.

(9) ustala je kuka i motika – kad se sirotinja/raja pobuni

(10) bič božji – surovi vladar/diktator/vojskovođa

Primer (9) predstavlja frazeologizam čije poreklo vodi iz stiha u usmenoj književnosti, ali je kasnije zaživeo u jeziku. Osim oruđa *kuka* i *motika*, glagol *ustati* kojim se označava pobuna takođe je upotrebljen u prenesenom značenju. Pošto ustajanje označava promenu fizičkog položaja iz pasivnog u aktivno, odnosno akter je spreman da menja stvari. Drugi primer predstavlja nadimak Atila Henskog, poznatog po surovosti, ali se izraz *bič božji* kasnije proširio i na ostale surove vladare i vojskovođe. Bič je predmet koji je vladarima služio za kažnjavanje, što predstavlja sponu na osnovu koje se izvodi metonimija, dok je pridev *božji* takođe primarno metonimijski motivisan vezom između *božanstva* i *strašnog suda*, dok je veza između vladara i boga metaforički zasnovana i bila je stabilna vekovima, praktično do modernog doba.

3.4 Nameštaj

Sledeći izdvojeni koncept je DEO NAMEŠTAJA UместO RADNJE VEZANE ZA NJEGA. U ovoj grupi nalaze se delovi nameštaja ili kućni aparati koji se koriste u prenesenom značenju. Kada smo umorni, često govorimo da nam nedostaje *krevet*, nekada nam se ne žuri kući zato što nas čeka *sudopera* ili *šporet*. Izdvojeni su sledeći primeri:

(11) biti razdvojen od stola i kreveta – brak u kom supružnici žive praktično razdvojeno

(12) biti zaljubljen u ogledalo – često se ogledati

U navedenom primeru imenice (11) *sto* i *krevet* koriste se umesto radnji vezanih za te delove nameštaja, a te radnje i simbolizuju osnovu bračnog života na ovim prostorima. Pridev *razdvojen* u ovom primeru ne predstavlja samo fizičku odvojenost, naime, metafore razdvajanja i udaljenosti se često koriste da bi se označila neprisnost među ljudima, tako da dobijamo informaciju da bračni par ne živi više u zajednici iako i dalje žive u istom domu. U drugom primeru predmet *ogledalo* stoji umesto radnje ogledanja koja se njime vrši. Pridevom *zaljubljen* dočarava se opsednutost sopstvenim izgledom, a sama metafora verovatno potiče još iz antičkog mita o Narcisu.

3.5 Pribor za jelo

Hrana je bitan deo srpske kulture, te upotreba imenica koje označavaju pribor za jelo u različitim izrazima nije neobična. Kad se dogodi nešto što treba proslaviti, koristimo izraz *dići čašu u vis*. Kad osoba voli da se bavi stvarima koje je se ne tiču, upotrebljavamo izraz *viriti u tuđ tanjir/šerpu*, dok osobe koje zaslužuju jedna drugu (u negativnom smislu) opisujemo sintagmom *lonac i poklopac*, a za osobu koja je dobila nešto bez truda koristimo izraz *sve mu je bilo servirano na tacni*. U svakom od ovih izraza imamo ili metaforičku ili metonimijsku motivaciju, a postoje i izrazi u kojima se prepliću oba koncepta:

(13) probušiti kašiku - doneti odluku da se prestane sa prekomernom ishranom

(14) draga mu je čašica- voli da popije, sklon je piću

Primer (13) predstavlja metonimijsku sliku iz koje se razvija metafora. Imenica *kašika* dovodi se u vezu sa ishranom, dok bušenje kašike simbolizuje redukovanu ishranu. Time se označava i rešenost subjekta da menja svoje životne navike, a srodnost tih koncepta bazira se na intencionalnosti i na radikalnosti u oba postupka. Drugim primerom (14) iskazana je psihička i fizička sklonost/zavisnost. Imenica *čašica* upotrebljena je umesto radnje opijanja, a sklonost ili zavisnost opisana je pridevom *draga*, kojim se opisuju pozitivna osećanja vezana za neki objekat. Pošto se prema alkoholu ne mogu gajiti emocije, ovaj frazeologizam možemo shvatiti i kao eufemizam, pošto se o nečijoj negativnoj sklonosti govori bez prekora ili tek sa blagim prekorom.

3.6 Prostor

Metonimijski koncepti koji se javljaju u frazeologizmima koji su analizirani su PROSTOR UместO AKTERA VEZANIH ZA TAJ PROSTOR. U većini primera tog tipa imenica koja je upotrebljena u sekundarnom značenju ima ulogu metonimijskog agensa, što je veoma rasprostranjen oblik identifikacije aktera, posebno u jeziku medija U narednim primerima nailazimo na frazeologizme sa metonimijskim agansom:

(15) čitavu kuću na glavu dići – uzbuniti, uznemiriti ukućane

(16) selo se presvuklo – žitelji sela su počeli da usvajaju gradske običaje

Primer (15) sadrži koncept KUĆA UместO UKUĆANA/PORODICE. Taj primer specifičan je po tome što sadrži još jedan frazeologizam: *dići nekoga na glavu*. U pitanju je metaforički izraz koji označava prevrtanje nekoga (čovekov prirodni položaj je na nogama, ne na glavi), a iz prevrtanja se izvlači značenje *uznemiravanja*, dakle, reč je o dovođenja nekoga u određeni neprirodan, neprijatan, uznemirujući osećaj. Primer (16) sadrži koncept NASELJENO MESTO UместO ŽITELJA TOG MESTA, a samim frazeologizmom označava se promena kod seoskog življa, koje poprima odlike žitelja grada. Iako se glagol *presvući se* može shvatiti i doslovno, promena tog tipa prvo se i uočava na površinskom nivou (izgledu, oblačenju), ali podrazumeva i dublju promenu u razmišljanju, željama, mentalitetu.

3.7 Različite sprave

Među spravama koje se javljaju u frazeologizmima srećemo različite sprave koje služe merenju, orijentaciji, a koriste se uglavnom umesto funkcije koje obavljaju, odnosno – to je koncept na kom je zasnovana njihova metonimičnost.

(17) otkucavanje sata – prolazak vremena

(18) izgubiti kompas – postati nerealan (ili čak poludeti)

Sam postupak otkucavanja sata u osnovi je metonimičan. Kazaljke na satu se pomeraju, praćene zvukom otkucaja što mi automatski povezujemo sa prolazanjem vremena iako vreme, po sebi, nije zavisno od sata ili sprave, pa čak ni do danas nije definisano u potpunosti. Iz te asocijacije proizilazi i metaforično shvatanje otkucavanja sata koje je srodno nekom konstantnom, alarmantnom zvuku koji nas svakodnevno podseća na prolaznost vremena, ili na prolaznost nas u vremenu (u zavisnosti od stanovišta). Primer(18) specifičan je po tome što se orijentacija u prostoru povezuje sa orijentisanjem u drugim životnim situacijama, te se gubljenje kompasa shvata i kao gubljenje veze sa realnošću ili čak prelazak u ludilo.

3.8 Predmet – sadržalac

Primeri iz ove grupe sadrže u sebi koncept PREDMET (SADRŽALAC) UMESTO SADRŽINE. U svakodnevnom govoru veoma često se koristi ovaj tip zamene, i to u toj meri da to više ni ne osećamo kao modifikovano značenje (*popušiti celu kutiju, izbaciti kantu za smeće*).

(19) isprazniti nekome novčanik – učiniti da neko potroši novac

(20) imati dubok džep – imati mnogo novca

Zamena pojmova sadržaoa i sadržine veoma je čest metonimijski koncept, a može se uočiti i u nekim prethodnim grupama. U prva oba primera imenice *džep* i *novčanik* koriste se umesto novca.

4. Zaključak

Na osnovu analiziranih primera, možemo zaključiti da se metaforički i metonimijski koncepti kriju čak i u izrazima u kojima ih prvobitno ne primećujemo, bilo da je u pitanju metafora unutar metonimije, metonimija unutar metafore ili metafora iz metonimije. Neki od koncepata su veoma duboko urezani u našu svest, te je teško i odrediti prvobitnu motivaciju. Analiziranjem fenomena metaftonimije na konkretnom jeziku, saznajemo dosta o verovanjima, kulturi, podneblju i običajima, a komparacijom sa primerima iz ostalih jezika, te bi dalja proučavanja ovog fenomena bila značajna i za druge discipline.

Reference

- Barcelona Sanchez, Antonio (1998). Clarifying and applying the notions of metaphor and metonymy within cognitive linguistics: an update: In: *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin and New York: Mouton de Gruyeter.
- Dragičević, Rajna (2007). *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Dragičević, R. (2005) *Metaftonimija*. In: Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 34/3, 185-191
- Goossens, Louis (1995). *By Word of Mouth: Metaphor, Metonymy and Linguistic Action in a Cognitive Perspective*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Kövecses, Zoltán, and Gunter Radden (1998). *Metonymy: Developing a Cognitive. Linguistic View. Cognitive Linguistics* 9, 37 – 77.
- Lakoff, George and Mark Johnson (1980) *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- RMS(2007). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.
- RSANU (od 1956. godine). *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, t. I – XVII. Beograd: srpska akademija nauka i umetnosti.

Sedláčková, Zuzana, Mgr.,

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta,
Univerzita Komenského v Bratislave, Slovenská republika.

Sokolová, Jana, PhD.,

Inštitút slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií,
Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove, Slovenská republika.

Frekvencia vulgarizmov na stredných školách v Bratislavskom kraji

Príspevok vznikol s podporou Grantu mladých (UK 533/2011) ako súčasť riešeného vedeckého projektu Mládežnícky diskurz so zacielením na slang.

ABSTRACT: The main task of this article is to offer one possible view on the frequency and distribution of vulgarism which are used in informal speech of teenagers. Our exploration is based on the results of sociolinguistic research, which we realized at high schools in the region of Bratislava. Analysis of the obtained linguistic material, we tried to point out two (paradoxically coexisting) facts of vulgarization in youth speech. On the one hand it is cultural inadequacy of vulgar behavior which is in confrontation with reality (teenagers use vulgarisms very often because in this way show their verbal and nonverbal attitude towards reality). Paper is also focused on disputable issues of terminology and processing of vulgarisms in Slovak linguistic lexicons.

Keywords: *vulgarism, taboo, taboo-lexis*

Hlavnou náplňou príspevku je ponúknuť jeden z možných náhľadov na frekvenciu a distribúciu vulgarizmov vo verbálnych rečových prejavoch mladých ľudí. Výberom a analýzou tohto jazykového materiálu sme sa snažili poukázať na dva (možno paradoxne koexistujúce) momenty podmieňujúce prístupy k nami zvolenej problematike. Prvým momentom je rozkolísané ukotvenie vulgarizmov ako vrstvy slov v slovenských lingvistických príručkách a s tým súvisiaci neujednotený pojmový aparát. Druhým momentom je proklamovaná spoločenská a kultúrna odmietavosť voči vulgarizácii, ktorá sa však dostáva do konfrontácie so skutkovým stavom. Realita totiž ukazuje, že vulgarizmy sú aj napriek všeobecnej neprijateľnosti, ktorá je osobitne v školskom prostredí znásobovaná prípadnými výchovnými sankciami vyplývajúcimi z interných školských predpisov (napr. udelenie pokarhania, poznámky za použitie vulgarizmu v prítomnosti učiteľa) bežnou súčasťou jazykového správania (nielen) mladých ľudí.

Vulgarizmy sa zvyčajne klasifikujú ako spoločensky neadekvátne jazykové jednotky, ktoré vyjadrujú citový vzťah ku skutočnosti, ktorý sa hodnotí ako spoločensky neprimeraný, resp. sa dotýka spoločenského tabu (KSSJ, 1997, s. 30). Všeobecná zaznávanosť tejto vrstvy slov, ktorú sa „nepatrí používať“, donedávna spôsobovala, že systematickejšie lingvistické skúmanie danej problematiky chýbalo. Ako však ukazuje jazyková prax, táto téma nastoľuje komplex otázok, ktoré si vyžadujú adekvátne odpovede.

V súvislosti s ukotvením vulgarizmov v slovenských lexikografických príručkách vystupujú do popredia najmä dve otázky. Má byť slovník normatívna a preskriptívna autorita, ktorá usmerňuje používateľa jazyka na základe toho, čo je spoločensky prijateľné? Alebo majú lexikografické príručky opisovať súčasný stav jazyka? Domnievame sa, že nevyhnutným prístupom je prepájanie oboch tendencií tak, ako je to realizované v pripravovaných zväzkoch Slovníka súčasného slovenského jazyka (zatiaľ I. zv. A – G, 2006). Nemalo by sa nahliadať na vulgarizmy iba ako na výsostne neadekvátnu vrstvu slov, ktorých použitie je spoločnosťou hodnotené negatívne. Z toho dôvodu považujeme ich (aj lexikografické) spracovanie za opodstatnené. Vulgarizmy sú súčasťou národného jazyka a vypovedajú nielen o jazykových aspektoch, ale aj o spektre mimojazykových faktorov spojených s používateľmi jazyka (filozoficky povedané, dotýkajú sa jazykového obrazu sveta). Z tohto pohľadu nemožno zabudnúť na ambíciu Antona Zeleného a kol., ktorí vytvorili *Najkratší slovník slovenského jazyka* (1991) a pokúsili sa tak o parciálne lexikografické spracovanie vulgárnej lexiky, čím zároveň chceli prispieť k skúmaniu problematiky, ktorú v slovenskom prostredí vnímali ako biele miesto. Lexikografické spracovanie ponúka aj novšia (rozsahovo neveliká) publikácia *Vulgarizmy v deviatich jazykoch* (2006) zostavená kolektívom autorov pod vedením Hany Golonovej.

Slovná zásoba slovenčiny je funkčne diferencovaná a používateľom tak prináša variabilné a v danej komunikačnej situácii adekvátne vyjadrenie psychických obsahov. Okrem nocionálnych slov, ktoré sú späté s racionálnym myslením a s potrebou odovzdať informácie o výseku skutočnosti, existujú výrazy emocionálnej povahy, ktoré odrážajú subjektívne (emotívne a vôľové) vzťahy človeka k výseku skutočnosti (Dolník, 1987, s. 67). Vulgarizmy považujeme za špecifickú skupinu práve takýchto slov, ktoré odrážajú emotívne (až afektívne) subjektívne postoje používateľov k mimojazykovej alebo jazykovej skutočnosti. Pri koncepcii teoretickej bázy nášho príspevku vychádzame z klasifikácie M. Grochowského (podľa Patráš, 1997, s. 131), ktorý kvalifikuje vulgarizmy ako *systémové vulgarizmy*, pri ktorých je tabu ovplyvňované formou bez ohľadu na sémantické vlastnosti a kontext. Ide predovšetkým o slová začínajúce hláskovými skupinami KO-, PI-, KU-, JE- a ich deriváty, ktoré sa vzťahujú predovšetkým na skatologické oblasti (fyziologické prejavy spojené s vylučovaním) a sexuálne oblasti. Do druhej skupiny M. Grochowský zaraďuje *referenčno-zvyklostné vulgarizmy*, pri ktorých tabu vzniká v dôsledku obsahu, pričom sú prekonávané predovšetkým kultúrne konvencie a sú relatívne tolerované napr. v literárnom či inom umeleckom diele. Ich častým ukotvením v komunikácii (texte) sa ich negatívny expresívny príznak môže oslabiť. Terminologicky zároveň pracujeme s pojmom tabuizovaná lexika (porov. aj napr. Maričová – Slančová, 2000). Vnímame ho ako strešný termín pre tie lexikálne jednotky, ktoré sa svojím obsahom dotýkajú takých oblastí života ľudí, ktoré dané spoločenstvo považuje za tabu, t. j. o ktorých sa z morálnych, spoločenských alebo kultúrnych dôvodov verejne nehovorí (KSSJ, 1997, s. 725). Termín tabuizovaná lexika teda zahŕňa lexiku nerovnakej expresívnej a emocionálnej sily, ktorá na základe negatívneho príznaku osciluje na graduálnej škále. So zreteľom na predmet nášho výskumu sú to slová so silným negatívnym príznakom (v duchu Grochowského klasifikácie systémové vulgarizmy), ktoré sa dotýkajú kopolácie a pomenovaní pohlavných orgánov (obscénne slová), v menšej miere nadávky (urážajúce a degradujúce pomenovania osôb vrátane výrazov reflektujúcich rasistickú neznášanlivosť a intoleranciu sexuálnej orientácie), výrazy spojené s urináciou a defekáciou (pomenovania fyziologických dejov spojených

s vyprázdňovaním), okrajovo tiež blasfemizmy (slová rúhajúce, namierené najmä proti kresťanským zásadám a úcte voči Bohu).

Náš výskum sa opiera o výsledky sociolingvistickej ankety, ktorých respondentmi boli študenti strednej školy a gymnázia v Bratislavskom kraji (*Spojená škola Novohradská* v Bratislave, *Súkromné stredné odborné učilište stavebné* v Bratislave). Dotazník pozostával z desiatich otázok (otvorených a poloopených), prostredníctvom ktorých sme sa zamerali súčasne na zisťovanie jazykových aj mimojazykových osobitostí vyplývajúcich z preferencie vulgarizmov medzi študentmi týchto škôl. Výskum sme realizovali medzi respondentmi vo veku 15 – 19 rokov. Celkový počet aplikovateľných dotazníkov bol 211. Presné znenie dotazníka, ako aj sumárne číselné vyhodnotenie odpovedí, sa nachádza v prílohe príspevku. Vzhľadom na šírku riešenej problematiky, s ktorou sa osobne stretávame aj počas pedagogickej praxe, sme pre koncept príspevku vybrali užší okruh problémov. Tomuto cieľu sme následne prispôbili aj výber otázok v sociolingvistickej ankete.

V duchu pragmatického obratu v lingvistike sme nemohli abstrahovať od extralingválnych (najmä sociálnych a psychologických) faktorov determinujúcich použitie vulgarizmov vo verbálnych komunikátoch mladých. Uplatnenie vulgarizmov v komunikácii sa ešte donedávna obmedzovalo najmä na suterénne, marginálne a spoločensky deklasované sociálne skupiny (Patráš, 1997, s. 129). Pod vplyvom spoločenských, kultúrnych a politických zmien v posledných desaťročiach nastalo výrazné uvoľnenie etických zábran a paralelným odtabuizovaním viacerých súkromných sfér života človeka sa tolerancia vulgarizmov v (nielen súkromnej) komunikácii prehodnotila. Ako vyplýva z výsledkov dotazníka, až 52% respondentov uviedlo, že vulgarizmy sú bežnou súčasťou ich jazykového prejavu. Priestor na uplatnenie vulgarizmov ponúka aj princíp slobody a spontánnosti vyjadrovania, ktorý je zdôrazňovaný predovšetkým súčasnými mediálnymi, reklamnými i umeleckými produktmi. Podľa výsledkov dotazníka prekáža uplatnenie vulgarizmov v umeleckej sfére iba 6,9% opýtaných. V tejto súvislosti sa vynára otázka, aké postoje zaujímajú dospievajúci k používaniu vulgarizmov v rámci svojich súkromných (až intímnych) vzťahov. Mládež v rámci procesu socializácie a sebauvedomovania si vlastnej individuality neraz a priori odmieta normy uznávané (aj vyžadované) staršou generáciou, ktorú v ponímaní dospievajúcich reprezentujú najmä rodičia a učitelia. Navyše, mnohé ikonizované reflexie života súčasnej mládeže (filmy, literatúra, printové médiá a pod. určené primárne mladému prijímateľovi) prezentujú mladých ako svojbytné osobnosti s vlastnou identitou. Kontúry správneho „imidžu“ autentického mladého človeka tak podľa týchto modelov tvorí okrem neverbálneho prejavu (napr. spôsob obliekania, preferencia vybraných a typických záľub, dištanc od noriem prezentovaných rodičmi) aj verbálny prejav. V komunikácii mladých sa neraz uprednostňuje hrubosť oproti zdvorilosti a nonkonformnosť proti kooperácii partnerov (Bohunická – Orgoňová, 2010, s. 98 – 99).

Istým prekvapením bolo preto zistenie, že svoju súkromnú sféru považujú respondenti za natoľko citlivú, že použitie vulgarizmu v komunikácii s rodinnými príslušníkmi (32 %) a s partnerom (21,4 %) im prekáža. Naopak, komunikácia s priateľmi (rovesníkmi), pri ktorej sa uplatňuje použitie vulgarizmov, prekáža iba 8,8 % opýtaných, avšak paradoxne, na priamu otázku, či respondenti považujú vulgarizmy v komunikácii za spôsob, akým môžu prejavovať spolupatričnosť k rovesníkom (porov. otázku č. 5) odpovedalo iba 1,5 % opýtaných kladne. Na druhej strane, uplatnenie vulgarizmov v komunikácii viacerých respondentov považuje za vhodné (55,9%) a mnohí mladí ich vnímajú aj ako osobnú charakteristiku vlastných prejavov (18,9 %). Na základe spracovaných výsledkov tak môžeme konštatovať, že vulgarizáciu prehovorov považuje mladý človek za súčasť individuálneho prezentovania svojej osobnosti bez ohľadu na kolektív rovesníkov. So zreteľom na mladých ľudí vníma Miron Zelina (dostupné online, <http://www.tasr.sk/36/6450.axd>) sociálne a psychologické príčiny, ktoré motivujú mladých používateľov k používaniu tabuizovanej lexiky predovšetkým v dvoch skutočnostiach. „Prvou je to, že devalvácia slušnosti ako hodnoty vedie k vulgarizmom bez uvedomenia si skutočnosti, že človek produkuje pseudohodnoty. Vulgárne vyjadrovanie je devalvácia kultúrnosti človeka, alebo inak, človek, ktorý si neuvedomuje, že znehodnocuje seba cez slovník, ktorý používa, nemá asi iné hodnoty, ktoré by prezentoval. Možno rezignoval na iné hodnoty, možno nerezignoval, ale nemá odvalu (hanbí sa) za prezentáciu iných medziľudských hodnôt. Nevie si „kúpiť“ iný rešpekt ako rešpekt zníženia sa do vulgárnosti.“ Druhú príčinu vidí ako silnejší pôvod vulgárnosti: „Súvisí s invaliditou emocionality a citov konzumného človeka. Strácame odvalu byť sebou zo strachu“ (op. cit).

Ako vyplývalo z nášho výskumu, situačné ukotvenie vulgarizmov v komunikácii mladých nemá vždy transparentné opodstatnenie. Situačná a kontextová vhodnosť/nevhodnosť konkrétneho vulgarizmu je v očiach mladých neraz irelevantná (31,3 %), hoci dominantným podnetom je predovšetkým psychohygienická funkcia. Tá sa najčastejšie realizuje ako ventilácia negatívnych pocitov, osobnej frustrácie a napätia, hnevu pri osobnom neúspechu, neopatrnosti a nešikovnosti, ale aj pri verbálnom útoku namierenom voči komunikačnému partnerovi (resp. človeku, o ktorom sa hovorí) s cieľom degradovať ho (konkrétne výsledky pozri v tabuľke č. 2 a č. 5 v prílohe príspevku). V závislosti od situácie neraz vulgarizmy nadobúdajú charakter sémanticky prázdnych výpožičiek, ktoré vyplňajú prázdne miesta v komunikácii a dojem vulgárnosti (hrubosti) tak kreuje akési komunikačné rituály. Realizáciou slovotvorných postupov vznikajú od vulgarizmov motiváty, ktorých vrstvenie je v danom kontexte pre zúčastnených komunikantov nielen zrozumiteľné, ale zároveň takýmto spôsobom môže hovoriaci intenzifikovať svoj emocionálny postoj ku konkrétnej situácii. Odvolávajú sa na získané výsledky môžeme tiež konštatovať, že hrubosť nie je vždy iba prvoplánová. Uplatnením konkrétnych komunikačných stratégií môže negatívny aspekt vulgarizmu implicitne nadobudnúť charakter vtipu alebo „priateľskej“ ironizácie vlastnej osoby či partnera.

V rámci tabuizovanej lexiky môžeme identifikovať jednotky nerovnakej expresívnej sily, ktoré sa na základe negatívneho emocionálneho príznaku pohybujú na osi od viac po menej negatívne. V tejto súvislosti nás osobitne zaujímalo, ako, a či vôbec, si naši respondenti intuitívne uvedomujú túto graduálnu škálu. Okrajovo sme sa preto v rámci zostavovania sociolingvistickej ankety dotkli aj hanlivých a pejoratívnych slov či blasfémických pomenovaní. Ako ukázalo spracovávanie výsledkov, respondenti intuitívne pociťujú negatívny príznak nami vybranej skupiny slov natoľko, že z nej jednoznačne vybrali dva hraničné póly, t. j. „maximálne negatívne a vulgárne“ oproti „minimálne negatívne a vulgárne“. Hraničnými pomenovaniami vzťahujúcimi sa na označenie ženy, ktorá ponúka sexuálne uspokojenie za peniaze, sa zhodne s našimi predpokladmi stali slová *rozhod'nôžka* a *kurva*. K spomínaným hraničným pólom následne respondenti takmer identicky určili slová *pobehlica* (ako menej negatívne a vulgárne) a *štetka* (ako viac negatívne a vulgárne). Ostatné nami zvolené slová (*cundra* a *šlapka*) získali svoju pozíciu v rade slov viac-menej „tesne“ (podrobnejšie v tabuľke č. 9).

47,9 % opýtaných využíva (ba až nadužíva) tzv. systémové vulgarizmy začínajúce hláskovou skupinou KO-, KU-, PI-, JE-, prípadne ich derivátov (porov. tabuľku č. 8, parciálne aj tabuľku č. 7). Vysoká frekvencia systémových vulgarizmov v komunikácii mládeže (t. j. slov, ktoré pomenúvajú základné fyziologické deje, sexuálne úkony a intímne časti ľudského tela) zároveň dokazuje, že respondenti tieto výrazy považujú ako pomenovania, ktoré sú výpovedne „najtvrdšie“, a považujú ich za vulgarizmy (pozri tabuľku č. 6 a č. 9). Kultúrne a sociálne nazeranie mladých ľudí na využívanie vulgarizmov je v značnej miere ovplyvnené súčasnými kultúrnymi štandardmi, ktoré nielenže odtabuizovali mnohé (aj intímne sféry) ľudského života, ale zároveň hlásajú nutnosť asertívneho (aj jazykového) sebareprezentovania.

Záver

Predkladaný príspevok sa zameriava na niekoľko otázok týkajúcich sa využívania vulgarizmov v komunikácii mládeže. Analýzou výsledkov sociolingvistického výskumu sme sa snažili poukázať na lingválne aj extralingválne determinanty uplatnenia vulgarizmov v rečových prejavoch stredoškolskej mládeže v Bratislavskom kraji. Konkrétne sme sa zamerali najmä na otázky spojené s frekvenciou vybranej skupiny vulgarizmov a následne ich mieru uplatnenia v komunikácii. Predmetom výskumu bolo aj intuitívne pocitovanie graduálnej škály slov s negatívnym príznakom, ktoré respondenti hodnotia ako „viac“ alebo „menej“ vulgárne. V tejto súvislosti sme neabstrahovali ani od ujasnenia terminológie a pojmového aparátu vzťahujúceho sa k danej problematike či otázke spojenej s ukotvením týchto jazykových jednotiek v slovenských lexikografických príručkách.

Použitá literatúra

- BOHUNICKÁ, Alena – ORGOŇOVÁ, Oľga (2011): *K interpretácii mládežníckeho diskurzu. Od kultovosti ku coolovosti slovenčiny vo filmoch o mladých*. In: Jazyk a komunikácia v súvislostiach 3. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 8. – 9. 9. 2010. Ed. Oľga Orgoňová. Bratislava, 2011, s. 97 – 105.
- DOLNÍK, Juraj (1987): *Hodnotiace slová v slovenčine*. In: Studia Academica Slovaca. 16. Zborník prednášok XXIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, 1987, s. 67 – 83.
- GOLONOVÁ, Hana a kol. (2006): *Vulgarizmy v deviatich jazykoch*. Praha, 2006, 136 s.
- HOCHÉL, Braňo (1988): *Tabuizované slová v slovenčine*. In: Studia Academica Slovaca. 17. Zborník prednášok XXIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry Red. J. Mistrík. Bratislava, 1988, s. 179 – 187.
- MARIČOVÁ, Dana – SLANČOVÁ, Daniela (2000): *Vulgarizmy v súčasnej (mestskej) komunikácii*. In: Mesto a jeho jazyk. Sociolinguistica slovaca. 5. Red. S. Ondrejovič. Bratislava, 2000, s. 194 - 202.
- PATRÁŠ, Vladimír (1997): *Obscénnosť a jej sociolingvistické parametre (Na fragmentoch slovenskej prózy 90. rokov)*. In: Studia Academica Slovaca. 26. Red. J. Mlacek. Bratislava, 1997, s. 127 – 136.
- PATRÁŠ, Vladimír (1998): *Vulgarizmy v postmodernom čase (slovensko-poľské lexikografické paralely)*. In: Slovo i czas. Red. S. Gajda – A. Pietryga. Opole, 1998, s. 116 – 123.
- RAJČANOVÁ, Alexandra (1997): *Tabuizovaná lexika v lexikografickom spracovaní*. In: VARIA VI: zborník zo VI. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra – Piesok 27. – 29. 11. 1996). Ed: M. Nabělková, Bratislava, 1997, s. 208 – 217.
- SEDLÁČKOVÁ, Zuzana (2010): *Vôbec nie som vulgárny, to len používam slang*. In: VARIA XIX: zborník príspevkov z XIX. kolokvia mladých jazykovedcov (Trnava – Modra – Harmónia, 18. – 20. 11. 2009). Eds: J. Hladký, L. Rendár. Trnava, 2010. s. 327 – 334.
- SLANČOVÁ, Daniela (2009): *Detabuizácia a markantnosť výrazu v sérii cestopisných kníh Borisa Filana*. In: Jazyková kultúra na začiatku tretieho tisícročia: zborník materiálov z vedeckej konferencie konanej 9. – 10. septembra 2004 v Bratislave. Editor M. Považaj. Bratislava, 2009, s. 135 – 144.
- ZELENÝ, Anton a kol. (1991): *Najkratší slovník slovenského jazyka*. Bratislava, 1991, 80 s.

Internetové zdroje:

- DUROVIČ, Ľubomír: Typologie klení ve slovanských a sousedních jazycích. In.: Souvislosti – revue pro křesťanství a kulturu [online]. 2 – 3/1996 [citované 06. 05. 2011]. Dostupné na: <http://www.souvislosti.cz/296/1.pdf>.
- MAGYAR, Pavol: Stane sa vulgárnosť novou terapiou? In: Naj zo Žurnálu [online]. 8. 7. 2009 [citované 06. 05. 2011]. Dostupné na: http://www.izurnal.sk/index.php?option=com_content&task=view&id=3241&Itemid=89.
- ZELINA, Miron: Prečo sme takí ...o vulgarizmoch v teórii a praxi. In: TASR [online]. [citované 15.1. 2011]. Dostupné na: <http://www.tasr.sk/36/6450.axd>

Sekundárne zdroje:

- KRÁTKY slovník slovenského jazyka (2003). 4. doplnené a upravené vydanie. Bratislava, 2003. 988 s.
- SLOVNÍK súčasného slovenského jazyka A-G (2006). Red. Buzássyová, K.– Jarošová, A. Bratislava, 2006.

Prílohy:**Príloha č. 1: ZADANIE ROZDISTRIBUOVANÝCH SOCIOLINGVISTICKÝCH ANKIET.****FREKVENCIA VULGARIZMOV NA STREDNÝCH ŠKOLÁCH V BRATISLAVSKOM KRAJI**

Milá respondentka, milý respondent,

predkladaný dotazník je zameraný na zisťovanie frekvencie a distribúcie vulgarizmov, ktoré sú aktívne využívané stredoškolskou mládežou. Dotazník je anonymný a vaše odpovede budú výhradne použité na študijno-výskumné účely v rámci slovakistických odborov slovenských univerzít (Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Prešovská univerzita v Prešove).

Vopred ďakujeme za svedomitú vyplňenie!

Vek: Pohlavie: Škola, ktorú navštevujete:

1. Vulgarizmus používam:

- bežne
- zriedkavo
- nepoužívam

2. Označte situáciu, v ktorej najčastejšie používate vulgarizmus:

- nezáleží na situácii
- keď som na niekoho, na niečo nahneváný/á
- pri neúspechu (napr. zlý výsledok školy, pri športe)
- keď som nešikovný/á (napr. niečo rozbijem, buchnem sa)
- iné situácie (napíšte).....

3. Použitie vulgarizmu mi najviac prekáža (môžete uviesť aj viac odpovedí):

- v komunikácii s priateľmi
- v komunikácii s rodinou
- v komunikácii s partnerom
- v médiách, v umení
- v komunikácii s učiteľom
- jeho použitie mi prekáža vždy
- jeho použitie mi neprekáža nikdy
- iné (napíšte).....

4. Vulgarizmus v komunikácii vo všeobecnosti považujem za:**A) vhodný, lebo**

- ho považujem za súčasť komunikácie
- jeho použitie patrí k môjmu prejavu
- iné (napíšte)

B) nevhodný, lebo

- sa do komunikácie nehodí, škodí jej
- znevažuje komunikáciu
- iné (napíšte)

5. Ak použijem vulgarizmus, vyjadrujem tým (môžete uviesť viac odpovedí):

- svoju frustráciu, uvoľňujem tým napätie
- moment prekvapenia
- negatívny vzťah k niečomu
- manifestujem tým svoju príslušnosť k rovesníkom
- chcem šokovať, odlíšiť sa
- vyplňam nimi prázdne miesta v komunikácii
- používam ho pri urážaní, degradovaní, ponížovaní
- iné (napíšte)

6. Z nasledujúcich príkladov vyberte vulgarizmus, resp. vulgarizmy:

kretén jebák Kriste neger piča buzerant

7. Napíšte vulgarizmus, ktorý najčastejšie počujete vo svojom okolí:**8. Mojm najobľúbenejším vulgarizmom je**

- a)
- b) nemám

9. Uvedené slová usporiadajte od najmenej vulgárneho a negatívneho po najviac vulgárne a negatívne (očísľujte ich číslami 1 až 6, pričom 1 – najmenej vulgárne, 6 – najviac vulgárne):

cundra štetka šlapka pobehlíca kurva rozhod' nôžka

10. Vo všeobecnosti považujem vulgarizmy v komunikácii za:

- funkčné (majú svoje opodstatnenie)
- nefunkčné (nemajú svoje opodstatnenie)

Príloha č. 2: ČÍSELNÉ VYHODNOTENIE SOCIOLINGVISTICKÝCH ANKIET.

Tabuľka č. 1 (otázka 1): Vulgarizmus používam:

bežne	110
zriedkavo	91
nepoužívam	10

Tabuľka č. 2 (otázka 2): Označte situáciu, v ktorej najčastejšie používate vulgarizmus:

nezáleží na situácii	66	nešikovnosť	36
hnev	68	iné	10
neúspech	31		

Tabuľka č. 3 (otázka 3): Použitie vulgarizmu mi najviac prekáža:

v komunikácii s priateľmi	23	jeho použitie mi prekáža vždy	15
v komunikácii s rodinou	84	jeho použitie mi neprekáža nikdy	33
v komunikácii s partnerom	56	neuviedli	2
v médiách, v umení	18	iné	11
v komunikácii s učiteľom	20		

Poznámka: Pri otázke 46 respondentov uviedlo viac ako 1 odpoveď (vzhľadom na to, že výskum bol zameraný na preferenciu vulgarizmov ovplyvnených situáciou aj komunikačnými partnermi, v spracovanej tabuľke ponúkame komplexné výsledky).

Tabuľka č. 4 (otázka 4): Vulgarizmus v komunikácii považujem za:

VHODNÝ (spolu 118), lebo

ho považujem za súčasť komunikácie	59
jeho použitie patrí k môjmu prejavu	40
iné	19

NEVHODNÝ (spolu 93), lebo

sa do komunikácie nehodí, škodí jej	41
znevažuje komunikáciu	46
iné	4
neuviedli	2

Tabuľka č. 5 (otázka 5): Ak použijem vulgarizmus, vyjadrujem tým:

svoju frustráciu, napätie	71	negatívny vzťah k niečomu	73
používam ho pri urážaní, degradovaní, ponižovaní	53	vypĺňam ním prázdne miesta v komunikácii	26
manifestujem príslušnosť k rovesníkom	3	chcem šokovať, odlišiť sa	5
moment prekvapenia	18	iné	7

Poznámka: Pri otázke 40 respondentov uviedlo viac ako 1 odpoveď (vzhľadom na to, že výskum bol zameraný na preferenciu vulgarizmov ovplyvnených situáciou a komunikačnými partnermi, v tabuľke ponúkame komplexné výsledky).

Tabuľka č. 6 (otázka 6): Z nasledujúcich príkladov vyberte vulgarizmus (vulgarizmy):

kretén	15	piča	169
jebák	63	buzerant	108
Kriste	14	neuviedli	5
neger	59		

Tabuľka č. 7 (otázka 7): Napíšte vulgarizmus, ktorý najčastejšie počujete vo svojom okolí:

piča a deriváty tohto slova	77	degeš	1
kokot	59	neger	1
jebať a deriváty tohto slova	50	hajzel	1
kurva a deriváty tohto slova	34	suka	1
buzerant	6	lófasz	1
zeleninää	3	defka	1
Kriste!, Ježiš!, Boha!	3	fas	1
drbať, drbo a deriváty	2	fuck	1

debil, debilák	2	bukvica	1
čurák	1	neuviedli	12

Poznámka: Pri otázke 37 respondentov uviedlo viac ako 1 odpoveď (vzhľadom na to, že výskum bol zameraný na preferenciu konkrétnych vulgarizmov, v spracovanej tabuľke ponúkame komplexné výsledky).

Tabuľka č. 8 (otázka č. 8): Mojím najobľúbenejším vulgarizmom je:

piča/do piče(i)/do pičety/pičovina	33	rotf	1
kurva/skurvený/kurvadrát/skurvysyn	21	zeleninää	1
jebať/ vyjebaný/pojebaný	17	do paže	1
jeb(k)o/vyjebanec	12	tupec	1
kokot/kokotko	18	ogrgel'	1
nemám	63	beštia	1
debil	5	lófaz	1
fuck	4	buzerant	1
trtkáč/trtko/trcino	4	kretén	1
čurák/čuromrđán	3	baran	1
do prdele	3	regent	1
Boha!	2	geci	1
drbnutý	2	rajda	2
kua	2	neuviedli	6
defka	2		

Tabuľka č. 9 (otázka 9): Uvedené slová usporiadajte od najmenej vulgárneho a negatívneho po najviac vulgárne a negatívne (očísľujte ich číslami 1 až 6, pričom 1 – najmenej vulgárne, 6 – najviac vulgárne):

	index 1	index 2	index 3	index 4	index 5	index 6
cundra	6	33	78	38	44	3
pobehlica	29	125	23	17	7	1
štetka	1	9	23	76	90	3
kurva	2	1	1	2	11	185
šlapka	3	18	72	70	37	2
rozhod' nôžka	152	25	6	2	9	8
nepoužiteľné	9					

Tabuľka č. 10 (otázka 10): Vo všeobecnosti považujem vulgarizmy v komunikácii za:

funkčné	155
nefunkčné	52
neuviedli	4

O bugarskim i hrvatskim frazemima s toponimskom komponentom (države i gradovi)

ABSTRACT: *The paper analyses idioms with national toponyms in Bulgarian and Croatian language. The author presents uses of idioms, etymology, origins and finds equivalents in both languages. The analysis shows that idioms with proper name often have function of appellatives for concepts of insanity and stupidity.*

Keywords: Croatian, Bulgarian, idioms, proper name, toponym

1. Uvod

U onomastici se općenito smatra da su imena jezični znakovi bez sadržaja, semantički prazna te stoga neprevodiva (Peti, 2000:97). Ona imenuju i upućuju na neki objekt ili osobu, ali u njima ne dolazi do prijenosa sadržaja iz imenovanog objekta u jezični znak. No postoje jezične sveze u kojima se takav sadržaj u imenima pojavljuje – to se zbiva u frazemima s toponimskom sastavnicom. U njima toponim dobiva sadržaj, koji je, po Mirku Petiju, iskustveno utvrdiv sadržaj. To znači da taj sadržaj toponimu pripisuje govornik, te on ovisi o njegovu poznavanju imenovanog objekta. Ime tako postaje pojam, ovisan o kontekstu i iskustvu govornika. U frazemima toponim gubi svoju primarnu funkciju, a to je čin imenovanja, a u isto vrijeme zahtjeva poznavanje imenovanog objekta kako bi se pojam prepoznao.

U frazeološkom fondu svakog jezika bilježimo frazeme s vlastitim imenima. Neki su internacionalizmi (*Содом и Гомор, откривам Америка, Sodoma i Gomora, otkriti Ameriku*), a drugi se smatraju nacionalnim frazemima jer pripadaju samo jednom jeziku (*otići na Mirogoj, нерде Ямбул, нерде Стамбул*). U ovom se radu analiziraju frazemi s nacionalnom toponimskom komponentom u bugarskom i hrvatskom jeziku. Toponimi i antroponimi su svjedoci povijesti, kulture, mitologije i tradicije svakog naroda. Takvi frazemi sadrže vlastito ime i tako svjedoče o konceptualizaciji svijeta te sadrže kulturne i povijesne memorije naroda. Zbog ograničenosti opsega rada ovdje su predstavljeni samo frazemi s vlastitim imenima država (Bugarska i Hrvatska) i gradova u tim dvjema državama. Zabilježen je i frazem, koji uz nacionalni toponim sadrži i toponim druge zemlje (*нерде Ямбул, нерде Стамбул*).

2. Frazemi s komponentom nacionalnog toponima

2.1. U bugarskom i u hrvatskom jeziku postoje frazemi s komponentom naziva zemlje. Frazem **свободна България** [slobodna Bugarska] u sebi sadrži sliku prijelomnog povijesnog trenutka, oslobođenja Bugarske od turskog ropstva (1878. godine) i ima značenje 'bezbrizan, potpuno slobodan, bez obaveza i zaduženja'. *Родителите му заминаха и той се почувства свободна България.* (Фразеологичен речник на българския език)

Hrvatska je, odnosno njeno latinsko ime *Croatia*, sastavnica frazema **tri gracije od Kroacije**, koji se, po N. Pintarić (2002:196) odnosi na tri ženske osobe spremne za izlazak i često se upotrebljava u šaljivom tonu, ali može imati i pogrдно značenje i odnositi se na tri umišljene djevojke. Riječ *gracija* također potječe iz latinskog *gratia* i znači 'ljepotica, lijepa žena', a izraz *tri gracije* možda je motiviran Rubensovom istoimenom slikom iz 17.st., a možda je pak riječ o trima rimskim božicama dražesti i ljepote (u grčkoj mitologiji se pojavljuju pod imenom Harite i najčešće se spominju tri: Aglaja, Eufrozina i Talija). Riječ je, dakako, o istim gracijama. Upotrebom upravo adaptiranih latinskih riječi postignuta je i rima (gracije – Kroacije). Pretraživanjem interneta pronalazimo primjere upotrebe frazema u pozitivnom smislu, kojim se u šaljivom tonu opisuju tri ženske osobe s određenim kvalitetama:

Na posljednjoj u nizu kao 'slag na torti' pojavile su se 'tri Gracije iz Kroacije' - Blanka Vlašić, Ivana Brkljačić i mladáhna Danijela. (Google)

ali i upotrebe u negativnom smislu, s dozom ismijavanja i podrugivanja:

pa ima prekrasnih žena.... i najljepših (na ulici i među zvjezdama).. ali ove recimo tri gracije iz kroacije.. meni su....isforsane su. (Google)

2.2. U oba jezika bilježimo frazeme s komponentom glavnoga grada. U hrvatskom je to frazem **Martin u Zagreb, Martin iz Zagreba** u značenju 'vratiti se neobavljena posla, uzalud <poslom> putovati nekamo', u kojem je ekspresivnost ostvarena i dvostrukim ponavljanjem obje komponente – antroponima i toponima. Moguće je da se osobno ime Martin ovdje ne pojavljuje slučajno; na hrvatskom otoku Cresu njime se opisuje nespretnan, nepopravljiv čovjek, a D. Mršević-Radović (2008:208) to povezuje s pokladnim maskama za vrijeme karnevala o svetom Martinu. Ovaj se frazem u govoru Sinja i okolice pojavljuje u varijanti **Mate u Zagreb, Mate iz Zagreba** (Menac-Mihalić 2004: 383) jer je Mate, za razliku od Martina, tipično ime za taj kraj.

Otac je otišao na sajam da kupi kravu, ali se vratio neobavljena posla: Martin u Zagreb, Martin iz Zagreba. (Hrvatski frazeološki rječnik)

U bugarskom se jeziku frazem **софийска братовчедка (братовчед)** [sofijski bratić (sestrična)] koristi kao eufemizam za ljubavnika, odnosno ljubavnicu. Bugarska je prijestolnica zastupljena u dijalektnom frazemu **запалила се е София** [zapalila se Sofija] koji u Frazeološkom rječniku bugarskoga jezika ima objašnjenje 'kažu gosti kada prestane čašćenje', a motiviran je hipotetskom situacijom požara u kojoj domaćini zaboravljaju puniti čaše. Kako za ovaj frazem ne nalazimo potvrde na

internetu i u jezičnim korpusima, pretpostavljamo da je on već prešao u pasivni rječnički fond i poznat je samo starijoj generaciji

2.3. Ova skupina frazema ima sastavnicu manjega grada. Semantički ekvivalent gore spomenutom hrvatskom frazemu **Martin u Zagreb, Martin iz Zagreba** je bugarski dijalektni frazem **ходила Цаца на Враца** [otišla Caca u Vracu] značenja 'ne uspjeli ostvariti svoj cilj', u kojem je ekspresivnost ostvarena rimovanjem sastavnica. Grad Samokov na bugarskoj planini Rili zabilježen je u dijalektnom frazemu s pridjevskom komponentom **правя се на самоковски зелник** [glumiti samokovsku zeljanicu] u značenju, praviti se glup, naivan ne znati ili ne primjećivati *što*'.

Слушай, мушмуло, баща ми обеща нещо да прати! какво се прави сега на самоковски зелник! (Фразеологичен речник на българския език).

Hrvatski je semantički ekvivalent tom frazemu **praviti se Englez (Kinez, Тошо)** s komponentom antroponima, odnosno etnonima.

Frazem **имам да давам на Михалко от Пещера** [morati dati *što* Mihalku iz Peštera] ima komponentu antroponima i toponima, grada u južnoj Bugarskoj, u značenju 'biti lud, nenormalan'. Mihalko je ime tipično za rodopski kraj, gdje se Peštera nalazi. U frazeološkom rječniku bugarskoga jezika i Sinonimnom frazeološkom rječniku bugarskoga jezika zabilježen je niz frazema s imenom **Mihalko (Mihalja)** istoga značenja: **имам да давам на Михаля, длъжен съм на Михаля, другар съм на Михалко** [morati dati *što* Mihalju, biti dužan Mihalju, biti prijatelj Mihalju].

Остави го, не го закачай, не виждаш ли, че има да дава на Михаля.

(Фразеологичен речник на българския език)

Frazem **нерде Ямбол, нерде Стамбул** [gdje je Jambul, gdje je Istanbul] sadrži bugarski toponim, grad Jambol i tursku prijestolnicu Istanbul. Taj frazem nije zabilježen u rječnicima, no prema podacima dobivenim od izvornih govornika vrlo je čest u govoru. Upotrebljava se kada se govori o stvarima koje su potpuno različite, nemaju ništa zajedničko. Slika ovoga frazema utemeljena je na kontrastu malog provincijalnog bugarskog grada Jambola i turske prijestolnice, a odabirom upravo tih toponima ostvarena je i rima. Pretpostavljamo da je on varijanta frazema **нерде Шам, нерде Баглад** [gdje je Šam, gdje je Bagdad (Šam je naziv za grad Damask)], zabilježenog u rječnicima, koji ima isto značenje.

Мили дами - нерде Ямбол, нерде Стамбул - тук говорим за ВРЕДНОТО хранене и по логиката на пътеката то, храненето, няма нищо общо с фигурата! ... (Google)

Grad Gabrovo nalazi se u središnjoj Bugarskoj, u podnožju Stare planine, a poznat je po tome što su njegovi stanovnici vrlo škrti i popularni su vicevi i priče na njihov račun. U hrvatskom jeziku takve stereotipe bilježimo o Bračanima i Bodulima, a u oba jezika o Škotima. Bugarski frazem **габровско блюдо** [gabrovsko jelo] značenja 'loš, podao čovjek' proširuje tu negativnu predodžbu o Gabrovčanima.

U hrvatskom je jeziku zabilježen frazem **dobiti pakrački dekret** značenja 'dobiti otkaz, morati napustiti neko mjesto', u kojem je pridjevska komponenta izvedena od slavonskog mjesta Pakrac i odnosi se na povijesni događaj. Izraz 'pakrački dekret' nastao je u vrijeme Khuena Héderváryja kada je ban donosio dekrete o premještanju neposlušnih činovnika. Kako je Pakrac u to doba bio na zlu glasu zbog loših prometnih veza nastao jer i takav termin (zahvaljujem na podatku o porijeklu frazema prof. dr. sc. Miri Kolar-Dimitrijević i posrednicima u dobivanju tog podatka: prof. dr. sc. D. Agičiću, prof. dr. sc. B. Tafri i prof. dr. sc. I. Vidović Bolt).

Ондасња свемочна personalka u Ministarstvu zdravstva, Marija Vidovic, ubrzo mi je dostavila "Pakracki dekret" s obavezom da na novom radnom mjestu u Doboju provedem tri godine.. (Google)

Motivacija hrvatskog frazema **imati svoj Obrovac** (Pintarić 2002:198) je tvornica glinice koja je izgrađena u Obrovcu, u sjevernoj Dalmaciji, 1978., a zbog nerentabilnosti proizvodnje i nedostatka vlastitih sirovina prestala je s radom 1981. godine. Prema N. Pintarić tih je godina izgrađeno više tvornica koje nisu bile rentabilne i taj je frazem dobio preneseno značenje neuspjeha u osobnom i društvenom životu zemlje. Iz primjera se vidi da je frazem u upotrebi s različitim glagolima: *uložiti, imati pravo, dobiti*.

... nije radio ni dana...sve propalo...radi toga jer su se gospoda iz komiteta dogovorili kako moraju uložiti u svoj Obrovac...što ima veze, ... (Google)

ALi ustvari zašto istra nebi dobila svoj Obrovac - golf igralište ... P.S. Ima Istra odavno svoj "Obrovac" koji se zove Genetski centar za ... (Google)

Pa i EU ima pravo na svoj Obrovac 17 000 km kvadratnih površine mora se pokriti staklom . nadam se da su računali da u sahari ima pijeska i ... (Google)

Ma još bi i podržao sva ta ulaganja da su rađena na nekoj računici al nažalost svaka je republika imala svoj "obrovac" ... (Google)

Grad Lepoglava u Hrvatskom zagorju poznat je po zatvoru i motivirao je nastanak frazema **završiti u Lepoglavi i ići u Lepoglavu**, odnosi se na osobu koja treba otići u zatvor ili je u zatvoru. Ovdje toponim Lepoglava postaje apelativ za zatvor.

Političke elite, dakle, nisu temelj, već najveći problem ove države i umjesto u Bruxellesu oni bi trebali završiti u Lepoglavi - dodaje Langer. (Google)

Tko će oteti ženu, kad žena neće!- Za otmicu se ide u Lepoglavu! (Hrvatska jezična riznica <http://riznica.ihjj.hr/>)

U ovoj su skupini frazemi koji se odnose na psihički bolesne osobe, a eufemizam u njima je upravo toponim. U bugarskom se jeziku koristi frazem **за Карлуково съм** [biti za Karlukovo] prema mjestu, udaljenom 80 kilometara od Sofije, u kojem se nalazi psihijatrijska bolnica.

He тя а ти си едно мекере на македонските тайни служби...или си действително за Карлуково!! (Google)

U Dalmaciji je frekventan frazem **iz Šibenika je tko**, kojim se opisuju psihički bolesna osoba, a motiviran je psihijatrijskom bolnicom koja se nalazi u tom gradu. Ovaj je frazem izrazito lokalnog karaktera, a ispitivanjem izvornih govornika saznajemo da će u središnjoj Slavoniji za psihički bolesnu osobu reći **iz Popovače je tko**, a u Rijeci će reći **za Lopaču je tko** jer su u tim mjestima smještene psihijatrijske bolnice.

Ja, pa zar postoji itko ludi od informaticara? Ljudi iz Popovače. (Google)
 ..pa ga boli lakat, ajme ludih ljudi, zrel za **lopaču**. (Google)

3. Zaključak

Analizirani korpus sadrži 9 bugarskih frazema i 9 hrvatskih frazema. Frazeme sam crpila iz frazeoloških i općih rječnika te objavljenih bugarskih i hrvatskih radova na tu temu. Velik broj frazema je lokalnog karaktera, neki su zabilježeni u dijalektnim rječnicima, a za druge ne nalazim leksikografsku potvrdu. Analiza pokazuje da iako ovi frazemi nose određeni nacionalni karakter, modeli njihova nastajanja su gotovo jednaki u oba jezika. Bilježimo frazeme koji sadrže povijesne memorije naroda (**свободна България, dobiti pakrački dekret, imati svoj Obrovac**), stereotipe (**габровско блюдо**) te frazeme u kojima je ekspresivnost postignuta rimom (**tri gracije od Kroacije, ходила Цаца на Враца, нерде Ямбул, нерде Стамбул**) ili ponavljanjem sastavnica (**Martin u Zagreb, Martin iz Zagreba**). Polazeći od značenja frazema zaključujemo da se oni najčešće javljaju u frazemima koji su u funkciji eufemiziranih izraza za koncepte ludosti i gluposti (**имам да давам на Михалко от Пещера, за Карлуково съм, из Šibenika je tko, из Popovače je tko, за Лораču je tko, правя се на самоковски зелник**).

Literatura:

Matešić, Josip (1992), Frazemi s komponentom vlastitog imena u hrvatskom jeziku. *Filologija 20-21 HAZU*, 293-297.
 Menac-Mihalić, Mira (2003-2004), Hrvatski dijalektni frazemi s antroponimom kao sastavnicom. *Folia Onomastica Croatica, 12-13, HAZU*, 361-385.
 Peti, Mirko (1999), O tzv. sadržaju imena. *Folia Onomastica Croatica, 8, HAZU*, 97-122.
 Pintarić, Neda (2002), *Pragmema u komunikaciji*. Zagreb, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, FF press.
 Vidović Bolt, Ivana i Joanna Szerszunovicz (2008), On the Croatian toponymic phraseological units and their Polish equivalents. *Edukacija dla przyszłości, (redakcja naukowa: Jan Franciszek Nosowicz i Jolanta Gorbacz-Pazera), Wyszsa Szkoła Finansow i Zarzadzania w Białymstoku, Białystok*, 135-146.
 Вълчанова, Маринела (2000), За топонимите в славянската фразеология. *Intersemioticky aspekt frazeologie, Nitra*.
<http://www.belb.net/personal/valchanova/toponimi.htm>
 Михайлова, Димитрина (2008), Статус и функция на българските фразеологизми с ономастичен компонент, *Изследвания по фразеология, лексикология и лексикография (В памет на проф. Дфн. Кети Анкова-Ничева)* 132-138.

Rječnici:

Matešić, Josip (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb, Školska knjiga.
 Maresić, Jela, Mira Menac-Mihalić (2008). *Frazeologija križevačko-podravskih kajkavskih govora s rječnicima*. Zagreb, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
 Menac, Antica, Željka Fink-Arsovski, Radimir Venturin (2003). *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb, Naklada Ljevak.
 Menac-Mihalić, Mira (2005). *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj*. Zagreb, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Školska knjiga.
 Геров, Найден (1895-1904). *Речник на българския език*. Пловдив, Дружествена печатница Съгласие.
 Нанова, Ани (2005). *Фраzeологичен синонимен речник на българския език*. София, Хейзъл.
 Ничева, Кети, Сийка Спасова–Михайлова, Кристалина Чолакова (1975). *Фраzeологичен речник на българския език. Т. 1 и 2*. София, БАН.
 Ничева, Кети Н. (1993). *Нов фразеологичен речник на българския език*. София, Унив. изд. Св. Климент Охридски.

Ивана Јањић

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
ivana_janjic@yahoo.com

Романски и словенски језици у контакту (цинцарски, македонски, румунски)

ABSTRACT: The Slavic influences on Romanian are especially noticeable and can be observed at all linguistic levels: vocabulary, pronunciation and grammar. Slavic-Romanian contact may have been even more intense and intimate than that between Germanic and Western Romance speakers. Romanian's location in the Balkans has also had a profound effect on its vocabulary and especially its grammar. While most of Romanian grammar is based on Latin, there are some features that are shared only with other languages of the Balkans and not found in other Romance languages. Romanian also differs from its Western Romance brethren in preserving the Latin cases and neutral gender; this too is a Slavic influence. Influence of Slavic on Romanian goes beyond the vocabulary: the grammatical construction used to express psychological and physiological states. Romanian preserves a case system, which has been lost in other Romance languages.

Keywords: Languages in contact, Romanian, Slavic, Aromanian, influence, Balkan.

Поставља се питање од када се романски елемент јавља на Балкану и колико су романски и словенски народи били у контакту. Појам романизације, односно словенизације има лингвистичког смисла тј. треба да представимо један лингвистички процес, период билингвизма. Познато је да је на северу Дунава постојао више векова словенско – романски билингвизам у том смислу да је масовна употреба романског језика од стране словенског становништва али и обрнуто. Разумљиво је зашто су балкански Власи тј. Цинцари који су увек говорили словенске језике убацивали у њих романску граматичку форму. Одличан пример је глаголски систем што је на крају довело до суштинског преустројавања словенске првобитне коњугације. Посебно за данашњи македонски језик цели системи глаголских форми и категорија не могу да се објасне без балканско – романског модела. (Голомб 1970:8)

Данас је сасвим немогуће одредити чије је што некада било је, сада нам је заједничко у историји, менталитету и језику, а да не говоримо о кухињи и фолклору. Ако бисмо били у стању да прихватимо све што смо давали и примали од народа са којима смо били у контакту стидели би смо се свих остарелих предрасуда. Балканска језичка заједница била је предмет многих научника, чак и оних са ванбалканских простора. Занемарујући податак да је научницима са ових простора много лакше да прецизније изнесу своје ставове, почетна тачка за даља истраживања не треба да буде констатација ванбалканаца, иако, скоро увек, свако би навијао на своју страну а заједница неких језика се не даје тако лако доказати. Међутим, ова језичка заједница јесте много мањих пропорција, много мањег интензитета од осталих али она, у извесном смислу постоји. (Andronache 2003: 401)

У историјском развоју македонског, румунског и српског језика дошло је до низа значајних додирних тачака који су водили ка појави и стабилизацији данашњих норми, они се данас, у потпуној независности и без икаквих непосредних или посредних реципрочних утицаја, манифестују један као романски а други као словенски језици. Све оно што сада имају заједничко појавило се и развијало у дугим временским приликама. Контрастивна анализа народних говора у Македонији и Србији дала би далеко јаснију и потпунију слику ових заједничких црта. Питање је само шта се подразумева под народним говорима. Ако загазимо у народне македонске говоре ван Вардарске Македоније, на Егејске, Пиринске и албанске, с једне стране, и на арумунске (аромунске), мегленорумунске и истрорумунске с друге стране, онда би то била права балканолошка тема. (Томић 2003: 351).

Ово истраживање имало је два основна циља: први је био сагледати карактеристике, а други проучити факторе који су утицали на формирање поменутих језика. Истраживање је подразумевало мултидисциплинарни приступ јер је био обухваћен лингвистички, балканолошки, етнолошки, историјски аспект. Подаци до којих смо дошли били су драгоцени за стицање увида у стање и перспективе поменутих језика тј. њиховог односа. Наравно, о целокупном материјалу као и основама за даља истраживања овом приликом неће бити речи. За овај прилог интересантнији су неки садржаји који се тичу језичког аспекта. Проблематика је постављена као балканолошка, где је пажња усмерена на функционисање македонског, румунског, арумунског (аромунског) и у неким сегментима српског језика. Морам напоменути да су они, данас, стабилни књижевни језици различитог корена али са изванредно великим структурним цртама.

Оваква, опширна, свекупна тема, која обухвата цели српски и македонски језички простор и цели романски балкански простор може представљати давноочекивану тему заједничког истраживања стручњака. У овом се језичком простору налази срж балканске језичке заједнице, ту су се столећима претапали језици и културе. Дијахронична и синхронична свеобухватна студија македонско – српских – романских језичких паралела на нивоу народних говора, почев од фонетике и фонологије па преко морфологије и синтаксе све до лексики и ономастике, дала би нам праву слику као и доказе да балкански народи имају заједничку језичку структуру. (Томић 2003: 351)

Вековима су балкански народи говорили, мање или више, све балканске језике а то је најсигурнији начин реципрочног утицаја. Да се историјске прилике нису измениле последњих сто година, могли бисмо претпоставити да би се дошло до поларизације и свођења на један или највише два балканска језика. (Andronache 2003: 402)

Балкански народи и њихови језици су у последњој фази свог историјског развоја, резултат претапања словенског становништва у несловенско и несловенског становништва у словенско. Наши су језици исте лингвистичке структуре различитих идиома. Нпр, сада у румунској фонетици нема словенског утицаја, у морфологији, осим словенског модела грађења сложених бројева и словенског вокатива код неких именица женског рода. Овде је битно споменути да се румунски књижевни језик ограничава само на дакорумунски а оригинална романска структура румунског језика може се, без великих тешкоћа, равнати са морфолошком и синтаксичком структуром у македонском језику. Истовремено, арумунски/цинцарски тежи свом сопственом књижевном језику баш због проблема у стандардизацији

арумунског (ароманског) књижевног језика. (Томић 2003: 353) С друге стране македонски књижевни језик нормиран у савременом облику половином XX века није још увек доживео промене. Савремени македонски књижевни језик је словенски по пореклу, али има типичну балканску структуру. Од општесловенског и старословенског задржао је већину лексичких јединица, док му је морфолошка и синтактичка структура романског калупа. Питање сада шта је у словенском, македонском језику остало од општесловенске, старословенске језичке структуре и значи ли то да је македонски језик романски језик словенског израза. Морфолошка структура македонског језика одговара структури румунског језика, при контрастивној анализи македонско-румунских паралела не могу се заобићи балканизми којих овде има више него у фонетици. Као што је познато, сличност структурних морфолошких образаца између цинцарског или арумунског (ароманског) дијалекта и балканско словенских дијалеката веома је упечатљива. Овај ареал показује велико језичко богатство на различитим плановима: лексичким, фразеолошким и морфолошким. Посебно интересантна јавља се језична експресија, која, пре свега, показује богатство народних говора.

Збигњев Голомб у раду *За „механизмот“ на словенско – романските односи на Балканскиот полуостров* истиче:

Главна прашање во врска со распространувањето на романскиот елемент на Балканскиот Полуостров е дали можело да се зачува во она време (VII век) романскиото население на север од Дунав во „Трајанова Дакија“. Прашањето е многу важно бидејќи се однесува на етногенезата на романскиот („румунскиот,“) народ и језик, една тема која што се уште дискутира, ангажирајќи ги националните амбиции и чувства кај Романците, особено чувството на „автохтонизам,.. Прашањето е исто така важно за хронолошко определување на најстарите контакти меѓу Словените и балканските Романи. (Голомб 1970:7)

Исти став заступа и Бернштајн у делу *Разыскания в области болгарской исторической диалектологии*, Т. I. *Язык валахских грамот XIV- XV веков*, објављено у *Москви-Ленинграду 1948. године*. Аутор наводи да је први литургијски језик у румунским кнежевина XIV и XV век, а не односи се само на црквено - религијску службу, већ и на државну или канцеларијску употребу, био словенски (бугарско – црковен или дури среднобугарски народен). Без ове тесне друштвене и језичне симбиозе словенског и романског елемента не би могло се разуме формирање нпр. румунског језика као засебног у романској групи језика. Не само што се у његовом речнику у свим областима, можемо наћи словенске позајмленице већ ако анализирамо његове граматичке категорије забележићемо многобројне словенске лингвистичке калкове оригиналне словенске категорије и конструкции. Ова се појава не може тумачити другачије осим као резултат словенског лингвистичког супстрата. Наравно, треба прецизирати појам „лингвистички супстрат“ будући да се често употребљава у неопредељеном значењу. Ова појава је тесно повезана са билингвизмом. Однос између два лингвистичка систем: први је она који је доминантан и који је супстрат а други је онај који је рецесиван (суперстрат) .

Румунски књижевни језик је у савременом облику урамљен у другој половини XIX- века. Прво латинско писмо румунског језика место словенског а касније место мешовитог словенског и латинског писма, угњездило се је код Румуна након неколико стотина година словенског писма и словенског језика различитих редакција, касније само словенског писма али румунског језика. Књижевна варијанта румунског језика у непрестаној је промени, допуни, измени. Румунски дијалекти имају у мањој или већој мери сличну структуру. Потребно је издвојити Аромунски или Цинцарски дијалекат који је у у великој мери у био у контакту са словенским језицима. Историјом цинцарског језика се наука није посебно бавила, а у оквиру компаративне романске лингвистике, врло спорадично. Научници који су се бавили Цинцарима и њиховом историјом, оставили су на жалост врло мало поузданих података о структури и лингвистичкој еволуцији овог прастарог језика.

У румунском и македонском језику постоји знатан број сличности али без икакве не ради се о реципрочном утицају. Македонски и румунски нису никада били у директном контакту. До оваквих сличности дошло је због језика са којим су македонски и румунски били у контакту и због арумунског идиома који је распрострањен у неједнаким пропорцијама у свим балканским државама.

Сличност може бити приказана компарацијом арумунског/цинцарског и македонског дијалекта у Крушеву, у Македонији (Голомб 1970:5-18) .

Функције	Арумунски- Цинцарски Крушево	Македонски дијалекат, Крушево
Будуће време	<i>Va-s-do 'armə</i>	К'е да спие
Оптатив – субјунктив	<i>S-do 'armə</i>	К'е да спие
Перфекат	<i>Are durn 'itə</i>	Има спиено
Аналитичка компарација прива	<i>B 'un^u</i> <i>K 'ama b 'un^u</i> <i>N 'ai -bun^u</i>	Добар По – добар Нај – добар

Од глагола налазимо неколико интересантних заједничких балканских особина, замене инфинитива конструкцијом да + презент у македонском, румунском и цинцарском.

Македонски	da pravam – da napravam
Румунски	să fac
Арумунски – Влашки (Крушево)	s- fak ^u

Постоји још могућност да је, у неким случајевима, арумунски идиом посредовао између македонског и румунског контакта.

За пример се може навести перфекат. С једне стране македонски покажује много глаголских форми калкираних од балканско – романских, односно арумунских елемената, а с друге дакорумунски покажује форме калкиране од јужнословенских система. Македонске глаголске конструкције калкиране од романско – балканских односно цинцарских елемената су: имам правено, имав правено, ке имам правено – сум дојден, бев дојден, ке бидам дојден... (Голомб 1970:13)

Наведене глаголске конструкције представљају један развијен систем перфекта, и ово је нешто сасвим непознато у словенским језицима, док показује велику сличност, очигледан модел у балканско – романским, односно арумунско – цинцарским елементима.

Грађење будућег времена помоћу **ке**, односно **voi** у румунском и **va** у цинцарском.

Пример: **ке правам – ке направам, voi face** или **o sa fac**, арумунско **va – s - fak^u**.

Категорија кондиционала буг. Штјах да дојда, македонски ке дојдев, показује тачан паралелизам између македонске и арумунске конструкције, доказ да се развијање ове категорије врши у међујезичкој симбиози. Наравно да је и арумунски примио словенске елементе преко македонског, али још се са сигурношћу не може рећи да ли имамо изражено арумунско калкирање у македонском или обрнуто.

Од својих почетака до данас контрастивне анализе готово увек обухватају парове језика у којима је бар један језик има статус светског. Лако уочљив узрок је потреба наставе страних језика, боља описаност светских језика, шире научно интересовање за такве језике. Иако немају статус светских језика румунски, македонски, цинцарски, српски све чешће добијају експлицитно конфронтативан и модеран опис.

Овај кратак преглед нема већих претензија осим да укаже на неке интересантне односе јер се на Балкану вршила и у неком погледу још врши једна етно лингвистичка размена међу словенским и романским елементима.

Селективна библиографија

- Andronache, Persida (2003), *Semantičko – strukturalne paralele u rumunskoj i makedonskoj frazeologiji* - XXX Научна конференција на меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, (Охрид, 11. VIII – 13. VIII 2003). *ЛИНГВИСТИКА*, Скопје 2004, 401-410
- Бернштајн, Самуил Борисович (1948), *Разыскания в области болгарской исторической диалектологии*, Т. I. *Язык валашских грамот XIV- XV веков*, М-Л.
- Бошњаковић, Жарко (2006) Некои особености на јазикот на Македонците во Србија (Што сочувале Македонците од својот јазик?), - Научна конференција на XXXVIII меѓународен семинар на македонскиот јазик, литература и култура. (Охрид, 15. VIII – 17. VIII 2005). *ЛИНГВИСТИКА*, Скопје 2006, 119-135.
- Friedman, Victor A. (2001), "*The Vlah Minority in Macedonia: Language, Identity, Dialectology, and Standardization*" *in Selected Papers in Slavic, Balkan, and Balkan Studies*, ed. Juhani Nuoluo, Martii Leiwo, Jussi Halla-aho. *Slavica Helsingiensis* 21. University of Helsinki, online.
- Голомб, Збигњев (1970), *За „механизмот“ на словенско-романските односи на Балканскиот полуостров*. – MJ 21, 1970, 5-18.
- Конески Конески, Блаже (1982), *Грамматика на македонскиот литературен јазик*. Култура, Скопје, 1982.
- Marioțeanu, Matilda Caragiu & Saramandu, N. (2007). *Carti tră învățari Armânești*. București: Editura Academiei Române.
- Marioțeanu, Matilda Caragiu. (1997). *Dicționar aromân (macedo-vlah)*. București: Editura Enciclopedică.
- Минова-Гуркова, Лилјана (2006), *Грамматика на македонскиот стандарден јазик за странци*. Скопје, 2006.
- Томић, Миле (2003), О неким македонско – румунским језичким паралелама, - XXXV Научна конференција на меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, (Охрид, 19. VIII – 20. VIII 2002). *ЛИНГВИСТИКА*, Скопје 2003, 351-366

Ines Cebović i Una Stipetić-Kalinić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
icebovic@ffzg.hr, uskalini@ffzg.hr

Usporedba fonoloških i fonetskih sustava hrvatskog, srpskog, makedonskog i slovenskog jezika

ABSTRACT: In this paper we are going to compare phonetic, as well as phonological systems of four South Slavic languages: Croatian, Serbian, Macedonian and Slovenian, and point to their similarities and differences. Croatian was taken as a reference point, and had therefore been correspondingly described. Due to many years of linguistic separation, the research was conducted from the synchronic point of view. Areal influences of the non-Slavic neighboring languages are also taken into account, as well as the mutual influence of the languages under research. The standardised variety of each language is thoroughly described. Database of the examples was collected from the standardized grammars of the languages (to describe the phonological systems) and also from the recordings of the native speakers (to confirm or to question the data from grammars).

Keywords: Croatian, Macedonian, phonetic system, phonological system, Serbian, Slovenian

1. Uvod

Svrha ovoga rada je opisati i usporediti fonološke i fonetske sustave južnoslavenskih jezika: hrvatskog, srpskog, makedonskog i slovenskog te ukazati na njihove sličnosti i razlike.

Budući da dosad nije napisan rad u kojem se međusobno uspoređuju južnoslavenski jezici, autorice su se odlučile na tu temu, a kao početna točka uzet je hrvatski standardni jezik jer je on materinji jezik autorica.

Zbog višegodišnje razdvojenosti standarda tih jezika, promatranje je provedeno sinkronijski. Arealne utjecaje susjednih jezika nije moguće izbjeći te su uvršteni u opseg rada. Budući da se jezici nalaze u međusobnim kulturološkim dodirima, nije zanemaren ni utjecaj jednog južnoslavenskog jezika na drugi.

Cilj rada je ukazati na sličnosti fonoloških te fonetskih sustava standardnog hrvatskog, srpskog, makedonskog i slovenskog jezika, uvjetovane zajedničkim nasljeđem, prostornom i nekadašnjom političkom povezanošću, i razlike nastale prostornim utjecajima susjednih jezika te odvojenim razvijanjem proučavanih jezika u zadnjih nekoliko desetljeća.

Prvo je opisan fonološki sustav hrvatskog jezika, a zatim su navedene podjele fonema ostalih jezika, te slučajevi u kojima izgovor određenog fonema, ili više njih, varira s obzirom na fonološku okolinu u kojoj se nalazi. Također, u obzir su uzete i sve glasovne promjene proučavanih jezika, kao i specifičnosti pojedinog jezika u odnosu na ostale proučavane jezike.

Korpus podataka u radu prikupljan je iz propisanih gramatika, u svrhu opisa fonoloških sustava proučavanih jezika, i snimanjem govora izvornih govornika kako bi se mogli preispitati i potvrditi ili dovesti u pitanje podaci iz gramatika.

2. Fonološki i fonetski sustav hrvatskog jezika

Fonološki sustav hrvatskog jezika sastoji se od 30 fonema: /a/, /b/, /c/, /č/, /ć/, /d/, /dž/, /đ/, /e/, /f/, /g/, /h/, /i/, /j/, /k/, /l/, /lj/, /m/, /n/, /nj/, /o/, /p/, /r/, /s/, /š/, /t/, /u/, /v/, /z/ i /ž/ (Težak 2002). Moguće ih je podijeliti prema trima načinima. Prema načinu tvorbe dijele se na vokale i konsonante, vokali /a/, /e/, /i/, /o/, /u/; konsonanti svi ostali. Prema mjestu tvorbe dijele se na dvousnenike, /p/, /b/, /m/; zubnousnenike, /f/, /v/; zubnike, /c/, /z/, /s/, /t/, /d/, /n/; desnike, /r/, /l/; nepčanike, /j/, /lj/, /nj/, /đ/, /dž/, /ž/, /š/, /č/, /ć/ i jedrenike, /k/, /g/, /h/. Prema zvučnosti, vokali su uvijek zvučni, sonanti su u pravilu zvučni, a konsonanti se svrstavaju u bezzvučne sa svojim zvučnim parovima, od kojih samo /f/, /c/ i /h/ nemaju zvučnog para. Ista podjela vrijedi i za srpski i makedonski jezik.

Dužina izgovora odnosno naglasak vokala u hrvatskom varira od riječi do riječi (riječi [pàs] i [pás] imaju različit izgovor i različito značenje, iako se zapisuju jednako). Fonovi, dakle, u nekim slučajevima nose i više od samog „zvuka“ riječi. U svojoj jezičnoj svijesti većina ljudi ima takozvane zvukovne predodžbe za svaki fonem. No, na to kako fonem zvuči utječe i njegova okolina i ona itekako može modificirati taj odvojen izgovor i našu predodžbu.

Vokali [u] i [i] se uglavnom uvijek izgovaraju isto, uz mala odstupanja, dok je izgovor [a], [e] i [o] nešto kompleksniji. Kajkavski [e] je nešto prodorniji od slovenskog [ɔ], iako na njega vrlo nalikuje, a fon [o] je često uži nego je to u standardu. Na samom jugu, u Dubrovniku i okolici, izgovor vokala [a] je jako pomaknut prema [o].

Kod fonema [r] uočavamo dvije izgovorne varijante, s obzirom na to je li slogotvoran ili nije. Ukoliko je slogotvoran, u izgovoru mu prethodi poluglas [ə], a ukoliko nije, izgovara se kao „obično“ [r], onakvo kakvo je u našoj jezičnoj svijesti (v. Snimka 1.).

Fonem /n/ ima u književnom jeziku 3 alofona ([rastanak], [rastan̩ka] i [rastan̩če]), prvi je onaj početni, akustička slika fonema /n/, drugi nazalizirani, a treći malo manje zvučan od prvog. Postoji i četvrta varijanta, ukoliko se [n] nađe ispred [tç] ili

[dj], ono se izgovara lagano palatalizirano, no samo ukoliko pravilno (umekšano) izgovaramo [tɕ] i [dj], a to kod većine govornika hrvatskog jezika izostaje.

Isto tako, /m/ ima dva alofona (v. s. 2), u drugom se primjeru izgovara kao nešto između glasa [m] i [n]. Brozović (1991) za [m] navodi još jednu izgovornu varijantu, u riječima informacija, invalid i komfor: „On se, kao što se vidi po primjerima, u pravopisnoj praksi piše na dva načina, grafemima /n/ i /m/. Izbor ovisi o stanju jezika iz kojeg je pojedina riječ preuzeta. Mi doduše mislimo da izgovaramo čas [m], čas [n], ali izgovor je u stvarnosti uvijek isti, to jest [m].“ No, ipak ne bismo smjeli tako kategorički to tvrditi, već uzeti u obzir i individualnost artikulacije svakog pojedinog govornika, jer vjerojatno postoje i oni koji u riječi „informacija“ izgovaraju [n], a ne [m].

Isto tako, prema Brozovićevom mišljenju, čak i bezvučni glasovi [f], [ts] i [h] u nekim okruženjima imaju svoj zvučni par. Zvučni [f], [ts] i [h] ostvaruju se kada se nađu u naglasnoj cjelini ispred enklitika ga, bi ili da (v. Snimka 3.). Neosporno je da su spomenuti glasovi zvučniji u navedenom okruženju, dulja je aktivnost glasnica, što se uhom može opaziti u duljini šuma nakon izgovora, no, prema mišljenju autorica, to se ne može nazvati zvučnošću, jer je neusporediva sa „stvarno“ zvučnim glasovima, poput [b], [d] ili [g]. U većini riječi zapravo možemo birati hoćemo li reći [h] ili [ɦ].

Glas [ʃ] izgovara se umekšano ukoliko se nalazi ispred [tɕ] isto kao što se [ʒ] izgovara mekše ispred [dj] (v. s. 4.).

S obzirom da izgovorne varijante fonema ovise i o okruženju u kojem se on ostvaruje, [tʃ] se izgovara kao [dz] u naglasnoj cjelini ispred [g] (v. s. 3).

Za svaki fonem postoji i puno više izgovornih varijanti uzmu li se u obzir narječja. Na primjer, većina govornika hrvatskog jezika u svakodnevnom govoru ne razlikuje [tʃ] i [tɕ], [dʒ] i [dj], već se uobičajeno izgovara nešto između ta dva glasa, ni tvrdo ni meko. Razlika između [tʃ] i [tɕ] te [dʒ] i [dj] najjasnije se čuje se u govornika čakavskog narječja, posebice Istre i Kvarnera. Isto tako, govornici čakavskog narječja glas [l] izgovaraju mekše od onog standardnoga. (v. s. 5 i 24)

3. Fonemi

3.1. Srpski

Srpski standardni jezik se sastoji od 30 fonema, jednako kao i hrvatski standardni jezik. Jedina je razlika što se oni zapisuju ćirilicom: а, б, в, г, д, ђ, е, ж, з, и, ј, к, л, љ, м, н, њ, о, п, р, с, т, ћ, у, ф, х, ц, ч, џ, ш (Stanojčić 2002). Fonološki sustav srpskog jezika jednak je sustavu hrvatskoga jezika, no, fonetski se uočavaju razlike, primjerice kod izgovora palatala [tɕ] i [dj] te vokala [e] i [o]. No, općenito pri izgovaranju srpskih riječi, jača je aktivnost artikulatora te sve riječi zvuče prodornije (v. s. 34, 35, 36).

3.2. Makedonski

Makedonski književni jezik se sastoji od 31 fonema, od kojih se svaki bilježi posebnim ćiriličnim grafemom: а, б, в, г, д, ф (/*kʲ*/, [ʏ]), е, ж, з, с/dz, и, ј, к, л, љ, м, н, њ, о, п, р, с, т, ќ (/*gʲ*/, [x]), у, ф, х, ц, ч, џ и ш (Koneski 1981). U odnosu na hrvatski i srpski, makedonski fonološki sustav se razlikuje u trima fonemima, tj. fonemima /*kʲ*/ i /*gʲ*/ (koji su zapravo velarni /*č*/ i /*đ*/ i /dz/.

3.3. Slovenski

Fonološki sustav slovenskoga jezika sastoji se od 25 fonema, no mnogo više glasova, jer većina fonema ima više izgovornih varijanti. 20 je suglasnika i 5 samoglasnika. U odnosu na ostale jezike, nema fonema /*č*/, /*đ*/, /*lj*/, /*nj*/, /*dž*/.

Suglasnici se dijele na zvučnike (/m/, /n/, /r/, /l/, /v/, /j/) i nezvučnike (svi ostali), koji se dijele na zapornike (/t/, /d/, /p/, /b/, /k/, /g/), pripornike (/z/, /ž/, /h/, /z/, /š/, /f/) i zlitnike (/c/, /č/, /dž/) (Toporišič 2000).

4. Fonovi

4.1. Vokali

4.1.1. Srpski

Na mjestima nekadašnjeg staroslavenskog jata, gdje hrvatski danas pokazuje varijaciju između ije/je/e/i, srpski ima [ɛ], koje je vrlo otvoreno, a u nekim slučajevima posjeduje i dužinu, osobito u slučajevima gdje se u hrvatskom nalazi ije (v. Snimka 6). Srpski izgovor vokala [o] je također otvoreniji, poput slovenskog [ɔ], ukoliko je naglašen (v. s. 7).

4.1.2. Makedonski

Makedonski vokali su [a], [e], [i], [o], [u]. Izgovaraju se jednako kao i hrvatski vokali. Oni su nositelji sloga, ali tu funkciju može vršiti sonant [r].

4.1.3. Slovenski

Slovenski standardni jezik ima najviše izgovornih varijanti vokala: [e], [ɛ], [o], [ɔ], [i], [u] i poluglas [ə]. Prozodija vokala u slovenskom, s obzirom na ostale južnoslavenske jezike, je najrazličitija (v. s. 25, 26, 27, 28, 32).

Poluglasu [ə] valja pridati pažnju jer je u slovenskom češći nego u ostalim južnoslavenskim jezicima. Zapisuje se znakom /e/ te je njegov položaj na početku učenja jezika potrebno zapamtiti, a u kasnijim fazama učenja jezična intuicija pomaže u naslućivanju (v. s. 9). Isto tako, izgovaramo ga pri svakom slogotvornom [r]. Također, u slovenskom postoje i kratki [e] i kratki [o], a pojavljuju se uvijek na kraju riječi (v. s. 10).

4.2. Sonanti i konsonanti

4.2.1. Srpski

Srpski okluzivi, sonanti i frikativi se izgovaraju jednako kao i u hrvatskom jeziku. Jedino je kod afrikata izgovor nešto drugačiji.

Distinkcija između fonetskih sustava hrvatskog i srpskog vidljiva je kod palatalnih [tç] i [dj] koji se kod mnogih govornika hrvatskog jezika izjednačavaju pa se izgovaraju negdje između mekih i tvrdih palatala, dok su kod govornika srpskog jezika oni izrazito distinktivni i ni u kojem slučaju neće doći do miješanja [tʃ] i [tç] odnosno [dʒ] i [dj] (v. s. 11, 12.).

4.2.2. Makedonski

U makedonskom jeziku, okluzivi, [p], [t], [b], [d], [g], sonanti, [m], [n], [nj], [r], [v], frikativi, [s], [ʃ], [z], [ʒ], [f], [h] i afrikate, [ts], [tʃ], [dʒ] se ne razlikuju od istih glasova u ostalim južnoslavenskim jezicima.

Makedonski glasovi [x] i [ɣ] se često izgovaraju jednako kao [k] i [g] ispred prednjih vokala, iako se prema standardu oni trebaju izgovarati strujnije od okluziva. Oni se nalaze na istim mjestima gdje se u srpskim i hrvatskim leksemima staroslavenskog podrijetla nalaze [tç] i [dj]. U nekim govorima se izgovaraju gotovo kao [tʃ] odnosno [dʒ], no prema standardu bi se trebali izgovarati kao palatalizirani velari [k] i [g]. [X] i [ɣ] se javljaju i u velikom broju neslavenskih leksema, najčešće turskog i grčkog podrijetla. U takvim leksemima [x] i [ɣ] se javljaju ispred [e], dok se ispred [i] nalaze [k] i [g], uz vrlo mali broj iznimaka (v. s. 13, 29)

Glasovi [k] i [l] se ispred prednjih vokala [i] i [e] izgovaraju mekše nego ispred ostalih vokala (v. s. 8).

Vokali [e] i [i] utječu i na sonant [j], koji se ispred istih ne piše niti izgovara, osim u malom broju tuđica te u nekim slučajevima na granicama leksema. [J] se najjasnije izgovara na početku riječi, dok se u sredini i na kraju riječi zapravo izgovara kao neslogotvorno [i]. (v. s. 14) Također, ukoliko se [i] nalazi na kraju riječi, a ispred njega se nalazi neki drugi vokal, najčešće [o], često se izgovara kao [j] (v. s. 15) pa nerijetko dolazi do miješanja ova dva glasa u pisanju i izgovaranju. Jedino su na početku riječi jasno razlikovani.

Sonant /lj/ u makedonskom jeziku je zanimljiv, jer u ćirilici postoji poseban grafem za njega, љ, a ipak se u većini slučajeva piše kao spoj grafema l i j, лј. /Lj/ se kao jedinstven grafem piše u riječi ljubov i njenim izvedenicama (v. s. 16). U ostalim riječima se pišu dva grafema (v. s. 17), a prema standardu bi se i to trebalo izgovarati kao glas [ʎ], no u mnogim lokalnim govorima se izgovara kao dva glasa. Glas [ʎ] je mekši od glasa [l], no hrvatsko i srpsko [ʎ] se izgovaraju još mekše.

4.2.3. Slovenski

U slovenskom jeziku nema posebnih fonema /lj/ i /nj/, nego je to sklop dvaju suglasnika. Imaju dvije izgovorne varijante: ako je iza /lj/ ili /nj/ samoglasnik, oni se izgovaraju jedan za drugim (v. s. 18, 33), a ukoliko stoje na kraju riječi ili ispred suglasnika, izgovaraju se kao umekšani [n] i [l] (v. s. 19).

Zvučnik [l] se izgovara kao [u] u participu i općenito ako stoji na kraju riječi i u sklopovima [oln] (v. s. 20). Sklop [ln], bez prethodnoga [o] izgovara se [ln] (v. s. 21). Valja reći i da je slovensko [l] mekše od onog hrvatskog.

Fonem /v/ se, isto kao i /l/, u većini slučajeva čita kao [u], na početku i na kraju riječi i kao samostalni prijedlog (v. s. 30).

Iako nema fonema /č/, sklop [tj] ponekad je u izgovoru vrlo blizak mekom [tç] kakvog susrećemo u govoru Istre i Kvarnera, iako se može čuti odvojeno izgovaranje (v. s. 22).

5. Glasovne promjene

5.1. Hrvatski i srpski

Od glasovnih promjena, hrvatski i srpski standardni jezici provode jednačenje **po zvučnosti i mjestu tvorbe, ispadanje suglasnika** prilikom jednačenja ili na granici morfema, što je nešto češća promjena u srpskom, **palatalizacija** koja se u srpskom naziva **prva palatalizacija, sibilizacija**, u srpskom **druga palatalizacija, vokalizacija l u o, jotacija** odnosno **jotovanje** te **nepostojano a ili e**.

5.2. Makedonski

Jednačenje po zvučnosti je beziznimno provedeno, čak i na granici morfema gdje hrvatski i srpski ne provode jednačenje. **Jednačenje po mjestu tvorbe** nije provedeno fonološki, no jest fonetski, u izgovoru.

U makedonskom su **palatalizacija i sibilizacija** gotovo dosljedno provedene.

Na kraju riječi zvučni konsonanti se **obezvučuju** u izgovoru. Ako su na kraju dva konsonanta, oba se obezvučuju. Ako sljedeća riječ počinje zvučnim konsonantom ili vokalom, zvučnost se čuva.

5.3. Slovenski

U slovenskom se provodi većina glasovnih promjena kao i u hrvatskom i srpskom jeziku. Sibilizacija se provodi u jednoj riječi (otrok/otroci). Nema nepostojanog a i jotacije. Budući da je slovenski pravopis morfološki, glasovne promjene se primjećuju u izgovoru, dok u pismu ne.

6. Specifičnosti makedonskog jezika

Makedonski je specifičan jer posjeduje fonem /dz/ (ćirilično s), zvučni par glasa [ts]. Pojavljuje se u ograničenom broju riječi u standardnom jeziku, dok je učestalije u raznim govorima. [Dz] se može nalaziti ispred svih vokala, ispred sonanata [r] i [v] te iza [n]. Nikad se ne javlja na kraju riječi, a iza ostalih konsonanata se javlja samo kao početni fonem korijena ispred kojeg se nalazi prefiks (v. s. 31.). To je ostatak staroslavenskog fonema, kojeg su ostali južnoslavenski jezici izgubili još u srednjem vijeku. Očuvan je u makedonskom pod arealnim utjecajem susjednih jezika.

U strukturi makedonskog jezika te njegovom vokabularu očituju se snažni utjecaji susjednih jezika te je izuzetno zanimljiv iz perspektive arealne lingvistike. Ulazi u balkanski jezični savez. Pod utjecajem jezika tog saveza, makedonski je razvio foneme /k^h/, /g^h/ te /dz/ kojih u ostalim južnoslavenskim jezicima nema. No, iako u drugim jezicima nema fonema /dz/, fon postoji, te je izgovorna varijanta fonema /c/ u nekim okruženjima (v. s. 3).

7. Zaključak

Na temelju podataka prikupljenih iz propisanih gramatika proučavanih jezika, vidljivo je da su južnoslavenski jezici međusobno uvelike slični, a da postoje i razlike koje te jezike međusobno fonetski razlikuju. Usporednim prikazivanjem sličnosti i razlika fonoloških i fonetskih sustava dovedeni su u „izravni kontakt“ te su prikazane temeljne razlike među standardima tih jezika.

Nakon analize dolazimo do zaključka da su hrvatski i srpski fonološki sustavi u osnovi jednaki, dok u izgovoru uočavamo stanovite razlike. U fonološkom sustavu makedonskog jezika, uočavamo određene razlike koje su nastale zbog arealnog utjecaja grčkog, turskog i albanskog jezika.

Slovenski standardni jezik ima najveći broj izgovornih varijanti fonema. S obzirom na korijenski pravopis, u slovenskom jeziku glasovne promjene se, prema mišljenju autora, uočavaju jasnije nego u ostalim jezicima, te je lakše izlučiti određene foneme odnosno alofone.

Na kraju, važno je naglasiti kako je ovaj rad samo početna točka proučavanja međusobnih odnosa južnoslavenskih jezika te može poslužiti za daljnja istraživanja. Istraživanje u ovom radu nije provedeno u punom opsegu, prikazuje samo dio mogućih istraživanja na ovu temu.

Literatura:

- S. Babić, D. Brozović, I. Škarić, S. Težak (2007): Glasovi i oblici hrvatskog književnog jezika
 B. Bigoeski, T. Dimitrovski, K. Koneski, K. Tomev, R. Ugrinova-Skalovska (1969): Pravopis na makedonskiot literaturnen jazik, Izdavačko preprijatie „Prosvetno delo“, Skopje
 D. Brozović: Fonologija hrvatskog standardnog jezika (str. 184.). In: Babić et al. (1991): Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika, Globus, Zagreb
 Koneski, B. (1981): Gramatika na makedonskiot literaturnen jazik, del 1 i 2, Kultura, Skopje
 P. Mrazović, Z. Vukadinović (1990): Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance, Dobra vest, Novi Sad
 M. Pešikan, J. Jerković, M. Pižurica (1993): Pravopis srpskoga jezika, Matica srpska, Novi Sad
 Ž. Stanojčić, Lj. Popović (2002): Gramatika srpskoga jezika : udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
 S. Težak, S. Babić (2000): Gramatika hrvatskog jezika: priručnik za osnovno jezično obrazovanje, Školska knjiga, Zagreb
 Toporišič, Jože (2000): Slovnica slovenskega knjižnega jezika, Obzorja, Maribor
<http://www.modrijan.si/> (20.12.2010.)

Katalin Ozer

Odsek za germanistiku, Filozofski fakultet Novi Sad, Srbija
 ozer.kati@gmail.com

Upotreba nemačkih leksema *Herr* i *Frau* i njihovih srpskih, odnosno mađarskih ekvivalenata u oslovljavanju

ABSTRACT: This paper deals with the use of the German lexemes Herr and Frau as well as their Serbian and Hungarian equivalents as nominal address forms. The comparison is based on information in various dictionaries, available linguistic literature and examples from the everyday life.

Keywords: contrastive studies, terms of address, nominal address forms

1. Uvod

U ovom radu bavićemo se nemačkim leksemama *Herr* i *Frau* i njihovim mogućim srpskim, odnosno mađarskim ekvivalentima: *gospodin* i *gospođa*, odnosno *asszony* i *úr*. Cilj je da se prikaže i uporedi upotreba navedenih reči u oslovljavanju na osnovu dostupne stručne literature, na osnovu podataka u različitim rečnicima nemačkog, srpskog i mađarskog jezika, a po potrebi i nekih primera iz svakodnevnog života.

Pod terminom *oslovljavanje sagovornika* se u ovom radu podrazumeva *verbalno upućivanje na sagovornika* (pre svega) u *direktnoj komunikaciji, pre svega nominalnim i pronominalnim izrazima (imeničkim izrazima i ličnim zamenicama)*, pri čemu se forme pozdravljanja i kontaktne reči i rečice isključuju iz definicije (v. Braun 1988: 7).

2. Upotreba leksema *Herr* i *Frau* i njihovih srpskih, odnosno mađarskih ekvivalenata

Ako se uzme u obzir razlikovanje formi oslovljavanja prema vrsti reči, onda se etikete *Herr* i *Frau*, kao i njihovi srpski, odnosno mađarski ekvivalenti, mogu svrstati u tzv. nominalne forme oslovljavanja (Braun 1988: 7 i Zifonun/Hoffmann/Strecker 1997: 916 – 920). Nadalje, ako se ima u vidu da se određeni nominalni izrazi uobičajeno javljaju u kombinaciji sa određenom *vrstom* ličnih zamenica sa istom funkcijom, može se reći da se ove reči po pravilu povezuju sa tzv. formama učtivosti, V-zamenicama (v. Brown/Gilman 1976). U nemačkom sa zamenicom 3. lica množine *Sie*, a u srpskom 2. lica množine *vi* (u prepisci često *Vi*), ali i sa njihovim odgovarajućim padežnim oblicima, kao i oblicima prisvojnih zamenica. Primeri na nemačkom jeziku zabeleženi su za vreme boravka K.O. u Frajburgu (SR Nemačka) u junu 2009. godine, a primeri za srpski jezik preuzeti su sa internet stranice www.naslovi.net i iz materijala koji je sakupljen pri izradi master rada K.O. 2009. godine. Mađarski primeri nađeni su na onlajn portalu lista *Népszabadság* (www.nol.hu). Sa interneta su odabrane dijaloške forme.

1a) *Herr Schwander, könnte ich Sie vielleicht um eine neue Copy-Card bitten?* (sit.: studentkinja na razmeni iz Novog Sada obraća se profesoru-tutoru u Frajburgu)

1b) *Vi biste, gospodine Nikoliću, bili izvrstan izaslanik.* (sit.: Skupština Srbije, Vuk Jeremić se obraća Tomislavu Nikoliću)

2a) *Frau Marx, könnten Sie das Problem nochmals kurz erörtern?* (sit.: čas na Pedagoškoj visokoj školi u Frajburgu, profesorka se obraća studentkinji)

2b) *Koliko, gospođo Banjac, imate godina?* (glagolski oblik ukazuje na mogućnost povezivanja sa ličnom zamenicom 2. lica množine; sit.: stariji čovek se obraća Miri Banjac na ulici)

U mađarskom jeziku je slika nešto kompleksnija, kako u ovom jeziku postoje dve zameničke V-forme, tj. dve pronominalne forme u službi tzv. učtivog oslovljavanja: *maga* (množina *maguk*) i dosta formalnije, a po nekima i učtivije *ön* (množina *önök*), koji se povezuju sa 3. licem jednine (ili množine). Svemu tome možemo dodati još i građenje učtive fraze uz pomoć glagola *tetszik* (tzv. mađ. *tetszikelés*): *Tetszik tudni hány óra?* (v. podelu npr. kod Domonkosi 2002: 45). Primeri na mađarskom:

1c) *Uram, maga komolyan el tudja képzelní, hogy ezek a befektetők előbb-utóbb nem foglalnák el a tópartot?* (iz jednog intervjua, izvor: http://nol.hu/belfold/20091024-sukoro_nem_robbant_bankot)

2c) *Kovács úr! Ön sikeres ember!* (iz onlajn foruma, komentar čitaoca na članak na www.nol.hu)

3c) *Asszonyom, a családjukban ön veri a gyereket vagy a férje?* (iz jednog članka http://nol.hu/kult/20090918-a_reszketo_iskolataska)

Iz praktičnih razloga u ovom radu se nećemo baviti upotrebom, tj. fakultativnošću pronominalnog subjekta u srpskom i mađarskom jeziku.

2.1 O mogućnostima kombinovanja sa drugim etiketama

U navedenim primerima su se reči *Herr/Frau* odnosno *gospodine/gospođa* javljali u kombinaciji sa posebnim tipom etiketa: prezimenom (*Herr/Frau* + prezime odnosno *gospodine/gospođa* + prezime). U mađarskom jeziku bi se etiketa *úr* pri kombinaciji sa prezimenom našla posle prezimena, determinatora: *Kovács úr* ili *Móricz úr*.

Izgleda da je jedina moguća forma pri upotrebi lekseme *asszony*: prezime (po mužu) + tvorbeni sufiks *-né* (od imenice *nő*) + *asszony* (*Kovácsné asszony, Móriczné asszony*).

Naravno, ukoliko je sagovornica udata. Potrebno je, međutim, istaći, da za upotrebu ove forme, koju nećemo naći u Priručnom rečniku Mađarske akademije nauka iz 2003, i koju Rečnik Mađarske akademije nauka već 1959. godine opisuje kao zastarelu formu oslovljavanja, Agneš Domonkoši u obimnom korpusu, koji je sastavila za izradu svoje disertacije u vezi sa oslovljavanjem u savremenom mađarskom jeziku (u Mađarskoj), nailazi na ovakve primere, doduše ne česte: u oslovljavanju roditelja od strane nastavnog osoblja i u službenoj komunikaciji (Domonkosi 2002).

Njihovo javljanje, kako u nemačkom, tako i u srpskom, moguće je i sa drugim tipovima nominalnih formi: sa titulama (*Herr/Frau Professor Müller / gospodine/gospođo profesore/profesorka-profesorice*) ili sa nazivima zanimanja/funkcija (pre svega kod uglednih zanimanja ili funkcija → *Herr Vorsitzender/Frau Vorsitzende / gospodine sudija/gospođo sudija*). U mađarskim primerima etiketa *úr*, kao što je delimično napomenuto, sledi posle specifikatora, a to važi i za etiketu *asszony* (*miniszter úr/miniszter asszony, elnök úr/ ali elnökasszony, tanár úr/ tanár asszony*→tanárnő*, ipak *professor úr/professor asszony*).

Kombinacija ovih leksema sa ličnim imenom u savremenom nemačkom jeziku je retka i zastarela (Zifonun/Hoffmann/Strecker 1997: 918). Ipak, ređe se može čuti i ovakav primer:

4a) *Frau Elsa, brauchen Sie etwas aus Potos?* (sit.: članovi jedne berlinske porodice se obraćaju komšinici koja ima oko 85 godina)

Prema Renate Ratmajer u srpskom (tada još srpskohrvatskom) ovakva kombinacija je moguća pri oslovljavanju komšije/komšinice, frizera/frizerke, prodavca/prodavačice i sl. (Rathmayr 1991: 284), ali kako je ovo istraživanje sprovedeno pre dvadeset godina, pitanje je koliko ovo odgovara aktuelnoj upotrebi – pre svega u slučaju mlade populacije. Nedavno je zabeležen primer u Novom Sadu:

3b) *Gospođo Ružo, naručili bismo od vas nešto kroasančića i tako, da li još uvek radite?* (sit.: žena od oko 55 godina obraća se starijoj komšinici)

U mađarskom, kako stoji i u knjizi o protokolu Iboje Gereg, leksema *asszony* se (danas) može kombinovati sa ličnim imenom kada su u pitanju supruge značajnih muškaraca (Görög 2004: 50): *Ágnes asszony, Mária asszony*. U višetomnom Rečniku Mađarske akademije nauka iz 1959. godine ova kombinacija se vrednuje kao tipična u narodnom govoru (na selu), dok se u prerađenom Priručnom rečniku iz 2003. godine navodi kao mogućnost, ali bez posebne napomene tog tipa. Ipak, zanimljivo je da Agneš Domonkoši u pomenutom korpusu na ovu formu nailazi (doduše samo dva (!) puta) – u okviru komunikacije u medijima, tj. pred publikom (up. Domonkosi 2002: 136).

Herr i *Frau* se, uprkos nekim izuzecima sa šaljivim prizvukom, po pravilu ne javljaju samostalno (v. Zifonun/Hoffmann/Strecker 1997: 920), dok su u srpskom primeri za izolovanu upotrebu formi *gospodine/gospođo* učestali:

4b) *Gospođo, slobodno pogledajte, auto je kao nov.* (sit.: na autopijaci, prodavac potencijalnom kupcu – ženi u četrdesetim, kako stoji u članku)

5b) *Gospođo, iz vašeg intervju „Više od sporta” i SMS koje mi šaljete, vidljivo je da u naše odnose, potpuno jednostrano, unosite višak strasti.* (sit.: otvoreno pismo Aleksandra Tijanića urednici b92 Jeleni Kosanić-Podunavac u listu „Politika“)

6b) *Dobar dan, gospođo. Želim da vas obavestim da je vaš suprug dobitnik nagrade „Put u Grčku za dve osobe“.* (sit.: obaveštenje o osvajanju nagrade – telefonski razgovor između Momčila Bajagića i supruge dobitnika)

7b) *Vi vrdate, gospodine, odgovorite mi na pitanje (...)* (sit.: suđenje Radovanu Karadžiću)

8b) *Dobar dan, gospodine, kuda? -Na parking, kako kuda, trebam parkirati auto.* (sit.: policajac se obraća vozaču)

U mađarskom je takođe česta izolovana upotreba leksema *úr* i *asszony*, ali isključivo u prisvojnom obliku, kao i u primerima 1c) i 3c).

2.2 O faktorima upotrebe

Dosadašnja razmatranja su se ticala pretežno forme odnosno mogućnosti kombinovanja nominalnih formi oslovljavanja *Herr/Frau* odnosno *gospodine/gospođo* i *asszony/úr* sa drugim leksemama nominalnog tipa. U daljem tekstu više pažnje će se posvetiti različitim faktorima, koji uslovljavaju njihovo javljanje u nekoj komunikacijskoj situaciji.

U vezi sa nemačkim formama Dudenov Univerzalni rečnik daje uputstvo da je to mogućnost *oslovljavanja odrasle muške/ženske osobe*. To su danas, čini se, bez obzira na njihov razvojni put, semantički neutralne nominalne forme, pa ih tako i Verner Beš, raspravljajući o njihovoj izvornoj upotrebi kao staleške odrednice (nem. *Standesbezeichnung*), u kombinaciji sa prezimenom, ocenjuje kao „nazive za sav svet“ (tj. za svakog primerene forme, nem. *Allerwärtsbezeichnung*) (Besch 1998: 111). Ulrih Engel ih u svojoj Gramatici navodi kao tipične nominalne forme – takođe u kombinaciji sa prezimenom – koje izražavaju odnos distance među *odraslim* sagovornicima (Engel 2009: 51). Ovakva objašnjenja daju naslutiti da su jedini kriterijum starost i određena distanca sagovornika, ali ne treba zaboraviti da upotreba forme *Herr/Frau* pretpostavlja poznavanje prezimena (veoma retko imena) ili društvenog statusa (titule/funkcije/zanimanja) osobe. Ukoliko dodatni element

spada u ovu drugu vrstu etiketa, neutralnost celog izraza se stavlja pod znak pitanja (up. *Herr Müller* → *Herr Professor Müller/Herr Präsident* itd.)

U slučaju da nijedan od navedenih specifikatora nije poznat, oslovljavanje nepoznate osobe može predstavljati problem. Kako u nemačkom ne postoji neutralna forma koja bi se po funkciji mogla izjednačiti sa npr. samostalnom upotrebom leksema *sir/madam* u engleskom, *signore/signora* u italijanskom, nominalne forme se u takvim situacijama izbegavaju, a umesto njih se koriste kontaktne reči i zamenica *Sie* (Zifonun/Hoffmann/Strecker 924 – 925):

6a) *Hallo, Sie haben Ihr Buch vergessen!* (sit.: mlađa žena se obraća mlađem muškarcu koji je na sedištu u tramvaju zaboravio knjigu)

Problem donekle predstavlja i jasno određivanje starosne granice. U Gramatici Instituta za nemački jezik skreće se pažnja (doduše u kontekstu upotrebe reči *Fräulein*) da bi forma *Frau* bila primerena u slučaju šesnaestogodišnjakinje ukoliko je udata – dakle, bračno stanje se ipak može javiti kao odlučujući faktor (Zifonun/Hoffmann/Strecker 1997: 920).

Sa stanovišta govornika srpskog jezika (u Srbiji), ali i govornika mađarskog jezika, zanimljiva je upotreba i rasprostranjenost nominalnih izraza tipa *Herr/Frau* + prezime i u takvoj komunikacijskoj sferi kao što je fakultet – u kojoj se očekuje jasan uticaj postojećih hijerarhijskih struktura na verbalnu interakciju, odnosno češća upotreba titula (npr. kod nas *profesore* ili *profesorka/profesoric*, na mađarskom *tanár úr*). Na nemačkim fakultetima (u SR Nemačkoj) dominantan način oslovljavanja u komunikaciji profesora/profesorki (ali saradnika/saradnica) sa studentima/studentkinjama je simetrična upotreba *Herr/Frau* + prezime, a to je potvrdilo i istraživanje K.O. 2009. godine u Frajburgu.

Renate Ratmayer u radu objavljenom 1991. godine o nominalnim izrazima u ruskom, češkom i (tada još) srpskohrvatskom koristi se sledećom kategorizacijom: 1) ime i status poznati, 2) ime i status nepoznati, 3) ime nepoznato, status poznat i 4) ime poznato, status nepoznat. Zanimljivo je da se etikete *gospodin/gospođa* javljaju u svim kategorijama (Rathmayr 1991: 283 – 289), a Milorad Radovanović i Katrin Šlund – verovatno u slučaju njihovog samostalnog javljanja u iskazu – vrednuju ih kao semantički manje obeležene, manje-više neutralne izraze sa mogućom funkcijom oslovljavanja (Radovanović 2003:140; Schlund 2009: 61). Slično kao i u slučaju njihovih nemačkih ekvivalenata, zavisno od drugih nominalnih elemenata koji se javljaju u frazi, varirae i njihova stvarna vrednost (up. *gospodine Mičo/ gospodine Petroviću/ gospodine predsedniče* ili samo *gospodine*), koja se, prirodno, uvek mora posmatrati u vezi sa komunikacijskom situacijom (npr. žena se obraća suprugu sa *gospodine Petroviću*).

Sledeći, nedavno zabeleženi primeri, ipak sugerišu da je u slučaju govornika srpskog jezika slika dosta kompleksnija u odnosu na nemački jezik:

9b) *Ja nisam vaša komšinica, ja sam za vas gospođa!* (sit.: reakcija žene od približno 80 godina iz Novog Sada kada ju je prodavačica u radnji oslovila sa *komšinic*)

10b) *Kako ljude koji prodaju na pijaci osloviti sa „gospodine“ ili „gospodo“? Nekako nije primereno na pijaci.* (sit.: iz razgovora K.O. i kolegice sa profesorkom)

11b) *Bože, rekla mi je „gospodo“, nije ni čudo da me se klinci u školi plaše!* (sit.: mlađa ženska osoba, između 25 i 30 godina, po izlasku iz radnje komentariše prijateljici formu koju je upotrebila prodavačica).

Ovi primeri, tj. komentari ukazuju na to da postoje slučajevi kada pri samostalnoj upotrebi ovih izraza igraju ulogu i njihove različite konotacije. Osoba iz petog primera zahteva da je oslove formom *gospodo*, koja u odnosu na izraz *komšinic* obezbeđuje veći stepen distance. Nije, međutim, sasvim jasno zašto se insistira na njenom izražavanju: na osnovu kriterijuma starosti (tj. starosne razlike u odnosu na dosta mlađu sagovornicu), zbog želje za isticanjem pripadnosti građanskoj klasi ili na osnovu manira, izgleda itd. (v. odrednicu *gospodin* i *gospođa* npr. u Rečniku srpskoga jezika Matice srpske) – ili na osnovu svega navedenog? U primeru pod 11b) se izrazi *gospodine/gospodo* ocenjuju kao neprimereni u odnosu na neformalnost komunikativne situacije, ali potrebno je istaći da su upravo na pijaci zabeleženi sledeći iskazi:

12b) *Gospodo, kusur!* (sit.: prodavac se obraća ženi, oko 40 godina, koja je zaboravila kusur)

13b) *Gospodine, pošto šljive?* (sit.: mlađa žena, oko 30 godina, pita prodavca)

U sedmom primeru, etiketa *gospodo* se ocenjuje kao neprimerena, kako se ispostavilo, zbog starosti (osoba se osećala premlado), ali je ipak smatrala da je od odlučujućeg značaja bio njen izgled i izraz lica, ali i način govora, te je smatrala da je forma *gospođica* primerenija, kojoj se u poslednje vreme i u Srbiji osporava pravo na „opstanak“ (npr. republički ombudsman doneo je 2010. „Uputstva za standardizovan nediskriminativni govor i ponašanje“ u kojima se, između ostalog, preporučuje njeno izbegavanje u govoru).

Izgleda da moguća samostalna upotreba u nekim slučajevima može dovesti do „destabilizacije“ neutralnosti etiketa *gospodine/gospodo*, odnosno otvara se put individualnim tumačenjima – koja mogu biti pod uticajem niza različitih faktora (uzrast, obrazovanje, pol itd.) – ali to bi trebalo još detaljnije ispitati.

U vezi sa mađarskim jezikom:

Jene Kiš u knjizi „*Društvo i upotreba jezika*“ („*Társadalom és nyelvhasználat*“), u kojoj obrađuje najvažnije pojmove iz oblasti sociolingvistike, posvećuje jedno potpoglavlje i formama učivosti. Na osnovu njegove podele kriterijuma i faktora koji utiču na odabir i upotrebu nominalnih formi oslovljavanja može se zaključiti da pri upotrebi etiketa *úr* i *asszony* ulogu igraju sledeći: pol, poznatost, a kada su u pitanju žene bračno stanje i (indirektno) starost (navodi se *kisasszony*) (v. Kiss 1995: 269).

Agneš Domonkoši se u svojoj disertaciji poziva na E. Filei-Santoa (Fülei-Szántó Endre), i etiketu *uram* navodi kao primer za manje obeleženu etiketu koja samo upućuje na sagovornika. Eventualno još možemo dodati pol i starost (v. Domonkosi 2002: 48), dok u vezi sa kombinovanim formom prezime + *úr* (u okviru potpoglavlja u kojem obrađuje oslovljavanje u službenoj komunikaciji) konstatuje da unutar mađarske govorne zajednice ne postoji jedinstveno mišljenje, jedinstven stav u vezi sa ovom etiketom, koja je bila rasprostranjena između dva svetska rata u komunikaciji nadređenog sa podređenim, tj. etiketa koju su upotrebljavali samo nadređeni, te je neki i danas smatraju uvredljivom (up. mađ. *leuraszás*). U novije vreme etiketa *úr* je ipak preuzela funkciju i zamenila etiketu *elvtárs* (kao što je i etiketa *druže* ustupila mesto *gospodinu* kod nas), te se danas može reći da je ona na pravom putu da postane neobeležena, neutralna forma – kao kombinacija *Herr* + prezime u nemačkom jeziku, ali postoji i mišljenje da ovaj izraz nije u svim situacijama prihvatljiv (up. Domonkosi 2002: 118 – 119). U pomenutoj knjizi Iboje Gereg se, na primer, preporučuje u situacijama kada je distanca manja, tj. postoji određena solidarnost između sagovornika, ali koji se još uvek oslovljavaju V-formom (up. mađ. *magázó viszony*) (Görög 2004: 50). Dok je u nemačkom i srpskom jeziku obezbeđena svojevrsna simetrija, tj. postoje i odgovarajuće etikete iste strukture za osobe ženskog pola (*Frau Schulz*, *Frau Vorsitzende* ili *gospođo Petrović*, *gospođo sudija*), to u mađarskom nije slučaj, ne postoji, naime, nijedna uopšteno prihvaćena, semantički manje-više neutralna forma, a uz to i parovi kao *tanár úr* – *tanárnő*, *doktor úr* – *doktornő* i sl. dodatno otežavaju situaciju (up. Domonkosi 2002: 119). Oblik koji sadrži tvorbeni sufiks *-né* se može upotrebiti samo ukoliko smo sigurni da je sagovornica udata i da je preuzela prezime muža. Alternativno rešenje je izolovana upotreba prisvojnog oblika *asszonyom*, ili kombinacija etikete *asszony* sa titulom, zanimanjem – ukoliko su poznati i ukoliko postoji oblik – a u slučaju mlađe osobe još uvek postoji mogućnost oslovljavanja sa *kisasszony* - za razliku od nemačkog jezika, u kojem je oblik *Fräulein* skoro potpuno izbrisan iz javne, ali i privatne upotrebe, kako tvrde informanti iz Frajburga.

Pored pomenutih etiketa *kisasszony* i *asszonyom* – čija je upotreba uslovljena godinama/starošću/uzrastom i bračnim stanjem sagovornice – u mađarskom jeziku sve veću ulogu igra samostalno upotrebljena etiketa, prisvojni oblik *hölgyem*. Značenje ove lekseme se, na primer, u Priručnom rečniku određuje kao *nepoznata (elegantna, zrela itd.) žena*, zatim tu je i značenje koje zastareva: *nećija supruga, verenica, izabranica*. Ona svoju sve veću popularnost verovatno može zahvaliti upravo činjenici da sadrži komponentu 'nepoznata', a komponente '+/- udata', 'zrela' u smislu 'starija' se pri upotrebi neutrališu, tj. u toku je promena njenog pragmatičkog značenja (v. Horváth 2011). Agneš Domonkoši je ujedno ustanovila da postoji paralelna tendencija da se *asszonyom* upotrebi u oslovljavanju starije (nepoznate) žene, a *hölgyem* pri obraćanju osobama istih godina ili nešto mlađih, dakle o stabilnoj šemi upotrebe se ne može govoriti (v. Domonkosi 2002: 109).

3. Zaključak

Kako je u uvodu istaknuto, cilj rada bio je upoređivanje upotrebe nemačkih reči *Herr* i *Frau*, kao i odgovarajućih srpskih *gospodin* i *gospođa*, odnosno *úr* i *asszony*, kojima je zajednička moguća funkcija oslovljavanja sagovornika.

Za kraj je potrebno dodati i sledeće. Analiza podataka iz rečnika, koji beleže i istorijski razvoj značenja leksema koji čine predmet našeg istraživanja, pokazala je da su obe (u sva tri jezika) u razvojnom smislu prešle sličan put: sve se prvobitno javljaju kao staleška obeležja – vezuju se za više staleže. Ovi izrazi postepeno postaju primereni i u slučaju oslovljavanja pripadnika građanske klase, tj. dolazi do širenja domena upotrebe (Deutsches Wörterbuch 1984; Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika 1976; A magyar nyelv szótára 1874). U slučaju nemačkog, a u vezi sa upotrebom reči *Herr* i *Frau*, izgleda da je ovaj proces završen: u javnoj (ne nužno i formalnoj!) upotrebi svaka odrasla osoba, ukoliko je govorniku poznato prezime (eventualno ime), titula, društvena uloga ili funkcija odnosno zanimanje sagovornika, može da se oslovi formom *Herr/Frau* + nominalni determinator – ukoliko to situacija dozvoljava, tj. ukoliko je primereno odnosu sagovornika. U okviru ovih „pratećih“ elemenata postoje određene restrikcije (npr. ne može se svaka etiketa koja označava zanimanje/funkciju kombinovati sa rečima *Herr* ili *Frau* i upotrebiti u službi oslovljavanja: *Herr Arzt* / *Frau Ärztin** ili *Herr Chef* / *Frau Chefin** i dr.). Iako se i u srpskom jeziku forme oslovljavanja *gospodine* i *gospođo* često javljaju u kombinaciji sa sličnim elementima, sa mogućim restrikcijama (npr. *gospodine vodoinstalateru** / *gospođo prodavačice** i dr.), od značaja je mogućnost njihove samostalne upotrebe, koja ih na ovaj način čini donekle univerzalnim sredstvom za direktno oslovljavanje – posebno, ako se sagovornici ne poznaju. Na osnovu nekih zabeleženih komenatara/situacija, može se zaključiti da ovakva upotreba u nekim situacijama može dovesti do nesporazuma, odnosno u svesti sagovornika se aktualizuju različite konotacije izraza *gospodine/gospođo*, pa se sa pravom može postaviti pitanje da li je proces neutralizovanja završen i u slučaju srpskog jezika. U vezi sa tim, trebalo bi ispitati koliko često, kada, u kojim situacijama, vrstama interakcije dolazi do takvih nesporazuma, tačnije negodovanja oslovljenog/oslovljene zavisno od uzrasta, pola, obrazovanja itd.

Uprkos nekim sličnostima i sa nemačkim i sa srpskim jezikom, pokazalo se da paralelno poređenje upotrebe etiketa *úr* i *asszony* sa odgovarajućim nemačkim i srpskim izrazima nije jednostavno. Kao posebne karakteristike možemo istaknuti mogućnost kombinovanja sa drugim etiketama nominalnog tipa, koja ih približava upotrebi u nemačkom i srpskom jeziku, dok ih nedostatak nekih simetričnih oblika pri oslovljavanju ženskih osoba udaljava. Bitan momenat je samostalna upotreba prisvojnih oblika *uram* i *asszonyom* – sa jedne strane samostalna upotreba je data kao i u srpskom jeziku, dok forma veoma podseća na zastarele nemačke proširene nominalne forme *mein Herr* i (donekle) *meine gnädige Frau* sa druge, a tu je i sve rasprostranjenija forma *hölgyem*.

Literatura:

- Besch, Werner (1998), *Duzen, Siezen, Titulieren: Zur Anrede im Deutschen heute und gestern*. 2. ergänzte Auflage. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Braun, Friederike (1988), *Terms of Address: Problems of patterns and usages in various languages and cultures*. Berlin/New York, Mouton de Gruyter.
- Brown, Roger/Gilman, Albert (1972), The Pronouns of Power and Solidarity. In: *Language and Social Context*. London, Penguin.
- Domonkosi, Ágnes (2002), *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. <http://mek.niif.hu/01700/01715/01715.pdf> (12.05.2010.)
- Engel, Ulrich (2009), *Deutsche Grammatik: Neubearbeitung*. München, Iudicium.
- Glovacki-Bernardi, Zrinjka (2008), *Kad student zatrudni: rasprava o rodnoj perspektivi u jeziku*. Zagreb, Alfa.
- Görög, Ibolya (2004), *A nyilvánosság kelepcei*. Budapest, Athenaeum.
- Horváth, Péter Iván (2011), *Hölgyválasz*. <http://e-nyelvmagazin.hu/2011/01/15/holgyvalasz/> (15.02.2011.)
- Kiss, Jenő (1995), *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Radovanović, Milorad (2003), *Sociolingvistika*. Treće izdanje. Sremski Karlovci/Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Rathmayr, Renate (1991), Nominale Anredeformen im gesprochenen Russischen, Serbokroatischen und Tschechischen. *Slavistische Linguistik* 1991, 265 – 309.
- Schlund, Katrin (2009), *Genese und Gebrauch von Höflichkeitsformeln im Serbischen und Deutschen: Ein funktionales Modell der Höflichkeit und seine Anwendung*. München/Berlin, Otto Sagner.
- Zifonun, Gisela/Hoffmann, Ludger/Strecker, Bruno (1997), *Grammatik der deutschen Sprache*. Mannheim, Institut für deutsche Sprache.

Rečnici

- A magyar nyelv szótára* (1862-1874). Pest, MTA.
- A magyar nyelv értelmező szótára* (1959). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Deutsches Wörterbuch* (1984). München, dtv.
- Duden Deutsches Universalwörterbuch* (1996). Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich, Dudenverlag.
- Magyar értelmező kéziszótár* (2003). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Rečnik srpskoga jezika* (2007). Novi Sad, Matica srpska.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* (1976). Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Nikolina Komorčec

Filozofski fakultet u Zagrebu
Zagreb, Hrvatska
nkomorce@ffzg.hr

Predikatni proširak u slovačkom, poljskom i hrvatskom jeziku

ABSTRACT: We all know that all Slavic languages are similar. However differences can be found even when the smallest linguistic phenomena are compared in two Slavic languages. This paper will show how different Slovak, Polish and Croatian grammars depict the predicative complement. It will explain the differences in approach in these grammars regarding this sentence member. Differences in forming clauses with the predicative complement, in these three languages will be shown in the conclusion. The frequency of usage will also be compared.

Keywords: Syntax, predicative complement, sentence member, Slavic languages, grammar.

DOPLNOK – predikatni proširak u slovačkom jeziku

Slovačke gramatike opisuju predikatni proširak kao rečenični član kojim se opisuje ili dopunjuje predikat te subjekt ili objekt, a po tome što se veže uz dva rečenična člana se razlikuje od ostalih rečeničnih članova. Drugim riječima, osnovna karakteristika predikatnoga proširka je njegova dvostruka sintagmatičnost. *Slovenská gramatika*, Paulinyja, Ružičke i Štolca (1968), čak definira predikatni proširak kao drugi predikat rečenice, koji ne sadrži kategorije lica, vremena i načina.

U rečenici *Joško zostal urazený*, predikatnim proširkom *urazený* bliže se opisuje predikat i subjekt, a u rečenici *Maca našli mrtvého*, bliže se opisuje predikat i objekt. Jolana Nižniková (1994) u svojem sintaktičkom priručniku kaže da se predikatni proširak veže uz subjekt ili objekt polupredikatnom vezom, a predikatu je podređen. Također kaže da predikatni proširak, za razliku od atributa, može stajati na bilo kojem mjestu u rečenici.

Predikatni proširak je najčešće izrečen imenicom, pridjevom (ili pridjevskom riječju) ili participom. Ako je izrečen imenicom ili pridjevom, koja se s nadređenom imenicom (subjektom ili objektom) slaže u rodu broju i padežu nazivamo ga složnim tj. *zhodným*, a u suprotnom slučaju, nazivamo ga nesročnim ili *nezhodným*.

U gramatici Jozefa Mistrika (1994) naglašava se važnost razlikovanja predikatnog proširka od atributa, imenskog predikata i priložne oznake. Stoga se u rečenici *Suchý strom odpílili*, radi o atributu jer se govori o osobini drveta, a u rečenici *Ten strom sa zdá suchý*, radi se o predikatnom proširku jer se opisuje stanje drveta. Isto tako se u rečenici *Otec je šťastný*, radi o predikatu, dok se u rečenici *Otec sa vrátil šťastný*, radi o predikatnom proširku.

Nesročni predikatni proširak je obično u instrumentalu ili u padežu s prijedlogom, npr.: *Narodil sa kalikou*. – *Nášho richtára zvolili za poslanca*.

Predikatni proširak izrečen participom može bliže označiti samo subjekt. Pr. „*Čo to zas vedie?*“ *hundraľ gazdiná bežiac otvorit’*. – *Jeden z nich sedel na lavici, čakajúc na večeru*. – *Pán Slivický pristúpil, obzerajúc šaty zo všetkých strán*.

Predikatni proširak može se izreći i infinitivom, ali samo kada je predikat glagol osjetilne percepcije, npr. *Videli sme ich plávať v rieke*. – *Počujem ťa smiať sa*. – *Hlásnik zbadal kohosi približovať sa k veži*.

Predikatni proširak može biti:

Jednostavan – *Našli ho zabitého*.

Složen – *Michal Turček bol ustanovený za riaditeľa ústavu*.

Višestruk – *Naše rozhodnutie sa pokladá za múdre a prirodzené*.

PREDIKATNI PROŠIRAK U POLJSKOM JEZIKU (okrešlenie predykatywne – predykacja)

U poljskim gramatikama i sintaksama najprije se javlja problem sa samim imenom predikatnog proširka. Dok Slovaci predikatni proširak zovu *doplnok* (dopuna), Poljaci *dopunom* (*dopełnienie*) zovu objekt. Termin „predikatni proširak“ (na poljskom *okrešlenie predykatywne*) u poljski je jezik došao iz češkog. Koristi ga Stanisław Jodłowski (1977), a opisuje ga kao **rečenični član koji se istovremeno veže sa predikatom i subjektom ili objektom**. Funkcija tog člana je da opisuje subjekt u odnosu na vrijeme radnje predikata. *Okrešlenie predykatywne* je dodatna predikacija koja ne tvori rečenicu, a stoji uz potpunu predikaciju predikata u rečenici.

Pr. *Wracam królem*. → *Wracam*. + *Jestem królem*., *Zdrów i wesół siedział Jan w ogrodzie*. → *Jan był zdrowy i wesoly*. + *Jan siedział w ogrodzie*.

Za razliku od njega Klemensiewicz (1968) ga u svojoj gramatici naziva *przydawka orzekająca* tj. predikatni atribut. Prema Klemensiewiczu elementi po kojima se predikatni proširak razlikuje od atributa su naglasak, intonacija i ritmička pauza. U svojoj sintaksi iznosi karakteristike po kojima možemo prepoznati predikatni proširak:

- 1) odvojen je od svoje osnove i obično pregrađen od nje nekim drugim rečeničnim članom,
- 2) od osnove je odvojen pauzom, padom intonacije i ima svoj vlastiti naglasak,
- 3) možemo ga preoblikovati u objasnidbenu nezavisnosloženu rečenicu (zdanie wyjaśniające) ili u zavisnosloženu vremensku ili atributnu rečenicu.

Poljski gramatičar Stanisław Szober predikatni proširak naziva *przydawka okolicznikowa*. Iako se taj termin koristio i u drugim gramatikama nije postao općeprihvaćen jer se većinom odnosi na attribute tvorene od priložnih oznaka, a ne na predikatni proširak.

Stanisław Jodłowski razlikuje tri vrste predikatnog proširka:

1) predikatni proširak koji opisuje stanje subjekta za vrijeme radnje predikata ili kako ih opisuje Jodłowski „Tada kada se odvijala radnja predikata, bio je takav i takav.“ Pr. *Pani Barbara odeszła zniechęconą, Małeńki krawiec siedział w kucki zgarbiony, Mężczyźni w ciężkiej zadumie lazili z twarzami ponurymi,*

2) predikatni proširak koji opisuje stanje koje se odvija za vrijeme funkcije objekta i predikata, pr. *Rankiem zastano go martwego, ostaw nas samych,*

3) predikatni proširak koji opisuje stanje koje se događa prije radnje predikata, pr. *Ocieżeli wracamy na leżaki, Zaintrygowany udalem się pod wskazany adres.*

PREDIKATNI PROŠIRAK U HRVATSKOM JEZIKU

Gramatika hrvatskog jezika, Josip Silić, Ivo Pranjković (2007)

Silić i Pranjković predikatni proširak dijele na imenski i glagolski, a opisuju ga kao imenski ili glagolski dio, koji proširuje predikat. Imenski predikatni proširak obično je izrečen neodređenim pridjevom, koji je sročan sa subjektom ili objektom. *Ana je ležala smirena,* u ovoj rečenici predikatni proširak sročan je sa subjektom, a u rečenici *Našli smo ga iscrpljena,* sročan je s objektom. Predikatni proširak također nazivaju predikatnim atributom, jer postaje dio predikata, a sročan je sa subjektom ili objektom.

Imenski predikatni proširak rjeđe može biti izrečen i imenicom. U tom slučaju imenica može biti: sročna sa subjektom ili objektom, npr. *Dugo se mučila jadnica, Našli su ga bijednika u drvenjari;* u instrumentalu, npr. *Djevojkom je bila šutljiva;* u obliku genitiva bez prijedloga s atributom, npr. *Ležala je na plaži otvorenih usta;* u obliku prijedložno-padežnoga izraza, npr. *Našli su ga u ranama;* u obliku konstrukcije s česticom, npr. *Vratio se iz rata kao bogataš.*

Glagolski predikatni proširak može se izreći glagolskim prilogom sadašnjim ili prošlim. Ako se izriče glagolskim prilogom sadašnjim radnja predikatnog proširka odvija se istovremeno s radnjom predikata, npr. *Obično predaje stojeći, Prolazio je kraj nas pjevušeći.* Radnja predikatnog proširka, koji se izriče glagolskim prilogom prošlim prethodi radnji predikata, npr. *Promatrao nas je nalaktivši se.*

Hrvatska Gramatika, Barić, Lončarić, Malić, Pavešić, Peti, Zečević, Znika (2005)

U ovoj gramatici predikatni proširak obrađuje se slično kao i u prethodnoj, ali ponešto detaljnije. Kao i ondje, dijeli predikatni proširak na imenski i glagolski i dodaje da se „predikat jedne rečenice može uvrstiti u ustrojstvo druge samo onda ako je u toj rečenici ista imenica koja je subjekt predikatu koji se uvrštava i ako se obje odnose na isto.“ (Barić i sur. 2005: 570)

Imenski proširak izriče se neodređenim pridjevom. Npr. rečenica *Ja sam ležao miran* nastala je sklapanjem rečenica *Ja sam ležao*. i *Ja sam miran*. u jednu. Pridjev *miran* nije atribut, jer nije uvršten uz imenicu, već uz predikat

Pr. *Grga pijan leži pred vratima pa hrče, Voda poteče blatna i kaljava, Umorna se vraćam s praznika.*

Ali u rečenici *Na tla se žena ugušena sruši*. pridjev *ugušena* može biti dvoznačan, može biti atribut imenici *žena*, ili predikatni proširak predikatu *sruši se*.

Primjeri pridjevskih predikatnih proširaka u kosim padežima: *Uzeše me nevoljnu opet u očinsku kuću. – Još te ovakva ne vidjeh. – Samo mi je žao što je neću vidjeti mrtvu. – Ne može sebi oprostiti što je pustio bolesnog Ivana sama.*

Predikatni proširak može se izreći i imenicom, što se najčešće koristi za pjesnički stil. Npr. *Grud plamti. + Grud je slobodnica. → Slobodnica plamti grud.*

Pr. *Samac sam jadu pod zamahe pao. – I vi budale mislite da su u kovčežiću dukati. – Ljudi, žene, čujte anđela mene!*

Predikatni proširak izrečen imenicom može biti i u instrumentalu: *Divljom djevojkom neznalicom ostavila bijeh prije tri godine očinski krov. – Vencel Otokar bio je obučen kao da se rodio lovcem. – I u babinoj duši sine dan kada ga je djevojkom ovdje gledala s njegovim „Ilercima“.*

U predikatni proširak može se preoblikovati i genitivni izraz sastavljen od imenice i atributa (*Oznojena čela sudac povuče krakove.*) te prijedložni izraz, npr. *Kapelan se poput jazavca pomicao preko ravnice., Legao je na leđa s punim želucem., Vratio se je poslije pet godina kao starac.*

Također je u ovoj gramatici na poprilično kompliciran način objašnjena razlika između predikatnog proširka i priložne oznake u slučaju kad se predikatni proširak izriče prijedložnim izrazom. Tako se u rečenici *Ležao je u hladnoj sobi.* radi o priložnoj oznaci mjesta, jer se određuje mjesto ležanja, a u rečenici *Ležao je u visokoj temperaturi.* radi se o predikatnom proširku jer se ne određuje sadržaj predikata, nego se dodaje novi sadržaj na već postojeći.

Glagolski proširak izriče se glagolskim prilogom sadašnjim (koji se tvori od nesvršenih glagola) i glagolskim prilogom prošlim (koji se tvori od svršenih glagola).

Pr. *Marva klečeći sluša otjecanje Save. – Tapkajući po mraku napipa jedna vrata. – Nada je ušla za njim odlučivši da govori. – Osjetivši olakšanje osta smiren i zatajen tako.*

ZAKLJUČAK

Iako se predikatni proširak opisuje na različite načine u ova tri jezika, ipak je zadržana njegova temeljna definicija rečeničnog člana koji se veže uz predikat i subjekt ili objekt. U hrvatskim i slovačkim gramatikama spominje se sročnost i nesročnost predikatnog proširka s nadređenom imenicom. Ista pojava javlja se i u poljskom jeziku, pa tako imamo sročan predikatni proširak u slovačkom (*Otec sa vrátil šťastný.*), u poljskom (*Adam - ostupiał - zapomniał o świece.*) i u hrvatskom jeziku (*Grga pijan leži pred vratima pa hrče.*). I nesročan predikatni proširak u slovačkom (*Narodil sa kalikou.*), u poljskom (*Piotr - bez marynarki - zmywał zęby przy umywalni.*) i u hrvatskom jeziku (*Vratio se iz rata kao bogataš.*).

U sva tri jezika predikatni proširak može biti izrečen imenicom, pridjevom i participom. Usporedimo:

1) predikatni proširak izrečen imenicom u slovačkom, poljskom i hrvatskom jeziku:

(sk) *Hovorte so mnou ako so svojim priateľom.*

(pl) *Mówcie ze mną jak ze swoim przyjaciółem.*

(hr) *Pričajte sa mnom kao sa svojim prijateljem.,*

2) predikatni proširak izrečen pridjevom u slovačkom, poljskom i hrvatskom jeziku:

(sk) *Chlapec chodí bosý.*

(pl) *Chłapieć chodzi bosy.*

(hr) *Dječak hoda bos.*

3) predikatni proširak izrečen participom u slovačkom, poljskom i hrvatskom jeziku:

(sk) *Jeden z nich sedel na lavici, čakajúc na večeru.*

(pl) *Święty Piotr siedział za swoim biurkiem przy Bramie Niebios czekając na pierwszego "klienta" w kolejnym dniu pracy.*

(hr) *Sjedio sam u trećem redu čekajući da govornik započne sa svojom porukom.*

Kao što možemo vidjeti predikatni se proširak može izreći na identičan način u ova tri jezika. Dok je za zapadnoslavenske jezike karakteristično korištenje instrumentala u rečenicama tipa *Stal sa lekárom./Stal się lekarzem.,* u hrvatskom jeziku bit će upotrijebljen nominativ *Postao je doktor.* Međutim predikatni proširak se može izreći instrumentalom u sva tri jezika:

(sk) *Narodil sa kalikou.*

(pl) *Wracam królem.*

(hr) *Vencel Otokar bio je obučen kao da se rodio lovcom.*

Ova forma predikatnog proširka s instrumentalom u hrvatskom jeziku je vrlo rijetka i ne koristi se u svakodnevnom jeziku. Predikatni proširak u instrumentalu je nesročan. Osim oblika s instrumentalom, drugi oblik koji valja napomenuti je oblik s infinitivom. Dok se u slovačkom jeziku može reći *Počujem ta smiat' sa.,* u hrvatskom ćemo reći *Slušam te kako se smiješ.,* no bez obzira na promjenu forme u obje rečenice riječ je o predikatnom proširku.

Dakle, možemo zaključiti da se iste pojave pojavljuju kad je riječ o predikatnom proširku u ova tri jezika, ali se drugačije opisuju. Dok Pauliny u svojoj gramatici stavlja težnju na strukturu i funkciju predikatnog proširka, Klemensiewicz i Jodłowski se više bave semantičkom stranom, opisuju oblike predikatnog proširka i njihova značenja. Mirko Peti u *Hrvatskoj gramatici* opisuje strukturu predikatnog proširka i pretpostavlja da će se pojava razvijati u jeziku na temelju te strukture.

Literatura

- Barić Eugenija i dr. (2005), *Hrvatska gramatika*, Zagreb, Školska knjiga
- Bąk Piotr (2007), *Gramatyka języka polskiego zarys popularny*, Varšava, Wiedza powszechna
- Jodłowski Stanisław (1977), *Podstawy polskiej składni*, Varšava, Państwowe wydawnictwo naukowe
- Klemensiewicz Zenon (1968), *Zarys składni polskiej*, Varšava, Państwowe wydawnictwo naukowe
- Mistrič Jozef (1994), *Gramatika slovenčiny*, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo
- Nižniková Jolana (1994), *Praktická príručka slovenskej skladby*, Prešov, Slovacontact
- Pauliny Eugen (1997), *Krátká gramatika slovenská*, Bratislava, Národné literárne centrum
- Pauliny Ružička (1968), Štolc, *Slovenská gramatika*, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo
- Peti Mirko (1979), *Predikatni proširak*, Zagreb, Hrvatsko filološko društvo
- Silić Josip, Pranjković Ivo (2007), *Gramatika hrvatskog jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb, Školska knjiga

Nina Zavašnik

Karl-Franzens-Universität Graz, Geisteswissenschaftliche Fakultät – Institut für Slawistik, Austrija
n.zavasnik@gmail.com

Psovke u južnoslavenskim jezicima te njihova upotreba

ABSTRACT: In this article I'm describing what exactly are swearwords and bad, abusive language, in which categories they can be put, if there are any, and what kind of differences are between bad, abusive language and swearwords. I will also represent the outcome of my research that shows, how people understand the word bad, abusive language and swearword, which swearwords are the most commonly used in which south slavonic language with parameters of age, sex and education. Which swearwords came from other languages in to south slavonic language, and if there are swearwords in one south slavonic language, that came from one of the other south slavonic languages. This research was done among the native Slovenian, Croatian, Serbian, Macedonian and Bulgarian speakers.

Keywords: bad language, swearwords, south slavonic languages, research, interjections.

Uvod

U uzvike se mogu ubrajati i druge vrste riječi kojima je smisao jasan, ali se upotrebljavaju za, na primjer, poticanje ljudi, zapovijedanje i sl. Takve se riječi često okrnje, okamene, odvoje se od svoje vrste i približe uzvicima. To su riječi poput: *upomoć, vatra, bjež...*, pa i psovke. U ovom članku ću objasniti što su zapravo psovke, kako se dijele, postoji li i kakva je razlika između psovki i kletvi te predstaviti rezultate istraživanja koji pokazuju što ljudi zapravo smatraju psovka, koje psovke su u određenom južnoslavenskom jeziku najzastupljenije s obzirom na spol, uzrast i obrazovanje, koje su od njih ušle u jezik iz drugih jezika te ima li psovki u jednom južnoslavenskom jeziku koje zapravo pripadaju drugom južnoslavenskom jeziku. Istraživanje obuhvaća slovenski, hrvatski, srpski, makedonski i bugarski jezik. Za svaki od jezika bio je ispitan uzorak ljudi koji je obuhvaćao određen broj osoba: mlađih do 20, osoba od 20 do 40 i od 40 do 60 godina.

Što su psovke?

Psovke su riječi konotativnog značenja. Ubrajamo ih u inherentni leksik. Skupa s vulgarizmima, to su izrazito negativno obilježene riječi koje pripadaju sferi emocionalnog i ekspresivnog govora. Njima se reagira na neku negativnost, duhovnu ili materijalnu prepreku. Tako psovka postane verbalna odbrana ugroženog pojedinca u rasponu od instinktivne reakcije do osmišljene jezične poruke. Često su psovke samo stvar navike. Možemo govoriti i o pozitivno obilježenom kontekstu uporabe, na primjer: *dober kot svinja* (slov.), što znači da je nešto vrlo dobro, *gle koja pička* (hrv., srp.), što znači da netko dobro izgleda i sl. Psovke se ne preporučuju i ne toleriraju, ali je njihova upotreba vrlo proširena.

Razlike u odnosu na neutralni iskaz pokazuju da su psovke stilski sniženo obilježene, imaju dodatne semantičke konotacije koje neutralni iskaz nema, predstavljaju svojevrsne »ilokucione činove psovanja«; onaj koji psuje uz neki osnovni ilokucioni čin želi izvršiti i čin grubosti, vulgarnosti.

Psovka može na formalnom planu biti riječ, frazem ili rečenica. Moguće su i kombinacije šireg diskursa. U psovanju i praksi psovanja moguć je dijalog psovka. U tom slučaju psovka je sredstvo verbalnog obračuna s napadom koji može biti malo jači od izazova.

Implicitno ili eksplicitno psovka sadrži opscenu riječ. To je čini sramotnom. Psovka nije nužno opscena (*idi dodavola!*). Opseceni izrazi ne javljaju se nužno samo u psovka (*on ti je prava pička*). Svojom opscenošću, upućenoj psovanoj strani psovka treba povrijediti moralni integritet pojedinca. Time se razlikuje od kletve, koja je radi zadovoljenja imaginarne pravde upućena višim silama i tiče se razaranja fizičkog integriteta. Njezino osnovno djelovanje je izazivanje osjećaja srama. Kletve se mogu naći u bajalačkoj tradiciji.

Riječi koje primarno pripadaju opscenim izrazima te imaju izrazitu erotsku konotaciju, lekseme koji imaju funkciju stvaranja određene erotske atmosfere, nazivamo erotonimi. Ovaj termin prvi upotrebljava Esad Duraković.

Eufemizmi su riječi ili izrazi koji zamjenjuju vulgarizme, psovke ili tabu-riječi i odnose se na pojave i pojmove koji se smatraju suviše osjetljivim (npr. smrt, bolest, tjelesne funkcije izlučivanja, seksualnost...), odnosno na ono što se u određenoj kulturi smatra tabuom. Eufemizma je bliska litota, kojom se također ublažava tvrdnja (npr. *ovo nije bilo baš najbolje*, umjesto *ovo je bilo sranje*).

Postoji niz tabua koji nisu povezani samo sa seksualnošću ili tjelesnim funkcijama izlučivanja, nego su i odraz pradavnog straha da će se određenom tabu-riječi dozvati nepoželjna pojava (nepoželjna životinja može biti svinja, tako na mjestima kao što je npr. parlament neće biti govora o njima). Prijelazi eufemizama u tabu-riječi označavaju priključivanje s jednog stila na drugi, iz sfere neformalnog u sferu formalnog registra.

Jačina psovke je u dubini srama koji se može izazvati unižavanjem značenja pojma koji je uveden u psovku i pod njezinim je djelovanjem te u ostvarenom stupnju opscenosti.

Stvarnost psovke je abnormalni imaginarni seksualni čin, neostvariv ili nedopušten u normalnom životu, iz fizioloških ili etičkih razloga. To je verbalni izraz akcije koja se ne može i ne namjerava ostvariti. Psovka počiva na simboličkoj seksualne perverzije, koja osim ljudskih bića u posebnim stanjima obuhvaća i ono s čime je seksualni čin neostvariv: pojave u prirodi,

pojmove mitološke, obredne ili apstraktne prirode, životinje, stvari, kozmičke pojave... Opsećna kvaliteta psovke proporcionalna je abnormalnosti seksualnog čina koji se psovkom nagovještava i formulira. Takva psovka je osveta za izazov, verbalna agresija koja treba »pod svaku cijenu« nadjačati stvaran seksualni čin, uspostava vlasti koja se zasniva na seksualnosti, što bismo mogli nazvati i »silovanje vrhovnog autoriteta«. Pervertiranost ukazuje na to da je psovka izraz tzv. potisnutog erosa, prodiranje zakočene seksualnosti do kojeg dolazi tek kroz poremećene slojeve ljudskih odnosa, kada se oni moraju savladati ili kada se organizam mora osloboditi grča. U okolnostima života i odrastanja na našim prostorima čovjek do spoznaje svog erotskog bića dolazi preko zabrana. Psovka teži poremetiti odnose s onim tko je izaziva i njega teži poniziti, tako ne može uključivati elemente koji vode skladnom odnosu (npr. sreća, ljubav).

Psovke pokrivaju cijeli čovjekov život te se ostvaruju u sinkronijskoj i dijakronijskoj perspektivi. Čovjeku se psuju podrijetlo, njegovi rodni i društveni odnosi, potomstvo, bog... Funkcija psovke je ispoljavanje frustracije ili reakcije na neki šok, agresivnosti, potrebe za verbalnom slobodom... S druge strane, psovka se može smatrati rasterećenjem modernog svijeta od psihičke napetosti. Psovka je iskrena neetička obrana etičnosti. U odnosu na postojeći red u socijalnoj zajednici psovka je apokrifna, ona dovodi do uspostavljanja poretka lažnih vrijednosti. U procesu uspostavljanja narušene pravde psovač ne dobiva ništa, ali zato njegov protivnik gubi. Njezin je humani karakter u obrani ugroženog pojedinca, ugroženog integriteta. Tendencija surovosti, da se do rješenja konflikta dođe stvaranjem još jedne konfliktne situacije između stranaka u sporu, daje nehuman rezultat.

Psovačka tradicija u socijalnom okruženju poznaje tobožnju psovku, psovku uzrečicu, psovku poslovicu i raznovrstan fond psovačkih izraza kojima se na osnovi psovačkog iskustva imenuju razne situacije, dopunjuju pojmovi svake vrste, potiču radnje itd. Sociologija psovke je ustvari sociologija konflikta, s obzirom na to da je konfliktni govor njezin osnovni i jedini plan komunikacije.

Psovka kao kompenzacija je psihološki čin. Javlja se u trenutku kada se ništa drugo ne može učiniti. Tada se psovka probija kao izraz bola, neslaganja, nepristajanja, nekad i oduševljenja (ovdje se ne misli na psovke šale ili uzrečice). U drugom vidu kompenzacije psovka daje ili nudi razrješenje svakodnevnih napetosti, pritisaka različite vrste. Frustracija se razrješava psovanjem, kao olakšanjem koje psovač osjeća, pri čemu povodi i predmeti psovanja ne moraju biti ni u kakvoj vezi s uzrokom frustracije. Dobar primjer su posjetitelji različitih (navijačkih) skupova gdje skrivajući se u mnoštvu ljudi, psujući opisuju sve ono što nikada ne bi učinili u stvarnosti.

Psovka ne spada u najljepši dio jezika. Njezina poruka se može ostvariti i drugim sredstvima, na raspolaganju su veliko bogatstvo jezika i velike mogućnosti korištenja kako ustaljenih tako i spontaniziranih izraza. Ostvariva su refleksivna rješenja koja bi pomogla ugroženom subjektu da formulira zahtjev i osjeti se zaštićenim u odnosu na subjekt s kojim komunicira drukčije nego psovkom. No, ne može se odreći činjenica da u nekim socijalnim okruženjima u konfliktnim (ne)prilikama brutalnost psovke postiže više od drugih verbalnih mogućnosti izražavanja.

Što pokazuju rezultati istraživanja?

Ispitanici u najvećem broju slučajeva miješaju pojmove psovka, vulgarizam i kletva ili ne znaju njihovo značenje. Puno ispitanika psovka smatraju samo izraz ili rečenice povezane sa seksualnošću. Određene psovke (npr. *jebote*) smatraju se i poštapalicama. Ispitanice su u odnosu na ispitanike navele puno veći fond različitih psovki, a s obzirom na materinji jezik, najviše su ih navele ispitanici iz Bugarske i ispitanice iz Hrvatske.

Vrlo relativna je i ocjena ispitanika o tome koliko često psuju. Na osnovi odgovora prikupljenih uz pomoć anketa, ispitanici iz Slovenije psuju vrlo često i često, dok ispitanice ponekad, ispitanici iz Hrvatske često, a ispitanice vrlo rijetko, ispitanici iz Srbije ponekad, ispitanice često; ispitanici oba spola iz Makedonije ponekad, a ispitanici iz Bugarske često, dok ispitanice vrlo često. Navodim najčešće odgovore. Rezultati su možda zanimljivi i s obzirom na to koliko često se psovke mogu čuti u svakodnevnici.

Nije nužno da obrazovaniji ljudi psuju manje, naime, rezultati pokazuju da je veliki broj ispitanika s diplomom naveo onoliko psovki koliko i oni nižeg obrazovanja, ponekad i više. Izuzetak su bili ispitanici sa znanstvenim stupnjem magistra, koji su navele vrlo malo psovki ili nisu uopće, jer prema njihovim navodima u anketi – ne psuju. Većina psuje u afektu (kada ih nešto iznenadi ili se nečeg uplaše), zatim iz navike (češće muškarci) te kada ih se naljuti ili su nervozni (češće žene). Situacije u prometu su najpogodnije u smislu realiziranja sve tri mogućnosti.

Postoji mali fond psovki koje se masovno koriste. One se odnose na spolne organe (npr. *kurac*, *pička*, *pizda*), a najzastupljenije psovke stranog porijekla su *fuck* i *shit*. Najčešće se radi o individualnim psovka, posebice kada je riječ o diskurzima ili dijalozima. Budući da je glavni cilj psovanja nekoga što više povrijediti, mašta je u tom području neograničena. Često može uz psovku stajati i uzvik (npr. *a shit*).

Bez obzira na jezik, najveći broj psovki sadrži glagol *jebati*. Najčešći su pogrdni izrazi za muške i ženske spolne organe (*kurac*, *pička*, *pizda*...). Od rodbinskih veza najčešće se psuje majku u različitim oblicima (*majka*, *mama*, *mamica*...). Među hrvatskim psovka se nalaze i one koje spominju Hitlera ili Eichmanna (npr. *jebote Hitler*, *jebote ti Eichmann sestričnu*...).

Mlađe generacije upotrebljavaju psovke koje proizlaze iz engleskog jezika, najčešće *shit* i *fuck*, ali i kombinacije (npr. *fucking shit*, *fuck off*...). Često se dogodi da se engleske psovke koje su često u upotrebi zapisuju po izgovoru (npr. *šit*, *fak*...).

Stariji ljudi koriste (ali ne uvijek!) psovke s manje opscenih izraza, ali zato puno više upotrebljavaju one koje se odnose na đavola (npr. *odu no fawonume*) i kletve koje se odnose na boga (npr. *da bog da da ti krava crkne*).

Kod hrvatskih i srpskih psovki nije uočljiva razlika između hrvatskoga i srpskoga jezika. Jedino se kod makedonskih psovki javlja podjela na muške i ženske kletve (ispitanici iz Makedonije su, za razliku od ostalih, inače naveli vrlo mali fond psovki, i to samo tradicionalnih).

U hrvatskom i bugarskom jeziku ima njemačka psovka *Scheiße* svoju različicu; psovka je pisana po izgovoru i umjesto oblika *šajse* javlja se oblik *šajze*, koji je zapravo pogrešan izgovor ove riječi. Na području cijele Slovenije često se upotrebljavaju psovke talijanskog (npr. *madona, porkamadona...*), pa i polutalijanskog podrijetla (npr. *porkaduš*). Na području uz talijansku granicu stupanj zastupljenosti psovki talijanskog porijekla je mnogo veći, ali je zanimljiva činjenica da su se neke od njih proširile na cijelo područje.

U slovenskom, makedonskom i bugarskom jeziku javljaju se hrvatske/srpske psovke u nepromijenjenom obliku, zbog čega se ni gramatički ni leksički (unatoč međusobne sličnosti nekih riječi) ne uklapaju u jezik (npr. *jebo ti pas mater* – konstrukcija ne pripada slovenskom jeziku). Psovke sa slovenskog govornog područja nude još dvije zanimljive činjenice: psovke se najčešće zapisuju prema izgovoru, pri tom treba imati na umu da se slovenski razgovorni jezik dosta razlikuje od standardnog (npr. *pejt u pizdo materino, pejt* je razgovorni oblik za imperativni oblik glagola *iti – pojdi*, a bez obzira na to što se prijedlog *u* na slovenskom izgovara kao *u*, uvijek bi se trebao zapisivati sa *v*). Rijetki kao psovku navode i riječ *busanc* (pisano prema izgovoru). Riječ nosi negativno značenje još od početka devedesetih, kada se intenzivirao negativan odnos prema stanovnicima Bosne i Hercegovine koji su zbog rata bježali u Sloveniju.

Zaključak

Psovke su, kao i vulgarizmi, izrazito negativno obilježene riječi koje pripadaju emocionalnom i ekspresivnom govoru. Nastaju kao reakcija na neku negativnost. Često se upotrebljavaju iz navike. Ne sadrže nužno opscenu riječ (to mogu biti i riječi kao *konju, bizgove, idiote...*), kao što ni svaka opscena riječ nije psovka. Od kletve se razlikuju po tome što im je cilj povrijediti moralni integritet pojedinca, dok je kletva radi zadovoljenja imaginarne pravde upućena višim silama. S njima se u vezu mogu dovesti i erotonimi, tabu-riječi i eufemizmi. Psovka može biti riječ, frazem, rečenica, širi diskurz ili čak dijalog. Njezina snaga je u dubini srama koji izaziva. Njihova prisutnost u jeziku nije poželjna, preporučljivo je upotrebljavati riječi kojima bismo ih mogli zamijeniti. Upotreba psovki je u društvu vrlo česta, bez obzira na spol, stupanj obrazovanja, pa čak i godine. Tako bismo trebali biti svjesni značenja pojedinih psovki, situacija u kojima ih koristimo, njihove recepcije kod ljudi kojima su upućene i toga da ih upotrebljavaju djeca, koja njihovo značenje uopće ne razumiju. Kada je riječ o negativnom leksiku kojim možemo nekoga povrijediti, poželjno je biti oprezan i osvijestiti njegovo značenje – što može njegova upotreba uzrokovati te kada se i gdje taj leksik nikako ne upotrebljava.

Literatura:

- Barić Evgenija et al. (1997): Hrvatska gramatika. Školska knjiga, Zagreb.
 Bogdanović Nedeljko (1998): I ja tebi (izbor iz psovačke frazeologije). 2. edition, Prosveta, Niš.
 Burgen Stephen (1998): Bloody hell, verdammt nochmal! Eine europäische Schimpfkunde. Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
 Gančev Gankour., Georgieva Albena (1994): Rečnik na obidnite dumi i izrazi v balgarskija ezik. Nauka i život, Sofija.
 Katnić Bakaršić Marina (2001): Stilistika. Ljiljan, Sarajevo.
 Kiener Franz (1983): Das Wort als Waffe. Vandenhöck & Ruprecht, Göttingen.

Радослав Стефанов Минков

Студент 4 курса филологического факультета Великотърновского университета «Святых Кирилла и Мефодия» (Болгария)
riddick_1988@abv.bg

К семантике слова «оброк» в славянских языках (болгарский, сербский, русский)

*ABSTRACT: The article details the semantics of the word **obrok** in three Slavic languages- Bulgarian, Russian and Serbian. The purpose of the article is to explain cultural and historical commonalities in the meaning of the word, and especially of its modern existence in these Slavic languages. The word's etymology is given and the main meanings of the word are provided.*

Предмет моего исследования – семантика слова *оброк* в болгарском, русском, сербском языках. Цель исследования – выявить культурно-историческую общность значений данного слова и особенности его современного бытования в трех славянских языках.

В болгарском языке *оброк* (стб. *оброкъ*) образовано от глагола *река* [Младенов 1941: 368]. Исходное значение – то, что обречено, установлено.

В словаре Найдена Герова (болгарского писателя, фольклориста, языковеда, общественного деятеля) выделяются три значения этого слова. Оброкъ, с.м. 1) Това, что е обещано, обречено да стане, да ся извърши, да ся даде; **объщание, обѣтъ**. „Далъ съмъ оброкъ да ида на Святый Иванъ” 2) Чтото-е уречено да ся дава като данъкъ; поданъ, порѣзь; **оброкъ, обоброчка, налогъ**. 3) Служба на светецъ, покровитель на нѣчто; подкръсть, записъ. Имамъ оброкъ на Святый Илиѣ [Героу 1977: 308].

В современном болгарском языке слово *оброк* имеет следующие значения.

В толковом словаре [Речник на българския език (Том 11- О) 2002: 180-181] даются следующие значения слова *оброк* и примеры к ним, в основном из болгарской художественной литературы:

1) *Остар*. Тържествено обещание, обикн. с религиозен или суеверен характер; обет. „*Преди седем години бях дал оброк, че ще посетя свещената рилска обител.*” Иван Вазов, Съч. XV, 18. В поэзии Дебелянова *оброк* используется тоже в значении «обещание»: „*Дадохме си свят оброк да се любим навсегда*” (стих. Мечти).

2) *Нар*. Църковна обредна служба на определен празник. „*Когато [Ганчо] излезе на върха на ръта при голямата граница, дето лясковчани правеха оброк да не вали град и се молеха за дъжд, първите петли пропяха у Геран.*” Цани Гинчев, ГК, 332.

3) Курбан (в 1 и 2 знач.). – „*Прости, чужденецо – рече ми Елица, – че не те посрещнахме както подобава. Агнето не беше за ядене, а оброк, хлябът не стигна за много гости.*” А. Дончев, ВР, 163.

4) *Остар*. Оброчище. „*Толо измъкна кама и с един удар преряза гърлото на овена до оброка, кръвта обagri издълбания в камъка кръст и над него скритото под лишеи слънце с образа на човек.*” Г. Алексиев, ДЦ, 90.

5) *Диал*. Облог, обзалагане, бас. „*Със стрък здравец Гюрга най-личен овчар примамми, оброк да се хване с нея.*” П. Тодоров, Събр. Пр. II, 139.

6) *Остар*. Определена сума, която се плаща като данък, наем или заплата. „*Какво да ги правиш, селяни хора, не умееха друго, а във Влашко цялата земя бе болярска. Щяха да я работят не срещу десетък или оброк – на плата.*” В. Мутафчиева, ЛСВ II, 325. „*Прибрах се ся да си живея самичък, да поминувам и да ся благодаря с оброка, что ми плащаха за службата ми на кораба.*” Й. Груев, СП (превод), 218.

В Энциклопедии [България, том 4 1984: 656] находим следующую информацию: Основное значение слова *оброк* – обет, обещание, данное перед христианским святым, божеством (Богородицей, Господом). Оно может выражаться в ежегодном (или в течение более длительного времени) приношении жертвенного дара с целью гарантии, согласно народным верованиям, покровительство святого, божества и его помощь в хозяйственной деятельности и личной жизни. *Оброк* может быть личным или коллективным. Личный *оброк* приносится в случае пережитого несчастья или во избежание его. Он выполняется человеком до конца жизни. Коллективный *оброк* может приносить семья, вся деревня или определенный район деревни. Он выполняется прежде всего по наследству: в семье и семейно-родственной группе обычно по нисходящей мужской линии. *Оброк* приносится при строительстве нового дома и отделении молодой семьи, при обработке и засеивании новых земель, в случае неурожайных лет, природных стихий, болезней, смерти, когда святой, которому адресован старый оброк, уже не помогает.

При личном и коллективном оброках совершается обрядовое закалывание животного предназначенного для жертвоприношения – овцы, ягненка, петуха, курицы. Его готовят и едят сообща, т.е. совершается *курбан*. Иногда личный *оброк* выражается в выполнении церковного обряда. У иконы какого-либо святого в церкви или монастыре оставляют дар в виде предмета или суммы денег, которые тоже называются *оброк*.

В качестве второго значения выделяются *служба, церква, масло, курбан* – празднично-обрядное исполнение оброка в день определенного христианского календарного праздника.

Третье значение – *оброчище, подкръст, кръст, черква, черквичка* – культовое место для совершения коллективного оброка. Оно располагается в отдалении от человеческого жилья, на возвышенности, у дерева или деревьев, иногда поблизости с родником или колодезем. Место обозначается большим камнем, каменным или деревянным крестом, а иногда надписью, содержащей имя того, кому предназначается оброк и кто его основатели. *Оброк* – это священное место, которое христиане берегут от бесчестья.

В русском языке слово *оброк* образовано с помощью перегласовки о/е от *обречь*, а глагол – с помощью приставки об- от *речи, реку* [Краткий этимологический словарь русского языка 1975: 300], диал. *речить* [Даль 1979: 615]. Его первоначальное значение – *то, о чем договорились, т.е. договор, соглашение.*

Оброк – это одна из форм феодальной повинности крестьян. В России до 1861 г. «различались натуральный оброк в виде сдачи владельцу в определенном размере хлеба, льна и др. продуктов; денежный – в виде уплаты определенной суммы; смешанный, когда выплачивалась небольшая сумма денег и сдавалось некоторое количество продуктов. В государственной и удельной деревне был только денежный оброк. В связи с ростом эксплуатации, вызванной увеличением потребности помещиков и государства в деньгах, и с падением ценности рубля шло постепенное возрастание оброка. Его размеры колебались в зависимости от местности, зажиточности крестьян, наличия и вида сторонних заработков, и в середине XIX в. оброк составлял от 12 до 15 руб. с души мужского пола (женщины формально повинностей не несли) до нескольких сот рублей в год; размеры оброка государственных и удельных крестьян были значительно стабильнее и ниже, чем у крепостных. После отмены крепостного права, будучи лично свободными, но временно-обязанными, бывшие помещичьи, государственные и удельные крестьяне платили оброк в сокращенном размере до перехода на выкуп» [Беловинский 1999: 295].

Другое значение этого слова – сбор, взимаемый за отданную в наем землю или имущество.

Оброкъ, црк. – это определенная, назначенная плата, жалование. *Довольни будите оброки вашими.* Однако возможны и другие значения, например, *дань или подать, налог* (натурой или деньгами) в пользу феодала. Здесь наблюдается совпадение значений с болгарским словом *оброк*. Эти значения встречаются, например, в русских деловых бумагах XIV–XVII вв. В них по объекту обложения *оброк* подразделялся на *дворовой, речной, банный, лавочный, рядовской* и т.д. Еще различаются виды оброка, выплачиваемого определенными продуктами. Он может быть *медвеной, смольный, квасной, хлебный*. Слово *оброк* имело также значение *статья дохода, доход*, использовалось и в значении *аренда*: „*А те де рыбные ловли лежат в пусте, на оброк никому не отданы.*” [Словарь русского языка XI–XVII вв. 1987: 155–156]. Встречается и переносное значение – *добыча*: „*Словесныя мръжа простирая сущимъ въ льсти, чудотворя улавляше, оброкъ многообразнъ отъ двѣ (сущи му), Никандре, въсиявшюму си(я) привель еси.*” [Словарь русского языка XI–XVII вв. 1987: 155–156]. *Оброк* имело значение и *дача скоту, сухой кормъ* [Даль 1979: 615].

Помимо хозяйственно-экономической, у слова *оброк* была и религиозно-сакральная семантика. *Оброк* – это священная обязанность, обещание, обет. „*Слово наше то: еще при мужь моемъ при царь оброкъ на мнѣ былъ, что мнѣ къ Меккѣ итти, и по нашей вѣрѣ такъ: либо съ мужемъ итти надобе, либо съ сыномъ.*” [Словарь русского языка XI–XVII вв. 1987: 155–156]. Здесь тоже наблюдается совпадение значений с болгарским словом *оброк*.

Несмотря на то, что слово *оброк* в русском языке воспринимается как устаревшее, оно встречается в современных медиа-текстах и содержит пейоративную окраску. Например, *оброк* может означать несанкционированные платежи (поборы) в школе: „*Школьный оброк. В силах ли чиновники ему что-то противопоставить?*” [Аргументы и факты 2010].

Употребление слова *оброк* в сербском языке имеет особенности, отличающие его от его эквивалента в русском и болгарском. Основное отличие – употребление слова в качестве элемента активного словаря.

По данным двухязычного словаря, это слово имеет следующие значения.

- 1) принятие пищи „*поjestи на један оброк*”, т.е. съесть в один присест.
- 2) паек; порция; рацион.
- 3) срок платежа *Платити дуг у три оброка* – заплатить долг в три срока.; (при платеже в рассрочку) *плаћати на оброке* – платить в рассрочку [Сербскохорватско-русский словарь 1976: 319].

Итак, *оброк* – общеславянское слово, у которого есть общая для трех языков сема (долг, обязанность и т.п.), но она дает разные линии значений в трех языках. Слово *оброк* в болгарском языке имеет устаревшие оттенки значения. В русском языке оно принадлежит к числу устаревших, это – слово-историзм. В сербском языке оно имеет только конкретное значение и, в отличие от болгарского и русского, активно употребляется в разговорно-обиходной речи.

Библиография:

- Анастасов, Димитрова-Годорова, Дукова и др. 1995: В. Анастасов, Л. Димитрова-Годорова, У. Дукова и др. Български етимологичен речник (Том IV), Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, София.
- Аргументы и факты 2010: „Школьный оброк. Могут ли чиновники ему что-то противопоставить?”, 24.11.2010, №47.
- Беловинский 1999: Л. В. Беловинский, Российский историко-бытовой словарь, М.
- Геров 1977: Н. Геров, Речник на българския език Л-О (част трета), София, 1977.
- Даль 1979: В. Даль, Толковный словарь живого великорусского языка, том II И-О, Москва „Русский язык”.
- Энциклопедия България 1984: Энциклопедия България, том 4, Издателство на Българска Академия на науките. София.
- Завьялов 1976: З.А. Завьялов Сербскохорватско-русский словарь, изд. 4-ое стереотипное, изд. „Русский язык”, Москва.
- Л. Ю. Астахина и др. 1987: Словарь русского языка XI–XVII вв., вып. 12 : О-Опарный /Академия наук СССР, Институт русского языка, Москва „Наука”.
- Младенов 1941: С. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен езикъ, Хр. Г. Дановъ – София.
- Речник на българския език 2002: Речник на българския език, (Том 11- О), Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, София.
- Шанский, Иванов, Шанская 1975: Н.М. Шанский, В.В. Иванов, Т.В. Шанская Краткий этимологический словарь русского языка, Москва „Просвещение”.

Германските заемки во српскохрватскиот јазик во нововисокогерманскиот период

ABSTRACT: This contrastive research is concentrated first and foremost on the language contact in the latest and continued period of entering the German borrowings from the New High German into Serbo-Croatian i.e. the Serbo-Croatian recension and its continued separation and independence from the common Old Church Slavic language. According to the approach to the suitable literature of German and Serbo-Croatian recension, I have tried to separate the German borrowings of the New High German period in terms of how did they gradually entered the language recipient and I have showed as they are continuously attested in the Serbo-Croatian language, from about 14th century A.D., until the first half of the 20th century.

Keywords: German borrowings, lexis-semantics, Serbo-Croatian, New High German

I. Во српскохрватскиот јазик има прилив од голем број германски заемки – германизми, кои во различни временски етапи се таложени и напластувани, така најдолго и во голем број се задржале во него и во современиот период, споредено со останатите блиски јазици каде што ги нема во толкава мерка. Ова истражување е од областа на лексичката семантика и е дел од едно тековно пообемно компаративно-историско истражување за потеклото и состојбата на германизмите во српскохрватскиот и македонскиот јазик, за потребите на магистерски труд, а се концентрира, пред се, на јазичниот контакт во континуираниот период на нововисокогерманскиот, кога веќе е забележан значителен број на германските заемки во српскохрватскиот јазик од претходните периоди. Според пристапот на соодветната германска и српскохрватска литература од постар и понов период, околу 10 книги, извадоци и публикации од познати европски и балкански слависти од 19 век па наваму, се обидов да ги изделам германските заемки, како тие навлегувале во јазикот-примател во овој период. Пред се, ќе посочам дека нема да се повикувам на цитати во текстот, затоа што речиси сите дадени примери се ексцерпирани од Бернекер односно Шнеевајс, коишто во различни периоди, лично на терен го собирале, ревидирале и издале целиот користен материјал (види во библиографијата: Schneeweis, Edmund, (1960). *Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatien in kulturgeschichtlicher Sicht*; Berneker, Erich (1924). *Slavisches etymologisches Wörterbuch*), освен ако не е поинаку наведено, со цел да се избегне преоптоварувањето на текстот. Нововисокогерманскиот период несомнено се смета за најплодната фаза на прилив на германизми во српскохрватскиот јазик воопшто. Тука се забележани и потврдени стотици лексеми од голем број области и тогаш напредни дисциплини. Се работи за лексика од општествена важност и развој во тоа време, првенствено од занаетството, градежништвото, трговијата, земјоделството, угостителството, па следи лексиката од правото и управителството, и сточарството, лекарството, учителството, уметноста, секојдневието и останато. Скратениците што ќе ги употребам во овој текст се: срхр. – српскохрватски, хрв. – хрватски, срп. – српски, сргер. – средновисокогермански, стсл. – старословенски, цсл. – црковнословенски, унг. – унгарски, бавр.-авс. – баварско-австриско германски, м.ј. – македонски, нвгерм. – нововисокогермански, дијал. – дијалектно.

1. Германските заемки во српскохрватскиот јазик во нововисокогерманскиот период

1.1. Контактите помеѓу новогерманскиот и српскохрватскиот јазик од 16-17 век

Нововисокогерманскиот период односно варијанта на германскиот јазик, несомнено се смета за најплодната фаза на прилив на германизми во српскохрватскиот јазик и останатите соседни јазици воопшто. Новогерманскиот (герм. *Neuhochdeutsch*) го означува денешниот период на германскиот современ јазик. Според класичната поделба тој започнува од средината на 17 век. Во Средна и Северна Германија новогерманскиот јазик бил јазикот на литературата и печатените текстови од 1650 година. Така, во од 1750 год. во Јужна Германија, Швабија, Предна Австрија, Баварија и Швајцарија овој јазик ја наметнува својата употреба и станува официјален писмен јазик.

Во овој период од Бернекер и Шнеевајс (Berneker, Schneeweis) се забележани и потврдени повеќе од од стотина лексеми од повеќе области и дисциплини во развој во тоа време. Ова се должи, пред се, на се поблиските и позачестени контакти на гермнофоното со словенското население, како резултат на приклучувањето на Славонија и Хрватска од страна на Унгарија кон Хабсуршката империја, поради заштита на воената граница од османлиските напади во втората половина 16 век, која се простирала од Сењ (*Zenng*) на Јадранското море, па се по течението на реките Уна, Сава и Дунав. Со основањето на тврдината Карловац (Karlstadt) во 1579 година, именувана по австрискиот надвојвода Карл, доаѓа и првиот германски гарнизон во Хрватска, составен од германски и хрватски патроли. Карловац, на почетокот основан како тврдина на чело со командантот Јохан Фернберг (Johann Fernberg), долго време бил командуван главно од германски генерал, грофови и останати благородници. Консеквентно на тоа следувало и доселување на се поголем број германски семејства, најчесто еснафи кои отворале производствени погони. Во 1645 година тука имало над 300 германски семејства, главно занаетчи и трговци, меѓу кои најбројни биле браварите, пекарите и снајдери.

Многу аристократски германски семејства имале свои имоти во Карловац, со тоа се развивала и утврдувала и германската аристократија углед и култура. Според оваа општествена ситуација градот го добил и статусот „слободен кралски град (*königliche Freistadt*)“ во 1778 год., а за прв судија (термин и функција на градоначалик во тоа време) бил назначен Јохан фон Грутенфелд (Johann von Gruttenfeld). Била формирана и гарда на граѓани од 180 мажи. Одреден период во градот настапувала германска актерска група на германски јазик. Освен Карлштад, германско население во значителен број имало и во Загреб (*Agram*), Самобор, Вараждин (*Warasdin*), Копривница (*Kopreinitz*) и др., за што сведочат самите називи и бројни урбани културни споменици од различни периоди.

Дури и Прокламацијата на Наполеон објавена на Хрватска во 1809 година била напишана на германски јазик, а за време на француската окупација законите биле објавени на француски јазик со германски и хрватски превод. Во 1814 година делови на Хрватска северно од Сава се приклучуваат на Австрија, со што се воведува германскиот јазик како службен јазик и јазик на воената команда. Потоа се на Хрватска и се приспојуваат и области што и пришаѓале на некогашната римска провинција Илирик (денешна Далмација и Панонија).

Во својот раст, германската колонизација, по повелкувањето на Турците, се проширила по северните области на Сава и Дунав, во голем дел навлегувајќи територијата на Србија, па така германскиот културен карактер, кој овде бил главно рурален значително се зацврстил и распространил на повеќе региони. Трговијата помеѓу Србите и Германците на овие територии, била се почеста, па многу германски колонии настанле истовремено со проширувањето на српските села и места. Така, речиси сите населени места во овие области имале обемно бројни германски малцинства: Нови Сад (*Neusatz*) имал околу 6000 Германци, Панчево околу 10 000, Вршац (*Versatz*) 14 000, а Земун (*Semlin*) со Францтал (*Franztal*) пак имал над 10 000 Германци. Зачестената трговска размена, т.е. трговија во Војводина придонела до отворање на повеќе неделни градски пазари. Се поблиските односи на германското население со словенското на овие простори, придонело за се посилено влијание на германската култура и германскиот дух кај Хрватите и Србите и останатите блиски јужни словенски народи. Доказ за ова се огромниот број на германски заемки и фрази, кои најмногу се навлезени и потврдени во српскохрватскиот јазик токму во овој период на германскиот односно српскохрватскиот јазик (17, 18 и 19 век), На нив најмногу се концентрирав во ова истражување, и кои во поголем дел, се опишани и објаснети понатаму во овој текст.

Србите коишто живееле северно од Дунав, на Србите јужно од Дунав, кои се познати како големи поборци и чувари на српскиот јазик и литетратура, до ослободувањето од турскиот јарем, им пренеле многу германски заемки, коишто се сочувани во писмениот јазик до ден денес. Па со ширењето на границите на Србија се ширела и писменоста на српскиот јазик кон југ, со што значително се пренесувале и германизмите кон Македонија, Албанија, Бугарија. Така, во нашава современа денешница, се уште може да се забележат на менијата во ексклузивните ресторани и кафани во земјите на поранешна Југославија и Балканот многу германски специјалитети, како на пример шницла, кнедла, вајсбратна, супа, виршли, парадајз и сл., за кои што ќе стане збор подолу.

2. Занаетчиство и облека

Најголемо влијание на германската култура се одразува преку германската материјалната терминологија, и тоа на различни занаети. Бројот на ваквите заемки изнеува неколку стотици, најчесто алати, разни предмети од занаетчиството и земјоделството и производи. Во чевларскиот занает присутни се околу 70 стручни називи. Тоа е поврзано веројатно со поновиот градскиот т.е. средноевропскиот модел на чевел, наспроти домашниот, народен опинок. На сличен начин била и градската современ носија наспроти домашната, народна носија од рурален карактер. Од поголемите па и помалите градови и места навлегува германското тн. **“švabsko odelo“** (*Stadtstracht*), на село, што постепено ја истиснува селската носија, посебно машкиот стил на облекување кај народот. Терминологијата на занетчиите (ткајачите, машките и женските облекувања, алиштата итн.) содржи околу 110 германски заемки. Се работи за фини методи на изработка како што се плетење или хеклање (самиот израз е германизам навлезен токму во овој период), шиене, нагопување и влажнење, рабење итн. Понатаму се појавуваат нови начини на украсување и декорација: заоштрување, засукување, подрабување, појаси, заресување, ставање украсни ресички и останати новитети, преку кои навлегувала посебно германската женска носија. Германското здолниште со елече, што на јужно словенска страна ги надминало женската кошула со престилка и зубунот (**Zubun**, долг мантил без ракави, којшто пример во некои западни македонски дијалекти денес се сретнува како забан – дебел волнен елек или џемпер), сукња, мидер (повторно германизам од овој период), педваз за чело кај жените, долги ракави и сл. И кај машката облека исто така има повеќе промени, т.е. нови делови, како што се шалварите, трегерите, спенсери (тесно припиени палта), крагни и сл. Новини од германско потекло во машката и женската облека и изгледот односно нова мода кај Србите и Хрватите биле и чорапите, ластиците за чорапи и алишта, пантофлите, чизмите иглите за коса, шминката, очилата за сонце, ладалото и сл. Германците им ги пренеле на јужните Словени и поедноставните начини за перење т.е. чистење алишта, задржани и во општа употреба и денес: штиркањето (**štrikati stürken**), пеглањето (**peglati bügeln**), т.е. ролањето (**rolati rollen**, посебно во БиХ). Неколку видови на ткаенина биле исто така пренесени од Германците: **somot**, **kadife**, **pliš**, **tul**, **barhet** и др. Во областа на облеката и текстилот, северозападните јужнословенски територии биле под поголемо германско влијание отколку областите јужно од течението на Сава-Дунав, каде што германското влијание продрело дури по целосното ослободување од турското ропство.

3. Јадења и пијалоци

Од јужната посебно баварската германска кујна од овој период, во српскохрватскиот се попримаат и профинети начини на подготовка на јадења, специјалитети, за ова сведочат лексемите : **pohovati**, **dinstovati**, **restovati**, **tenfati**, **špikovati**, **filovati**, **faširati**, **glazirati**, **pacati** и др. Бројните германски називи за нив, како што претходно споменав, може да се препознаат и насекаде во угостителството и домаќинствата кај повеќето јужно словенски народи и ден денес: **šnicla**, **rozbratna**, **ajmakac** (*Eingemachtes*), **špinat**, **rinflajš**, **hrenovke**, **viršle**, **krenviršle** (кулинарски специјалитет од Баварија), **šunka**, **knedla**, **nokla**, **nudla**, **kajzeršmarn** (калк. *carske mrvice*), **štrudla**, **zemička**, **kifla**, **mili(p)brot**, **vekna**, **krofna**, **krafn** и др.

Старословенскиот назив за гостилина - *крчма* е заменет со турскиот **mehana**, **kafana**, на исток, ама на северозапад се вкорениле германските заемки **birtija**, **bircuz** од герм. *Wirsthaus*; а и срхр. **gostionica** изгледа потекнува од герм.

Gasthaus (гостилница). Срхр. **birtaš** потекнува од герм. **Wirt** (чорбација, стопан, гостилничар), додека од многу поново време се заемките во срхр. **kelner** i **špajztreger**.

4. Воена терминологија

Заедничкиот соживот помеѓу Германците и Србите и Хрватите, неприкинатата вековна соработка на повеќе рамништа, била пресудна и во одбраната на јужната граница од Турците, кои со векови ја одржувале нивната империја во живот. Сето словенско и германско население, способно за војување, под германската капа, било организирано во гарнизони и борбени батаљони, во кои што службен јазик и јазик на војската, бил се разбира германскиот. Поради оваа состојба во 16-17 век, српскохрватскиот јазик во својот дијакрониски развој се здобивал со низа германски воени поими: **flinta** (пушка *Flinte*), **štuc** (држач *Stutz*), **šaraf** (шраф), **štuk** (топ), а **šanac** (*Schanze* ров, шанец) и **logor** (герм. *Lager*) од 18 век. Веќе во 16 век во Дубровник (Ragusa) е забележан изразот **lanci** (pl. *Landsknechte*); срхр. **frajkorac** е од герм. *Freikorpsmitglied* (член на ослободувачки корпус) од 18 век. За многу називи во српскохрватскиот Германците, дијакрониски, биле првите посредувачи: срхр. **muškatir**, **granadi(e)r**, **artiljerist**, **dragoner**, **(h)ulaner** (18 век) итн. Од новогерманскиот потекнуваат и срхр. **felčer** '*Feldscher*' и **margetan** '*Marketender*' (18 век).

Срхр. **gemajner**, **frajt**, **kaplar/kapral** (18век), **firer**, **vohmeštar**, подоцна **vahtmajstor**, **felbebl-veljbaba**, **filebr**; хрв. **fendrik**, срхр. **oficir**, **lajtman/lajtnant**, **ob(e)rlajtnant**, **oberarc**, **ritmajster**, **major**, **oberstlajtnant**, **obrštar**, **general**, **maršal**, **fetmaršal** (*Feldmarschal*) се примени во текот 17 век.

Срхр. **vafenrok**, **šarpelj** (*Achselshärpe* појас за рамо), **aufšlozi** (*Aufschläge*, завратен дел на ракав), **tornister/ranac** (*Ranzen*) исто така се од германско потекло. Германското **orden** (*Orden*) не само што го сочувало истото значење, туку и фонетско-фонолошката карактеристика, како што е случај со многу други денес веќе одомашени германски заемки.

Во срхр. поими: **regrutirati**, **egzercirati**, **marširati**, **patrolirati**, **komandirati**, **manevrirati**, **meldovati** (во Лика), **raportirati**, **alarmirati**, **pajtovati**, **marodirati**, може јасно да се забележат голем број термини од француско и италијанско потекло, што упатува на улогата на германскиот јазик како јазик посредник. Потоа срхр. **šiljbok** (*Schildwache*), **lozinka** (*Lösung*), **berdokati** (*Wer-da-rufen*), **plan** (*Kriegsplan*), **front**, **štrapac**, **opšit** (*Abschied*), хрв. **frlap** (*Urlaub*) и др.

5. Трговија и сообраќај

Германизмите од терминологијата на трговијата и сообраќајот се најмногу навлезени во 18 век. Тука спаѓаат: срхр. **pakovati** (*packen*), **paklica** (*Packl*), **štajgna**, **plomba**, **švercer** (*Schmugler*), **švercovati**, **liferovati**, **liferant**, и нешто подоцна **pinkl** и **kufer/kuferoš** (овде се јавува како прекар за странец).

Со појавувањето на парабродот на Сава и Дунав, доаѓа и изразот **damšif** (*Damschiff*), денес познат по директниот превод пара(о)брод, од герм. потекнуваат и **jahta**, **vrak**, **šlep**, **dek** итн. Влечењето на бродовите во срхр. се нарекувало **fura**, кормиларот **furar** (*Fuhrmann*), а сплаварот **flosar** (*Flößer*). Тука се надоврзуваат и **loc** (*Lotse* кормилар) и **pegel** (летва со мерна скала, мерен инструмент за утврдување на водостојот), со истата семантика и ортографија во германскиот јазик.

Исто така, со градењето и отворањето на железницата Србите и Хрватите добиваат сосема нови поими кои и ден денес сеуште се многу популарни во секојдневието на граѓаните. Се работи за исклучиво стручни железнички термини: срп. **štreka** (*Strecke* железничка линија), **šina** (*Schine*), **šveleri** (*die Schwellen* прагови), **rampa**. Хрватите и денес железничката станица ја нарекуваат **kolodovog** (калкиран превод од *Bahnhof*), а дијал. хрв. **banjof** (Пригорје), а во Војводина, иако дијалектно, веројатно се уште се сретнува изразот **ajzliban**; **bremza** (*Bremse* сопирачка). Потоа постојат поими за делови за коли, машини, содржани кај денешните автомобили: **cilinder**, **saugas**, **fergazer** и др., од кои денес многу малку се сочувани, т.е. се заменети со соодветни домашни лексеми.

6. Монетарни системи

На почетокот на новото време, на формирањето на Кралството СХС, па на Кралството Југославија, се воведувале различни системи на парични единици (ковани пари, монети), видови на банкарство, од страна на соседните или економски развиените монархии во тоа време. Како на пример покрај унгарскиот систем на север, кој по спојувањето на Австија и Унгарија (1526) бил заменет со германскиот, а во Даламција, Панонија и соседните области се користеле венецијанскиот и дубровачкиот паричен систем, а на југозапад во Османлиската империја, пак турскиот. Ова мешање и вкртување на различните парични системи довело до голема разновидност на називи за валути. Под германско влијание се користеле: срхр. **groš** (16 век) од нововисокогерманскиот *Grosch*; srhrv. **talir** (забележан 1563 година), од герм. *Taler* (*Joachimstaler*), кован од 1519 година; покрај унгарскиот **forint** (*Florinus*) присутен бил и **rajnški gulden** (*rheinscher Gulden*), којшто содржел 100 срхр. **krajcari** (*Kreuzer*), потврдни во северните области околу 1585 година. Од 16 век во употреба била и 'хрватската **marka** (вид на монета). Во 18 и 19 век јужно словенските области, кои биле под австриската управа, владеел австрискиот паричен систем, од кој потекнуваат повеќе српскохрватски називи за парични единици: австрискиот **Zwanziger** (сребрена монета вредна дваесет *krajcери*), се јавувал како **cvancika**, **vancika**, а австрискиот **Sechser**, пак како **sekser**, **zekser**.

Во 1892 се вовела австриската **krona** (*österreichische Krone*), која на срхрв, станала **kruna**, а **Heller** преминал во срхр. **filer** (потврдено во 18 век), преку унгарскиот **filler**, позајмен од герм. **Vierer** (*viennensis quadrans*).

Ослободената Србија под власта на кнезот Милош (од 1815) немала своја парична валута, туку трговијата и паричната размена главно се вршела со турски пари, и со различни монети на европските држави, и тоа дури десетина различни златни монети, 28 типа на сребрени монети и околу пет бакарни пари. Во 1868 година Кнезот Михајло, во Виена за прв пат ја исковал првата бакарната монета со неговиот лик. Во 1873 се формира латинскиот монетарен сојуз, а српскиот динар бил подеднакво вреден на францускиот франк, **1 dinar = 100 para**.

Црна Гора, сепак останала под закрила на австрискиот паричен систем, првенствено со паричната единица *Gulden* (*forinta*), а потоа со воведувањето на австриската кралска валута и перперот (**peper = 100 para**). Во 1918 со прогласувањето на Кралството на Србите Хрватите и Словенците, и воедно со признавањето на Србија како држава, за прв пат се воведува и единствената валута во кралството - **dinar = 100 para**.

Изразот за книжна валута во српскиот народен јазик бил *šajń* (герм. Schein=банкнота), за по девалвацијата на паричните единици да премине во срп. **baknota** од герм. *Banknote*, скратено во општонародното **banka**, со особено значење на 'десет динари'.

7. Мерни системи

За мерките за површина познати се термините : срхр. **frtalj**, со значење на четвртина ар, од герм. дијал. *Viertel*, дојдено преку унг. **fertaly**. Од мерките за зафатнина (волумен) имаме: срхр. **holba** (*Halbe*), **satlijk** (*Seidl*), хрв. **maslić** (*Maßl*), **krigila** (*Kriegel*) итн. Од мерките за количина пак се познати: **par** (*Paar*), **tuce** (*Dutzend*), срп. **ris** (од *Ries papier* топ хартија), **tal** (*Tal*). Од мерките за тежина застапени се: срхр. **lot** (*Lot*) **centa** (*Zentner*) **tona** (*Tonne*) и др.

8. Право и управа

Меѓу најбројните средновековни поими во правно-административната терминологија, посебно во Хрватска се сретнуваат понови термини, т.е. од подцнежниот новогермански период: хрв. **prangar** доаѓа преку унг. *pelenger* (герм. *Pranger* столб на срамот), хрв. **prange** со значење на гарота (метална/жичена јамка за задавување), но и хрв. **pranjge** (прангии кои се ставалае исклучиво на нозете на затвореникот), па хрв. дијал. **štokahauz** (*Stockhaus* затвор), старото **hahar** (*Henker* целат, потврдено од 1657), било заменето со **henkar** (забележано во 18 век), хрв. **štrof**, **ferpot** (казна, забрана), и хрв. дијал. **štrandrit** (*Stadrecht* градско право).

Хрв. **fegar** се појавува како назив за управител, управник (17 век), за благајник **šacmešter** (*Schatzmeister*), **frajman** (селанец без имот и стока, 17 век).

Титулата **kaјzer** се однесувала исклучиво на кајзерот Вилхем Втори, а **ercherzog** на секој надвојвода, **purgrameštar** подоцна **birgermajster** значело градоначалник (*Bürgermeister*). Во Војводина **beamter** (службеник), а срхр. **rang** останало исто семантички и фонетски од герм. *Rang* (чин).

За време на владеењето на единствениот женски владетел и реформатор на Хабсбуршката Монархија - царицата Марија Терезија во службата е воведен катастарот, оттука е катастарската книга, позната како **grunтовnica** (*Grundbuch*) или **grundup**. Од нвгерм. *Bund* (сојуз), потекува поимот срхр. **bunt** (**punt** во Лика, значи буна, востание). Како германски заемки се јавуваат и функции на правни службеници и чиновници: **oficijant**, **kancelist**, **kasir**, **asistent**. Дијалектно геодетот се нарекувал **kilometar**, според тогашниот назив со тоа значење (*Geometer* геометар).

За првпат во 18 век се воведува пасошот како единствена патна исправа на тие простори, па оттука е и срхр. **pasoš** (*Pass, Reisepass*).

9. Градежништво и домаќинство

Куќите, воените згради, домашните, помошните објекти и останатите установи и други објекти, долж по границата, биле главно градени од војската и локалното население. Тоа биле конструкции со ниска градба, со тремови, со горен триаголен дел, калкан на куќата, со двостран покрив, со долги ходници и додатни балкони на најдоглата страна на куќата, кои вообичаено излегувале на сокакот, улицата. Оттука доаѓа и срхр. **ganak** (*Gang* ходник, потврдено во 17 век). И ден денес, може јасно да се види германската архитектура од тоа време, северно од течението на реките Сава и Дунав, каде што е разграничена на југ од српскохрватскиот балкански тип на градби, значи правоаголно - четириаголно сиданите куќи, со балкон или веранда, на предната или задната страна, камин и или печка за огниште во еден агол и сл.

Од градежната терминологија биле прифатени заемки кои се пренеле, од кои голем дел и ден денес се во широка употреба, посебно кај земјите на поранешна Југославија во насока на јужниот дел на Балканот: срхр. **cigla**, кајкавски и **cigajl** (18 век), срхр. **malter** (*Malter Moertel*); хрв. **škop** и подоцна **šop** (од бавр.-авс. *Shab* сноп), хрв. **planka** (*Planke* штица), срхр. **letva** (*Latte*, потврдено во 18 век); **pant** (*Band* лента на двостран покрив). Во подоцнежниот нвгерм. период се забележани називи за делови на врати и прозори: **gesims**, **gelender**, **erker**, **tirištok**, **driker**, **rajber**. Веројатно најмногу користената заемка во домаќинствата, а и денес се уште во широка употреба, како многу битен простор за складирање посебно храна и култури во домаќинствата е шпајзот срхр. **špajz(a)**, **šupa**, **šajer** (*Scheuer*).

Под брзото влијание на германскиот посебно баварско-австрискиот тип на домаќинство кај јужно словенските народи, за многу кратко време се поприма богата лексика од таков тип, која во голем дел и денес е широко позната: хрв. **kahla/keljak** (*Kachel* сидана печка), срхр. **šporet Sparherd**, **banak** (*Ofenban*), **rerma** (*Ofenrorh*), **ringla** (*Ofenring*) **randlika** (*Reindel*).

Развитокот и напредокот на германската култура во се поголем опсег, се гледа во следниве лексеми: **kredenec, štender, pult, klajderštok, hoklica** (бав.-авт. *Hockerl* столче), **vaškastan, ajskastan, nohkasla, nokšir, rašpetl Reisebett, ligeštul, šaukeštul, ram(ka), perzer, foranga/firanga** (*Vorhang* завеса), **vandl** (*Wanne* корито, када), сев.хрв. **lajt** (авт. герм. *Lait* буре, бочва), **ganteri** (грета под бурето), **piksla** (*Büchse* конзерва, тегла) **doza, vazna, beštek, portfiš** (*Bartwisch* метла), **štrik, štranga, modlica** инт.

Со усовршување на техниката и направите за потпалување и осветлување, нормално се појавуваат и нови термини, кои постепено ги засенувале старите: срхр. **lampa, laterna** (*Laterne* улична светилка), **cilinder, šnajcar** (*Lichtputzschere* запалка), **cindalica, luster, šalter, štekontakt** инт.

Во малку подруг контекст, но сепак интересно е да се наведат и поимите: срхр. **veker** (*Weckuhr, Wecker* будилник) и **muštikla** (*Mundstück* чибук) и др.

Терминолигијата за домаќинство и ден денес е можеби една од најфреквентните „позајмени“ во секојдневието на српскиот, хрватскиот, македонскиот и останатите јужни словенски јазици, кои биле под непосредно влијание.

10. Земјоделство и сточарство

Областа околу границата, претежно била од рурален карактер, т.е. од села со селско население. Според ова, за прв пат се вдомиле термините раог, (од Bauer селанец), а областа која ја населувале раогџа. Северно од течението на Дунав и Сава, целиот имот на селанецот се нарекувал *grunt* (од 17 век). Од 18 век познат е пак називот **majer/marov** (*Meierhot* имот со фарма); срхр. **želer, žiljer** (*Siedler* доселеник). Најчестата градинрска култура и незаменлив дел од исхранана на секое домаќинство одамна бил компирот – **krumpir** (дијал. *Grundbirne*).

Машината за прочистување на житарици се нарекува хрв.дијал. *pajtl* (*Beutelmühle*), оттука глаголот **pajtlati** (чистење), **traglje** (герм.дијал. *tragl* позајмува), а **foršpan** доаѓа од **Vorspann** (овде одвод, канал).

Од градинарството се најпознати термините: срхр. **pelcovati** (авт.-бав. **pelzen** калеми) и како украсно растение *rišpan* (*Buchsbaum* зеленика). Влијанието на нововисокогерманскиот на словенската терминологија на подрачјето на виновата лоза се забележува токму во преземањето на самите називи на сорти вино: *bermet* од 18 век (**Wermut** вермут и во м.ј.), срхр. **šiler, rizling**, хрв. **moslavec** (*Moselwein*), **auspurg, gutedl**; потоа технолошките поими **šelizirati и vizir** (*Vizierstab*).

Од подоцнежен периодот потекнуваат називите за раси на коњи и говеда: **lipicaner, fuksa švajcer** (раса на говедо по потекло од Швајцарија); како и поимите од доменот на одгледувањето: хрв. **štriglati** (*striegeln* тимари) и **štraja** (*Streu* слама).

Од расите на живина како германски заемки во хрватскиот ги има се уште: **rinkač** (*Ringeltaube* голуб), **perlinčica** (*Perlhuhn* фазан), а во Србија **roler** (канаринец од областа Харц) инт.

Од расите на кучиња ги има добро познатите и омилените, како и ширум светот: **bernardinac, pudla, špic, pinč/pinčika, dakl, šnaucer, rotweiller, bokser, hund** инт.

11. Образование

Од терминологијата на образованието, токму најраспространетите поими посебно во високото образование, се германски заемки навлезени од посовремениот период на германскиот јазик: срп. **univerz(s)itet**, додека во Хрватска нормирана е соодветната калка **sveučilište**, па **fakultet, rektor, dekan, docent, asistent, student, suplent, maturant, ferije, lektire, pauza, diktirati, citirati, kopirati, drukati** и др. Од училишниот прибор се познати: **plajbas**, преку унг. *plajbasz* од герм. *Bleiweiss* молив, од 18 век), **lenjir, blok, rajsbret, rajsnegel rajsfeder** инт.

11. Лекарство

Од медицината во нвгерм. период најпрво и најмногу навлегле називите за болестите: хрв. **čankir**, а срхр. **triper** (*Schanker*), **bojinje** (Роскен сипаници), **grinta** (*Grind* краста, 17 век), **ficiger** (вид на осип), **fras/vras** (гној), **bront/pront** (*Brand* силен сврбеж или осип), **muntvolj** (*Mundfaule* афти, оток во устата), **platfus** (*Plattfuß* дустабанлија). Потоа **pelcovati** (овде вакцинира), **fušer, špitalj**, инт.

Од лекарствата се забележани: **flaštar** (*Pflaster*, од 18 век, **šmir** (намачкува), хрв.дијал. **štop** (*Taub* глув), **vata, šatboser, kimlovo ulje** (*Kümmelöl*), **šatboser** (*Scheidewasser*, 18 век), **granagl** (*Krähenauglein*), **štula** или **štelcne** (*Stolle* вештачка нога).

Во современиот период на германскиот јазик се јавува повеќе како посредник, во срхр., имено се јавуваат заемки од романско-грчко потекло: **rendgen, kajzeršnit, па следат dijagnoza, internista, oshiatер, hirurg, recept, oprerisati, apces, rekonvalescent, sanitet, flaster, hanzaplast, dijabetičar** инт.

Од приложеново може да се увиди дека германската лексика е длабоко вкоренета и опстојува во денешниот српскиот и хрватскиот јазик, и тоа на едно неиспрекинато синхронско-дијахронско рамниште во континуумот лексика-семантика.

Библиографија:

- Berneker, Erich. (1924). *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, 2nd ed., vols. 1–2. Heidelberg.
- Holzer, Georg. (1990). *Germanische Lehnwörter im Urslavischen: Methodologisches zu ihrer Identifizierung. Croatica, Slavica, Indoeuropea*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Series: Wiener Slawistisches Jahrbuch, Ergänzungsband; VIII. 59–67.
- Мартынов, Виктор Владимирович. (1963). *Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры: К проблеме прародины славян (Slavjano-germanskoe leksičeskoe vzaimodejstvie drevnejšej pory: k probleme prarodiny slavjan)*. Minsk: Izdat. AN BSSR.
- Milklosich, Franc. (1860). *Die Bildung der slavischen Personennamen*. Wien.
- Milklosich, Franc. (1886). *Etymologisches Wörterbuch der slawischen Sprachen*, Wien
- Milklosich, Franc. (1867). *Die Fremdwörter in den Slavischen Sprachen. Denkschriften der Akademie der Wissenschaften, phil. hist. Classe, Bd. XV*. Wien
- Stender-Petersen, Adolf. (1927). *Slavisch-germanische Lehnwortkunde : eine Studie über die ältesten germanischen Lehnwörter im slavischen in Sprach und Kulturgeschichtlicher Beleuchtung*. Göteborg: Elanders boktryckeri aktiebolag.
- Schneeweis, Edmund. (1960). *Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatien in kulturgeschichtlicher Sicht*, Berlin: de Gruyter, 1960.
- Trivunac, Miloš. (1937). *Nemački uticaj na naš jezik*. Beograd: Zs. Strani pregled.
- Schütz, Joseph. (1957). *Germano-Serbica. Die Welt der Slaven*, II, 43ff.

Anna Sirotová

anna.sirotova726@gmail.com

Mgr. Rastislav Molda

moldarastislav@gmail.com

Catholic University in Ruzomberok, Faculty of Arts and Letters
Slovakia

Archetypálne, konfesiónálne a národné motívy sklenených vitráží Ľudovíta Fullu

ABSTRACT: In this paper we present the work of one of the most important Slovak artists, Ľudovít Fulla. Because the artist's work is really large, we will focus only on its part concrete in window-pane. The analyzed window-pane windows are located in the parish church of St. Andrew in Ružomberok. Ľudovít Fulla designed them and let them created in 1964 – 1975. Motifs of the window-pane are associated with religious themes and Slovak cultural tradition. Fulla illustrated here the Christological biblical themes (annunciation, birth, crucifixion, adoration of the crucified Christ) and the motifs of apostolic mission of St. Cyril and St. Metod. The window-pane were created to celebrate the 1 100th anniversary of the arrival of the Thessalonian brothers in Great Moravia (863).

Keywords: Stained Glass, Ľudovít Fulla, Christological and national themes, Cyril-Methodian traditions

Dejiny umenia si Ľudovíta Fullu pamätajú hlavne ako maliara, grafika, ilustrátora, scénografa, ale aj ako výtvarného pedagóga. Majster Fulla, ako ho zvykneme označovať, sa narodil v Ružomberku 27. februára 1902 a zomrel v Bratislave 21. apríla 1980. Osobnosť Ľudovíta Fullu, ale hlavne jeho tvorba bola ovplyvnená viacerými odlišnými, dokonca môžeme povedať, až protichodnými ideami. Na jednej strane Fulla vyrastal na pomedzí malomesta v konzervatívnej katolíckej rodine, na druhej strane umelecky dozrieval v liberálnom metropolitnom prostredí veľkomesta, Prahy. Tieto dva rozdielne svety sa vo Fullovom myslení prepájali a kontrastovali, vytvárali diferencované orientácie. Od malička vstúpané katolícke myslenie a s ním spojený konzervatívizmus kontrastoval s novo vznikajúcim avantgardným umením, snahou o umelecký individualizmus, ako aj so silným maliarovým sociálnym cítením (Bajcurová 2002:6)

Charakteristické vizuálne vlastnosti tvorby Ľudovíta Fullu sa vyprofilovali na prelome 20.-tych a 30.-tych rokov minulého storočia. V jeho tvorbe badať prítomnosť viacerých smerov. Avantgardné výtvarné prejavy, ktoré sa v Európe rozšírili a zmiešali s ľudovým umením (v niektorých prípadoch môžeme hovoriť o tzv. primitívnom umení), stredovekým maliarstvom, a dokonca aj s detskou kresbou. Príznačnou pre Fullove práce je racionalita, Fulla nebol umelcom náhody, spontánnej reakcie, práve naopak, bol to rozvážny tvorca, ktorý si každý krok dôsledne premyslel. Hovorí o tom mnohé zachované skice, menšie štúdie, ktoré poslúžili ako predloha k iným dielam (Bajcurová 2002:8-9). Aj pri tvorbe vitráží sa autor intenzívne opieral o výtvarné predlohy zo svojich olejomalieb (sv. *Cyril a sv. Metod, Zvestovanie, Ukrižovanie, Otčenáš*). Archetypálne, konfesiónálne a národné motívy tak nenachádzame len v predstavovaných a analyzovaných vitrážach. Tieto podnety sprevádzali Fullovu tvorbu počas celého života.

Vitrážové okná Ľudovíta Fullu v kostole sv. Ondreja v Ružomberku

Ľudovít Fulla vytvoril súbor siedmich vitráží, ktorý je vsadený do troch románskych okien v južnej časti kostola sv. Ondreja v Ružomberku. Autor ich rozdelil do troch samostatných okien združeného tvaru. Vitráže zachytávajú prevažne figurálne námety naratívneho charakteru (Conová 2006:56). Dve románske okná predstavujú súbor troch figuratívnych scén – triptychov, tretie vitrážové okno zobrazuje samostatnú scénu (Bajcurová 2002:14). Jeden triptych je venovaný pamiatke Apoštolom Slovanov, sv. Cyrilovi a sv. Metodovi; druhý triptych znázorňuje novozákonné biblické pasáže Zvestovania, Narodenia Krista a pašiový motív Ukrižovania. Tretia vitráž znázorňuje motív poklony sv. krížu.

Analyzované vitráže sa stali „vzkriesením“ byzantského umenia ikony (Fischerová 1998:77). Autor tu využíval primárne farby ikonografie (žltú, červenú, modrú, zelenú a fialovú) ako spôsob sakrálneho vyjadrenia. Zároveň však nedodržiava základné pravidlá ikonografie vo vitrážach. Tento znak si môžeme všimnúť napríklad v znázornení Narodenia, v ktorom sú Matka Božia a sv. Jozef zahalení do odevu expresívnej červenej farby.

Charakter mozaiky spočíva v rozložení obrazu na jednotlivé, drobné sklenené geometrické tvary v podobe štvorcov, trojuholníkov a obdĺžnikov, ktorými Ľudovít Fulla vyjadril impulz nového umeleckého štýlu (Bajcurová 2002:235). Detaily jednotlivých vitráží sú ťažko identifikovateľné, pretože vzbudzujú dojem zobrazenia reality z viacerých uhlov pohľadu.

Do vitráží vnáša autor črtu ľudovosti, ktorá sa odzrkadlila najmä vo vitrážach Zvestovania a Adorácie krucifixu, v ktorom sú postavy znázornené v typických ľudových odevoch. Ľudové umenie je odrazom čistoty a originality národa. Umelec stavia ľudovosť ako signál opätovného návratu k národným tradíciám, ktoré odkrývajú identitu slovenských koreňov.

Triptych Apoštolov Slovanov

Veľkomoravský triptych obsahuje tri vitrážové obrazy, ktoré sú radené vertikálne: v hornej časti sa nachádza Sv. písmo, v strede sú vierozvestovia zobrazení s pápežom, v spodnom obraze sú samotné postavy sv. Cyrila a sv. Metoda. Vertikálny rozmer je zároveň dominantný v každom jednotlivom obraze. Ľudovít Fulla vytvoril návrh vitrážového celku v roku 1970, ktorým oslávil 1100. výročie príchodu solúnskych bratov na Veľkú Moravu.

Ľudovít Fulla umiestnil Sv. Písmo v samostatnej vitráži v hornej časti okna. Bibliu znázornil ako otvorenú knihu zobrazujúcu grécke písmená Alfa a Omega (Počiatok a Koniec). Grécke iniciály označujú Ježiša Krista. Otvorené listy knihy

kníh sú zachytené z rôznych geometrických uhlov, čím Fulla dosahuje efekt trojrozmerného priestorového zobrazenia. Sklo v žiarivej svetlej farbe je postupne lomené, ktoré umelec použil na stvárnenie Sv. Písma a vzbudzuje dojem obrúseného drahokamu. Kategorizuje svetlo dávajúc uzrieť pravdu pre tých, ktorí hľadajú studňu života. „*Bo slepi, oni uvidia, a hluchí ajhľa Slovo písma počujú*“ (Proglas). Sv. písmo prelína kňazská štóla, symbol kňazského povolania. Kniha je položená na svetlom obruse a rámcovaná ornamentmi, v ktorých dominujú ruže. Fakt, že Ježiš Kristus je symbolicky vyjadrený pomocou dvoch písmen gréckej abecedy, upozorňuje aj na hodnotu hlaholiky, ktorou solúnski bratia zapísali Bibliu v staroslovienečine. Byzantská misia bola prierezom adaptácie nového hlaholského písma pre Slovanov. Sv. Cyril hovorí v Proglase o dôležitosti písmen, pretože „*žiadna duša bez písmen vedomia nemá o tom Božom zákone, zákone knižnom, zákone duchovnom, zákone cezeň sa Boží raj zjavuje*“ (Proglas).

Druhá vitrážová podoba reprezentuje privítanie sv. Cyrila a sv. Metoda pápežom Hadrianom II. v roku 868. Cieľom cesty solúnskych bratov do Ríma bola snaha dosiahnuť schválenie liturgie v jazyku Slovienov. Staroslovienska liturgia mala svojich odporcov medzi nemeckým duchovenstvom na Veľkej Morave, v Benátkach i v samotnom Ríme. Pápež odsúdil blud trojjazyčníkov, ktorí vyznávali, že sväté knihy môžu byť zapísané iba v písme Židov, Grékov a Rimanov. Slávnostne potvrdil slovanskú bohoslužbu, požeňal liturgické knihy v staroslovienečine a položil ich na oltár (Lacko 1990:122-123). Ludovít Fulla znázornil Hadriana II. s tradičnými insígniami pápežstva: sediaceho na pápežskom stolci, s tiarou – pápežskou čiapkou, s páliom v podobe piatich purpurových krížov a v omofóre – vo vystupňovanom červeno – purpurovom rúchu, ktoré znázorňuje pápeža ako zástupcu Ježiša na zemi. Pápež svojimi rozpätými rukami prijíma a požeňáva vierozvestcov, ktorí sa nachádzajú v pozícii hlbokého úklonu pred Petrovým pápežským stolcom. Výrazné gesto otvorenosti pápeža je vyjadrením symbolického spojenia východnej (gréckej) a západnej (rímskej) tradície v katolíckej cirkvi. Postoj pokory solúnskych bratov je gestom rešpektu a akceptácie pápeža ako náboženskej autority, ktorá mala rozhodnúť o smerovaní veľkomoravskej misie. Na odevoch cirkevných otcov sa nachádzajú symboly slovanských bohoslužobných kníh, ktoré predložili pápežovi na schválenie. Nad pápežom visia baldachýny, ktoré sú pokryté ružami. Bočné časti vitrážového obrazu obopínajú rímske stĺpy. Vitráž ako celok budí dojem súmernosti a vertikality.

Tretia, dolná časť vitrážového okna zobrazuje postavy apoštolov Slovanov sv. Cyrila a sv. Metoda. Bratia stoja vedľa seba, medzi nimi, v strede okna sa nachádza veľký jeruzalemský kríž. Sv. Cyril drží v ruke jeruzalemský kríž, sv. Metod sa ho len dotýka. Tým akoby sv. Cyril odovzdával svojmu bratovi do opatery misiu, tak ako to urobil aj pred svojou smrťou: „*Hľa, brat, dvoma spoločníkmi sme boli, jedinú brázdú tahajúcimi, a ja na hrude padám, svoj deň skončivší, ale ty Horu ľúbiš veľmi; neopúšťaj pre Horu učenie svoje, lebo čím môžeš skorej spasený byť?*“ (Minárik 1997:43). Kríž posilňuje vertikálny rozmer, postoj svätcov je monumentálny. Fulla odlišil svätcov pomocou atribútu, ktorý ich charakterizuje: Metodovi prislúcha biskupská čiapka – mitra, Konštantín – Cyril má na svojom odevu symboly čistoty, chudoby a poslušnosti. Spomínané symboly zobrazujú sv. Konštantína ako člena rehole, v ktorej prijal rehoľné meno Cyril. Nad svätcami sa rozprestierajú baldachýny – ozdobné striešky nad ktorými sú pripojení štyria anjeli. Fakt, že bratia sa nachádzajú pod baldachýnom, znamená, že Cirkev ich už uznala za svätých a sú ozdobou oltára. Bočné steny vitráže sú doplnené vežami ukazujúce smer kresťanskej viery. Zelený podklad je reflektorom nádeje a očakávania. Pod nohami svätcov sú znázornené kostoly – symboly cirkvi, v ktorých solúnski bratia na Veľkej Morave zhromažďovali: „*A preto čujte, čujte toto Slovieni: dar tento drahý nám Boh z lásky daroval. Prichádza Kristus zhromažďovať všetky národy, pretože sviati svetlom celému svetlu*“ (Proglas).

Triptych Zvestovania, Narodenia a Ukrižovania Krista

Kompozícia troch vitráží predstavuje biblický celok, pričom vo vrchnej časti formátu je symbolika Zvestovania ako posolstvo nového života, v strede vitrážového okna sa odráža Narodenie Krista a element svätej rodiny a dolná časť je zakončená epochou Ukrižovania. Konceptia vitráží vyniká sýtosťou, výbojnosťou, ohnivosťou farieb a mäkkosťou línie pre potrebu vystupňovania obrazu.

Prvá ikonografia zachytáva obraz Madony s archanjelom Gabrielom, ktorá je poetickou oslavou zvestovania príchodu Mesiáša a oslavou matky, ktorá prijala s oddanosťou svoj životný údel. Ludovít Fulla zobrazil kľachiacu Pannu Máriu na kľakadle v procese modlitby a určitého duchovného meditovania nad knihou, ktorá je položená na pulte (Rusina 2000:40). Otvorená kniha znázorňuje text proroka Izaiáša, ktorý hlásal posolstvo príchodu Spasiteľa. „*Pretože pán Vám dá znamenie: Panna počne a porodí syna a dá mu meno Emanuel*“ (Búda 1942:41). Uvedené zobrazovanie zvestovania bolo zaužívané najmä v talianskej a zaalpskej časti Európy. Väčšinou nebeskú matku špecifikovali v momente rozjímania nad prečítaným textom, alebo v procese uchopenia knihy (Rusina 2000:40). Panna Mária je znázornená so sklonenou hlavou a s rukami vyjadrujúcimi pokoru v prijatí nebeského posolstva. Ludovít Fulla zahalil Bohorodičku do šiat a modrého pláštá. Modrá farba je mariánskym znamením a znázorňuje hlboký význam ľudskosti za účelom zjednocovania nebeského a pozemského sveta. Madona evokovala vo Fullových očiach symbol materstva – matky národa, ktorá je momentom privíjania a silou povzbudení utláčaného ľudu. Archanjel Gabriel je uvedený v liturgickom odevu a vznáša sa nad nebeskou matkou. Polohou rúk žehná Pannu Máriu. Modré krídla archanjela Gabriela ho charakterizujú ako zvestovateľa zbožnosti. V kruhovom výbežku Ludovít Fulla naznačil zostúpenie holubice ako znak pôsobnosti Ducha Svätého, z ktorého Panna Mária počala. Za Bohorodičku autor vložil visiaci boží chrám, ktorý sa stotožňuje s Pannou Máriou ako Matkou Cirkvi. V dolnej časti je vyjadrený mariánsky kult nepoškrvnosti v podobe sklenenej vázy s ľaliou. Pravá časť vitráže vykresľuje ružu ako symbol čistoty nebeskej matky (Rusina 2000:40). Atmosféra pozadia je nádychom výraznej červenej farby božstva.

Druhá dejová podoba zachytáva Narodenie Krista ako motív zrodenia. Ludovít Fulla znázornil ležiaceho Ježiša v prístavku so strechou, ktorý sa používal v európskom umení. V Európe sa ceremónia narodenia vyjadrovala v podobe maštali, či chlieva. V Byzancii sa biblický príbeh vykresľoval v jaskyni (Rusina 2000:46). Autor zahalil Pannu Máriu do šatky, červeného kabátca a kľachiaceho Jozefa do košeľe a plátenných nohavíc, na ktorých prevládajú dynamické farby. Stvárnenie Panny Márie a Jozefa

je vo vyobrazení jednoduchého, prostého ľudu. Má svoje korene v 15. storočí. Je určitým oživením ľudovej tradície. Pohľad matky a Jozefa spočíva na dieťati. Súčasne má dieťa upriamený pohľad, rozpäté ruky a je zahalené do bielej plachty znázorňujúcej slobodu a nevinnosť. Dieťa už nie je vykreslené na zemi, ale leží v jasličkách. Táto podoba sa začala používať po roku 1440 (Rusina 2000:46-47). Uvedený aspekt zobrazenia Krista nadobudol vplyvom ľudovosti svetskejší ráz. Príznačným prvkom danej ikony je zväzok rozvetvených lúčov svetla, ktoré vychádzajú z hviezdy a predstavujú zásah Ducha Svätého. Okolie betlehema je doplnené jednoduchými ikonickými prvkami, a to zoomorfnými motívmi v symbole ovečiek, osla a vola zohrievajúc svojim dychom dieťa. Nad Betlehemom poletujú dvaja anjeli, ktorí oznamovali radostnú novinu príchodu Krista. Na zelenej pevnine je položený batôžtek so slučkou. Ukazuje cestu putovania Jozefa a Márie, ktorú museli absolvovať počas hľadania úkrytu. Vitráž je zdôraznením vážnosti svätej rodiny ako moment svornosti, jednoty a súdržnosti.

Vrcholom realizácie bolo znázornenie ukrižovaného Krista. Ľudovít Fulla znázornil výjav v podobe trojosového celku, v ktorom sa kríž nachádza v strede, na pravej strane stojí pod krížom Panna Mária a na opačnej strane stojí apoštol Ján. Spomínaná predstava vychádza zo stredoveku a používala sa v sochárskom umení. Kristus je znázornený na kríži vo vertikálnej polohe smerom k zemi, s hlavou klesajúcou k ramenu a s privretými očami, vyjadrujúc smrť. Dané zobrazenie je zakotvené v 8. – 9. storočí, kde sa Kristus nereprezentuje ako víťaz nad smrťou, ale ako trpiaci za hriechy ľudstva. Telo Krista je zahalené ľanovým rúškom sivej farby označujúcej atmosféru pomínelnosti – smrti (Rusina 2000:204-205). Kristus je priblížený zlatou farbou, ktorá je znakom večnosti. Cez hlavu Krista sa prelína svätožiara, na ktorej je položená trňová koruna. Kristus je na kríži pribitý tromi klincami, pričom ruky Krista sú rovnako ako jeho prekrížené nohy pribité jedným klincom. Presadzujúca scenéria má svoje korene v 13. storočí, v dôsledku objavenia turínskeho plátna s odtlačkami, na ktorých boli stopy po prekrížených nohách (Rusina 2000:204-205). Veľmi príznačná je symbolika dreva kríža. Drevom kríža Boh opäť zjavuje lásku k ľudskému rodu. Kristus na kríži je zobrazený s rozpätými rukami, ktorými priťahuje a volá k sebe všetky národy žijúce na zemi. Zaujímavou biblickou ideou je splynutie slnka a mesiaca nad krížom Krista, symbolizujúce večnosť.

Adorácia krucifixu

Túto vitráž podľa autorovho návrhu vytvorili až v roku 1975. Kríž je znázornený čiernou farbou, ktorá vyvoláva pocit smrti, strachu a zúfalstva. Kríž sa nachádza na podstavci. Nad krížom sa rozprestiera zakrivená strieška evokujúca ľudovosť dreveničiek slovenského vidieka. Kristus na kríži je zobrazený v zlatej podobe symbolizujúceho Boha. Ľudovít Fulla navrhol po oboch stranách dve kľachiace, nariekajúce ženy s batôžkami, ktorými vyjadril pracovitosť a skromnosť slovenských žien. Po bočných stranách vitráže sa lemujú zástavy zobrazujúce krížovú cestu, ktorou musel Kristus prejsť. Nad krížom Krista vychádza výrazný element slnka a mesiaca.

Naším záujmom bolo predstaviť nenahraditeľné stopy umeleckého života Ľudovíta Fullu, ktoré sa odzrkadlili v znamenitých sakrálnych vitrážach navrhnutých a vyhotovených pre kostol sv. Ondreja v Ružomberku. Náboženské, národné a archetypálne motívy zobrazené na interpretovaných vitrážach sú príznačné pre celú autorovu tvorbu. Ľudovítovi Fullovi sa podarilo spojiť prostredníctvom vitráži výtvarnú modernu s tradičnou umeleckou technikou zasklievania okien. Predstavené vitráže s kristologickým a cyrilo-metodským motívom sú jedinečnou symbiózou spojenia ľudovej tradície a avantgardného umenia v originálnom prejave tohto slovenského umelca.

Zoznam použitej literatúry

- Cónová Ilona – Gajdošová Ingrid – Lacková Desana (2006), *Vitráže na Slovensku*. Bratislava, Slovart.
 Bajcúrová Katarína (2009), *Fulla 2002*. Bratislava, Slovart.
 Rusina Ivan – Zervan Marián (2000), *Pribehy Nového zákona: Ikonografia*. Bratislava, Slovenská národná galéria.
 Búda Jozef (1942), *Evanjelium Starého Zákona*. Trnava, Spolok sv. Vojtecha.
 Minárik Jozef (1997), *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva I*. Bratislava, Slovenský Tatran.
 Fischerová Anna (1998), *Aktualizácia starých umeleckých foriem*: Bratislava, ACTA CURTUROLOGICA.
 Lacko Michal (1992), *Svätý Cyril a Metod*. Rím, Slovenský ústav sv. Cyrila a Metoda v Ríme.
 Filozof Konštantín (1998), *Proglas*. Bratislava, Perfekt. Dostupné na www.zlatýfond.sme.sk

Kultúrohistorický odkaz Milana Rastislava Štefánika v Sarvaši

ABSTRACT: Milan Rastislav Štefánik (1880-1919) was a Slovak politician, thanks to his excellent diplomatic contacts gained the support of the creation of Czechoslovakia. Communist power tried to ignore his character but Štefánik has become a legend not only in Slovakia but also in Hungary. He spent three years in a little Hungarian town, Szarvas as a secondary-school boy. Štefánik's schoolmate, Endre Gyökössi wrote a novel about Štefánik's years in Szarvas and Gyökössi demonizes his character. I would like to present real historical facts about Štefánik's secondary school years and his cultural and historical heritage in Szarvas which still has Slovak ethnic population.

Keywords: Slovak history in the XX. century, Slovak and Hungarian national myths, Milan Rastislav Štefánik in Hungarian literature, Milan Rastislav Štefánik in Szarvas

Na začiatku svojej prednášky o kultúrohistorickom odkaze Milana Rastislava Štefánika v Sarvaši by som chcel spomenúť jednu charakteristickú, stredoeurópsku, teda aj slovenskú problematiku, ktorá je ťažiskom mojej prednášky. Slovenský literárny vedec, Rudolf Chmel vo svojej knihe *Sentimentálny (Stredo) Európan* píše, že „je jednoduchšie veriť v mýty ako o nich pochybovať. Veď vďaka mýtom máme jednoduchší život. Je nutné sa s nimi oboznámiť, spoznať ich povahu. Nezamieňajme ich so skutočnosťou. Presnejšie: ak je to možné, nevydávajme ich za najskutočnejšiu realitu. To je našou najťažšou úlohou.“ (Chmel 2008: 143)

Milan Rastislav Štefánik (1880-1919) bol slovenský astronóm, politik, generál francúzskej armády. V rokoch 1914-1918 organizoval česko-slovenské légie v Srbsku, Rumunsku, Rusku, Taliansku a v roku 1918 protisovietskú intervenciu na Sibíri. Taktiež bol členom Národnej rady v Paríži a prvým česko-slovenským ministrom vojny. Zahynul pri leteckej katastrofe, pri návrate na Slovensko.

V centre pozornosti mojej prednášky je román Endre Gyökössiho *Mihály és Milán (Mihály a Milan)* z roku 1927. Jeho autor sa zaoberá gymnaziálnymi rokmi Milana Rastislava Štefánika v malom juhovýchodnom maďarskom meste, Sarvaši, kde žije slovenská menšina. Gyökössi jeho postavu démonizuje.

Štefánik bol štyri roky žiakom Hlavného gymnázia Evanjelickej cirkvi augsburského vyznania v Sarvaši. Bol talentovaným žiakom, veď je všeobecne známe, že po maturite ho hneď prijali na Technickú vysokú školu v Prahe, odkiaľ v roku 1900 prešiel na Karlovu univerzitu, kde študoval astronómiu, fyziku, optiku a filozofiu. Endre Gyökössi pravdepodobne Štefánika osobne poznal, lebo v tom istom období bol aj on sarvašským gymnazistom.

Gymnaziálne matriky nás informujú, že Gyökössi pochádzal z kalvínskej rodiny zo Szeghalmu. Po maturite študoval právo a filozofiu na Debrecínskej univerzite a potom v Budapešti. Už počas univerzitných rokov v Debrecíne na seba pútal pozornosť kvalitou svojich literárnych prác. Bol aktívnou osobnosťou verejného života. Po druhej svetovej vojne, v päťdesiatych rokoch mu odobrali penziu a deportovali ho. Bolo to dôsledkom skutočnosti, že za predchádzajúceho režimu zastával vysokú štátnu funkciu - bol hlavným expertom vlády.

Po prečítaní *Mihály a Milana* som si položil otázku, že čo mohlo motivovať spisovateľa a bývalého spolužiaka k falzifikácii Štefánikovej minulosti. Autor v predslove svojho románu svojich mladých čitateľov upozorňuje, aby nehľadali hranice medzi skutočnosťou a fikciou. Najmúdrejšie bude, ak si históriu Mihály a Milana predstavia ako legendu.

S istotou môžeme tvrdiť, že v jednotlivých maďarských kruhoch sa po podpísaní Trianonskej dohody rýchlo objavili žiadosti o satisfakciu. Ak si preštudujeme literárne dielo Gyökössiho, dospejeme k záveru, že sympatizoval s iredentistickými predstavami.

Podľa Gyökössiho vysvetlenia symbolizuje tragická smrť Štefánika boží trest za zradenie maďarskej domoviny. Ako píše vo svojom románe: „Odcudzená maďarská zem hrozne sa pomstila nevernému synovi. Zem neodpustila zradcovi.“

Základom Gyökössiho románu je konfrontácia dvoch hlavných postáv, Mihály a Valkovského a Milana Rastislava Štefánika. Mihály je Štefánikovým spolužiakom, v skutočnosti však nikdy neexistoval. Podľa spisovateľovej predstavy je Mihály ideálnym vzorom dolnozemskej slovenskej mládeže. On odhaľuje Štefánikovu panslavistickú činnosť. Podľa románu bol nakoniec Štefánik vykázaný z každého uhorského gymnázia.

Tento motív je aj súčasťou slovenskej národnej mytológie, ale „s realitou sa nezhoduje tvrdenie, že počas stredoškolských štúdií Štefánika vyhodili zo školy pre jeho národné presvedčenie. Toto presvedčenie sa v časti slovenskej verejnosti udománilo okrem iného aj vďaka tomu, že korešpondovalo s tradičnou predstavou o národovcoch. „Pravý“ národovec musel za národ trpieť, a tak v jeho štylizovanom obraze malo významné miesto práve vylúčenie z uhorskej školy.“ (Macho 2005: 170)

Gyökössi nezačína svoju knihu Štefánikovým príchodom do Sarvaša, ale najskôr predstavuje minulosť jeho otca. Podľa autora bol Štefánikovým otcom, László Štefánik, dobrým slovenským evanjelickým pastierom. Na bohoslužbách kázal po slovensky, ale rešpektoval maďarské zákony a vždy upozornil svojich dedinských veriacich, aby nezabudli, že sú „maďarskými Slovákmi“ („magyar tótok“). Jeho manželka Fedóra pochádzala z Bratislavy. Fedóra nenávidela Maďarov, ale panslavizmus zostal medzi stenami farnosti.

Než budem pokračovať v interpretácii románu, rád by som najskôr uviedol do súladu fikciu s historickými faktami. Prvým duchovným pastierom v Košariskách bol Pavol Štefánik, otec M. R. Štefánika. Pavol Štefánik bol členom Slovenskej národnej strany a za ženu si vzal zemanu Albertizu Zuzanu Juranekovú. Milan svoje gymnaziálne štúdiá začína v Evanjelickom lýceu v Bratislave a po troch rokoch pokračoval v Šoproni. V roku 1894 prišiel Štefánik do Sarvaša. V tomto bode čerpá zo skutočných udalostí aj román.

Po príchode do Sarvaša prežil Štefánik veľké sklamanie. Všimol si, že dolnozemskí Slováci majú iné predstavy o svojej slovenskosti. Štefánikovu myseľ ovládla pomstychtivosť a jeho spolužiaci ihneď zistili, že je panslavistom. Podľa Gyökössiho Štefánik chcel zákerne „infikovať panslavickými myšlienkami“ sarvašských Slovákov a chcel na to využiť každú príležitosť.

Prvá a posledná príležitosť sa naskytila pri výbere mestského evanjelického farára. Sarvašania chceli, aby túto funkciu zastával István Placskó. Štefánik začal potajomky agitovať v prospech druhého kandidáta, Igora Krsnyaka, ktorého podporili pražskí a hornouhorskí panslávi. Na konci sa riaditeľ gymnázia vďaka Mihályovi dozvie všetko o Štefánikových panslavistických popudzovaniach a vykáže ho z každého uhorského gymnázia.

V druhej polovici románu sú najpozoruhodnejšou udalosťou voľby farára v sarvašskom evanjelickom zbore. Zápisy presbytéria z roku 1896 nás poľahky presvedčia o skutočných faktoch. Tridsiateho júna zasadalo presbytérium, na ktorom riadiaci farár, Ádám Áchim podal svoju demisiu. Presbyteri rešpektovali Áchimove rozhodnutie a na jeho odporúčanie zvolili za vedúceho farára Istvána Placskóa. Štefánik ani nemohol agitovať proti Placskóovi, veď právo na zvolenie vedúceho farára patrilo do kompetencie presbytéria a evanjelický zbor volil iba nových duchovných.

Maďarské a slovenské historické práce však často spomínajú jeden disciplinárny prehrešok: „Štefánik sa dostával v Sarvaši do konfliktu so svojimi maďarskými spolužiakmi, ktorí ho držiac za ruky a za nohy, prehodili cez zábradlie na balkóne poschodovej budovy a vyhrážali sa mu, že ho hodia dolu, ak nezavolá na slávu Kossuthovi. Nasledovalo vyšetrovanie a Štefánik mal byť vylúčený zo školy. Našťastie sa za neho postavili Gyula Benka a profesor matematiky Jenő Neumann“ (Juríček 2006: 11)

Tento prípad si zaslúži väčšiu pozornosť aj preto, lebo v školských zápisniciach nenájdeme žiadnu poznámku o tomto vyšetrovaní. Podľa môjho názoru sa v tejto záležitosti núkajú dvojaké možnosti interpretácie: vylúčenie Štefánika z uhorského gymnázia je motívom, ktorý vznikol a prežíva v slovenskej národnej mytológii, druhou možnosťou je tá, že tento prípad bol dosť nepríjemný pre vedenie gymnázia, a preto sa zápisnica o vyšetrovaní nevykonala.

Chcel by som vás upozorniť na to, že počas Štefánikovho pobytu v Sarvaši, boli často v gymnázii vážnejšie vyšetrovania, o ktorých obsahlo referujú gymnaziálne zápisnice. Raz žiakov vylúčili zo školy kvôli návšteve nevestinca, inokedy kvôli bitke s nožmi a vyrovnávaniu konfliktu strelaním.

Štefánik maturoval v roku 1898 a iba v roku 1991 sa vrátil do mesta Sarvaš. 26. októbra 1991 bola jeho socha inštalovaná na stene Slovenskej základnej školy. Je to 84 centimetrová kópia parížskej sochy Štefánika, ktorú mesto dostalo ako dar od Českej a Slovenskej federatívnej republiky. Doboví politici a novinári oceňovali postavenie sochy ako pozitívny príklad medzietnických kultúrnych vzťahov stredoeurópskych národov, Sarvaš týmto krokom získal zásluhu.

Neskoršie sa význam tohto gesta skomplikoval. Z času na čas podáva sťažnosť mestská radikálnejšia pravica, že v geografickom strede bývalého Uhorska postavili sochu takej osobe, ktorá bojovala za nezávislú krajinu Slovákov. Podľa môjho presvedčenia väčšina sarvašského obyvateľstva by rada žila v pokojnom prostredí a preto sa od konfliktu sa dištancuje. Týmito faktami môžeme vysvetliť, prečo sa v Sarvaši nevytvoril kult okolo osobnosti Štefánika.

Svoju prednášku som začínal citátom o slovenských mýtoch. Dovoľte mi, aby som v jej závere citoval maďarského spisovateľa, Pavla Závadu. Aj v románe Pavla Závadu, *Jadvigin vankúšik* sa môžeme stretnúť s menom Štefánika. Autor veľmi efektne vyjadruje postoj dolnozemskej Slovákov k osobe Štefánika. Závadova kniha je napísaná v denníkovej forme a narátorom citovaného úryvku je komlóšsky hospodár Andrej Osztatni. Citujem z roku 1919.

„Pán vznešený Bacovszký ohlásil na včerajšok po večernej modlitbe zádušnú omšu pre svojich najvernejších. Jeho pozvanie znelo sťa rozkaz a vyhnúť sa jeho odkazu bolo nemožné.

Náš farár nás vítal v kostole s rozvešanými čiernymi zástavami a oltárom prikrývaným smútočnou plachtou.

Bacovszký sa k nám obrátil až po záľahu za sebou nasledujúcich litánií a po nekonečných modlitbách, ktoré odriekal kľaciač pred oltárom (zatiaľ celým zhromaždením šeptom prebehla otázka, za kým to vlastne smútime, no vysvitlo, že to nevie nik), a vtom sa konečne rozozvučal jeho zronený hlas:

Strata prenesmírna to pro národ náš! Uprostred nešťastia hrozného sa k Pánu Nebes navrátil ten!, ktorého poslaním spolu se druhmi svími bylo národu svému štát stvoriti a ľud svůj k nemu jak Mojžiš privésti! No ještě než by na pomedzí rodné dedinky své, domovinu svou drahou, zem rodnou zlíbal, lietadlo jeho se zrazu rútilo, co jen prokleté ruce vraha způsobiti mohli! A v ruinách svých hrdinu národa svého preslovutného pochovalo! Vodcu vojov našich a teraz už i mučenika ich, generála Štefánika!!!

No, tak teraz už aspoň vieme. Úprimne povedané, ja som nemal byť prečo otrasený (a tak sa mi zdalo, že ani ostatní.) Spomínaný pán bol akiste slušným človekom a Slovákom, lenže ja som ho nepoznal a v skutočnosti som nič nepočul ani o jeho nehybných zásluhách, ani o jeho hrdinských skutkoch. A to, že Bacovszký takto do neba vyzdvihoval a živil jeho kult, malo na mňa práve opačný účinok...“ (Závada 1999: 245-246)

Použitá literatúra

• Knihy a monografie

Gyökössi, Endre (1932), *Hiszek. Jubileumi verses könyv 1902-1932*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt.

Gyökössi, Endre (1927), *Mihály és Milán*. Budapest, A Jegyzök Árvaház-Egyesületének Művészeti Osztálya.

Juríček, Ján (2006), *Milan Rastislav Štefánik*. Bratislava, Vydavateľstvo Q 111.

Závada, Pál (1999), *Jadvigin vankúšik*. Bratislava, Kalligram.

• Štúdie

Demmel, József (2009), Haza és szülőföld antagonizmusa. In: „*Egész Szlovákia elfért egy tutajon...*”. Pozsony, Kalligram.

Chmel, Rudolf (2008), Ilyenek volnánk?. In: *Egy érzelmes (közép-) európai*. Pozsony, Kalligram.

Macho, Peter (2005), Milan Rastislav Štefánik – bohatier a mučeník?. In: *Mýty naše slovenské*. Bratislava, Academic Electronic Press.

• Pramene

A szarvasi ág. h. ev. főgymnasium tanári értekezleteinek jegyzőkönyvei 1894-1898

A szarvasi ág. hitv. ev. keresztyén egyház gyűléseinek jegyzőkönyvei 1896 június 30-1897 május 16.

Szarvas és Vidéke VI. évfolyam. 1991. 39-41. és 43-44. számai

Węgry wobec Solidarności

Solidarność w oficjalnej prasie węgierskiej w latach 1980-83

ABSTRACT: How was the Hungarian reception of the Polish events which happened at the beginning of the 80's and of the „Solidarność” movement? What and in what form came to Hungary of this? How was the role of the official contemporary press? How it proved to influence the public opinion and in what measure turned it out? These questions come into head if we analyze the „Solidarność” and the Polish events of these years in the official Hungarian press.

Keywords: Solidarity movement, Poland, Hungary, official press, martial law

Jakie było przyjęcie wydarzeń polskich lat 1980-83 oraz Solidarności na Węgrzech? Co, i w jakiej formie dotarło na Węgry z tego co tam się stało? Jaką rolę w tym miała prasa? Jak próbowała ona wpływać na opinię publiczną i w jakiej mierze jej to się udało? Takie pytania nasuwają się między innymi, gdy analizujemy Solidarność i wydarzenia polskie na tle prasy oficjalnej; i w ramach tej prasy oficjalnej w artykułach, które pojawiały się w najważniejszych, najpopularniejszych węgierskich dziennikach, które były – i oczywiście nadal są - dostępne w całym kraju, nie tylko w stolicy.

Są to następujące pozycje: Népszabadság, Népszava, oraz Magyar Nemzet. Népszabadság jest dziennikiem Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej. W tych latach jego redaktorami naczelnymi byli Péter Várkonyi (1980-82), który był prezesem Biura Informacyjnego Rady Ministrów i János Berecz (1982-85), członek Biura Politycznego KC WSPR. Népszava to dziennik Związków Zawodowych. Do 1983 jego redaktorem naczelnym był János Siklós (pisarz, dziennikarz). Magyar Nemzet to dziennik Frontu Ludowego, jego redaktorem naczelnym był Tibor Pethő, wiceprezes Rady Krajowej Frontu Ludowego, syn założyciela dziennika, Sándora Pethő.

Temat ten, wydarzenia z początku lat, jak i temat Solidarności jest ważny, ponieważ na Węgrzech w bardzo niewielkim zakresie jest analizowany i badany, a nawet można stwierdzić, że prawie w ogóle nie jest znany. Mało jest tekstów dostępnych na Węgrzech, w których podejmuje się tematu Solidarności, a zwłaszcza mało jest tekstów węgierskiego autorstwa; a jeszcze mniej, jeśli chodzi o analizę prasy tych lat. Jedyne pismo, które zajmuje się Solidarnością z punktu widzenia prasy, to tekst Imre Molnár'a, pod tytułem *A lengyel „Szolidaritás” kezdeti időszaka a hivatalos magyar sajtó tükrében* (Początki polskiej „Solidarności” na tle oficjalnej prasy węgierskiej). Oprócz tego, jest kilka tekstów dostępnych na Węgrzech, węgierskich i zagranicznych autorów, ale one nie analizują Solidarności na tle prasy węgierskiej, tylko z innych punktów widzenia. Z węgierskich autorów najważniejsze to: *Hogy megcsendüljön minden gyáva fül* (Aby brzęknęły wszystkie tchórzliwe uszy) i Solidarność 1980 János'a Tischler'a, *Lengyel napló* (Dziennik polski) Csaba Gy. Kiss., oraz *A remény hónapjai...A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika 1980-81* (Miesiące nadziei... Solidarność i polityka radziecka w latach 1980-81) Miklós'a Mitrovits'a.

Ponadto myślę, że temat ten, czyli Solidarności i wydarzeń polskich tych kilku lat jest ważny, ponieważ wydarzenia te miały wpływ na historię i rozwój całej Europy Środkowej. Myślę, że wydarzenia te zainicjowały taki rozwój wydarzeń, który miał wpływ na wydarzenia następnych kilku lat tego regionu, aż do zmiany systemu.

Oczywiście ówczesna władza komunistyczna też zdawała sobie sprawę z tego, i dlatego w tych latach na Węgrzech praktycznie prowadzono kampanię przeciw Polakom, przeciw Polsce, w której najważniejszym środkiem władzy była prasa oficjalna. Solidarność od początku strajków pojawia się jako synonim sił kontrrewolucyjnych, jako grupa, która uniemożliwia rozwój i konsolidację gospodarki polskiej.

Przedstawienie i analizę artykułów warto zacząć od lata 1980 r., bo wtedy rozpoczęły się strajki na Pomorzu, które później rozszerzyły się w całym kraju i które skończyły się podpisaniem tzw. porozumień sierpniowych. Porozumienia te umożliwiły powstanie Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Solidarność, który oficjalnie został zarejestrowany 10 listopada 1980.

Artykuły te można analizować z kilku punktów widzenia: jak często pojawiały się artykuły zajmujące się wydarzeniami polskimi, od kiedy są artykuły na ten temat, jakie jest źródło wiadomości, czy gazety mają korespondenta przebywającego w Polsce, czy dowiemy się, kto napisał artykuł, czy nie, czy znajdujemy jakiś komentarz dziennikarza obok artykułów, czy powołują się na inne, zagraniczne gazety, i w jakim stylu piszą o Solidarności.

Po pierwsze trzeba skonstatować, że w węgierskich dziennikach bardzo często, prawie codziennie pojawiają się artykuły dotyczące Polski. Węgierskie gazety bardzo szczegółowo zajmują się sprawami, wydarzeniami polskimi. Jest oczywiste i zrozumiałe, że o wielkich wydarzeniach pisze się dużo, szczegółowo i często, ale w każdym węgierskim dzienniku, prawie codziennie są artykuły o różnych posiedzeniach, przemówieniach, kwestiach gospodarki, uprawie. Tylko trudno jest sobie wyobrazić, że to wszystko (gospodarka, ustawy rządu polskiego, itd.) tak bardzo interesowało węgierskich czytelników. Rzuca się w oczy też, że najwięcej artykułów o Solidarności, o wydarzeniach polskich w tym czasie (czyli w latach 1980-1983) pochodzi z lat 1980-81, czyli z okresu przed wprowadzeniem stanu wojennego, co jest zrozumiałe i logiczne, bo wtedy działo się najwięcej. Prawie codziennie miały miejsce zamieszki, strajki; później też pisało się o sprawach związanych z Polską, ale już nie codziennie. Równoczesne wysławianie partii i władzy polskiej oraz oczernianie Solidarności naprawdę mogły wzbudzić poczucie, że Solidarność jest odpowiedzialna za sytuację Polski.

Jeśli chodzi o źródła informacji, możemy powiedzieć, że większość tych artykułów, tych wiadomości powstaje na bazie informacji węgierskiej agencji, MTI (Magyar Távirati Iroda, Węgierska Agencja Prasowa). Widać więc, że już w tych latach byli współpracownicy ze strony węgierskich gazet, korespondenci w Polsce. Oczywiście obok tych artykułów powstających na bazie informacji MTI, znajdujemy wiadomości od polskiej agencji PAP (Polska Agencja Prasowa), i – bardzo rzadko, ale

jednak – od sowieckiej agencji, TASS (Tielegrafnoje Agientstwo Sowietskogo Sojuza - centralna agencja prasowa ZSRR). Artykuły powstające na bazie informacji PAP najczęściej są krótkie, najczęściej dotyczą zamieszek i incydentów. W tych latach już wszystkie dzienniki mają korespondenta w Polsce, choć stałego korespondenta ma tylko MTI (Szabolcs Szilágyi) i „Népszabadság”, który był gazetą partyjną; ale korespondenci przebywali głównie w Warszawie. Korespondentami „Népszava” byli: István Kelemen, Zsolt Zsebesi i Iván Scipiades, ci od „Népszabadság” to: Éva Terényi i Gábor Miklós. Nigdy nie dowiemy się, kto jest korespondentem „Magyar Nemzet”, tam zawsze spotykamy się tylko ze sformulowaniem „donosi nasz korespondent z Polski”. Mimo, że są węgierscy korespondenci w Polsce, dość rzadko znajdujemy w prasie subiektywne artykuły. W większości artykułów opisuje się tylko suche fakty, i oczywiście opinię władzy, słowa propagandy, co najprawdopodobniej jest wynikiem działalności cenzury. W „Népszabadság” dość często są publikowane reportaże, komentarze korespondenta, ale te oczywiście zawsze są w zgodzie z opinią władzy polskiej, oficjalnej polskiej propagandy. Oczywiście, celem takich reportaży jest pokazanie węgierskim czytelnikom, jak niebezpieczne jest działanie Solidarności, działań „sił kontrrewolucyjnych”, i ukazanie Solidarności w fałszywym, złym świetle. Widać więc, że te „komentarze” to nie są prawdziwymi komentarzami, bo czytamy w nich słowa oficjalnej propagandy i władzy polskiej, jako opinię korespondenta (ale oczywiście są takie przypadki kiedy opinia korespondenta zgadza się z opinią władzy, oczywiście istnieli tacy korespondenci którzy w tym samym czasie byli „dobrymi kadrami” też). W „Népszava” także pojawiają się czasami podobne reportaże, ale nie jest to częste i o ich stylu można powiedzieć to samo, co o stylu reportaży znajdujących się w „Népszabadság”. Czasami można znaleźć przykłady, że powoływano się na artykuły, które pojawiały się w innych, zagranicznych gazetach. Ale te gazety to najczęściej prasa polska (Trybuna Ludu, Życie Warszawy, Żołnierz Wolności, Rzeczpospolita), albo sowiecka (Pravda). Kiedy wprowadzono stan wojenny, w węgierskich dziennikach też cytowało się artykuły pojawiające się w gazetach krajów zaprzyjaźnionych, ich opinie na temat wydarzeń bieżących w Polsce. Ale na gazety „zachodnie” nigdy się nie powoływano.

O stylu tych dzienników, tych artykułów, możemy powiedzieć, że między dziennikami węgierskimi nie ma wielkich różnic; powodem tego – najprawdopodobniej – też jest cenzura. Ale czasami, głównie kiedy pisze się o zamieszkach, incydentach, są widzialne różnice stylistyczne. Kiedy pisano o tych wydarzeniach, w „Magyar Nemzet” mówiło się „tylko” o faktach, a w „Népszava”, i głównie w „Népszabadság” zawsze używano takich określeń, takich wyrazów, które już wręcz oceniają Solidarność i „grupy kontrrewolucyjne”; w artykułach wyraża się „swoją” opinię. Największą różnicę znajdujemy w tytułach artykułów: w „Magyar Nemzet” zwykle są tytuły dość neutralne, takie jak „Rokowania w Sejmie” (*A Szolidaritás állásfoglalása*, Magyar Nemzet, Népszava, 13.08.1981.) albo „Przemówienie Jaruzelskiego”, itd; te same artykuły w „Népszava” i w „Népszabadság” pojawiają się pod takimi tytułami, jak na przykład „Nie będzie porozumienia z siłami kontrrewolucyjnymi” (*A társadalmi feszültségéért a Szolidaritás a felelős*, Népszabadság, 13.08.1981.); co było wyrwaniem z przemówienia jakiegoś emocjonalnie silnie nacechowanego zdania. Ciekawe jest również to, że po rozwiązaniu Solidarności nadal używano zawsze wyrazu „Solidarność”, a nie „była Solidarność”, „Solidarność rozwiązana”, albo „Solidarność podziemna”, ale kiedy na przykład Reagen lub jakiś zachodni polityk mówi „Solidarność”, wtedy polscy politycy natychmiast korygują, że Solidarności już nie ma.

Porównując trzy „okresy” tych trzech lat, czyli od lata 1980 r. do wprowadzenia stanu wojennego, stan wojenny i okres od zniesienia stanu wojennego do końca 1983 r., można powiedzieć, że wielkich różnic między nimi nie ma. Największą różnicę można zaobserwować w ilości artykułów, przed stanem wojennym znacznie więcej było artykułów dotyczących Polski, niż w czasie stanu wojennego albo po stanie wojennym. Powodem tego mogło być to, że wtedy, czyli przed 13 grudnia 1981 r., codzienne były strajki, zamieszki, rokowania, sytuacja była bardzo napięta, i o tym mogli pisać codziennie. Druga różnica między „okresami” jest w stylu pisania. Nie jest to wielka różnica, ale widać, że po wprowadzeniu stanu wojennego pisało się ostrzej o Solidarności, częściej się ją krytykowało, częściej pojawiały się reportaże, wywiady, artykuły raczej subiektywne. Na styl tych gazet miały również wielki wpływ władza i partia, które „nieomylnie kierują krajem i – między innymi – prasą też” (Kókay, Buzinkay, Murányi, 2001; 244.). Oczywiście dziennikom (które są zależne od polityki) raczej dyktowano co mogą pisać, i jak mogą pisać, w ich przypadku cenzura działała mocniej. Ze strony władzy to jest logiczne, bo chciała formować opinię publiczną zgodnie ze swoją wolą, i do tego jej najważniejszymi środkami wpływu na publikę były gazety. To może być powodem również tego, że w dziennikach obok artykułów zajmujących się z wydarzeniami aktualnymi w „Népszava” i w „Népszabadság” dość często pojawiają się takie artykuły, z których możemy poznać opinię dziennikarza o pewnej sprawie; ale oczywiście to nie jest opinia dziennikarza, tylko opinia władzy, partii. Jasne, że te artykuły, w których pisano tylko o wydarzeniach, także zawierają jakąś opinię, tylko nie było to wyrażone bezpośrednio, ale poprzez styl, dobór używanego słownictwa. Wiemy, że redaktorzy naczelni co miesiąc musieli stawiać się na naradzie w centrum partii, gdzie oceniano ich działalność i oświadczano „pragnienia władzy państwowej” (Kókay, Buzinkay, Murányi, 2001; 245.); więc jeśli by nawet chcieli, nie mogli inaczej pisać. Ale oczywiście styl tych artykułów zależy od osoby korespondenta, bo mimo, że tym dziennikarzom praktycznie dyktowano co mogą napisać, nieliczni pisali ostro, i próbowali ukazać prawdę.

Najdziwniejsze jest to, że o wprowadzeniu stanu wojennego pisano praktycznie bez żadnej przesłanki, jakby to było naturalne. 15 grudnia wszystkie węgierskie dzienniki informowały czytelników o tym, że w Polsce wszedł w życie stan wojenny; oczywiście wszyscy używali sformułowania „stan wyjątkowy” (*Fontos intézkedések a lengyel szükségállapot életbe lépése után*, Magyar Nemzet, Népszava 15.12.1981. *Szükségállapot Lengyelországban*, Népszabadság, 15.12.1981.).

W artykułach wcześniej publikowanych w tych gazetach można znaleźć „znaki” tego, że władza polska przygotowywała się na jakiś radykalny krok. Na przykład kilka razy pisano o tym, że sformulowano operatywne grupy wojskowe albo o ćwiczeniach wojskowych Układu Warszawskiego w Polsce (Sojuz-81).

Konkludując można powiedzieć, że ówczesna węgierska prasa oficjalna dość szczegółowo zajmowała się Solidarnością i wydarzeniami polskimi tych lat. Równie dużo można przeczytać o pomniejszych sprawach dotyczących Polski jak o tych najważniejszych. Dlatego, że wciąż chciano pokazać Solidarność w złym, fałszywym świetle, i wyraz ten praktycznie był synonimem sił kontrrewolucyjnych, a w tym samym czasie Jaruzelski i cała władza polska stała na piedestale, nie jest tak bardzo dziwne, że na Węgrzech myśłano, że Solidarność jest odpowiedzialna za to, że Polska znalazła się w tak trudnej

sytuacji. W świetle tego wszystkiego jest trochę dziwne i niezrozumiałe, że wydarzenia te, jak i cały temat Solidarności już nie są tak żywo obecne w węgierskiej świadomości publicznej.

Bibliografia

Źródła:

Magyar Nemzet, roczniki 1980-83

Népszabadság, roczniki 1980-83

Népszava, roczniki 1980-83

Literatura

Csaba Gy. Kiss.: *Lengyel napló*, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1997.

Miklós Mitrovits: *A remény hónapjai....A Szolidaritás és a szovjet politika 1980-81*, Napkút Kiadó, Budapest, 2010.

Imre Molnár: *A lengyel Szolidaritás kezdeti időszaka a hivatalos magyar sajtó tükrében*; in: *Lengyel nyár, magyar ősz*,

Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat, Budapest, 1997, red.: Csaba Kiss Gy., Konrad Sutarski, s.109-120

Gábor Murányi: *A közvetetté váló központi irányítás és a szólásszabadság fokai*, in: György Kókay, Géza Buzinkay, Gábor

Murányi: *A magyar sajtó története*, Sajtóház kiadó, Budapest, 2001. s. 244-247

János Tischler: *Hogy megcsendüljön minden gyáva fül*, 1956-os Intézet, Budapest, 2003

Solidarność 1980, in: *Élet és Irodalom*, 2005.09.02.

Magdalena Baran

Uniwersytet Wiedeński, Instytut Sławiastyki, Wiedeń, Austria
 magdalena.baran@hotmail.com

„*Kalkwerk*: powieść Thomasa Bernharda, sztuka Krystiana Lupy – porównanie“

ABSTRACT: In this paper two aspects of Bernhard's and Lupa's Kalkwerk will be compared: the narrative structure and the study with its symbols. The narrative structure is one of the common grounds between the play and the novel. Bernhard's Kalkwerk has a very complicated narrative structure and is predominated by the principle of the indirect speech. Lupa takes over all these qualities by putting a few narrators on the stage, who are narrating the story throughout the whole play. The study with its symbols is one of the differences between both versions. In the scene "Konrads dream", which was written by Lupa, the director reveals the theme of the study, while Bernhard doesn't. This gives the study a function of revelation.

Keywords: Bernhard's *Kalkwerk* - Lupa's *Kalkwerk* - comparison - narrative structure - study - symbols

Polski reżyser Krystian Lupa, który należy do najbardziej interesujących i oryginalnych zjawisk współczesnego polskiego teatru, stał się przez ostatnie trzydzieści lat swojej twórczości specjalistą literatury austriackiej. Szczególnie Thomas Bernhard zajmuje bardzo ważną pozycję w twórczości Polaka.

Do tej pory Lupa zainscenizował pięć dzieł austriackiego pisarza. Wszystkie te inscenizacje były polskimi prapremierami tekstów Bernharda i miały wielki wpływ na recepcję pisarza w Polsce. Oprócz trzech dramatów (*Immanuel Kant, Ritter, Dene, Voss, Über allen Gipfeln ist Ruh*) Lupa zaadaptował również dwie powieści Austriaka: *Das Kalkwerk* (1992) i *Auslöschung* (2001). Na pierwszy rzut oka powieści te wydają się być niemożliwe do zaadaptowania, zwłaszcza przez swoją skomplikowaną, złożoną narrację i ubogi przebieg akcji. Mimo to Krystian Lupa podjął się ich adaptacji i odniósł wielki sukces.

Przedstawienie *Kalkwerk* było szczególnie ważne, nie tylko dla kariery Lupy, ale również dla współczesnego polskiego teatru, w którym do dzisiejszego dnia jest uważane za jedno z najistotniejszych przedstawień po roku 1989. Adaptacja odegrała też bardzo ważną rolę w recepcji Thomasa Bernharda w Polsce, która poprzez nią znacznie wzrosła. Była to też pierwsza próba Krystiana Lupy adaptacji dzieła Bernharda. Adaptacja Polaka różni się w niektórych aspektach diametralnie od powieści Austriaka. Niektóre rzeczy zostały przez Lupę skreślone, niektóre dopisane. Jednak w jego przedstawieniu można odnaleźć obydwu - zarówno austriackiego pisarza, jak i polskiego reżysera. Interesujące jest tutaj porównanie między inscenizacją Lupy a powieścią Bernharda. Obydwie wersje *Kalkwerk* mają zarówno wspólne cechy, jak i wiele różnic.

Kalkwerk

Kalkwerk to trzecia powieść Thomasa Bernharda, jednak pierwsza, która odniosła wielki sukces komercyjny i wśród krytyków. Dodatkowo dotarła do większej liczby odbiorców i osławiła pisarza oraz umocniła jego pozycję w niemieckojęzycznym świecie literackim. Powieść ukazała się we wrześniu 1970 roku.

Inszenizacja Lupy miała podobne działanie. Polska premiera sztuki odbyła się 7 listopada 1992 roku w Starym Teatrze w Krakowie i również odniosła wielki sukces. Był to punkt zwrotny w karierze Lupy, ponieważ od tego momentu był w Polsce ogólnie uznawanym reżyserem.

Zarówno *Kalkwerk* Bernharda, jak i Lupy opowiada tę samą historię. Jest to historia Konrada, który przeprowadza się do Kalkwerku, czyli starej wapiarni, by tam w końcu zapisać dzieło swojego życia, którym jest jego studium o słuchu. Tam izoluje się całkowicie od otoczenia, barykaduje okna, unika ludzi - to wszystko robi by stworzyć jak najoptymalniejszy moment do zapisania studium. Czym bardziej jednak chce go wymusić, tym bardziej się od niego oddala. W Kalkwerku mieszka razem z żoną, Konradową, która jest uwięziona w wózku inwalidzkim i nigdy nie chciała się przeprowadzać do starej wapiarni, lecz zrobiła to dla swojego męża i jego studium. Stosunek tego małżeństwa jest bardzo skomplikowany. Z jednej strony Konrad i Konradowa nienawidzą się, z drugiej strony nie mogą bez siebie żyć. On potrzebuje jej do swoich badań nad słuchem, ona go do przeżycia. Zdesperowany i opętany studium Konrad, w końcu, po latach nieudanej pracy nad nim, zabija strzałą swoją kaleką żonę i zostaje aresztowany.

Jaki właściwie jest *Kalkwerk* Thomasa Bernharda w wydaniu Krystiana Lupy? Krystian Lupa opowiada tę samą historię, co Thomas Bernhard, ale opowiada ją inaczej, na swój sposób. Adaptacja Lupy oddaje treść i atmosferę powieści Bernharda, jednak nadaje jej cechy swojego własnego teatru. „Sytuacje są wzięte z książki, ale zyskują inny rytm i często wyraźniejszą pointę” (Niziołek 1993: 150), tak pisał trafnie o *Kalkwerku* Grzegorz Niziołek. Szczególnie ważna, obok gry aktorskiej, jest u Lupy scenografia i muzyka. Przestrzeń sceniczna przypomina bardziej laboratorium lub klatkę, niż pokój Konrada, a cały spektakl cechuje się brakiem koloru, szarością, która jest odbiciem najważniejszego tematu tej sztuki – wewnętrzne góruje nad zewnętrznym. Muzyka Jacka Ostaszewskiego jest esencjalna dla tego przedstawienia. Jest odbiciem wewnętrznych procesów protagonistów, w szczególności Konrada, i staje się wyrazem wewnętrznego, nieświadomego nurtu. W ogóle sam Konrad, to już pisał Janusz Majcherek (1993: 23), jest zbudowany jak utwór muzyczny. W przeciwieństwie do Bernharda u Lupy nie znajdziemy przeciwaustriackich obelg, tak typowych dla austriackiego pisarza.

Skoncentrujmy się teraz na dokładniejszym porównaniu dwóch zakresów *Kalkwerku*: narracji i znaczenia studium wraz z jego symboliką.

Porównanie

Porównanie obydwu wersji *Kalkwerku*, czyli powieści Bernharda i sztuki Lupy, jest szczególnie trudne, ponieważ mamy tutaj do czynienia z dwoma różnymi mediami, jakie stanowią literatura i teatr. Naturalnie sztuka teatralna nie może być

dokładnie taka sama jak powieść, dlatego analiza nie będzie zważać tylko na dokładne przejścia z powieści do sztuki, lecz również na przejścia efektu oddziaływania, które reżyser może osiągnąć przy użyciu innych środków, które mu dostarcza teatr, a do których nie miał dostępu pisarz. Ważne jest tutaj, czy osiąga on ten sam efekt i to samo oddziaływanie na widza, obojętne jakimi środkami do tego dochodzi. Przy porównaniu zostały zbadane różne obszary, przy czym celem było ustalenie, czy w tym zakresie znajdziemy więcej różnic czy wspólnych cech między powieścią a przedstawieniem. Dwa obszary tych badań zostaną tutaj omówione.

Narracja

Narracja jest jedną ze wspólnych cech powieści Bernharda i sztuki Lupa. Narracja w powieści pisarza jest bardzo skomplikowana. Jest to wielogłosowa rekonstrukcja wydarzeń, gdzie często nie jest wiadome, kto co mówi i co tak w ogólnie jest powiedziane. Powieść ma narratora w pierwszej osobie, którym jest agent ubezpieczeniowy. Ten próbuje zrekonstruować przebieg i powody morderstwa. Rekonstrukcja ta bazuje z jednej strony na wypowiedziach Wiesera i Fro, z drugiej strony na plotkach, które są opowiadane w tamtejszych gospodach. Przez tę oto konstrukcję powstaje bardzo wiele wersji wydarzeń, oraz również wiele poziomów narracji. Prawie cała powieść jest napisana mową niezależną i w trybie przypuszczającym, który jest w języku polskim bardzo rzadki, przez co powstają bardzo skomplikowane zdania jak np.:

>>[...] jednakże podczas tamtej rozmowy, brzmiącej teraz tak dziwnie, roześmiali się, to miała powiedzieć traczowa do Höllera w budynku frontowym tartaku, to Konrad do Fro: kto wie, co teraz będzie i jaki znów człowiek zjawi się w domu, zapewne, tak sądził Höller, miał powiedzieć Konrad do Fro.<< (Bernhard 1986: 147)

W tym zdaniu już jest nie do końca wiadome, co kto do kogo powiedział. I ten właśnie model opowiadania Lupa przejął do własnej inscenizacji. Zrobił to poprzez umieszczenie na początku, w czasie i pod koniec sztuki kilku narratorów na każdym końcu sceny. Każdy z nich opowiada coś innego o Konradzie oraz inną wersję wydarzeń morderstwa. Niekiedy mówią w tym samym czasie, tak że trudno jest zrozumieć, co kto mówi. To narratorzy stwarzają rzeczywistość sceniczną. W pierwszej scenie słyszymy ich głosy z ciemności, po czym widzimy ich obrysy na scenie. Teraz również scena zaczyna być coraz jaśniejsza i widz obserwuje wydarzenia na scenie, które są uzależnione od słów narratorów, którzy kłócą się jak Konrad zabił żonę, iloma strzałami, w głowę czy w kark. Zanim wejdziemy w głowę Konrada, co nastąpi już w następnej scenie, oglądamy świat Konrada z perspektywy obcych, widz ogląda reakcje, które Konrad wywoływał w jego otoczeniu. O Konradzie nie wiemy nic z pierwszej ręki. Schorlemmer nawet stawia pytanie, czy Konrad jest cytatem siebie samego (zob. Schorlemmer 2003: 104). Odpowiedź na to pytanie nie jest łatwe. Pewne jest natomiast, że widzowie mają przed sobą fikcyjny świat, którego fikcja nie może być kwestionowana. Dzięki temu Lupa uzyskuje narrację, którą także napotykamy w powieści.

Studium i symbolika („Sen Konrada”)

Jedną z największych różnic jest dopisana przez Lupa scena „Sen Konrada” i poprzez nią zdefiniowane znaczenie studium i symboli w *Kalkwerku*.

„Sen Konrada” jest ostatnią sceną pierwszego aktu *Kalkwerk*, czyli ostatnią sceną przed przerwą. Sceną tak intensywną i robiącą wrażenie, że przerwa po niej jest naprawdę potrzebna. Jest ona sercem sztuki i przez wielu teatrologów określana jako najważniejsza scena przedstawienia.

W scenie „Sen Konrada” Konrad budzi się w środku nocy słowami „Mam pomysł, mam pomysł do studium”, wstaje i opętany jakąś wyższą siłą wkońcu zapisuje swoje studium o słuchu. Czujemy, że to nie jest zwykły zapis, jest to iluminacja. To jest pierwszy szkielet objawienia. W czasie zapisu z ust Konrada wydobywa się następujący bełkot, który jest tutaj kluczowy: „głębiny wód”, „skulone w kule”, „skorupa”, „w środku jest ziarno”, „nie pracuje(...) Kalkwerk“. W trakcie zapisywania studium Konrad wstaje, podchodzi do okna, rzuca jeden kamień w żelazne wejściowe drzwi, drugim rysuje koło na żelaznych drzwiach. Kiedy Konrad powraca do pisania, pisze przez chwilę jakby do środka. Po ukończeniu zapisu i podpisaniem go tytułem „O słuchu” Konrad mdleje z całkowitego wyczerpania i pada bezwładnie na biurku, które jest wypełnione stertą kartek, na których jest zapisane jego życiowe dzieło. W tym omdleniu pojawia się drugi Konrad, który obserwuje siebie ze wszystkich stron. Ten stan określił Konrad jako idealny stan swojego życia: Konrad obserwując siebie jako tego, kto zapisał studium, wypowiada: „Oto chwila najszczęśliwsza w życiu...” W tej chwili otwierają się drzwi i wchodzi Konradowa, jednak całkiem odmieniona – młoda i piękna. Zbliżyła się do zemdlonego Konrada, podczas kiedy drugi Konrad obserwuje to z głębi pokoju. Konradowa uderza pięścią w stół i mówi: „Więc zapisałeś studium w pełnej tajemnicy, w pełnej tajemnicy, (...) za moimi plecami tak po prostu zapisać studium, za jednym zamachem zapisać studium! To byłoby po prostu zbyt piękne!” Po czym bierze plik papierów, na których Konrad przed chwilą zapisał „O słuchu”, i wrzuca je do miski z ogniem. Studium płonie. Obserwujący wydarzenie Konrad chce się ruszyć, lecz nie może i jedyne co mu zostało to okrzyk: „Nie!” Na końcu Konradowa stwierdza, że „studium przepadło!” i budzący się nagle Konrad uświadamia sobie, że to sen.

Bernhard o śnie Konrada pisze niewiele: Konrad zapisuje w czasie snu studium, wtedy pierwszy raz w życiu przeżywa szczęście, po czym wchodzi jego odmłodzona żona i podpala studium. Lupa, w przeciwieństwie do Bernharda mówi, o czym było to studium. Stwarza własny tekst, ale wykorzystuje motywy z powieści pisarza: głębina wód, głowa, studium ukazujące się jako kłujące ziarno tkwiące w głowie i niepracujący, cichy Kalkwerk. Symbolika ta jest prosta do odczytania. Są to symbole znane od Junga. Głębina wód symbolizuje podświadomość. Ogień, woda i ziarno są symbolami przemiany. Koło i kula to symbole duchowej doskonałości (zob. Niziołek 1997: 171).

Trzeba zauważyć, że studium, które Konrad zapisuje w czasie snu, różni się dosadnie od tego, które układa na jawie. Sen Konrada u Lupa jest dosadny, znaczący i bardzo symboliczny. Ta symbolika jest najbardziej widoczna w kole, które Konrad w czasie snu rysuje trochę niezdarne, jak dziecko na drzwiach. Ważne jest również, że ten rysunek nie znika w następnych scenach, tylko wisi cały czas, co symbolizuje nieodwracalną zmianę w Konradzie - otrzymał objawienie, doznał iluminacji. Dopiero po kilku scenach Konrad zamazuje je sam. Po takich zdarzeniach nie można już być takim samym, mimo tego, że był

to jedynie sen. Tutaj objawienie nie kończy się tylko na studium, jest to wtajemniczenie dotyczące całego życia i świata, jakie napotyka tylko wybranych. Dlatego zapisane studium różni się aż tak bardzo od tego, które Konrad ma w głowie na jawie, jest to dzieło wewnętrzne, podświadome, istotniejsze. Przez podświadomość ma się objawić to, co naprawdę ważne. Sen jest bardziej znaczący niż jawa, typowa wypowiedź twórczości Krystiana Lupa. Dla reżysera najważniejsze rzeczy znajdują się na peryferiach tego co opisywalne, widzialne. To jest powodem, dlaczego Lupa osadza studium w śnie. Jest to studium o prawie niewidzialnych, ale i tak egzystujących dźwiękach (zob. Schorlemmer 2003: 107). W śnie Konrada odbija się sen Lupy, który dotyczy twórczości artystycznej, mimo że Lupa spostrzega się zupełnie inaczej, niż Konrad (zob. Schorlemmer 2003: 107).

Ta scena jest sercem przedstawienia i umożliwia łatwiejszą interpretację reszty sztuki, poprzez następującą cechę:

>>Zbiera rozproszone w innych scenach obrazy, motywy i symbole, ale także promieniuje na cały spektakl, narzucając mu tym samym kolistą kompozycję, formę rozety.<< (Niziołek 1993: 160)

Scena snu również ukazuje kompensacyjną funkcję studium, które jest tylko przykrywką tego, czego Konrad naprawdę poszukuje i co w tym śnie zostaje mu objawione. Czy „O słuchu” u Bernharda ma kompensacyjną funkcję to już inne pytanie. *Die Studie und der Geistesmensch*, czyli studium i człowiek uduchowiony, to główny temat całej twórczości Thomasa Bernharda. Główne tematy Lupy to poszukiwanie, przede wszystkim w podświadomości, w strefach granicznych egzystencji i rzeczywistości. Bohater polskiego reżysera eksperymentuje z życiem, jest „człowiekiem bez właściwości” (Niziołek 1996: 119) i, jak pisze sam Lupa, „snuje na tle różnych koncepcji filozoficznych i fantastycznych utopijne idee dojścia do spełnienia i prawdy” (Lupa 1994: 223). Bohater austriackiego pisarza natomiast nie szuka - on wie, jest opętany swoją *idée fixe*.

Lupa daje nam gotową interpretację i odczytanie znaczenia studium, tego u Bernharda nie znajdziemy. U pisarza każdy dla siebie może przypisać znaczenie studium, u polskiego reżysera jest to niemożliwe. Znaczenie, które Lupa przypisuje studium, ma wpływ na odczyt całego przedstawienia, przez co *Kalkwerk* nie jest już tylko poszukiwaniem motywów morderstwa, lecz poszukiwaniem poznania i objawienia.

Bibliografia

- Bernhard, Thomas (1986), *Kalkwerk*. Kraków, Wrocław, Wydawnictwo Literackie.
 Lupa, Krystian (1994), *Utopia i jej mieszkańcy*. Kraków, Baran i Suszczyński.
 Majcherek, Janusz (1993), Kamień filozoficzny. *Teatr* 1, 22-25.
 Niziołek, Grzegorz (1993), Kalkwerk. Do wnętrza głowy. *Dialog* 4, 154-160.
 Niziołek, Grzegorz (1996), Teatr Krystiana Lupy (1): Ludzie bez właściwości. *Dialog* 7, 117-125.
 Niziołek, Grzegorz (1997), *Sobowtór i utopia. Teatr Krystiana Lupy*. Kraków, Universitas.
 Schorlemmer, Uta (2003), *Die Magie der Annäherung und das Geheimnis der Distanz Krystian Lupas Recherche „neuer Mythen“ im Theater*. München, Otto Sagner.

Juliana Jovičić

Filozofski Fakultet, Novi Sad, Srbija
julianajovicic@yahoo.de

Naslov rada: Ponovno preispitivanje doprinosa Tereze Albertine Luize fon Jakob-Robinson (Talfj, 1797-1870) i Vilhelmine Karadžić-Vukmanović (Mina, 1828-1894) slovenskoj i srpskoj književnosti i kulturi

ABSTRACT: In this paper I would like to point out contributions of Therese Albertine Luise von Jakob-Robinson (Talvj, 1797-1870) and Wilhelmine Karadzic-Vukmanovic (Mina, 1828-1894) to Slavic and Serbian literature and culture taking in account intercultural and gender aspects of their work. I comparatively researched about this two women writers, pointing out what was new and original in their work, but same time was not enough valued in their time and even today. The corpuses of data for the analysis are private letters (total of 40) of Talvj and Mina. I apply method of critical discourse analysis from the perspective of gender studies, and conclude that their influence and contribution was more significant then it was acknowledged by scientists in the past and today.

Keywords: intercultural and gender aspects, private correspondence, critical discourse analysis, 19th century, translation, Diaspora

Istraživanja doprinosa spisateljica 19. veka razvoju međukulturnih odnosa tek je u povoju u Srbiji. Pojedinačno je o spisateljicama i pisano, ali manje komparativno. Stoga sam u svojoj magistarskoj tezi *Interkulturni i rodni pristup nemačkoj i srpskoj književnosti 19 veka: doprinosi književnica Tereze Albertine Luizu fon Jakob-Robinson (Talvj, 1797-1870) i Vilhelmine Karadžić-Vukmanović (Mina, 1828-1894)* (Jovičić 2011) komparativno obradila ove dve spisateljice sa stanovišta doprinosa izgrađivanju međukulturnih veza, ukazavši na taj način na to šta su one donele novog, a da nije dovoljno vrednovano ni u njihovo vreme, niti nakon toga do danas. Zajedničko im je da su se afirmisale upravo u posredničkim književnim doprinosima – u *prevodenju* sa jednog jezika (iz jedne kulture) u drugu, a obe na primeru srpskih narodnih pesama.

Za ovo istraživanje sam koristila druge podatke koji nisu iz njihovih dela, već sam se poslužila njihovom privatnom korespondencijom, dakle novim, neistraženim empirijskim materijalom. Taj materijal sam interpretirala koristeći dostignuća teorija interdisciplinarnih rodni studija i analize diskursa (Svenka Savić 1993). Metod analize je kombinacija metoda iz rodni studija (dekonstrukcije teksta) i analize sadržaja korišćen u analizi diskursa. Privatno pismo je poseban diskursni žanr u kojem postoje određena pravila i koji ima karakteristične delove (Svenka Savić 1995).

Korpus empirijskih podataka predstavljaju biogrami (životopisi) svake spisateljice sačinjeni za ovu analizu iz različitih istorijskih podataka, a posebno iz privatne prepiske, i privatna prepiska (20 pisama za svaku spisateljicu, ukupno 40) sa osobama iz porodice, prijateljima ili saradnicima u nauci o književnosti i jeziku. U analizi sadržaja pisama koristim se podacima iz biograma kako bih mogla bolje da razumem međuzavisnost interkulture i rodne komponente u životu i radu obeju spisateljica.

Cilj rada je da pokažem vidljivost Tereze i Mine u književnosti 19. veka i kulturama svoga vremena u Nemačkoj/Austriji i Srbiji. Takođe ukazujem na njihovu značajnu ulogu koju su imale za ulazak književnosti jedne male slovenske nacije, srpske književnosti, u evropsko kulturno nasleđe. Istovremeno ukazujem na razloge zbog kojih one nisu bile do sada dovoljno vrednovane u svojim doprinosima interkulturnim nemačko-srpskim vezama. U ovom članku dajem rezultate i zaključke svog naučno-istraživačkog rada koje sam iznela u svojoj magistarskoj tezi (Jovičić 2011).

Kako bi se otkrili mehanizmi njihovog uspeha, potreban je kratak osvrt na život i rad ove dve književnice. Obe su koristile posebne veštine, znanje i prednosti koje su imale kao pripadnice posebne društvene kategorije - obe su bile pripadnice dijaspora tj. manjina.

Tereza je rođena 1797. godine u Haleu, Nemačka. Provela je 44 godine svog života van svoje domovine u Rusiji i Americi. Naučila je ruski jezik i sticala znanja o slovenskoj kulturi. 1870. godine umire u Nemačkoj, gde je sa prekidima živela 33 godine. Mina je rođena 1828. godine u Beču u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Kao dete slavnog Vuka Stefanovića Karadžića bila je pripadnica srpske dijaspora, a po majci Austrijanka. Mina je skoro ceo svoj život provela u Beču i govorila nemački, ali je naučila i srpski jezik i često posećivala Srbiju. Bila je udata za srpskog naučnika i sa njim je živela neko vreme u Beogradu.

Iz ovih podataka vidimo da su Tereza i Mina živele i radile na različitim mestima i u različitim kulturnim kontekstima. Obe su naučile slovenske jezike i imale svoje društvene mreže i kontakte sa pojedincima iz Nemačke i slovenske/srpske kulture. Koristile su svoj specifičan položaj kako bi prevodeći i pišući postale značajne interkulturalne medijatorke. Obe žene su pripadale dijasporama. Tereza nemačkoj dijaspori u Rusiji i Americi, a Mina srpskoj dijaspori u Austriji.

One stoga pripadaju grupi ljudi koja je okarakterisana transnacionalizmom. To su ljudi koji konstantno žive na dva ili više mesta, govore dva ili više jezika, imaju svoje društvene mreže i komunikaciju u oba smera (Brockhaus Enzyklopädie 2006: 676). Steven Vertovec (1999: 4) ističe da transnacionalizam označava posebno stanje svesti - „dijasporska svest“, koja podrazumeva da se neka osoba identifikuje sa dve ili više kultura.

Tereza i Mina su, međutim, morale da se posluže mehanizmima patrijahalnih sistema u kojima su živele kako bi ispoljile svoje talente i dobile priznanje za svoj rad. Bile su ćerke etabliranih i poznatih naućnika. Pomoć i podrška njihovih oćeva (a kasnije i muževa) im je bila korisna i znaćajna u postizanju javnog uspeha i pri izlasku iz pravitne u javnu sferu.

Tereza je postala slavni prevodilac Srpskih narodnih pesama koje je u par navrata objavila u Nemaćkoj (Talvj: 1825/26, 1835, 1853) pod naslovom *Volklied der Serben*. Pre 1825. godine ona je objavila nekoliko prikaza i prevode dve knjige Valters Skota sa engleskog na nemaćki jezik. Bila je još uvek nepoznata i neafirmisana. Kako bi njen izvanredan talenat došao do izražaja i kako bi ušla u svet književnosti i nauke, iskoristila je dve prednosti koje je imala: poznatog i uspešnog oca naućnika i rektora Univerziteta u Haleu, i poznavanje ruskog jezika i slovenske kulture i književnosti. Uz pomoć oca započela je korespondenciju i saradnju sa veoma poznatim savremenicićima kao što su Gete, Jakob Grim, Jernej Kopitar i Vuk Karadžić, koji su svi imali veliku moć i uticaj. Ona je ušla u „muški“ svet tako što je ovim autoritetima uspešno nametnula svoje mišljenje i svoj pristup prevodenju poezije. Na taj naćin je postala zaćetnica novog naćina prevodenja književnosti koji danas nazivamo „književni prevodi“ (Jähnichen 2001: 131). Posle prvog objavljivanja Srpskih narodnih pesama Tereza postaje poznata i znaćajna književnica, književna kritićarka, istorićarka ženske književnosti i naućnica sa oko 50 dela (Women Writers in History database 2010; Dobrašinić i Krause 2008: 329-346).

Mina je svom ocu bila desna ruka i osoba u koju je imao najviše poverenja. On ju je obrazovao da bude deo dve kulture, nemaćke i srpske. Bilo je to od velike vaćznosti za Vuka ćiji je uspeh zavisio u velikoj meri od književnika i intelektualaca iz Austrije i Nemaćke. Zahvaljujući Minonom prevodu, Vuk objavljuje svoju antologiju Srpskih narodnih pripovetki i poslovice u Nemaćkoj (Karadžić 1854). Mina je imala znaćajnu ulogu u stvaranju i odrćzavanju interkulturalnih veza svog oca jer je za njega obavljala korespondenciju na više jezika i poznavala je sve njegove poslovne partnere i prijatelje. Ona bi zamenjivala svog oca u njegovom odusustvu. Vuk joj je obezbedio visoko neformalno obrazovanje. Posle Katarine Ivanović, ona je druga poznata srpska slikarka iz 19. veka u našoj istoriji umetnosti. Za sobom je ostavila oko 50 slika i crteža. Međutim, glavna Vukova namera je bila da je proizvede u svog najodanijeg, najvernijeg i najplodnijeg sledbenika i naslednika njegovog dela. Ona se u potpunosti identifikuje sa oćevom misijom za vreme njegovog života. Ali tek nakon njegove smrti 1864. godine, ona odlučno ide njegovim stopama i nastavlja njegovo delo. Koristi mrežu ljudi srpskog i slovenskog porekla u Beću, tj. srpsku i slovensku dijasporu, kako bi sprećila prenošenje oćeve zaostavštine u Beograd, tj. tadašnju Tursku, gde su politićke i ekonomske prilike bile veoma nestabilne i nesigurne, i gde je bilo leglo Vukovih neprijatelja. Zahvaljujući Mini, Odbor za izdavanje Vukovih dela se osniva u Beću umesto u Beogradu.

Kako su se Tereza i Mina ostvarile ove i druge uspehe i izborile sa muškim autoritetima od kojih su njihove karijere zavisile, videćemo na osnovu kritićke diskurs analize njihove privatne korespondencije.

Iz analize Terezinih pisama Kopitaru (Jovićic 2011: 48-85) vidimo da se Tereza slućila razlićitim taktikama i strategijama. Za odluku da se obrati jednom od najvećih autoriteta, ona je iskoristila drugi autoritet – svog oca. Strategija posrednićkog dolaska do cilja jeste jedna od poznatih u građenju karijere žena. Ona bi prihvatila sugestije muških autoriteta (Gete, Kopitar) do odrećene granice. Ono što je ipak ostalo u „vlasti“ autorke jeste da ne prihvati sve sugestije, uz valjano objašnjenje. Odnos izmeću prihvatanja mišljenja drugog i oćuvanja sopstvenog zapravo je dokaz njene diplomatske taktike usmerene cilju da prevodi konaćno ugledaju svetlost dana.

U te svrhe ona koristi još jednu taktiku „govor drugog“, da vrati odgovor Kopitaru, a da pri tom ne mora sama da se konfrontira u odnosu na Getea. Sledeća diplomatska osobina Tereze je da u poslovima prevodenja nakon toga što zauzme svoj stav, argumentiše ko taj stav podrćava. Ona zna da taj dodatak jeste vaćan u patrijahalnom drućstvu, a to je da mišljenje i odluku žene (ne)podrćava i neko od autoriteta.

Nakon objavljivanja prvog toma Srpskih narodnih pesama (Talvj 1825) Tereza navedene taktike više ne primenjuje. Ona je samouverenija i samostalnija, što se moće tumaćiti kao rezultat njenog sve većeg znanja i umeća u prevodenju narodnih pesama, ali i kao rezultat velikog uspeha koji je imao prvi tom objavljenih pesama u Nemaćkoj. Tako ojaćana, ona se sada drugaćije pozicionira prema Kopitaru. Postala je autoritet, i to više ne krije. Iz analiziranih 12 pisama koje je Tereza napisala Kopitaru moćemo videti da je Tereza pristupila odgovorno prevodilaćkom poslu koji joj je predloćen, da se vodila sopstvenom intuicijom za prevod i za pesme, uspevala je da odbrani svoju viziju prevodenja, da se nametne javnosti i da ubedi autoritete kao što su Gete, Kopitar i drugi, da je potpuno dorasla zadatku i poslu prevodenja. Ovo je postigla koristeći razne taktike u korespondenciji sa navedenim autoritetima.

Iz analize 6 Terezinih pisama Vuku (Jovićić 86-95) uoćavamo drugu vaćnu osobinu Terezine lićnosti. Pored toga što je darovita za prevodenje, ona u prevodilaćku radionicu ukljućuje i one druge koji mogu poboljšati prevod – izvornog govornika (Vuka) i veoma ućenog filologa (Kopitara). Kao i u pismima Kopitaru, Tereza se poziva na muški autoritet, svog oca. Iz njenih pisama Vuku iz Amerike doznajemo da se ona i tamo sasvim dobro snašla, opet uz pomoć mušskog autoriteta, svoga muća. Ona je uspela da se i u Americi „dobaci“ do znaćajnih, uticajnih i jakih izdavaća, kao što je to uspela i u Nemaćkoj.

Iz analize 7 Mininih pisama Vuku (Jovićić 100-112) se vidi da je ona živela interkulturalni život u svakodnevici, kao što danas žive mnoge osobe u Evropi. Zapravo je ona bila preteća tog života u više geografskih prostora, duće ili kraće. Pisma potvrćuju teškoće u svakodnevici tog mećukulturalnog života (ćesta smrt, odvojenost od oca, ekonomske, emocionalne, egzistencijalne), u kojima se osoba naće kada se odlući za ovu vrstu životne vizure ili život u dve kulture, srpskoj i nemaćkoj, od samog detinjstva.

Uočavamo da su se Vukovi naponi isplatili da Minu oblikuje prema sopstvenoj zamisli. Uveo je u visoko i privilegovano društvo svoga vremena, gde ona po poreklu i imovinskom stanju nije mogla pripadati, i u kome se odlično snalazi i izvršava razne obaveze i poslove za oca: prevodi, učestvuje u nastajanju njegovih dela, vodi korespondenciju na stranim jezicima, koordinira isporuke, distribuciju i slanje knjiga. Ona poznaje sve očeve prijatelje i poslovne partnere i svoje vreme provodi sa njima; ona brine i o porodičnim stvarima; vodi knjigovodstvo o finansijama.

Analiza 8 Mininih pisma bratu (Jovičić 113-139) svedoči o značajnoj ulozi i 30-to godišnjoj borbi ćerke za očuvanje očeve duhovne ostavštine posle njegove smrti. U tom pogledu bismo zaključili da je zahvaljujući njenoj spretnosti, snazi, energiji, istrajnosti i vizionarstvu (da zaostavštinu sačuva, sredi i sistematično izdaje, i to po celoj Evropi) Vukovo delo u znatnoj meri sačuvano u obliku u kojem ga poznajemo. Mina je bila ta čuvarica nasleđa! Njena je zasluga što je Odbor za Vukova dela osnovan u Beču i što su njegova dela na taj način sačuvana. Izuzetno je značajan Minin doprinos u sređivanju podataka, koji podrazumeva selekciju i razumevanje činjenica, dakle i bitan naučni rad. Iz pisama se vidi da je puna naučnog razumevanja za zaostavštinu. Nažalost, do danas se nije dovoljno vrednovao Minin udeo u Vukovom radu. Na osnovu analize možemo zaključiti da Minu možemo nazvati Vukovom koautorkom.

Iz komparativne analize Terezine i Minine korespondencije se vidi njihova značajna uloga i rad kao prevoditeljke, književnice i interkulture posrednice. Obe žene su živele interkulturnu svakidašnjicu koju su prenosile i u svoje stvaralaštvo. Po toj osobini one nisu spisateljice glavnog toka (main stream), pa su nepravedno zapostavljene u svome vremenu, ali i danas. Zato je osnovna namera u mom magistarskom radu i u ovom radu da ukažem na Terezini i Minini doprinos međukulturnom povezivanju srpske i nemačke kulture.

Uzimajući u obzir postojeću patrijarhalnu situaciju u 19. veku u Evropi, moglo se očekivati da njihovi darovi ne budu ostvareni. Međutim, obe su odrasle u porodicama u kojima su imale punu podršku muških autoriteta - očeva, a onda posredno i njihovih uticajnih prijatelja. Ta je činjenica bila važna, ako ne i presudna, za prelazak obeju talentovanih mladih žena iz porodične i privatne u javnu sferu.

Obe su imale dosta teškoća da se u tom poslu usavrše i nailazile su na prepreke. Očevi i prijatelji su im pomagali da ih prevaziđu. Pokazala sam i na koliko je načina njihov rad i talenat bio ugrađen u muške autoritete sa kojima su saradivale, pre svega Minin doprinos afirmaciji dela svoga oca, naročito posle njegove smrti.

Zaključujem da je umnim i veoma obrazovanim ženama u 19. veku bila potrebna muška podrška da bi ušle u javni prostor, koliko i svim drugim ženama.

Na osnovu analiziranih pisama može se zaključiti o Terezinom i Mininom velikom uticaju na savremenike i njihovo doba. Međutim, veliki deo njihovih neobjavljenih pisama je do sada nedovoljno obrađeno. Njihov značaj i mesto bio bi mnogo veći i značajniji kada bi se produbila i proširila saznanja o njima kroz analizu neobjavljene korespondencije. Stoga se može zaključiti da nedovoljno prisustvo Mine i Tereze u književnosti i kulturi 20. veka ima svoje korene u nedovoljnoj obrađenosti i analizi njihovog rada kroz neobjavljenju korespondenciju koja se u Mininom slučaju nalazi u arhivi SANU i u manjoj meri u arhivi Vukovog i Dositejevog muzeja, a u Terezinom u Državnoj arhivi Saksonije. Ti izvori mogu biti podloga za novo tumačenje uloge ovih dveju spisateljica u dve kulture – srpskoj i nemačkoj - ali i u evropskoj u celini. (Jovičić 2011: 149-152)

U svetu je to danas jedan od uobičajnih postupaka sa ciljem kanonizovanja onih spisateljica koje su do sada bile nevidljive u istorijama književnosti i za rekanonizovanje onih koje nisu ostvarile dovoljno zaslužno mesto u kanonima (Writing the History of Women's Writing. Toward an International Approach 2001).

Literatura:

- Brockhaus Enzyklopädie in 30 Bänden* (2006), Band 27 Talb-Try, Leipzig-Mannheim, F.A. Brockhaus, 676.
- Dijk, Suzan van – Gemert, Lia van – Ottway, Sheila (2001) *Writing the History of Women's Writing. Toward an International Approach*. Amsterdam, Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences.
- Dobrašinović, Golub - Krause, Friedhilde (2008), Verzeichnis der Veröffentlichungen von und über Therese von Jakob-Robinson (Talvj) 1820-1999. U: *Talvj i srpska književnost i kultura*. (ed. Vera Matić – Gabrijele Šubert). Beograd, Institut za književnost i umetnost, 329-346.
- Dobrašinović, Golub (1997), *Pisma Mine Karadžić-Vukmanović*. Beograd, Rad, KPZ Srbije.
- Jähnichen, Manfred (2008), Talvjs Übersetzungen serbischer Volkspoese im Kontext slawischer Volkspoese-Übertragungen in der deutschen Spätromantik. U: *Talvj i srpska književnost i kultura*. (ed. Vera Matić – Gabrijele Šubert). Beograd: Institut za književnost i umetnost, 95-110.
- Jovičić, Juliana (2011), *Interkulturni i rodni pristup nemačkoj i srpskoj književnosti 19 veka: doprinosi književnica Tereze Albertine Luizu fon Jakob-Robinson (Talvj, 1797-1870) i Vilhelmine Karadžić-Vukmanović (Mina, 1828-1894)*. Univerzitet u Novom Sadu, Institut za nemački jezik i književnost. (magistarski rad)
- Karadžić, Vuk Stefanović - Karadžić, Mina (1854), *Volksmärchen der Serben. Gesammelt und herausgegeben von Wuk Stephanowitsch Karadschitsch. Ins Deutsche übersetzt von dessen Tochter Wilhelmine. Mit einer Vorrede von Jacob Grimm. Nebst einem Anhang von mehr als tausend serbischen Sprichwörtern*, Berlin, Georg Reimer.
- Karadžić, Vuk Stefanović (1987-1998), Prepiska. U: *Sabrana dela Vuka Stefanovića Karadžića*. (Dobrašinović, Golub et al) Beograd, Prosveta, knjige 20-31, 36.

- Krause, Friedhilde (2008), Korespondencija Tereze Luize fon Jakob-Robinson (Talvj). U: *Talvj i srpska književnost i kultura*. (ed. Vera Matić – Gabrijela Šubert). Beograd, Institut za književnost i umetnost, 271-327.
- Milović, Jevto M. (1941), *Talvjs erste Uebertragungen und ihre Briefe an Kopitar*. In: Veröffentlichungen des Slavistischen Instituts der Friedrich-Wilhelms-Universität. Leipzig, 36-103.
- Savić, Svenka (1993), *Diskurs analiza*. Novi Sad, Filozofski fakultet, 1-187.
- Savić, Svenka (1995), Diskursne osobine privatnih pisama Mileve i Alberta Ajnštajn. U: *Flogiston, časopis za nauku i tehniku*. Beograd, Muzej nauke i tehnike SANU, 1, 63-78.
- Stojanović, Ljubomir (1910), *Vukova prepiska*. Knj. 5. Beograd, Državna štamparija kraljevine Srbije.
- Šaulić, Jelena (1978), *Vuk i porodica*. Beograd, Jugoslovenska revija.
- Talvj (1820), Gedichte. U: *Abendzeitung*.
- Talvj (1822), (Prevod romana Valtera Skota sa engleskog na nemački): Scott, Walter, *Der schwarze Zwerg*. Übers, v. Ernst Berthold [Pseudonym]. Zwickau, Schumann 1822; 2. Aufl. 1826 (Taschenbibliothek der ausländischen Klassiker; 43/44).
- Talvj (1822), Briefe eines Frauenzimmers über einige Erscheinungen in der Literatur. Über Wilhelm Meisters Tagebuch vom Verfasser der Wanderjahre. In: *Literarisches Conversations-Blatt*. Leipzig, Nr. 17, v. 21.1.1822.
- Talvj (1822), Briefe eines Frauenzimmers über einige Erscheinungen in der Literatur. Das goldene Vließ. Ein dramatisches Gedicht in drei Abtheilungen von Franz Grillparzer. In: *Literarisches Conversations-Blatt*. Leipzig, Nr. 203, v. 4.9.1822.
- Talvj (1823), Schreiben einer Dame. In: *Literarisches Conversations-Blatt*. Leipzig, Nr. 26, v. 1.2.1823.
- Talvj (1824) Prikaz o Srpskim narodnim pesmama. In: *Literarisches Conversations – Blatt*. Leipzig, Nr. 122 v. 26.5.1824, S. 485 - 487; Nr. 123 v. 28.5.1824, S. 489 - 491.
- Talvj (1825/26), *Volkslieder der Serben. Übersetzt u. historisch eingeleitet v. Talvj*. Lief. 1.2. Halle, Renger 1825 - 1826. XVII, 293 S.; XVIII, 330 S.
- Vertovec, Steven (1999), Conceiving and Researching Transnationalism. In: *Ethnic and Racial Studies, Vol. 22, No 2*. Oxford, University of Oxford press, 4. <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/conceiving.PDF>, 15.05.2010.
- Wallach, Martha Kaarsberg (1993), Talvj. Therese Albertine Luise von Jakob-Robinson. 26. January 1797 – 13. April 1870. In: *Dictionary of Literary Biography. Bd. 133: Nineteenth Century German Writers to 1840*. (ed. James Hardin and Siegfried Mews). Detroit: S. 280 - 288.
- Women Writers in History database 2010, <http://neww.huygens.knaw.nl/authors/show/3452>, 29.06.2011.

Сања Златковић

Филозофски факултет Нови Сад, Србија
sanja_zlatkovic@yahoo.com

Византија у делима Милорада Павића и Радослава Петковића

ABSTRACT: Aim of this research is to investigate the theme of Byzantium which runs through most of novels and essays of two Serbian writers Milorad Pavić and Radoslav Petković. In Pavić's work pieces such as "Hazarski rečnik", "Srpske priče", and Petković's books "O Mikelandelu govoreći", "Vizantijski internet" and "Savršeno sećanje na smrt", the history and civilization of Byzantium are reinterpreted according to poetics of postmodern literature.

Keywords: Ancient Greek philosophy, Byzantium, postmodern literature, lexicon novel

Византија, „једина држава с оне стране 'кинеског зида' која је без прекида опстала од античких времена до зоре модерног доба“ (Радић 2006: 185), несумњиво јесте изазов који својим магнетизмом подједнако привлачи историчаре и књижевне ствараоце. Посебно место заузеће у делима Милорада Павића и Радослава Петковића. У романима „Хазарски речник“ и „Савршено сећање на смрт“ на посебан начин - у пуној зрелости постмодернистичке поетике (Павић) или у дослуху са истом (Петковић) реинтерпретира се и проблематизује, како историјско, тако и оно митско које одликује наклоњеност византијској цивилизацији. Веома је значајно то да се Византија у делима, есејима или експлицитним исказима поменутих писаца не указује као хомоген феномен, већ постоји врло дубока свест о њеној моћној онтологији, при чему су посебно значајни они интеграцијски моменти, што словенско - српске (Павић) или западноевропске културе (Петковић).

У „Хазарском речнику“, једна од могућих комплексности Византије подразумева етничку и религијску хетерогеност. Основна тематска преокупација свакако може бити непозната судбина Хазара. Идејна концепција романа омогућава да се полемика око Хазара подигне и на један неочекивани онтолошки ниво. Кроз причу о народу пред којима је некада био изазов опредељења за једну веру, поменуте су само опције које се чине доминантним: хришћанство, ислам и јудеизам. На тој тријади ствара се једна од основа за формално обликовање романа који се састоји од три књиге – извора о Хазарима. Црвена књига или хришћански извори о хазарском питању остварују најочигледнију везу са „византијским“, а са тог становишта протагонисти постају Тирило и Методије. У одредницама „Тирило“ и „Методије Солунски“ реинтерпретирана је повест о почецима целокупне писмености Словена. Цариград, као један од симбола византијске цивилизације, и прича о укроћивању и заробљавању словенског језика свакако рефлектују ситуацију препознавања идентитета, византијског идентитета и његове улоге у формирању културног наслеђа свих словенских народа. Хетерогеност која долази из домена духовног живота Византије, која резултира стурјањима попут исихазма или иконоборства, препознатљива је као основа оног митског дела Павићевог „Малог ноћног романа“ или приче „Сувише добро урађен посао“. У последњој налазимо и на трагове неоплатонистичког учења, који су препознатљиви и у причи „Икона која кија“. Појам метемпсихозе, о којем у Павићевом случају можемо говорити као о једном од принципа који, на нивоу уметничког текста спаја митско, прошло време и друге темпоралне слојеве, нарочито место заузеће у Петковићевом роману „Савршено сећање на смрт“.

Посебно занимљивом чини се прича „Коњи Светог марка или роман о Троји“. Она постаје и једна од експлицитнијих међутекстовних веза Павићевих и Петковићевих. Исповест Парижа Пастиревића Александра о брату Јелену и његовим провиђењима јесте сасвим нова, постмодерна сторија о Троји, о Византији, као и о великим сеобама цивилизација и култура са Истока на Запад и обратно. Коњи Светог Марка у Цариграду откриће Јелену како изгледа Инорог, а исте те ће он ће касније видети у будућности: опет у Цариграду 1204. како „крсташи товаре четири дебела коња на венецијанске галје“ (Павић 1985: 97), као и натпис у италијанским новинама из 1975. према којем је један од коња уклоњен јер „га је напао рак бронзе“. „Коњи Светог Марка“ је назив првог поглавља Петковићеве књиге есеја „Византијски интрнет“, поглавља које мотивише промишљање Византије и византијске цивилизације. Коњи-статуе постају загонетни „јунаци“ за које се само може претпоставити откуда су заправо дошли, док „њихово порекло и првобитну улогу никада нећемо сазнати“ (Петковић 2007: 9). Павића и Петковића заокупира сама путања тих предмета која осликава, како стурјање својеврсне превласти и идеолошких тумачења, тако и путовање материјалних добара и духовних тековина минулих царства, а у овом случају – византијског.

О разлозима за реинтерпретацију тема везаних за источно-хришћанску цивилизацију, Павић у једном интервјуу каже: „То је цивилизација која се непосредно надовезала на античку грчку културу, колевку европске цивилизације. То је цивилизација која је инспирисала европски роман у његовом зачетку својим византијским романом“ (Шмоло 1990: 13). Препознавање Византије као наследнице, стожера, оплемењивача и преносиоца готово свих друштвено – културолошких вредности које данас олако називамо „аутентичним европским“ јесте нешто што заокупира Павића. Говорећи о Венцловићу, Павић је „неовизантинца“ окарактерисао као писца способног да своје византијске изворе стави у службу нових времена и потреба, да омогући једној старој филозофији и књижевности да зазвучи модерно и актуелно на једном новом језику. За потребе Павићевог доба био је потребан нови – готово „алхемијски“ начин у идејној концепцији романа, приче и изградњи стваралачке форме. Павић је, наиме, своје византијске, како у тематском тако и у жанровском смислу - изворе, који почивају на целокупном филозофском и литерарном наслеђу источно-хришћанске цивилизације, ставио у службу нових потреба, понајвише самог - читаоца. Јер, управо је та форма речника отворила могућност светске рецепције Павићевог романа.

У оквиру разумевања посебне хетерогености коју уводи појам Византије, код Петковића он се јавља пре свега као својеврсни чувар антике. То да су управо Византинци сачували филозофска, књижевна дела и научне списе старе

Хеладе, Петковић сматра, недовољно познатим. Тако виђена Византија постаје централна тема „Византијског интернета“, при чему је велика пажња посвећена и расветљавању стереотипних представа и убеђења везаних за ту хиљадугодишњу цивилизацију. У поменутој књизи есеја, затим у хронолошки старијој „О Микеланђелу говорећи“, као и у роману „Савршено сећање на смрт“, поред тога што је чувар и оплемењивач античке традиције, Византија заузима посебно место и као стетиште не само културолошке и етничке разноврсности, већ и оне поменуте поводом Павића. У питању је духовна разноликост која појмом Византије, осим општеприхваћеног хришћанског слоја, призива праву кошницу мистичке, езотеријске, алхемијске, херметистичке, гностицистичке, паганске и неоплатонистичке мисли. За једног од главних јунака романа Петковић узима Григорија Гемистоса (или Гемиста), касније Плитона, интелектуалца – исељеника из Цариграда, који ће, између осталог, одиграти веома важну улогу у упознавању Запада (пре свега Италије) са Платном. Мистични слој романа упућује на она учења која Плиотн преузима од Платона, а која постижу висок степен подударности са Хрмесовим учењима (која је Платон читао): вера у бесмртност душе, процес инкарнације душе (која се, након смрти враћа божанском и бесмртном – царству идеја), као и о човеку који може „искусити“ оно људско и божанско. Оно што је заокупљало Петковићеву пажњу у „Византијском интернету“, поетски израз нашло је у „Савршеном сећању на смрт“, при чему у другом случају посебно место заузима појединац који учествује, тачније посредује, у том путовању културе са Истока на Запад. Када се скупа погледају они византијски хуманисти које историја наводи као најзначајније за „преношење“ античког наслеђа, несумњиво је да је сваки од њих веома погодан за романескно уобличавање. Тако Петковићев избор пада на Гемистоса као једног од централне фигуре његовог романа.

Међутим, Петковића Византија не привлачи искључиво као чувар антике и феномен који карактерише хетерогена духовност, поготову она из области религије (било које) и мистике, већ и као кључна тачка у процесу рађања европске езотерије која на Запад долази са Плитомом и његовим ученицима: синтетизована учења о Платону, Хермесу и метемпсихози. Затим следе нова струјања - европски неоплатонизам, херметизам, алхемија и друга, као и њихов утицај на ренесансу и даље, будући да све поменуто пресудно утиче на развој целокупне потоње европске филозофске мисли. Гемистос – Плитон (у прошлом животу Платон) један је од оних који је са Истока, из византијске провинције, донео плодносно „клицу“ на тле Запада. Поводом Византије која је „предала млађим европским народима велико благо своје наслеђене грчко – римске цивилизације“, неретко се истиче да је „књижевне узоре и облике старих класичних Грка, обрасце и облике стере класичне грчке уметности, дела старе грчке филозофије и науке предала у оригиналу“ (Анастасијевић 1994: 25). Да нисмо управо оригиналне рукописе добили из приватних и јавних библиотека, „оно мало за шта би данас једино знали дошло би нам преко арапских превода, често начињених према сиријским верзијама“ (Лемерл 1962: 24). Код Петковића, уочава се и проблем оригиналних рукописа, који се у „Савршеном сећању на смрт“ може сматрати и једним од основних тематских слојева. Захваљујући чињеници да су управо они оригинални рукописи на старогрчком језику сачувани, могло се наставити са умножавањем, са преношењем рукописа и њиховим путовањима на Запад. У књизи есеја тог проблема аутор се посредно дотиче, док у роману тематизује сам настанак рукописа – преписа, као и друштвене околности под којима настају. Међу последњим главама романа наилазимо и на мисију преношења, прослеђивања Хермесових записа, у којима учествује Филарион, а чије је крајње одредиште био двор Козма ди Медичија. Писмо Јована Аргиропулоса упућено Филариону завршава се дирљивом молбом: „Да ли би ми ти, врли Филарионе, у овом тешком задатку могао пружити малу помоћ и тако ми омогућити да проширим мудрост по варварским деловима света?“ (Петковић 2008: 394). Та молба не завређује нарочиту пажњу услед своје дирљивости, већ због тога што на посебан начин, чак и на нивоу метафикцијског исказа, сумира Петковићево виђење Византије и улоге коју је имала византијска цивилизација.

Бернар Флизен у својој „*La civilisation byzantine*“ закључује да је Византија европском Западу и Истоку оставила две различите заоставштине: Западу је пренела антички хеленизам из кога је поникла ренесанса, а словенском и балканском свету оставила православље. Наравно, са тим ставом бисмо се могли сложити, као и што бисмо се могли спорити, јер одблесак византијске цивилизације, услед комплексне природе, а попут некадашње њене територијалне распрострањености, тешко се у потпуности може сагледати. За Павића и Петковића Византија у различитим доменима свог друштвеног и духовног живота представља својеврсни „melting pot“: јединствен и непоновљив спој хеленистичке културе и хришћанства; цивилизацију која својом хетерогеношћу и моћном онтологијом плени и подстиче стварање нових духовних тековина. И која, тако виђена, постаје непресушни извор инспирације и надахнућа за стварање „универзалних“ или „локалних“ прича које ће бити испричане „универзалним језиком“. Проматрајући појам Византије, и историју интересовања за ту цивилизацију, Петковић у једном интермецу, између осталог, каже: „намера нам није била да понудимо једну слику Византије, већ да говоримо о неким могућим виђењима ’Византије’ ...јер, нигде као у случају Византије не постоји вера да је могуће о хиљаду година историје говорити тако уопштавајуће“ (Петковић 2007: 173).

Могуће је уочити заједничко критичко становиште својствено Павићу и Петковићу, јасно исказано у њиховим експлицитним изјавама а односи се на својеврсни отклон према култури лажи или стратегији културолошког заборављања. У том контексту није нимало изненађујућа, на пример, Павићева опомена да је европско културно наслеђе сведено на западну Европу, а при том је остала заборављена јеврејска цивилизација и цивилизација источног хришћанства. Или, Петковићево савршено сећање на време када се мудрост ширила по варварским деловима света. Дела Павића и Петковића поводом којих можемо говорити о Византији или византијском не испрпљују се на задатку који подразумева спас од заборава (на пример, какву је улогу византијска цивилизација имала у свим каснијим друштвено – историјским, духовним и културним струјањима). Али, такође, несумњиво је да су њихова схватања Византије, она у читању наслућена или она експлицитно изречена, у некаквом дослуху са поменутиим критичким ставовима.

Када говоримо о Павићу и Петковићу, будући да њихова дела изискују сасвим другачија читања, па и интерпретацију, не би погрешно рећи да и она причају посебну причу о Византији. При том, ти писци српске постмодерне византијском миту приступају тако што све елементе користе у складу са сопственим поетикама и настојањима изградње литерарног дела и његове форме. Павићева „употреба“ Византије посебне је природе. Она се доживљава као прапостојбина, као духовна купола под којом стоје сви претходници који своје доктрине, духовност и стваралаштво граде на тековинама цивилизације источног хришћанства. Та иста у његовим делима врло често бива разбијена до граница неизвесног препознавања, при чему Павић у томе успева захваљујући изузетном мајсторству у поигравању са формом и са самим читаоцем, од којег зависи хоће ли прво пропасти Источно или Западно царство („Коњи Светог Марка“), хоће ли учествовати у убиству некрунисаног Немањића („Аксеаносилас“) или се избавити од сопствене смрти уколико прочита „Хазарски речник“ и одлучити о томе коју веру су прихватили Хазари. Ни Петковић не ставља лаке задатке пред читаоца, нити, у односу на Павићеве одвише скромније, али свакако другачије. Петковић се не декларише као Византинац нити показује такву тенденцију. Он је заинтересован за оно суштинско што је нашим претходницима и нама остало од те цивилизације, уз питање: на који начин. Сасвим је извесно да текстови наших аутора стоје и у посебној сагласности. Између осталог, Павићева прича носи наслов „Коњи Светог Марка“, а тако почиње Петковићев есеј о Византији. Павић пише о Хазарима, а Петковић о Печенезима; Петковићев роман је и у знаку метемпсихозе, док исту читавамо не само на нивоу великог броја Павићевих дела, већ и на нивоу целокупног његовог опуса.

Литература:

- Анастасијевић Драгутин (1994), *Византија и византинци*, Београд, Књижевно друштво „Свети Сава“.
 Лемерл Пол (1962), *Византија и традиција хеленске књижевности*, Београд, Српска академија наука и уметности.
 Радић Радивој (2006), *Пурпур и пергамент*, Београд, Evoluta.
 Павић Милорад (1985), *Српске приче*, Београд, „Просвета“.
 Петковић Радослав (2007), *Византијски интернет*, Београд, „Стубови културе“.
 Петковић Радослав (2008), *Савршено сећање на смрт*, Београд, „Стубови културе“.
 Шмоло Ана (1990), *Хазари или обнова византијског романа. Разговори са Милорадом Павићем*, Београд, Народна књига.

Gergely Bakonyi

ELTE-BTK, Budapest, Hungary,
gergelybakonyi@yahoo.com

Aranyev Toldi in njegove slovenske vzporednice

ABSTRACT: The paper tackles of the relations between the slovenian and hungarian literature. The comparative analysis of Arany's Toldi and Levstik's Martin Krpan shows the relation between the figures of the national heroes. Furthermore the analysis is about the parallels or differences of the literary conceptions of the authors. Kardos's translation of Toldi is one of the rare direct relations of the slovenian and hungarian literature – poem of this kind of genre seems to be exceptional among literary translations –, born in the prekmurian dialect.

Keywords: János Arany, Fran Levstik, Miklós Toldi, Martin Krpan, Janoš Kardoš

Čprav so neposredni literarni stiki med slovensko in madžarsko književnostjo v 19. stoletju precej redki, bi v svojem referatu želel pokazati konkreten primer takšnega kulturnega srečanja. Poleg tega bi želel še predstaviti svojo raziskovalno temo, in sicer filološka ujemanja med pomembnima deloma Frana Levstika in Jánosa Aranya, *Martinom Krpanom* in *Toldijem*.

Zelo dobro je znano, da je Aranyev *Toldi* dosegel velik uspeh takoj po zmagi na natečaju Kisfaludy Társasága ne le pri madžarskih bralcih, temveč tudi na tujem. Pomemben podatek je, da so leta 1851 v Lepzigu izdali že drugi nemški prevod te pripovedne pesnitve in malo kasneje, leta 1858, srbski prevod Jovana Jovanovića Zmaja, ki ga je takratna kritika zelo cenila (Voinovich 1952: 248). Kakor piše Miklós Szemere v svojem pismu Aranyu: »zaslužil si, da bi Te imeli radi še Srbi« (Arany 2004: 121). V tem pismu je tudi trdil, da je srbski prevod boljši od nemškega.

Slovenski prevod *Toldija*, ki do leta 1921, ko so ga izdali, ni bil znan v širših bralskih krogih, pomeni zelo pomemben in živ stik med književnostma. Pomemben je predvsem zato, ker so prevodi velikih verzniških epskih žanrov med jeziki izjemno redki. Na drugi strani je Kardošovo besedilo zelo posebno, ker ga je ustvaril v prekmurščini, ki je v 19. stoletju veljala za standizirani knjižni jezik, in to delo lahko dokazuje, da je ta jezik omogočal ne le prevajanje nabožnega slovstva in didaktičnih spisov, marveč tudi izražanje kompleksnih elementov leposlovja, stilskih figur, na primer primerjave, alegorije, metafore itd. Primer dobro znane primerjave panonskega vodnjaka in komarja:

»Z zseđnim gútom gléda szlohobászta csiga
Globoko v-sztúdenec, gde vodo nasztréga
Groznoga komara bi jo bidti stimao
Ki bi sztáre zemle krv cecati iszkaó.« (Kardoš 1921: 8.)

V Kardoševem prevodu citati Pétera Ilosvai-Selymesa niso prevedeni, marveč celo manjkajo. S tem je zgodovinsko ozadje v tem besedilu manj poudarjeno kot v originalu. Zakaj je Kardoš te citate izpustil, ni znano, verjetno ne zaradi prevajalskih težav; on sam se je ukvarjal še s Petőfijem, Vajdo, Tompo, Vörösmartyjem, Kisfaludijem in z drugimi pomembnimi madžarskimi avtorji, ki so delovali predvsem v romantiki (Kuzmič 1988: 28). Seveda *Toldija* razumemo kot del trilogije: Kardos je leta 1925 v mesečniku *Düševni list* v nadaljevanjih objavil *Toldi estéje* (*Toldia sztaroszt i szmrt*), *Toldi szerelme* pa ni mogel prevesti, saj je izšel šest let po njegovi smrti.

Po moji sodbi je torej Kardošev prevod po eni strani zelo natančen, po drugi strani umetniško zelo dobro izdelan. Janoš Flisar je zelo cenil to delo: »... ko človek bere, ... celo bi si mislil, da gre celo za prevod iz slovenščine.« (Kuzmič 1988: 29).

Glede madžarske filologije bi še opozoril, da je v Aranyevih Zbranih delih – po tistih, ki jih je uredil Géza Voinovich, žal ni novih, saj bi bilo nove težko urediti, saj je on še videl rokopise, ki so bili v drugi svetovni vojni uničeni – letnica slovenskega prevoda *Toldija* 1911 (Voinovich 1952: 267). Predpostavljam, da je to napaka, le zato, ker te letnice nikjer drugod ni. Kakor piše na ovitku slovenskega prevoda: v Szalafőju so našli Kardoševe rokopise, ki so dolgo ležali na nekem podstrešju. Med njimi je bil tudi prevod *Toldija*. O tem, zakaj se je Voinovich odločil za letnico 1911 in ne 1921, zaenkrat nimamo več podatkov.

Kakor sem omenil na začetku, bi rad posvetil pozornost tudi drugemu pomembnemu delu slovenskega slovstva 19. stoletja. Levstikovega *Martina Krpana* je mogoče primerjati s *Toldijem* z več zornih kotov. Oba avtorja sta si izbrala temo, ki močno temelji na ljudskih elementih. Levstik to dejstvo poudari s tem, da svojo zgodbo pripoveduje prek ljudskega pripovedovalca in njegov glavni lik, ki izhaja iz kmečkega kroga, pogosto uporablja ljudske izraze. To lahko ponazorimo na primer s pogosto rabljenimi pregovori kot »bolje drži ga, kakor lovi ga« ali »Kdor če iti na Dunaj, mora pustiti treh zunaj«. Pri Aranyu je treba poleg podobnih izrazov omeniti, da avtor vidno označuje nekatere zanimivosti, ki jih je prevzel iz ljudske tradicije in so bile žive v Nagyszalonti, kjer je bil doma. Med take primere sodi *Toldijevo* tako močno brcanje čolna od otoka, da je priplul do Pešte. Res je, da so vplivi med Aranyevim pripovedno pesmijo in ljudsko tradicijo dvosmerni: kakor so pokazale raziskave Zoltána Kodálya in Zsigmonda Szendreyja, so ljudje po *Toldijevem* uspehu uporabljali elemente tudi iz Aranyevega dela, ne da bi jih ločili od ljudskega pesništva (Szendrey 1924: 228). Iz teh primerov lahko vidimo, da so avtorji na obeh zemljepisnih področjih in v obeh literarno-zgodovinskih obdobjih uporabljali ljudske elemente, kar je zelo značilno ne samo za slovensko in madžarsko, temveč za vse vzhodnosrednjeevropske književnosti, saj to je moral biti izvor sprememb v družbi.

Oba lika, torej Martin Krpan in Miklós Toldi, sta bila zelo dobro znana bralcem tudi pred tema deloma in imata pomemben prostor v narodno-kulturnem spominu, v kolektivnem spominjanju. Dolgo bi lahko naštevali podatke, ki to tezo utemeljujejo, zdaj bi na primer omenil le to, da si je v Sloveniji znana rokavska skupina izbrala ime Martin Krpan, na Madžarskem pa so po *Toldiju* poimenovali oklepno vozilo. Seveda v obeh državah organizirajo prvenstvo močnih fantov pod imenom narodnega junaka. Vendarle je zanimivo, da niti o Krpanu, niti o *Toldiju* še niso posneli filma.

Medtem ko ne smemo pozabiti na razlike med likoma, bom naštel nekaj zanimivih podobnosti. Toldi kot popolnoma romantičen glavni lik pomaga avtorju uresničiti vlogo, ki jo opredeli István Margócsy (Margócsy 1999: 30), in sicer to, da avtor sočasno ustreza dvema zahtevama: da hkrati izraža kolektivno in individualno željo, občutja ter vidike. Ni več treba nasprotovati tezi Györgya Lukácsa, ki ji je sledil tudi urednik Aranyevih Izbranih del János Barta, da naj bi bil Toldi predstavnik ljudskega realizma ter plebejskega, demokratičnega gibanja (Barta 1952: 475). Bolj točno opredeli Toldijev lik Balázs Nyilasy, ki v svoji monografiji trdi (Nyilasy 1998: 42), da so pri Aranyevem glavnem liku najpomembnejše komponente junaška idila, žanrska tradicija epa (ki ga je Arany drugod tako močno pogrešal) in pravljica. O tem zadnjem elementu pravi László Négyessy, da lahko že pri Ilosvaju, najpomembnejšem izviru Aranya, vidimo, kako združuje dva tipa ljudske pravljice. In sicer je lepo vidna na eni strani zgodba Močnega Jana (Erős János), ki ima nadčloveško telo, in takoimenovanega Zlatolasa (Aranyhajú), ki po dolgem siromaštvu in blodenju po kraljevem dvoru premaga tujega viteza (Vojnovich 1929: 126). Katalog Aarneja in Thompsona potrjuje občutek, da je bil motiv močnega junaka dobro znan tako v slovenskih kakor tudi v madžarskih ljudskih besedilih: katalog namreč omeni 14 slovenskih in 20 madžarskih zgodb Močnega Jana (Strong John) pod kategorijo Nadnaravne moči ali znanja (Supernatural power or knowledge; Aarne – Thompson 1961: 225-226).

Levstikov glavni lik se razlikuje od Aranyevega predvsem po tem, da svojo vlogo razume z ironijo, saj Krpan reče o svojem junaškem dejanju: »bodo postavači še celo skladili pripovedovalke in pesmi«. Seveda lahko Krpana in Toldija razumemo tudi kot predstavnika narodnega duha. Hkrati je v tem procesu velika razlika: medtem ko se Madžari lahko z nostalgijo spominjajo samostojne kraljevine, ki predstavlja politično sklicevanje na pravo samostojnost, se Slovenci ne morejo. To je po mojem mnenju lepo razvidno iz tega, da je Toldijev največji cilj postati kraljev vitez, Krpan pa se precej užaljeno vrne domov. Pri Aranyu je kralj pravičen in ima kot največja moč pravico vse urediti in kot v pravljicah vsem izreči sodbo, kakršno si zaslužijo. Pri Levstiku ima cesar komično vlogo, posebno v odnosu do cesarice, čeprav lahko na koncu on sam odloči o Krpanovi usodi – proti cesarici ali ministru Gregorju. Ta vloga je še bolj poudarjena, ko lahko beremo opis oblek, ki jih Krpan nosi na kobilici. Ta scena se navezuje na Cervantesovega Don Kihota ter hkrati na tretji del Aranyeve trilogije, kjer stari Toldi predstavlja podoben lik, ter še bolj njegov hlapec predstavlja Sanča Pansa. Kakor za Don Kihota tudi za Krpana ni srečne ljubezni, Toldi pa v prvem delu trilogije popolnoma zavrne to čustvo. Kakor pri Aranyu, tudi pri Levstiku lahko opozorimo na otroška čustva do matere.

Zanimiva je teza Mirana Hladnika, ki postavlja sol oz. angleško sol v središče svoje analize kot ključni element Levstikove pripovedi. Kamor so mogli potovati tihotapci in kupčevati s soljo, so prenašali slovenski govor in obdržali narodno kulturo. »Na vprašanje, kaj je torej Krpan tovoril na svoji kobilici, smemo odgovoriti, da je tovoril metaforo« (Hladnik 2002: 234). Martin Krpan ne bo torej več le kmet kot nasprotje gosposke oblasti (npr. pri Soldnjaku), ampak bo nasprotje njej kot nosilec novih vplivov.

Ne da bi našteval očitne podobnosti med avtorjevima karierama, bi opozoril na vzporedne literarno-teoretske teze v *Popotovanju od Litije do Čateža* in v *Naiv epozunk* (Naš naivni ep). Leposlovni deli lahko razumemo kot uresničitev teoretsko-ustvarjalnega načela: leposlovje naj črpa iz ljudskih motivov.

Dejanja orjaka kot tema ljudskih pravljic ali drugih vrst leposlovja sploh ni samostojen pojav v naših književnostih. Omeniti moramo lik Pála Kinizsija, Marka Kraljeviča ali Kralja Matjaža. Ali lahko najdemo kakšen stik med njimi? Magdolna Veselinović-Šulc meni, da lahko vidimo tipološko sorodstvo med Markom Kraljevičem in Toldijem. Njena teza temelji na tem, da je telo likov podobno in imajo liki podobno mesto v narodnem kolektivnem spominjanju. To teorijo István Fried močno zavrne in trdi, da takšno sorodstvo ne zadostuje. Kot možen okvir primerjanja predlaga zgodbo o Pegamu in Lambergarju (Fried 1979: 262). Ta polemika se mi zdi koristna za mojo študijo, saj je zgodba o Pegamu in Lambergarju pomemben predhodnik Martina Krpana, ravno tako, kot je besedilo o Toldiju Ilosvai-Selymesa Aranyeve pripovedne pesnitve. Če torej filološko pregledujemo podobnosti med *Martinom Krpanom* in Aranyevem *Toldijem*, lahko naštejemo naslednje:

1. oba avtorja sta si izbirala narodno-predstavniški lik, ki izstopa s svojo fizično močjo
2. na začetku zgodbe, pred tegobami, ki jih mora premagati, glavni lik kaže svojo moč (prevzdigne kobilico s tovorjem ali drži žrd) palatinu oz. cesarju
3. glavni lik se mora bojevati v vladarjevem dvoru proti nasprotniku, ki ga nihče ne more premagati
4. glavni lik in nasprotnik se pred bojem rokujeta, nasprotniku izbruhne kri
5. gledalci gledajo boj od daleč, ko glavni lik premaga nasprotnika, odseka njegovo glavo in jo pokaže gledalcem, ki navdušeno slavijo zmagovalca

Iz teh točk lahko vidimo, da so nekateri elementi pri obeh avtorjih zelo podobni. Zato predpostavljam, da bi lahko bil stik med besediloma poleg zelo močnega tipološkega sorodstva tudi geneološki. Vprašanje je torej dano: kakšno konkretno srečanje lahko najdemo med književnostma in književnikoma?

Tega, da je Levstik bral Aranyevega *Toldija*, ne smemo popolnoma izključiti, saj bi lahko imel v rokah, kakor sem omenil na začetku, nemški ali mogoče srbski prevod. Posebno če upoštevamo veliko podatkov, ki poročajo o slavi *Toldija* tudi na tujem. Do zdaj o direktnem stiku med Aranyem in Levstikom ni podatka. V tem primeru, ker so podobnosti zelo močne, je po mojem mnenju treba pričakovati, da je zgled obema avtorjema kako tretje besedilo. Že omenjeni avtor, Ilosvai-Selymes teh elementov ne omeni, kakor tudi Cegnar v svojem *Pegamu in Lambergarju* ne. Torej poleg neposrednega stika tudi ni nemogoče izključiti, da je obstajalo ljudsko besedilo, katerega varianta je bila znana tako Levstiku kot Aranyu. To bi pomenilo podobno močen stik med dvema kulturama (izključil ne bi niti drugih kultur), kot je lik Kralja Matjaža, čigav vpliv na leposlovje je v svoji monografiji obdelal István Lukács. Iz do zdaj znanih elementov (pravljic, drugih leposlovnih del) bi bilo težko razumeti, zakaj sta se avtorja odločila tako pogosto enako.

Na koncu bi še kratko povzel svoje mnenje. Torej Toldijeve vzporednice v slovenski književnosti so mnogobarvne: zadevajo dva velika kroga, in sicer umetnostne izdelke prekmurskega knjižnega jezika in Levstikovega Martina Krpana. Janoš

Kardoš je ne samo s svojim organizatorskim delovanjem, ampak tudi s prevodom *Toldija* pokazal vrednosti prekmurščine, Levstik pa je v svoji pripovedi kljub kontrastu realistične in romantične estetike uporabljal zelo podobne elemente kot Arany v *Toldiju*.

Literature in viri:

ARANY, János (2006), *Összes költeményei I-II*. Budimpešta: Osiris Kiadó.

ARANY, János (1921), *Toldi – Versusko pripovedávanje. Na vend jezik obrnyeno po Kardos Jánosi*. Budimpešta: Hornyánszky V.

LEVSTIK, Fran (1954), *Zbrano delo*. Ljubljana: DZS.

AARNE, Antti – THOMPSON, Stith (1961), *The types of the folktale: a classification and bibliography*. Helsinki: Suomi Tiedeakat.

ARANY, János (2004), *Összes művei – Levezése*. Budimpešta: Universitas Kiadó.

BARTA, János (1952), Arany János. In: ARANY, János, *Válogatott művei*. Budimpešta: Szépirodalmi Könyvkiadó.

FRIED, István (1979), *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Budimpešta: Akadémiai Kiadó.

HLADNIK, Miran (2002), Pa začnimo pri Krpanu. *Sodobnost*, 66/2, 227-237.

KUZMIČ, Franc (1988), Prevajalska dejavnost Janeza Kardoša. In: JERMAN, Frane (ured.), *Prevajalci Pomurja in Porabja, Vuk Karadžić in prevajanje, Kritika prevajanja*. Ljubljana: Društvo slovenskih književnih prevajalcev, 27-31.

LUKÁCS, István (2001), *A megváltó Mátyás király színeváltozásai a szlovén néphagyományban és szépirodalomban*. Budimpešta: Lucidus Kiadó.

MARGÓCSY, István (1999), *Petőfi Sándor*. Budimpešta: Korona Kiadó.

NYILASY, Balázs (1998), *Arany János*. Budimpešta: Korona Kiadó.

SZENDREY, Zsigmond – KODÁLY, Zoltán (1924), *Nagyszalontai gyűjtés*. Budimpešta: Kisfaludy Társaság.

VOINOVICH, Géza (1952), Jegyzetek a Toldihoz. In: ARANY, János: *Összes művei II*. Budimpešta: Akadémiai Kiadó.

Ženski lirski subjekt u ljubavnoj lirici hrvatske renesanse

ABSTRACT: Besides from the prevalent male lyrical subject, Croatian Renaissance poets also use female voice in love poetry. Poems of the female lyrical subject differ both in form and in content, as well as in their relation to the general conventions of Petrarcism. The goal of this study is to point out the differences between female lyrical subject and male lyrical subject and to provide an insight on the position of women in the society of the time. Although it might seem that it is about a subversion of the dominant male element, it's purpose is actually its strengthening.

Keywords: early Croatian Renaissance poets, female lyrical subject, Petrarcism, female lyrical subject, love lyrics, subversion.

Ljubavna tematika u hrvatskoj književnosti ima dugu tradiciju. Preuzimanje petrarkizma u hrvatskoj književnosti nastupilo je već u drugoj polovici 15. stoljeća sa samim počecima autorske književnosti na hrvatskom jeziku. Prvi su svjetovni pjesnici u hrvatskoj književnoj renesansi, Džore Držić (1461-1501) i Šiško Menčetić (1457-1527), pisali o ljubavi prema ženi slijedeći Petrarku i njegovu ljubavnu koncepciju. Međutim Petrarkino pjesništvo nije jedino koje je ostavilo pečat na pjesništvo Džore Držića i Šiška Menčetića, a osobito na pjesnike koji su stvarali nakon njih. Hrvatski su renesansni pjesnici o ljubavi pisali na različite načine i, ne zadovoljavajući se samo Petrarkinim neostvarenim ljubavnim odnosom, sezali su i za utjecajima pjesnika koji su pisali o sretnom, često i konzumiranom, ljubavnom odnosu. Na sve te utjecaje koji doprinose bogatstvu raznolikosti opusa hrvatskih renesansnih pjesnika upozorio je Tomislav Bogdan (2006: 57-80) navodeći različite ljubavne lirske diskurse koji su zastupljeni u hrvatskoj renesansnoj književnosti. Osim petrarkizma, on razlikuje i neoplatonizam, hedonistički ljubavni lirski diskurs te srednjovjekovnu semantiku dvorske ljubavi.

Posebnu važnost ljubavne lirike u hrvatskoj renesansnoj književnosti potvrđuje *Zbornik* Dubrovčanina Nikše Ranjine koji je nastajao od godine 1507. *Zbornik* sadrži više od 800 ljubavnih pjesama među kojima su i pjesme Džore Držića, Šiška Menčetića, Mavra Vetranovića, Mate Hispanija i Marina Krstičevića. Do danas je ostalo oko 200 pjesama *Zbornika* koje nisu atribuirane.

Cilj ovog rada jest ukazati na posebnost pjesama sa ženskim lirskim subjektom u najranijih hrvatskih pjesnika. Te pjesme na formalnoj i sadržajnoj razini mogu dati uvid u društvene odnose toga razdoblja, ali i poetičke različitosti u odnosu na većinske pjesme s muškim lirskim subjektom.

Ženski lirski subjekt zastupljen je u dvije pjesme Džore Držića (br. 26 i 86), tri Šiška Menčetića (br. 268, 473 i 480), u jednoj Hanibala Lucića (*Zasve jer od vele*), Marina Držića (br. 20) i Mate Hispanija (br. 727), šest Nikole Nalješковиća (br. 94, 101, 107, 143, 156, 169) te četiri anonimne iz Ranjinina zbornika (br. 723, 724, 725, 779). Sve pjesme navođene su prema sljedećim izdanjima: *Pjesme Šiška Menčetića i Džore Držića i ostale pjesme Rañinina zbornika*. Priredio M. Rešetar, Zagreb 1937, *Džore Držić, Pjesni ljuvene*. Priredio J. Hamm, Zagreb 1965, *Hanibal Lucić – Petar Hektorović*. Priredio M. Franičević, Zagreb 1968, *Marin Držić, Djela*. Priredio F. Čale, Zagreb 1987, *Nalješковиć, Nikola* (2005), *Književna djela*. Priredio A. Kapetanović. Zagreb, Matica hrvatska.

Da bi bilo moguće dublje analiziranje ovih pjesama i njihova usporedba s pjesmama s muškim lirskim subjektom, ali i zbog čestog poistovjećivanja sa samim autorom, potrebno je razgraničiti pojmove izvantekstnog, empirijskog autora, implicitnog autora i subjekta lirskog teksta. Poistovjećivanje može navesti na traženje autobiografskih elemenata u pjesmama ili pripisivanje pjesama sa ženskim lirskim subjektom pjesnikinjama, no važno je imati na umu kako su hrvatski renesansni pjesnici u svoj opus rijetko unosili autobiografske elemente i kako ženski glas pjesme ne upućuje nužno i na žensko autorstvo. Lirski subjekt jest „*Nenarativni analogan pripovjedaču iz narativnih tekstova. On je najviša moguća iskazna instancija lirskoga književnog djela, instancija koja stvara dojam smještenosti u izvorište diskurza.*“ (Bogdan 2003: 33)

Pjesme sa ženskim lirskim subjektom nisu često proučavane, a razlog tomu možda jest njihova malobrojnost u odnosu na pjesme s muškim lirskim subjektom. Specifičnost ovih pjesama naglašena je već na sadržajnoj razini i iako je njihova temeljna tematika ljubav, ovdje nije riječ o pjesmama kakve bi bilo moguće pronaći u opusu Petrarke. Ono o čemu Petrarke nikada nije pisao, a u ovim se pjesmama jasno očitava, jest ljubavni odnos, predstavljen iz ženske perspektive, čija semantika gotovo uvijek podrazumijeva uzvraćenost. Tako ženski lirski subjekt Džore Držića u pjesmi br. 62 izražava zabrinutost zbog nepovoljnih uvjeta u kojima prebiva njen odabranik, te željno iščekuje njegov povratak, a slično je i s njegovom pjesmom br. 86 u kojoj je zaljubljenica nesretna zbog razdvojenosti koju je skrivila okolina. Menčetićev ženski lirski subjekt u pjesmi br. 268 eksplicitno poziva na tjelesno združivanje ljubavnika dok se u pjesmi br. 480 ostvaruje tipična petrarkistička semantika ljubavnog odnosa te ženski lirski subjekt ove pjesme, zbog nesretnog ljubavnog doživljaja, priželjkuje smrt.

Dakle, antinomična koncepcija ljubavnog odnosa u kojemu zaljubljenik pati zbog neuzvraćene i nesretne ljubavi, te slatkorogorak doživljaj ljubavi u kojemu patnja nije nepoželjna, ovakvim je pjesmama nepoznanica i upravo je semantika ljubavnog odnosa koju one podrazumijevaju ta koja ih udaljava od petrarkizma. Ljubav u ovim pjesmama nije predstavljena kao bolan doživljaj zbog neuzvraćenosti, riječ je o trenutno prekinutoj ljubavi zbog nekakvih praktičnih okolnosti, a ne zbog ravnodušnosti ženske osobe. Razdvojenost dvoje ljubavnika najčešće je uzrokovana odlaskom muškog adresata na put, npr. radi trgovine ili uplitanjem sumnjičave okoline koja je skrivila njihovu razdvojenost. U pjesmama Nikole Nalješковиća čest uzrok razdvojenosti jest nevjernost adresata o kojoj ženski lirski subjekt nagađa. Baš naprotiv, iskaz ženske osobe popraćen

brižnom toplinom, zabrinutošću zbog okolnosti u kojima se našao njen odabranik i željom da se što prije vrati prisutan je u pjesmi br. 62 Džore Držića:

Tuj svi t' su tuđini u kih ni ufanje,
 Ki t' pomoć ku čini, taj gleda t' imanje.
 Službe njih očite skrovne su podhidbe
 U kih su povite tuđinu pogibe.
 Svak čas toj misleći, moj vinče biseran,
 Ne možem izreći život moj čemeran.
 Pros tinuv sva strahom, na oči plač pride,
 Ter suzim s uzdahom, lica mi sva blide.

(Dž. Držić, br. 62, stihovi 21-28)

Uzvrćenost ljubavi ženskog lirskog subjekta ponekad je toliko eksplicitna da poziva adresata da se što prije vrati ne bi li se ostvarila tjelesnost ljubavnog odnosa:

Zatoj te ja moļu, sokole gizdavi,
 hoć li da ne boļu u žeļah ljubavi,
 veće me cknit nemoj, spravi se, ne krsmaj,
 ter dolet' u kril moj jakino svitli zmaj.

(Š. Menčetić, br. 268, stihovi 5-8)

Iako je naizgled riječ o preokrenutoj petrarkističkoj situaciji, u ovim se pjesmama izrazita patnja petrarkističkog zaljubljenika i njegova bol pretvaraju u iščekivanje i priželjkivanje od strane kazivačice.

Sve su ovakve pjesme pisane dvostrukorimovanim dvanaestercem, najplodnijim stihom hrvatske renesansne književnosti, te stih ovih pjesama nije karakteristika koja bi ih činila specifičnima i različitima u odnosu na pjesme s muškim lirskim subjektom. Međutim ove pjesme karakterizira stilska jednostavnost popraćena češćom uporabom folklornih motiva, nego u pjesmama s muškim lirskim subjektom, među kojima su i umanjenice (npr. *sunašce*, *srdašce*). Govor je kazivačice vrlo jednostavan, kolokvijalan i neposredan (usp. Bogdan 2002: 116), npr. u pjesmi Nikole Nalješevića kazivačica svoj iskaz započinje kolokvijalno:

Zdravje ti posila, moj družo izbrani,
 ko srce iz tiela od tebe ne brani.

(N. Nalješević, br. 101, stihovi 1-2)

Pri pisanju pjesama sa ženskim lirskim subjektom, hrvatski su pjesnici često upotrebljavali motive porijeklom iz vegetacije, npr. *vinče*, *cvite*, a tim motivima često su pridavali metaforičko značenje. Ove pjesme karakterizira i vlastita skupina apostrofa kao što su *brajo*, *brače*, *družo*, *sokole* (usp. Bogdan 2002: 116). Tolika stilska jednostavnost gotovo da je nezamisliva u pjesmama s muškim lirskim subjektom u kojima se ljubav prema ženi očituje stihovima bogatim petrarkističkim motivima i metaforama, raznim dosjetkama, karakterističnim leksemima, elementima popularne kulture, raznim antitezama itd.

Unatoč intenciji pjesnika za stilskom jednostavnošću, njihovo umijeće i obrazovanost ne bivaju prikriveni. Najbolji primjer za to jest pjesma Mate Hispanija br. 727. Osim spominjanja mitoloških bogova, što upućuje na obrazovanog pjesnika, prisutna je u ovoj pjesmi i dosjetka koja ne pripada nižem stilskom stupnju:

Kupida kunući, sve strijele da skrši,
 u kami tukući, ako te on drži;
 ako li vjetra cić, moj brajo, i[z] Stona
 nis' mogaldosle prič, moliću Neptuna:
 o bože Neptune i ti s nim Eole...

(M. Hispani, br. 727, stihovi 13-17)

Karakteriziraju ovu pjesmu i apostrofe tipične za pjesme sa ženskim lirskim subjektom te folklorni motivi. Očito je kako su hrvatski renesansni pjesnici pišući stihove za ženski lirski subjekt imali na umu činjenicu o prilagođavanju stila, odnosno o njegovoj jednostavnosti. „*Takva stilska nekompetetnost ženskih kazivača u usporedbi s muškima odraz je stvarnoga društvenog stanja, ona implicira niz kulturalnih činjenica, između ostalih onu ženske neobrazovanosti.*“ (Bogdan 2002: 119) Ponegdje se smatra kako su autorice ove posebne književne pojave u hrvatskoj renesansnoj književnosti bile žene, međutim mala je vjerojatnost da to doista i jest tako. Razlog tomu jest nepostojanje dovoljno snažnih dokaza koji bi posvjedočili stvaralaštvo i postojanje renesansnih pjesnikinja u Dubrovniku, ali i u ostalim dalmatinskim gradovima.

Iako malobrojne, pjesme ženskog lirskog subjekta, zajedno s većinskim pjesništvom muškog lirskog subjekta, daju uvid u društvene odnose razdoblja. Društveni položaj žena u tom razdoblju bio je podređen dominantnom položaju muškarca. Žena je bila ograničena na prostor od četiri zida i nije imala mogućnost sudjelovanja u kulturi, društvenom i javnom životu, kako

Dubrovnika, tako i ostalih dalmatinskih gradova. Osim nemogućnosti participiranja u javnom životu, privatni život žene također je bio ograničen. „Živjele su zatvorene u privatnost pod patronatom muškaraca kojeg su se mogle osloboditi samo u izuzetnim okolnostima. (...) Žena je, pogotovo ona iz viših staleža, bila uglavnom ograničena na život unutar kuće, budući da nije sudjelovala u poslovima koji bi je uvukli u javni život grada. Smatralo se da njihove izlaske treba svesti na najmanju moguću mjeru...“ (Janeković- Römer 1994: 126,128)

Društveni ustroj bio je dominantno muški, a položaj žene podređen. Pjesme sa ženskim lirskim subjektom potvrda su glasa žene, odnosno njenog progovaranja. To bi moglo upućivati na subverziju dominantnog muškog ustroja. Subverziju je moguće definirati kao rušenje važećih vrijednosti ili postojećeg stanja u društvu iznutra. Davanje ženskog glasa lirskom subjektu upućuje na afirmaciju žene u društvenoj strukturi. Međutim, pjesme sa ženskim lirskim subjektom, kao što je već navedeno, razlikuju se na razini izraza, ali i sadržaja, od većinskih pjesama s muškim lirskim subjektom. Jezični izraz ovih pjesama u nižem je stilskom registru, a na sadržajnoj razini ljubavni odnos subjekta i objekta drugačije je ustrojen u odnosu na tipičan petrarkistički odnos. Dok je u petrarkizmu ljubav objekta uvijek neuzvrćena, u pjesmama sa ženskim lirskim subjektom odnos je uvijek uzajaman. Rodna drugost tih pjesama uzrokovana je željom za prihvaćenošću, što Tomislav Bogdan (2002: 119) naziva „muškom fantazmom o prihvaćenosti“.

Ove razlike mogle bi upućivati na rušenje konvencije kojom je ljubavna lirika bila ograničena, no tomu nije tako. Zapravo se radi o uspostavljanju još jedne mogućnosti odabira unutar okvira konvencionalnosti.

U ovim pjesmama ženski glas nije glas one idealizirane žene koja je objekt žudnje u tipičnim petrarkističkim pjesmama, već se niskostilskom govornom karakterizacijom umanjuje petrarkistička idealiziranost žene. Žena koja progovara u ovim pjesmama više nalikuje ženi iz stvarnog društvenog ustroja. Znači li to da je u pjesmama sa ženskim lirskim subjektom ženi dana mogućnost vlastitog iskaza, a time i uspostavljanja vlastitog mjesta unutar društvene strukture?

Ne smije se zaboraviti da su stvarni autori pjesmama sa ženskim lirskim subjektom muškarci. Te pjesme zapravo su svojevrsni imagološki iskazi za rodni alteritet, što znači da se položaj žene unutar stvarnih društvenih odnosa preslikava i na lirski diskurs. Iskaz ženskog lirskog subjekta asimilira cijeli društveni kontekst, a kako je u pozadini muški autor, ženski glas postaje posrednik kojim se oblikuje položaj suprotnog spola. Iz toga proizlazi da nije riječ o subverziji kao rušilačkom procesu dominantnog muškog ustroja, već njegovom učvršćivanju. Pjesme ženskog lirskog subjekta značajne su osim zbog svojih poetičkih specifičnosti i kao primjer upisivanja društvenih odnosa u književni diskurs.

Bibliography

- Bogdan, Tomislav (2003), *Lica ljubavi. Status lirskog subjekta u kanconijeru Džore Držića*. Zagreb, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Bogdan, Tomislav (2006), Pluralnost hrvatske ljubavne lirike 15. i 16. stoljeća. *Čovjek, prostor, vrijeme. Književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*. Zagreb, Disput.
- Bogdan, Tomislav (2002), Ženski glas hrvatskih petrarkista. *Republika*. 3-4, 113–119.
- Držić, Džore (1965), *Pjesni ljuvene*. Priredio Josip Hamm. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Držić, Džore; Menčetić, Šiško (1937), *Pjesme Šiška Menčetića i Džore Držića i ostale pjesme Račinina zbornika. Drugo, sasvim preuđešeno izdanje*. Priredio Milan Rešetar. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Držić, Marin (1987), *Djela*. Priredio Frano Čale. Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost.
- Hektorović, Petar; Lucić, Hanibal (1968), *Skladanja izvorskih pisan razlicih*. Priredio Marin Franičević. Zagreb, Matica hrvatska: Zora.
- Janeković-Römer, Zdenka (1994), *Rod i grad, Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*. Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.
- Nalješković, Nikola (2005), *Književna djela*. Priredio Amir Kapetanović. Zagreb, Matica hrvatska.

Josipa Dragičević

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe
e-mail: jdragicevic@hazu.hr

Hrvatski preporoditelji (o) ženama

ABSTRACT: This paper deals with Count Janko Drašković's work *Ein Wort an Iliriens hochherzige Töchter* addressed to women in order to include them in new cultural and literary movement – Croatian National Revival. Other texts published with the same intention in Illyrian movement periodical *Danica ilirska* will be considered in accordance with traditional gender role distribution in social life of the early 19th century.

Keywords: Croatian National Revival, 19th century, women, Janko Drašković, *Danica ilirska*

Istraživanja razdoblja hrvatskog narodnog preporoda, posebice dijela obuhvaćenog ilirskim pokretom, rezultirala su razmjerno velikim brojem tekstova o njegovim sudionicima i njihovim idejama, o nizu poduzetih akcija za reanimaciju nacionalnog identiteta i podizanja nacionalne svijesti, kao i standardizaciji pravopisa i književnog jezika. Međutim, iz književno-povijesnih proučavanja jedan je aspekt u potpunosti izostao, a tiče se udjela žena u preporodnim gibanjima. Iako naizgled marginalna tema, uvidom – u najvećoj mjeri u književnu časopisnu produkciju prve polovice 19. stoljeća vidljivo je da su preporoditelji posebnu pozornost posvećivali upravo ženama kako bi ih pridobili za prihvaćanje svojih ideja. Dodjeljivanje važne uloge ženama u ostvarivanju preporodnih ciljeva nije novotvorina hrvatskih preporoditelja; takva nastojanja pronalazimo i u ostalim slavenskim zemljama zahvaćenim vlastitim preporodnim gibanjima o čemu svjedoče tekstovi objavljeni u tadašnjoj hrvatskoj periodici. Preporoditelji su, ističući neraskidivu povezanost jezika s narodnošću, znali da je potrebno narodni jezik uvesti u svaki dom te imajući u vidu važnost odgoja kao sredstva za »usađivanje« narodnog duha kod mladeži i raspodjelu društvenih uloga toga doba – a ženi prvenstveno pripada uloga odgajateljice, upravo je »ljepši spol« u očima preporoditelja bio onaj ključni faktor koji će omogućiti, ne samo tadašnjem naraštaju, već i budućima da usvoje dobre temelje na kojima će se nadograđivati hrvatski identitet.

Prvo zasebno tiskano djelo namijenjeno buđenju nacionalnog osjećaja kod žena rad je Janka Draškovića (1770–1856), naslova *Riječ veledušnim kćerima Ilirije o starijoj povijesti i o najnovijem preporodu književnosti njihove domovine*. Janko Drašković, najstariji je među hrvatskim preporoditeljima, ujedno i jedini plemić među vođama ilirskoga pokreta, odgojen u hrvatskom narodnom duhu, a njegov je političko-kulturni angažman unutar hrvatskog narodnog preporoda ostao trajno zabilježen kroz još dva pisana djela. To su: *Disertacija* iz 1832., političko-programatski spis namijenjen hrvatskim zastupnicima na Ugarskom saboru te djelo namijenjeno hrvatskoj mlađoj populaciji, naslova *Mladeži ilirskoj* tiskanoj u *Danici* 1836. gdje poziva mlade naraštaje na »domovinsku odanost i borbu protiv nesloge«. Tim trima spisima Drašković je i odredio tri najvažnije ciljne skupine za ostvarivanje preporodnih ideja. (Stamač 2007: 8)

Djelo *Riječ veledušnim kćerima Ilirije* objavljeno je 1838., a pisano njemačkim jezikom, jer, kako Drašković ističe u uvodu, žene su otuđene od vlastite domovine i narodnog jezika te su okrenute stranim utjecajima i stranim jezicima, prvenstveno njemačkom. Razlog tomu, smatra Drašković, treba tražiti u samim muškarcima koji za službeni jezik uzimaju latinski ostavivši materinji jezik za uporabu puku. Želeći pokazati kako nema razloga zašto bi se žene sramile svoga podrijetla i jezika Drašković će ukratko dati povijest »Ilirije« odnosno njezinog hrvatskog dijela od antičkog doba čime će ujedno opravdati uporabu imena Ilirija tj. Iliri unutar novonastalog pokreta – ilirskoga. Sljedeće tekstove Drašković će preuzeti od drugih autora. Uslijedit će pjesma Ignjata Gjorgjića *Krijesnica* s njemačkim prijevodom Dimitrije Demetra kako bi pokazao ljepotu skladanja u najuzvišenijoj – pjesničkoj – formi. Šafaříkov tekst o nastojanjima Ljudevita Gaja oko jezika, pravopisa, novina i tiskare ženama bi trebao ukazati na podršku ostalih pripadnika slavenske zajednice hrvatskim preporodnim akcijama. Posljednji dio potpisuje Dimitrija Demeter koji ponovno govori o hrvatskom jeziku i književnosti ističući važan Gajev prinos u potrebitom uspostavljanju jednog, za sveobuhvatan hrvatski prostor, standardiziranog hrvatskog jezika.

Iako je važnost djela *Riječ veledušnim kćerima Ilirije* najveća upravo u tome što se Drašković obraća do tada zanemarenom faktoru u raspodjeli javne društvene odgovornosti – ženskom dijelu populacije, ideje koje pronalazimo u djelu zapravo su ideje ilirskog pokreta u cjelini, a Draškovićeva je retorika identična onoj koju pronalazimo u svim tekstovima toga razdoblja. Djelo time zadovoljava tek onu prvu – temeljnu – fazu ilirskog pokreta, a to je jačanje osjećaja narodnog identiteta vezanog uz »Iliriju« i širu slavensku zajednicu te, usko vezano uz to, apostrofiranje važnosti uporabe materinjeg jezika. Ženama je, dakle, posebna uloga dodijeljena tek u naslovu djela i prvih nekoliko rečenica odnosno u imenovanju primatelja informacija iz teksta.

No, o tome o čemu ne progovara Drašković naći će se u drugim tekstovima preporodnog razdoblja i to u hrvatskoj periodici, prvenstveno u glasilu iliraca – *Danici ilirskoj* koja redovito izlazi od 1835. do 1849. (prvo godište te nakon zabrane ilirskog imena 1843. izlazi kao *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*). Ti tekstovi s jedne strane govore o važnosti uloge žene u društvu, ali istovremeno služe kao poticaj ženama da se uključe u preporodni krug i prihvate preporodne ideje koje su već prigrlili muškarci. Prvi članak na tu temu objavljen je već u trećem broju prvog godišta *Danice*, a u njemu je jasno vidljiva raspodjela rodni uloga koja će ostati trajna nosiva značajka svih tekstova u kojima je riječ o ženama. Radi se o tekstu »Senzkoga zpola Chazt vu drustvu chlovechanzkom« u kojemu anonimni autor iznosi misli vezane uz ulogu i važnost žene u društvu. Članak započinje oprečno postavljenim osobinama žene i muškarca – »Mus je glava, sena pako szerdce, z nyim razum, z nyum chutenye lada« (Anonim 1835: 11), a taj će se kontrastni odnos nadalje razviti u raspodjelu muško-ženskih dužnosti. Dok muškarci vode brigu o narodu, domovini i svijetu, ženski je djelokrug znatno uži; on se uz vođenje kuće i gospodarstva proteže na brigu o bližnjima, posebice o zdravlju djece i muža kojemu treba svaku želju zadovoljiti. No, unatoč anakronoj podjeli društvenih uloga autor će istaknuti da način ženskog djelovanja direktno uvjetuje uspješno ispunjenje dužnosti muškaraca čime nadalje žena svojim postupcima utječe na sam razvoj čovječanstva i svijeta uopće. Jednostavnije rečeno, sreća muškarca uvjetuje da je njegovo djelovanje usmjereno prema boljitku svijeta, a ta sreća počiva u dobrim

obiteljskim okolnostima koje su rezultat zalaganja žena, dok s druge strane ženin utjecaj na muškarca može spriječiti njegove loše postupke.

Iako će suprotstavljanje muškog i ženskog principa odnosno razuma i osjećaja ostati glavni okvir i kasnijih tekstova vezanih uz temu žena, neizostavan element bit će i pokušaj njihovog ujedinjavanja. Autor teksta »Gdē je sloga, tu je i božji blagoslov« I. Steić govoreći o ljudskom društvu kao prvo takvo društvo navodi upravo ženu i muškarca koji se sjedinjuju u braku. Brak mora biti temeljen na ljubavi, jer ona rađa međusobnu slogu, a time je i život ugodniji, pa će pritom pisac dati kritiku samcima za koje smatra da se teže nose s tegobama na životnom putu od onih u bračnim savezima. Da brak nije jednosmjerna potreba već nužnost obaju sudionika kako bi se ispunio »pravi i sveršen život«, iznijet će autor: »Žena sama, bez mužke strane, slaba je: njein je život vrlo prazan i ubog, kad se o njem i mužka osoba nestara. Ali kakov je i mužkom život, kad ga ženska pola nenēguje i nepodpira!« (Steić 1836: 198). Samorealizacija pojedinca koja je u potpunosti moguća samo kroz zajednicu, u ovom slučaju bračnu, u hrvatskom narodnom preporodu bit će uzdignuta na višu razinu i pripisat će joj se širi pojam zajednice – zajednica naroda. Tako će se i u napisima o ženama ženskom spolu dodijeliti posebna dužnost u odgoju koja će se tumačiti kao aktivan odnos prema narodu i domovini odnosno njihovom očuvanju. U prvospomenutom članku autor će ponavljajući važnost žene za cijelo čovječanstvo navesti njezinu ulogu majke koja odgojem usađuje duh narodnosti kod svoje djece, a kćeri obvezuje da nastave istim putem – »sena odhrani devojku, koja mladencza na oszlobodyenye domovine podbode« (Anonim 1835: 12). Time se implicira ono o čemu će kasniji tekstovi govoriti, a to je spremnost žene da podnese žrtvu u ime višeg cilja – domovine, pa čak i ako će to značiti gubitak muških članova obitelji. Onaj narod kojim dominira takav profil žena, »velikoszerchne Domorodkinye« (Anonim 1835: 12), smatra autor, sretan je narod.

O žrtvama koje podnose žene za svoj narod opširno je pisao anonimni autor u članku u pet nastavaka »Historičko ogledalo ženah« kao poticaj hrvatskim čitateljicama da se ugledaju na primjere žena iz povijesti i pridonesu vlastitom narodnom probitku. Sadržajna usmjerenost teksta naznačena je u prvoj rečenici: »I žena je član države, – i njoj se pristoji, dapače i njezina je dužnost, da udionica bude brigah za korist i blagoslov obćenite domovine« (Anonim 1840: 142). U onim društvima, naglašava autor, gdje žena nije ravnopravan član, vlada moralna i duhovna izopačenost bez unutarnje stabilnosti države (za primjer svoga doba navodi Mongole i Turke) dok poligamija negira mogućnost supružničke i roditeljske ljubavi. Posebnu kritiku upućuje društvima gdje se žena prezire, a još veću onima gdje se taj prezir »u neku uljudnost i izvanjska štovanja krije i zamata« (Anonim 1840: 142). No, iako je glavina članka posvećena pričama o hrabrim ženama kroz povijest, u prvom, uvodnom, dijelu autor će se zadržati na temeljitoj analizi ženske naravi koja može i morala bi djelovati na narodno blagostanje. Pisac je svjestan da materijalna oskudica zatire duhovnu dimenziju čovjeka, ali iako će navesti nekoliko slučajeva kada je duhovna snaga nadvladala siromaštvo, on će svoje razmatranje o ženama usmjeriti k onima koje ne moraju brinuti o osnovnim egzistencijalnim potrebama. No, i takve žene mogu zastraniti u svojim nastojanjima za duhovnom ili intelektualnom uzdignutošću. Autor će ih razdvojiti u dvije skupine, a obje obilježava udaljavanje od osnovne karakteristike koja ih izdvaja od muškaraca – »dēčinske one poetičke bezazlenosti i blagosti, koja je, ako se u slobodnoj samostalnosti razvije, najljepši ures ženskoga sērdca« (Anonim 1840: 143). U prvu će skupinu svrstati žene koje silno kontroliraju ili pokušavaju kontrolirati sve što ih okružuje odnosno život uopće, dok će u drugu svrstati žene koje su dobre i mile, ali poluučene, koje su životne smjernice preuzele iz sentimentalnog štiva čime su izgubile samostalnost karaktera. No, ove će druge možda pridobiti »boljega muža« (Anonim 1840: 143), što se ponovno može dovesti u vezu sa spomenutom idejom o samorealizaciji kroz brak, ali i nagovještava problematiku o izobrazbi žena, usko vezanu uz bračnu ulogu supruge i domaćice, gdje je obrazovanje shvaćeno kao jedan od preduvjeta za brak – bolje obrazovanje jamči i bolju ženidbenu ponudu. Međutim, načela kojima se taj dio žena vodi nisu rezultat prirodnog duhovnog rasta temeljenog na vlastitim promišljanjima i čuvstvima, već su bez kritičnosti preuzeta iz drugih izvora, pa ih se time ne može smatrati ni dugovječnima niti plodonosnima što, autor smatra, nije pak odlika samo žena svoga vremena nego čitavog društva, a kritiku će također uputiti brojnim članovima hrvatskoga društva koji ne mare za domovinu. Autor pritom radi odmak od spomenute uvriježene podjele rodni uloga gdje je briga za domovinu isključivo muška obveza, pa iako će ponoviti ideje iz prethodnih članaka o ženskom djelovanju kao putu prema savršenstvu čovječanstva i ženskom implicitnom utjecaju na razvoj društva i naroda, on će aktivirati ženski udio u pitanjima vezanim uz narodnost, pa čak pretpostavljajući i mogućnost polaganja života za viši cilj. Iako priznajući da su takvi primjeri rijetki, iz posljednjeg će tisučljeća izdvojiti primjere Jeanne d'Arc i Charlotte Corday kada su žene čak stale na oružje kako bi donijele dobrobit svom narodu, a nauštrb vlastitog života. No, najviše će pozornosti posvetiti povijesno udaljenijem prostoru – Sparti gdje je žena bila posebno cijenjena te se njezin utjecaj protezao na sve sfere javnog i privatnog života. U tri nastavka govorit će o najvažnijim događajima iz povijesti Sparte gdje su žene, plativši na kraju i životom, odigrale odlučujuću ulogu u očuvanju svoga grada-države. Autor će se posebno zadržati na odgoju kao ključnom za uspjeh spartanske države tijekom čega su se od rođenja jačali kako duh tako i tijelo tako da se »gadna svojevoljnost, i odtuda izvirući plač u nježnih persih dēce njihove ne ukorenik« (Anonim 1840: 146) dok će na više mjesta istaknuti upravo majke kao one koje su muževe i sinove vodile u bitke, vraćale ih na ratišta, pa ih se čak i odricale u slučaju njihova bijega. U prilog tome pisac će u tekst inkorporirati stih pjesme majke upućene odbjeglom sinu ili citat Spartanke koja po vijesti o smrti sina »veselo nastavi: zato sam ga rodila, da bi bilo jednoga, ko bi za domovinu umrēti znao« (Anonim 1840: 149). Za razliku od prikaza kolektivnog duha Spartanaca i Spartanke koji su podjednako zauzeti za održanje svoje države, autor će iz rimske povijesti, ne negirajući pak poštovanje Rimljana prema ženama, izdvojiti primjere pojedinačnih žena koje su podnijele neku vrstu žrtve zbog više svrhe. Svi primjeri, prema autoru, trebaju sadašnju generaciju potaknuti na slična djela koja će budućim naraštajima ostaviti u trajno nasljeđe, pa će istovremeno kao završni dio teksta svoje namjere pretvoriti u izravan poziv ženama svoga doba da se priključe preporodnim aktivnostima pritom aktualizirajući čitav tekst još jednom kategorijom – jezikom, koji u 19. stoljeću neraskidivo prati pojmove naroda i nacije.

I ostali tekstovi koji govore o ženama ili su direktno upućeni ženama ići će u istom smjeru. Narodnosno određenje neodvojivo je od onog jezičnog, prihvaćanje hrvatskog jezika povratak je korijenima nacionalnog identiteta i njegovo oživljavanje, pa su pokušaji uvođenja narodnog jezika u svaki dom nužni za uspjeh i opstanak preporodnih ideja. Potpuno nepoznavanje ili slabo znanje hrvatskog jezika kod viših staleža u izravnoj je vezi s odgojem i obrazovanjem koje se odvija na

stranim jezicima, a ta problematika kod preporoditelja budi svijest o važnosti pridobijanja žena u preporodni krug, jer je ženina uloga majke onaj ključni faktor za održivost preporodnih ideja koja ljubav prema domovini materinjom jezikom prenosi na svoje potomke čime odgaja buduće domoljube svjesne vlastitog nacionalnog identiteta. No, unatoč naporima preporoditelja čitav proces bio je mukotrpan i dugotrajan o čemu svjedoče tekstovi s problematikom odnarođenih žena koje nalazimo u hrvatskoj periodici sve do 60-ih godina 19. stoljeća. Tek od tada, uvelike potpomognuto dostupnim institucionaliziranim obrazovanjem (npr. Viša djevojačka škola u Zagrebu, 1868.), zapravo počinje afirmacija hrvatskog ženskog identiteta u kulturno-društvenom životu Hrvatske.

Literatura:

- Anonim (1835), Senzkoga zpola Chazt vu drustvu chlovechankom. *Danica Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*. 1/3, 11–12.
- Anonim (1840), Historičko ogledalo ženah. *Danica ilirska*. 6/36–40, 142–144, 145–147, 149–151, 153–155, 158–159.
- Drašković, Janko (1832), *Disertatia iliti razgovor darovan gospodi poklisarom zakonskim i buduchjem zakonotvorzem kraljevinah nasih*. U Karlovzu, pritiskano slovima Joanna Nep. Prettnera.
- Drašković, Janko (1836), Mladeži ilirskoj. *Danica ilirska*, 2/7, 25–27. I kao poseban otisak.
- Drašković, Janko (1838), *Ein Wort an Iliriens hochherzige Töchter über die ältere Geschichte und neueste literarische Regeneration ihres Vaterlandes*. Agram, Druck der k. . ilir. Nat. Typographie von Dr. Ljudevit Gaj.
- Drašković, Janko (2007), Riječ veledušnim kćerima Ilirije o starijoj povijesti i o najnovijem preporodu književnosti njihove domovine, s njemačkog jezika preveo Ante Stamać. *Kolo*. 17/3, 14–45.
- Stamać, Ante (2007), Koju je to »Riječ«, i kakvu, Drašković uputio »kćerima Ilirije«?. *Kolo*. 17/3, 8–13.
- Steić, Dr. I. (1836), Gdē je sloga, tu je i božji blagoslov. *Danica ilirska*. 2/50–52, 197–200, 203–204, 207–208.

Kristina Posilović

Filozofski fakultet u Rijeci
kristina.posilovic@gmail.com

Groteskni animalizam u Vetranovićevu *Pelegrinu*

ABSTRACT: Since the unfinished allegorical-peregrine epic Piligrin was at the same time a notable piece of renaissance literature and a piece imbued with Middle Ages symbolics and emblems, it has long been considered an epic whose "allegory of journey follows the medieval peregrine visions and Dantean theme of spiritual purification and of possible salvation". However, since the epic intertwines both reality and dreams, it is clear that Piligrin is, in both form and content, a work of manneristic literature.

Keywords: mannerism, grotesque, animalism, desire, the unconscious

O Vetranovićevu epu *Pelegrin* mnogi su teoretičari književnosti raspravljali pokušavajući ga klasificirati kao srednjovjekovnu alegoriju ili pak kao djelo manirističke književnosti. Taj ep, u 4374 dvanaesteraca, zbog svoje slojevitosti postao je tako predmetom brojnih plodonosnih rasprava pa ćemo se u radu baviti iščitavanjem mogućeg značenja životinjskih elemenata u epu, u psihoanalitičkom ključu.

Alegorijsko-peregrinacijski ep *Pelegrin* bio je značajno djelo renesanse književnosti, istovremeno prožet srednjovjekovnom simbolikom i emblematicom. Milorad Medini je simboliku i alegoriju pokušao razriješiti u kršćansko-teološkom ključu pa se dugo vremena smatralo da je to ep koji "alegorijom putovanja slijedi medievalne peregrinacijske vizije i danteovsku temu o čišćenju duše i mogućem spasu". (Fališevac 1997: 11)

No na činjenicu da stvari nisu baš tako jednostavne ukazali su Pavao Pavličić i Nikica Kolumbić u svojim analizama. S obzirom da se u epu vješto isprepliću realnost i snovi bilo je jasno da je *Pelegrin* na formalnom i na sadržajnom planu djelo manirističke književnosti pa Vetranović, iako je bio vrstan poznavatelj renesansne književnosti, nije odolio stvarnost prikazivati kao svojevrstni simbol svijeta tako da su sve slike i opisi u epu nemotivirani bilo kakvim ciljevima. (Kolumbić 1980: 289-290) Manirističko opredjeljenje epa može ukazivati i na to da je Vetranović dao blagu prednost umjetničkom ostvarenju i umjetnom doživljaju pred prirodnim jer je htio čitatelje iznenaditi. (Curtius 1998: 301)

U vrijeme kada je ep nastao, situacija u Dubrovniku nije bila nimalo sjajna. Turci su se polako približavali Zapadu, a Vetranović je, iako je živio samostanskim životom, bio svjestan društvene i političke krize u zemlji, a bio je i duboko razočaran što je Crkva polako "tonula" u svojoj raskalašenosti. (Švelec 1959: 182) Znao je Vetranović da pojedinac ne može promijeniti događanja u svijetu pa su njegova loša raspoloženja zbog osjećaja nemoći i razočaranja često prelazila u nadasve mistična stanja koja se najbolje očituju u *Pelegrinu*. (Švelec 1960:388) Zato se može reći da je *Pelegrin* makar jednim dijelom ilustracija njegova promišljanja i doživljavanja života. (Kravar 1980/81: 324) Njegovim se najboljim stihovima smatraju upravo oni u kojima opjevava "tugu vlastitoga odlaska, kada mrzi ljude i kada im prijeti posljednjim sudom". (Novak 2003: 48)

Iako je pribjegavao subjektivnosti u epu Vetranović nije zaboravio ni na korištenje brojnih referenci pomoću kojih je uspostavljao književni odnos s Marulićem, Hektorovićem i Zoranićem dok je u ep unosio i neka stalna mjesta iz usmene književnosti kao što je narodna poslovice. (Matanović 1988: 232-234)

Zanimljiv je Vetranovićev nekonvencionalan odnos prema tradiciji, a problemi u odnosu prema tradiciji mogu se klasificirati u tri skupine: u fabularne, smisaone i poetičke. (Pavličić 2007: 24)

Fabularni su problemi uvjetovani time što se ep djelomično naslanja na tradicionalni tip priče dok u svome dubljem sloju odstupa od njega. Tradicionalni model je pelegrinacija čiji je obrazac svodiv na putovanje hodočasnika od vlastite kuće prema nekome svetom mjestu na koje želi stići, a gdje pritom susreće različite likove i životinje. (Pavličić 2007: 26) Mada Vetranović prihvaća ovaj model, on od njega već na samome početku odstupa, jer Piligrin nema određenoga cilja, on ne zna kuda ide i gdje će stići. Nadalje, u pelegrinacijskoj se priči zbivanja nižu od "manje važnih spoznaja do onih važnijih dok u Vetranovića uzroci događaja nisu vidljivi i među događajima nema hijerarhije". (Pavličić 2007: 26-27)

Vetranović u svome epu izravno aludira na Dantea ukazivajući na mogućnost da je Piligrinovo hodočasničko putovanje zapravo alegorijsko. (Pavličić 2007: 27) No *Pelegrin* se ne da tumačiti uz pomoć tradicionalnih pravila alegorizacije jer sama fabula nema kauzalnosti, tj. radnja na trenutke "teče ponekad vrlo brzo, a pojedinačni motivi nemaju jasnoga odnosa prema cjelini priče". (Pavličić 2007: 27-28) Drugi problem nemogućnosti alegorizacije jest da to što se zbiva nema određenoga kozmološkoga mjesta, a ne zna se kako se šuma u kojoj se Piligrin našao odnosi prema mjestu gdje je on do tada živio. U Dantea su pak lokacije pakla, čistilišta i raja, jasno naznačene. (Pavličić 2007: 28) Kako likovi i zbivanja na prvi pogled "imaju neko preneseno značenje koje se kasnije pokazuje da ipak ne postoji, možda se u slučaju ovoga epa ne radi o alegoriji, već o pseudoalegoriji". (Pavličić 2007: 55)

Mnogi likovi u epu imaju porijeklo u antičkoj mitologiji i(li) književnosti, no nije posve razumljiva njihova funkcija (poput Dijane, Junone ili Tirene). Moguće je da su antička božanstva dala "zakonitosti svijetu" u kojemu se Piligrin našao. (Pavličić 2007: 28) No kazne koje dobiva nisu u skladu s antičkim svijetom, više su simbolične i bliže su stoga kršćanskom mišljenju. (Pavličić 2007: 29)

Na početku epa, u danteovskoj maniri, u božićnoj noći, Piligrin se osjećao tužno te je poslao svoju svijest u svijet da istraži postoji li na svijetu neko mjesto gdje bi čovjek mogao živjeti sretno. Kada se svijest vratila s puta, rekla mu je da takvo mjesto na postoji. Ipak Piligrin je nije poslušao pa se uputio u svijet, zajedno sa sviješću, u mijehu koji je nosio na ramenu. Uskoro su mu se misli razbježale iz mijeha i tada nastaje problem, a to je da je Vetranović htio Piligrina prikazati kao figuru koja nema svjesnu orijentaciju i koja ne može samostalno rasuđivati što je bilo potpuno u suprotnosti sa slikom hodočasnika iz srednjovjekovne književnosti. (Kravar 1980/81: 318)

Nakon što mu se misli razbježale iz mijeha, one bijahu pretvorene u mrave. Mravi se u epu nekoliko puta spominju što može simbolizirati misli koje se ne mogu potisnuti. Mravi zatim započinju gristi mijeh koji može označiti podsvijest što očituje

da je Piligrin svoju svijest želio potisnuti. (Kravar 1980/81: 321) Za razliku od mrava koji u stvarnom svijetu predstavljaju radišnost, poniznost i hijerarhiju, a u začaranoj šumi neuništivost, medvjed i svraka u začaranoj šumi postaju simboli onih dijelova duše u kojima se skupljaju negativni sadržaji svijesti. (Kravar 1980/81: 324) Unatoč tome što Piligrin želi potisnuti negativne sadržaje iz vanjskoga svijeta, oni se uporno vraćaju u uobličavanjima podsvijesti pa se podsvijest može smatrati govorom Drugoga koji žudnja za pronalaskom blagostanja i mira. (Fink 2009: 9)

Kontinuirano Piligrin krši zabrane, pije vodu iz izvora koja mu je zabranjena pa nađe pehar koji pripada bogovima, stalno je žedan što može biti povezano s izvornom krivnjom kojem je opterećen i zbog koje sada doživljava preobrazba dok su druga bića u šumi doživjela preobrazbe zbog slučajnosti ili hira bogova. (Pavličić 2007: 9-11). Mnogi teoretičari književnosti tvrde kako je taj začarani svijet zapravo obrnuta slika realnoga svijeta, no izuzev nakaradnih životinjskih elemenata koje Piligrin dobiva, taj se svijet može tumačiti kao Piligrinovo nesvjesno u kojemu on luta. Gledanjem u zrcala Piligrin počinje doživljavati sebe na način na koji ga vide drugi u šumi čime pa ta zrcala postaju lanac označitelja u polju nesvjesnoga. (Lakan 1983:135) Pogled na vlastiti odraz postaje temeljem za osjećaj jedinstva i identiteta koji Piligrin nažalost ne ostvaruje. (Matijašević 2006: 126)

No osim njegove svijesti koja je prikazana u likovima mrava te podsvijesti koja je ocrtana kao mijeh, Piligrin se suočava sa nakaradnim preobrazbama (grba na leđima, magareće uši, sovine oči i veprovi zubi) koje se ne poklapaju s renesansnim idealom ljepote. Moguće je da je Piligrin prihvatio svoju ulogu pasivnoga pojedinca u svijetu i polako se počeo identificirati s tim svijetom kroz životinjska obilježja. Začarani svijet obrnuti je ili "naopaki" svijet u kojemu je prisutna stalna patnja i u kojemu Piligrin mora biti preobražen. (Curtius 1998: 101) ne zna se je li Piligrinova identifikacija u epu dovršena (jer je ep nedovršen), može se samo naslutiti.

Ne treba zaboraviti ni na humor koji je prisutan u epu, mada je ep pretežito ozbiljan. Humor je način da se opiše taj naopaki svijet, no ne opisuje se samo naopaki, već i onaj stvarni svijet, svijet bez smisla, u kojemu nema razlike između smiješnoga i ozbiljnoga, visokoga i niskoga. (Pavličić 2007: 61) I sami životinjski elementi kojima je Piligrin kažnjen su djelomice komični. Božićno vrijeme kojime započinje sam ep pokazuje da mu funkcija nije bila parodijska jer Božić nije nešto što se običava parodirati. (Pavličić 2007: 61)

Zanimljivo je i pitanje koje Pavešković postavlja, a to je je li Piligrin doista svaki čovjek i njegova sudbina? Pavešković (1980:654) U kakvom se svijetu i u kojem vremenu taj čovjek nalazi, u antičkom svijetu, u sadašnjem vremenu ili u nekom potpuno drukčijem svijetu i vremenu? Na to pitanje može odgovoriti lik javora koji je nekada bio čovjek. Sam je javor prije dvije godine pretvoren u stablo, a prije toga je bio mlad i živio je u obilju. Zavist drugih ljudi ga je izbacila iz toga blaženstva pa je očajan lutao svijetom prije negoli je bio pretvoren u stablo. Javor govori Piligrinu o škrtosti i o vlasti novca i o tome kako je ludost zamijenila mudrost i kako sada ta ludost vlada svijetom. (Pavličić 2007: 45) Sličnost Piligrina s javorom leži u činjenici da je javor dok je bio čovjek, isto kao i Piligrin, u očaju otišao od kuće. Svi su svjetovi isti, vremena mijenjaju ljude samo na način da postaju još oholiji i pohlepniji. Nigdje se ne može pronaći potrebno blagostanje i mir i stoga su ovaj ep kao i Vetranovićev osobni, poetički pečat pomalo pesimistični.

Osim javora, u epu je značajan je lik majmuna koji se oslanja na štap i šepa. Za razliku od javora, za kojega znamo da je nekada bio čovjek, sudbinu majmuna ne možemo razaznati. On je nalik čovjeku pa je samim time nalik Piligrinu, iako je od njega različit jer kao da "pripada istodobno čaroliji i realnosti". (Pavličić 2007: 49) S druge strane, on je groteskni lik koji je možda već prošao neku preobrazbu. On ima "razum blizak ljudskom pa može misliti i zaključivati, a opet o čudnom svijetu može svjedočiti svojim izgledom i ponašanjem". (Pavličić 2007:49) Javor i majmun važni su likovi jer su jedino oni pokušali Piligrinu objasniti kako svijet funkcionira, a i jer su bili izrazito prijateljski raspoloženi prema njemu mada su i oni sami bili žrtve toga svijeta kojega opisuju. (Pavličić 2007: 49) Sam ep završava kada Piligrin pronađe Čirčinu spilju o kojoj mu je Tirena govorila.

U toj spilji pronalazi staricu koju moli da ga riješi svih muka. Starica mu odgovara da mora pitati svoju gospodaricu, Čirču koja ga može kazniti ili mu vratiti ljudsko obličje. U tom se trenutku pred Piligrinom pojavljuje prekrasna mlada djevojka koja mu kaže da će sve biti u redu. Bila je toliko lijepa da Piligrin nije pronalazio riječi kojima bi ju opisao. Uzima ga za ruku i vodi u spilju. Njih dvoje nestaju u tami koja je toliko duboka da je se Piligrin prepadne.

Je li mu Čirča vratila ljudsko obličje ili ga ja kaznila jer je ušao u spilju s djevojkom (koja joj je možda bila podanica) nije jasno. Smisljeno je moguće da mu Čirča ipak nije vratila ljudsko obličje jer bi prejednostavno bilo da mu, nakon svih kazni koje je dobio, odmah vrati ljudsko obličje.

Očigledno je da likovi u toj šumi, u kojoj ne vladaju nikakve uzročno-posljedične veze, postaju krivi i kada nisu krivi. Ta krivnja može biti rezultat ljudskoga grijeha, ali i ne mora pa ukoliko čovjek osvijesti svoj položaj u društvu biti će nagrađen rajem, a ako ne, patit će kao Piligrin. (Pavličić 2007: 12-14) Tu se polako približavamo, za razliku od potencijalne kršćanske dimenzije epa, utopijskoj dimenziji jer je ep utoliko utopijski koliko postoji vjera u mogućnost da ljudi i priroda budu drukčiji nego što su ovdje i sad. (Pavličić 2007: 66)

Radnja epa započinje u božićnoj noći pa je moguće da Piligrinove nevolje potječu iz njegovoga pomankanja vjere jer možda je baš Piligrinu kod kuće bilo ponuđeno blagostanje i mir koje on nije uspio prepoznati. (Pavličić 2007: 71) No kako je ep djelo manirističke književnosti u kojem "cirkuliraju slabo povezane ideje i slike, a u kojemu se nalazi mnoštvo privatnih simbola" i elemenata iz Vetranovićeve života, teško je otkriti njegovo pravo značenje. (Novak 2003: 48) Iako prepun nejasnih stihova, Piligrin kao da je "najava književne krize, on je njezin vrhunac", a u njemu, kao da je Vetranović "odustao od književnosti i prepustio se beskonačnosti". (Novak 2003: 48)

Posvećen samotnjačkom životu, Vetranović je napisao ep koji očituje sve njegove osobne krize i koji svjedoči o pomirenju jednoga čovjeka s vremenom u trenutku približavanja smrti. Groteska, nadrealni elementi, humor i animalne metamorfoze elementi su koji ovaj ep čine kompleksnim i zahtjevnim za iščitavanje potencijalnoga/potencijalnih značenja.

Fantastični, pustolovni, pelegrinacijski, pseudoalegorijski ili možda ezoterijsko-filozofski ep koji opisuje odrastanje čovjeka, razvoj svijesti čovjeka i prirode te pokušava odgovoriti na pitanje koje je to mjesto čovjeka u svijetu, u samome univerzumu. Svaki čovjek u sebi nosi božansku energiju koju može manje ili više prepoznati i manifestirati. Ostvarenjem svih životnih iskustava, čovjek spoznaje beskonačnost, ono božansko. Može li se *Pelegrin* nazvati ezoterijsko-filozofskim epom,

kakav je Vetranovićev odnos prema paganizmu i koji je smisao paganskih božanstava i spilje u epu, bit će tema sljedećega rada.

Literatura

- Curtius, R. Ernst (1998) *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*. Zagreb, Naprijed.
- Fališevac, Dunja (1997) *Kaliopin vrti/Studije o hrvatskoj epici*. Split, Književni krug.
- Fališevac, Dunja (1988) Elementi grotesknog i fantastičnog u Vetranovićevu *Pelegrinu*. U: *Dani hvarškoga kazališta/Nikola Nalješković i Mavro Vetranović*. Split: Čakavski sabor, 215-229.
- Fink, Bruce (2009) *Lakanovski subjekt: između jezika i jouissance*. Zagreb, Kruzak.
- Jagić, Vatroslav, Kaznačić-Antun, Daničić Gjuro (1872) Pjesme Mavra Vetranovića Čavčića. U: *Stari pisci hrvatski*, knj. IV, dio II. Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Kolumbić, Nikica (1980) *Hrvatska književnost od humanizma do manirizma*. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Kravar, Zoran (1980/1981) Emblematika Vetranovićeva *Pelegrina*. *Filologija*. 10, 315-324.
- Lakan, Žak (1983) *Spisi*. Beograd, Prosveta.
- Matanović, Julijana (1988.) Stilske odrednice manirizma u Vetranovićevu *Piligrinu*. U: *Dani hvarškoga kazališta/Nikola Nalješković i Mavro Vetranović*. Split, Čakavski sabor, 229- 237.
- Matijašević, Željka (2006) *Strukturiranje nesvjesnog: Freud i Lacan*. Zagreb, AGM.
- Pavešković, Antun (1980.) *Pelegrin* Mavra Vetranovića. *Forum LXXI*, 4/6, 645-665.
- Novak Prosperov, Slobodan (2003) *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb, Golden marketing.
- Pavličić, Pavao (2007) *Epika granice*. Zagreb, Matica hrvatska.
- Pavličić, Pavao (2007) Zabrane u motivacijskom sustavu Vetranovićeva *Pelegrina*. U: *Dani hvarškoga kazališta/Prešućeno, zabranjeno, izazovno u hrvatskoj književnosti i kazalištu*. Zagreb-Split, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Književni krug, 5-19.
- Pavličić, Pavao (1988) *Poetika manirizma*. Zagreb, August Cesarec.
- Švelec, Franjo (1959/1960) *Mavro Vetranović*. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Maša Zavrtanik

Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Slovenija
e-mail: zmsk1984@gmail.com

Semiotizacija potopisa Terézije Vansove

ABSTRACT: In this paper I would like to point out the fact that in her first travel book titled Mrs. Georgiades' Travels (Pani Georgiadesová na cestách) Slovak writer Terézia Vansová (1857-1942) expressed her original perception of the literary situation in Slovakia in the second half of the 19th century. Through the short interpretation of Vansova travel book, I will attempt to focus on her demonstration of position of the Slovaks in the Hungarian Empire at the end of the 19th century. In this book Vansova tried to show Slovak national awareness and the Slovak identity through the ethnographic exhibition where the traditional way of life of the Slovaks at the end of the 19th century was exhibited. She perceived this exhibition as a way of national representation in ethnically mixed Hungarian Empire.

Keywords: Terézia Vansová, travel book, semiotics, semiosis, national representation.

UVOD

Terézia Vansová (1857–1942), slovaška pisateljica, urednica, pesnica in prevajalka je svoj prvi potopis *Gospa Georgiadesova na potovanju s podnaslovom Vesel potopis v Prago na Narodopisno razstavo* objavljala najprej v književni reviji *Slovaški pogledi* (Slovenské pohľady) v letih 1896–97, v knjigi pa je izšel šele leta 1930 v Pragi. Pisateljica je v svojem raznolikem žanrskem repertoarju (objavljala je tudi časopisne članke, poezijo, novele, romane, dramo, biografsko in spominsko prozo) napisala še en potopis, z naslovom *Iz dolnozemskih ravnin* (Z rovin dolnozemských), ki je izhajal v časopisu *Danica* (Dennica) leta 1905 v več številkah.

V pričujočem prispevku bom orisala večplastnost potopisa Vansove. Gre za humorističen in samoironičen potopis z dokumentarnimi in narodno-reprezentativnimi prvini. Pisateljica opisuje potovanje zavednih Slovakov iz Tisovca (osrednja Slovaška) v Prago leta 1895. Tam je namreč tedaj potekala svetovno znana narodopisna razstava, katere se je udeležila tudi sama pisateljica. Gre za zgodovinsko dejstvo (narodopisna razstava), ki ga je pisateljica vpletla v besedilo. Pisateljica je vpletla v besedilo tudi druge dogodke, kot »kulturne, politične, zgodovinske, moralne, narodnostne in druge mikrosituacije, ki kot znotrajliterarna snov gradijo konkretno besedilo« (Štuhec 2000: 15). Gre za zgodovinski diskurz, ki ga pisateljica projektira v snovne, motivne in tematske sestavine potopisa. V potopisu ne gre toliko za ugotavljanje resničnosti dejstev, temveč za opisovanje dogodkov in beleženje njihovih procesov, »njegova posebnost je v avtoričinih mnenjih in v pogledih na ljudi, s katerimi je šla na razstavo in s katerimi se je na razstavi srečala, kot tudi o stvareh in problemih, ki jih je predstavljala razstava sama« (Noge 1978: 455). Poleg poskusa interpretacije potopisa se bom v prispevku osredotočila na proces semiotizacije opisane narodopisne razstave. Opis narodopisne razstave lahko razumemo tudi drugače kot v njegovi primarni funkciji, saj v procesu transformacije razstava poleg primarne pridobi tudi sekundarno funkcijo.

KRATKA INTERPRETACIJA POTOPISA

Če potopis Vansové postavimo v njen ustvarjalni repertoar, ugotovimo, da potopis *Gospa Georgiadesova na potovanju* predstavlja pomemben premik v avtoričinem načinu pisanja, in sicer premik od literarnih del s pozno romantičnimi prvini (predvsem v novelah, romanih, dramih) k realističnim delom (potopis, biografija, spominska proza). Premik je opazen tako pri izbiri žanra, v katerega je pisateljica vpeljala realistične prvine, kot tudi v načinu pisanja, saj »Vansová razume realizem v njegovi najpreprostejši, opisni obliki kot zvesto, skoraj dokumentarno reprodukcijo življenja« (Klátik 1968: 295). To pomeni premik od pisanja literarnih del s fiktivnimi prvini k dokumentarno-spominski prozi.

Vansová že od samega začetka pripovedovanja v potopisu konstantno prepleta deskriptiven in informacijski način pisanja in to vse poveže v celoto. Na začetku potopisa izvemo veliko o prostorsko-geografskih značilnostih, ki jih pripovedovalka niza na poti iz Tisovca v Prago, kakor jih je moč opazovati skozi oči popotnika, ki potuje z vlakom.

Prav zanimivo je, kako je Vansová postavila dva pomembna kraja kulturnega in narodno-političnega življenja Slovakov kot izhodiščno točko potopisa (Tisovec) in ciljno točko (Praga). Tako kot je bil Tisovec pomemben za Slovake, je tudi Praga predstavljala takrat 'romarsko središče' tako za Slovake kot Čehe, in to ravno v obdobju neprestanega ogrožanja njihove eksistence. Potopis je bil podkrepljen z ideološko noto in je nastal pod vplivom vseslovske vzajemnosti.

Pripovedovalka na poti v Prago niza opise pejsažev, nekajkrat poudari nasprotja idiličnih naravnih lepote in zgodovinskih mest na eni strani ter sodoben svet s tovarnami na drugi strani, s čimer je želela pokazati na določene paradokse nove dobe. Ko potujejo mimo različnih krajev, pripoveduje tudi o zgodovinskih dogodkih, o kulturi, o ljudeh, ki so pomembno zaznamovali določeno zgodovinsko obdobje in določen kraj. Posebej poudarja tudi narodno pripadnost prebivalstva določenega območja. Delo je nasičeno z različnimi zgodovinskimi in geografskimi podatki in tako je potopis dobil izrazito dokumentaren značaj. Nizanje faktografskih podatkov se ne spremeni v suhoparen in dolgočasen, niti preveč faktičen način pisanja, ampak smo lahko priča spretnemu prepletanju dokumentarnega besedila z vtisi in doživetji pripovedovalke, polnemu njenih razmišljanj in tudi dialogov z ostalimi popotniki.

Sporadično se pojavljajo dogodki. Kot je značilno za potopis, so dogodki porinjani v ozadje, njihovo število je omejeno. Povezava med dogodki ni tako močna kot v romanu. Dogodki predstavljajo avtonomne besedilne dele, ki se popolnoma spontano in naravno pojavljajo v potopisu. Ne predstavljajo nagibov k umetniški ubeseditvi dogodkov. Dogodki so preprosti,

prepleteni z različnimi dejstvi in organsko speti v besedilo, ki zaradi tega ne potrebuje dodatnih fiktivnih prvin, saj gre za »nepričakovano ujete resnične dogodke, včasih brez poante« (Klátík 1968: 302).

Posebej podrobno opiše mesto Brno, v katerem so se med potovanjem tudi ustavili in si ga ogledali. Poleg opisa mesta in znamenitosti še posebej podrobno navaja zgodovinske podatke o gradu Špilberg. S temi opisi se Vansová distancira od načina izražanja personalne pripovedovalke, ki na začetku uporablja pogovorni način izražanja, narečne izraze ter izrazno preprostost. Vansová v tem delu besedila kopiči opise razgledanega človeka z bogatim besednim zakladom tako v slovaškem kot tudi v latinskem in nemškem jeziku. Pripovedovalka ne dohaja izražanja Vansové in tako se »fiktivna podoba pripovedovalke zlije z avtorico« (Klátík 1968: 301). Preprost, pogovorni jezik pripovedovalke lahko razumemo kot željo 'biti slišana' tudi širši množici ljudi, biti komunikativnejša, ne samo za vrste inteligence, ampak tudi za širši krog bralcev. Potopis je Vansová ponujal več možnosti pri izbiri jezika in mogoče si ga je ravno zato izbrala kot žanrsko orodje za prekinitev tako svojega načina pisanja kot tudi konvencij o pisanju potopisa.

V želji popotnice, ki se odpravlja na Narodopisno razstavo v Prago, je skritega nekaj več kot običajna vedoželjnost posameznika ter želja po spoznavanju in odkrivanju novih krajev. Fiktivna personalna pripovedovalka, Johanna Georgiadesová, na začetku potopisa, ko možu našteva razloge za svoj odhod na razstavo v Prago in ga na ta način skuša prepričati, da odide z njim tudi ona, pravi, da »imamo mi tudi druge obveznosti, ne samo do otrok, mi imamo obveznosti tudi do sebe in še več, do naroda« (Vansová 1930: 11). Obisk razstave Georgiadesová razume kot obveznost do naroda, v tem vidi priložnost za krepitev narodne zavesti in narodne identitete. Lastno prepričanost in podporo narodnemu programu pripovedovalka izkazuje tudi navzven, in sicer z oblačilnim videzom, manj je zaznati notranjo prepričanost. Gospod Georgiades si je po pripovedovalkinih besedah »naročil novo obleko pri našem narodnem krojaču« (Vansová 1930: 10) in pripovedovalka ima željo, da bi dobila še eno »narodno vezenino (srajco)« (Vansová 1930: 15). Ta diskurz predstavlja konkretno podobo sveta v konkretnem časovnem trenutku. Predstavlja medij, ki želi pripomoči h konstruiranju slovaške narodne identitete in s tem potopis pridobi narodnokonstitutiven značaj. Avtorica je v potopis vnesla prvine, ki so kazale na narodno samobitnost in slovaško narodno identiteto, kakor tudi na obstoj slovaškega jezika, ki je konec 19. stoletja postal del orožja pri izražanju narodnih in političnih tendenc. Izražanja narodnega prepričanja delujejo precej komično, toda veliko manj patetično kot pri starejši generaciji pisateljev (npr. Kollár, Hurban, Vajanský) in so bila zagotovo posledica pripovedovalkinih osebnostnih lastnosti. Predstavljala so umetniško transformacijo narodno-reprezentativnih znakov, kar je bila zagotovo velika želja pisateljice po narodni reprezentaciji.

Georgiadesovi razstava ne pomeni samo prezentacijo slovaškega naroda, ampak vseslovansko prezentacijo in izrazito podpira vseslovansko idejo vzajemnosti. Znano je, da je bila Vansová zagovornica vzajemne češko-slovaške ideje, pod katero bi lahko nastopili skupaj Slovaki in Čehi v takratni etnično mešani Avstro-Ogrski. Kot piše v nadaljevanju, »nas žene plemenitejša želja. Mi ne gremo gledat neznanih krajev, mi se gremo poveselit z brati in sestrami, poveselit se nad uspešnim skupnim delom.« (Vansová 1930: 22)

Ko so prispeli v Prago, so se odpravili na Narodopisno razstavo, ki že ob samem vходу nanje naredi občutek impozantnosti in dovršenosti. V Narodopisni palači občudujejo domove z gospodarskimi poslopji iz različnih predelov Slovaške in Češke (npr. Břeclav, Olomouc, Šlezija, Orava, Čičmany, Jaroměř) kot tudi iz drugih slovanskih dežel. Skupaj s človeškimi figurami in figurami živali so kot nekakšen skansen. Predstavljene so prvine iz duhovne, družbene in materialne kulture (npr. šege in običaji vsakdanjika in praznika, ljudsko pesništvo, ljudsko slovstvo, otroške igrače, narodna noša, vezenine, pisanice, pohištvo, književnost, pohištvo, kovaški izdelki, kelihi, cerkvena umetnost). Predstavljeno je življenje in delo znanih slovaških in čeških pisateljev (Frič, Čelakovský, Neruda, Jungmann, Kollár, Šafárik). Nekatere dejavnosti ljudi so prikazane s figurami oseb, ki še bolj nazorno in v živo predstavljajo različne dejavnosti. Kulise, modeli, figure, makete in druge upodobitve slovanskega in slovaškega sveta so predstavljali slovanstvo in slovaškost v etnično mešani Avstro-Ogrski. Cilj avtorice ni bil samo kopičenje omenjenih razstavnih predmetov, ampak jim je želela dodati etiketo z dodatnimi pomeni.

Poleg predmetov, ki so bili predstavljeni na narodopisnem oddelku, imamo lahko tudi predmete z industrijskega oddelka za znake narodne reprezentacije. Industrijski oddelak je, nasprotno od narodopisnega, predstavljal stvaritve tedanjega časa, ki jih je ustvarila človeška roka, in sicer »vse najlepše, kar je industrija ustvarila, najdemo tukaj nakopičeno, /.../ predvsem ročno izdelane predmete, kot so posteljnina, oblačila, porcelan, steklo, orodje, slike /.../, kočije, jermene, ure, fotografije, knjige in še mnogo drugega« (Vansová 1930: 155–156). Razstava je predstavljala nekakšno enciklopedijo načina življenja tako Slovakov kot tudi Slovanov nasploh.

Večer je bil za udeležence razstave namenjen medsebojnemu druženju Slovakov in Čehov, na katerih se kaže češko-slovaška vzajemnost, povezanost ter občutek pripadnosti in bratstva, kar jim daje občutek skupnega preživetja v etnično mešani Avstro-Ogrski, močna je tendenca bratskega slovanskega sodelovanja. Pripovedovalka piše, da »če smo do sedaj premagali tragedije, ki so nas več let spremljale, premagamo še to, kar nas čaka. /.../ V nas samih je možnost obstajati, kot narod, potrebna je samo želja po združitvi, ne po trganju in delitvi« (Vansová 1930: 224).

SEMIOTIZACIJA NARODOPISNE RAZSTAVE V VANSINEM POTOPISU

Vsako umetniško delo, tudi literarno besedilo, predstavlja vrsto komunikacije, kjer so osnovne enote znaki, ki nekaj reprezentirajo in katerih cilj je »prenos določene vsebine« (Lotman 1990: 45). Pri raziskovanju pomena znakov v literarnem delu si lahko pomagamo s semiotiko. Ko gledamo na posamezne dele literarnega dela skozi prizmo semiotike, jih lahko razumemo kot transformacijo resničnosti v druge dimenzije.

Če na narodopisno razstavo v potopisu pogledamo s semiotičnega zornega kota, lahko potegnemo nekaj paralel s semiotiko. Predmeti, dejavnosti in objekti, ki so bili predstavljeni na narodopisni razstavi, imajo lahko poleg primarne, vsakodnevnne in praktične funkcije tudi sekundarno funkcijo. To pomeni, da lahko razstavljeni predmeti na narodopisni razstavi, na kateri je bil predstavljen način življenja ljudi, dobijo tudi znakovni karakter, torej se lahko v procesu transformacije semiotizirajo. Tako lahko delujejo kot znaki in lahko jih tudi razumemo kot znake. Samo v tem primeru lahko resničnost (predmet, dogodek) postane znak. Tako »se nam bodo tudi obredi, navade itn. [...], če jih bomo obravnavali kot znake, prikazali v drugi luči, in začutili bomo potrebo, da jih uvrstimo v semiologijo in pojasnimo z zakoni te znanosti« (Lotman 2006: 20). Vansová nas privede do problematike podvojitve resničnosti, saj ko predmet (stvar) spremeni v znak, predmet dobi še druge razsežnosti in »lahko ga vključimo v semiotične povezave« (Lotman 2006: 85). Znaki, ki lahko reprezentirajo predmetne (naravne, umetne) pojave, dogodke in besede, so najpomembnejše enote, ki v kateri koli komunikaciji prinašajo in ustvarjajo nov pomen. Po Lotmanovih besedah je pri ustvarjanju umetniškega besedila »treba razkriti znakovno-konvencionalno naravo, ki je temelj slehernega semiotičnega dejstva – tekst, ki ga naivna zavest dojema kot nekaj nekonvencionalnega, je treba dojemati v njegovi znakovni konvencionalnosti« (Lotman 2006: 86). Na umetniška besedila je treba gledati kot na znakovno-konvencionalno besedilo. Semiotizirani slovaški svet predmetov na narodopisni razstavi, ki je predstavljal način življenja Slovakov na koncu 19. stoletja, je bil v času madžarizacije način samopotrjevanja in reprezentiranja slovaškosti v Avstro-Ogrski. Avtorica je posamezne stvari na razstavi povzdignila s preproste, vsakodnevnne in aplikativne ravni na raven znaka, tako da »je pojav materialne stvarnosti postal pojav ideološke stvarnosti: stvar se je spremenila v znak« (Bogatyriev 1937: 45). Na ta način stvari materialnega sveta pridobivajo pomen, ki presega meje njihove eksistence. Povzamemo lahko, da »znakovna funkcija literarnega dela kot celota temelji na tem, da delo upodablja (oblikuje) resničnost (funkcija označenja), torej upodabljača resničnost /.../ v besedilu praviloma pridobiva tudi drugoten pomen« (Voigt 1981: 25).

Vse, kar je bilo razstavljeno na narodopisni razstavi, »v družbenem sistemu začne delovati kot sredstvo komunikacije« (Voigt 1981: 9). Ta komunikacija vsebuje določeno informacijo, ki jo podaja sama avtorica. Ker je bil na koncu 19. stoletja politični, gospodarski in kulturni položaj Slovakov zelo zapleten, so imeli razstavljeni predmeti in predstavljeni dogodki, ki so predstavljali način življenja Slovakov v Avstro-Ogrski na koncu 19. stoletja, poleg praktične tudi narodno-reprezentativno funkcijo. Vansová je želela poudariti slovaško identiteto s razstavljenimi predmeti, saj ti kot znaki predstavljajo »"družbeno večpoudarjenost (multiakcentualnost)", ki pride na površje le v času krize in revolucije« (Edgar, Sedwick 1999:353).

ZAKLJUČEK

V zaključku lahko povzamemo, da Terézia Vansová v potopisu *Gospa Georgiadesová na potovanju* na inovativen način podrobno opisuje priprave in odhod Slovakov na narodopisno razstavo leta 1895 v Pragi in tudi razstavo samo. Literarizacija informacij izhaja iz pisateljčine subjektivnosti, ki ji ni dopustila pripovedovati samo tistega, kar je izvedela o življenju ljudi, ki ji je ponujal vir intertekstulanega navezovanja, ampak prevzeto etnološko gradivo popolnoma suvereno in avtorsko individualno ubeseduje v dovršeno literarno delo. Avtorica je idealizirane kulise domovine na narodopisni razstavi prikazala s samoironijo. Prezreti pa ni mogoče niti mistifikacije narodopisne razstave kot procesa politične agitacije.

Literatura

- Bogatyriev, Peter (1937), *Funkcie kroja na moravskom Slovensku*. Turčianský Sv. Martin, Matica Slovenská.
- Edgar, Andrew in Peter, Sedgwick (ed.) (1999), *Key Concepts in Cultural Theory*. London in New York, Routledge.
- Klatík, Zlatko (1968), *Vývin slovenského cestopisu*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Lotman, Mihajlovič Jurij (1990), *Štruktúra umeleckého textu*. Bratislava, Tatran.
- Lotman, Mihajlovič Jurij (2006), *Znotraj mislečih svetov. S predgovorom Umberta Eca*. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Mikulová, Marcela (2010), 'Vansovej neskorý bidermeier.' In: Mikula Valér a Marcela Mikulová, ed. *Kapitoly zo slovenského realizmu. Dejiny, medalióny, štúdie, interpretácie*. Bratislava, Univerzita Komenského.
- Mikulova, Marcelá (2005), 'Vansová Terézia.' In: Valér Mikula, ed. *Slovník slovenských spisovateľov*. Bratislava, Kalligram.
- Noge, Július (1978), 'Terézia Vansová a jej dielo.' In: Terézia Vansová, *Drahé postavy*. Bratislava, Tatran.
- Štuhec, Miran (2000), *Naratologija. Med teorijo in prakso*. Ljubljana, Študentska založba.
- Vansová, Terézia (1930), *Pani Georgiadesová na cestách*. Praha, Nakladatel L. Maznáč.
- Voigt, Vilmos (1981), *Úvod do semiotiky*. Bratislava, Tatran.

Nikolina Kos

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
kikimimi.kos2@gmail.com

Tajna Marije Jurić Zagorke

ABSTRACT: In the past she was both loved and hated, her novels were prohibited yet she developed an audience. What is it that attracted people to read the works of Marija Jurić Zagorka in spite of the prohibition? Who were the ones that loved her and who were the ones that hated her? Why did she decide to dedicate her life to journalism a strictly male profession? Did she write her novels by her own will or was she forced to write them? Did she accomplish what she wanted in life and did other women follow in her footsteps? Who was really the person behind the name Marija Jurić Zagorka? These are the questions which this paper will try to answer.

Keywords: Women, journalism, literature, women's rights.

Tko je osoba koja se krije iza imena Marija Jurić? Školski rečeno, ona je bila hrvatska književnica i prva hrvatska novinarka, rođena u plemićkom dvoru Negovec nedaleko Vrbovca. Što se tiče njezinog datuma rođenja, jedino što je sigurno jest godina, koja je 1873., dok se oko dana i mjeseca i danas vode rasprave (neki kažu da je u pitanju 2. ožujak, dok drugi kao datum rođenja navode 1. siječnja). No, sve ono što slijedi, donekle je osvijetljeno. Obitelj njezinih roditelja, Ivana i Josipe (rođ. Domin) Jurić, iako četveročlana bila je dobrostojeća, a imala je i dobre veze s mađarskim plemstvom. O tome govori i podatak da je grof Ivan Erdödy bio Marijin krsni kum. Nakon Marijina rođenja obitelj se preselila na obiteljsko imanje Golubovec u okolici Krapine gdje je otac Ivan postao upravitelj imanja baruna Geze Raucha koji je pak bio kum hrvatsko-ugarskog bana Khuena Hédervárya (iz čega se opet daju naslutiti veze s mađarskim plemstvom). Prvu privatnu poduku dobiva na mađarskom jeziku skupa sa plemićkom djecom u Rauchovu dvorcu, a višu djevojačku školu završava kod Sestara milosrdnica u Zagrebu. Iako je bila natprosječno darovita, roditelji joj nisu omogućili daljnje školovanje, čak ni unatoč Rauchovu zagovaranju da je o svom trošku školuje u Švicarskoj.

Roditelji su odlučili drukčije i udali je za mađarskog željezničarskog činovnika koji je Mariji bio potpuno nepoznat čovjek. Nakon sklapanja braka sa suprugom odlazi u Mađarsku. Dogovoreni brak završava tako Marijinim živčanim slomom, te bježanjem od supruga nakon tri godine, prvo u Srijemsku Mitrovicu kod ujaka, a zatim u Zagreb. U Zagrebu započinje novinarsku karijeru, što je tada bilo posve neobičajeno, pa čak i nedopustivo za ženu u ono doba. Svoj prvi članak pod naslovom „*Egy Percz*“ („Jedan časak“) objavljuje 1876. u listu *Obzor*. Članak je napisala potaknuta lošim postupanjem mađarskih željezničara sa seljacima koji nisu znali mađarski jezik. Ožalošćena i razljučena time, na njihove postupke odgovorila je tim oštrim člankom. Cijeli je život poštovala obične ljude, seljake i zbog toga je neki nisu voljeli, pa kad je napisala ovaj članak, bila je prozivana da u njemu pokušava pobuniti narod protiv tadašnje vlasti. Pisala je satire usmjerene protiv tadašnjeg plemićkog društva i njihovog načina života, ali i ponašanja prema ljudima manjima od sebe.

Od anonimne reporterke do afirmirane političke novinarke dug je i mukotrpan put kakav je i sama prošla, a na kraju opet nije od mnogih svojih kolega dobila ono što je zaslužila, a to je priznanje za svoj rad. Na preporuku biskupa Strossmayera postaje članicom redakcije *Obzora* na mjestu reportera i referenta za hrvatsko-mađarsku politiku. Dobiva vlastitu sobu, ali samo zato da je netko od ljudi izvan redakcije ne bi vidio jer tada je bilo nezamislivo da u novinama piše žena. Donekle je mogla pisati što je htjela, ali to nije smjela potpisati svojim imenom. Tekstove će objavljivati pod različitim, često i muškim pseudonimima (Jurica Zagorski, Petrica Kerempuh, Iglica), a najpoznatiji pseudonim „Zagorka“ izabrat će zbog ljubavi prema ljudima iz hrvatskog puka s čijim je teškoćama suosjećala. Takvo omalovažavanje ljutilo je Zagorku i ona će se cijeli život boriti protiv takvih predrasuda. U redakciji lista *Obzor* mnogo je puta bila omalovažavana od raznih ljudi, ali bilo je tu i onih koji su je štitali. Jednom su joj u redakciju upala trojica uglednih književnika, od kojih ju je jedan (poznati hrvatski književnik Ksaver Šandor Gjalski) izravno napao riječima: „...tko ste vi, da se usuđujete kritizirati, šibati naše društvene pojave? Kad ste vi imali mogućnosti da vidite kakvo otmjeno društvo? Došli ste iz nekakvog smrdljivog zagorskog sela, vaša familija bili su najprostiji moji kmetovi i sad hoćete da sjedate samnom za pisaći stol? Tko hoće da piše, tomu mozak mora prožimati kulturna plemićka krv. Eto, kako ste prosti, mjesto da me uljudno slušate, vi pišete!... Vi jeste i ostajete 'šundliteratura za kravarice'“, a na te riječi ona njemu odgovara: „*Stenografiram, da mi ne izbjegne nijedna riječ toliko slavnog čovjeka.*“ (Brešić 1997: 456). Umjesto da se razljutila (što bi mnogi od nas

nesumnjivo napravili), ona je ostala mirna, a još je i svome napadaču lijepo i odgovorila. Od te trojice, jedan koji ju je uvijek i vječito zagovarao, te stajao na njezinu stranu, bio je priznati književnik Silvije Strahimir Kranjčević, koji joj je dan nakon tog napada svojeg suvremenika, rekao: „...da ste pisali u otmjenom društvu počasne aktovke i primili pokroviteljstvo baruna Raucha, ovi isti bi sada o vama govorili i pisali zajedno sa Krausom pohvalno, a vi biste dobili u njihovom krugu uvaženo mjesto. Oslonite se uvijek na mene, dati ću vam pouke.“ (Brešić 1997: 457).

Ona je bila prva u Hrvatskoj koja je započela sa pokretima za prava žena. Naravno, prve žene među kojima je takav pokret nastao, bile su obične radnice, među kojima „37 radnica tiskare, fabrike cigara i kožarnice, dvije učiteljske pripravnice i dvije sobarice“ (Brešić 1997: 453). Dva tjedna nakon toga, bila je pozvana na redarstvo gdje su joj priopćili da su neki muškarci podigli tužbu protiv nje jer buni žene, poziva ih na nekakva obična sastančenja, drži im predavanja o koječemu, te im govori kako se trebaju boriti da ostvare svoju ravnopravnost i slobodno kretanje u društvu te u državnim poslovima. Za to „bezobrazno“ ponašanje, dobila je osam dana zatvora. Kad je u Zagreb dolazio ban Khuen Héderváry, organizirala je demonstracije za njegov dolazak. Skupilo se nekoliko stotina žena koje su blokirale ulaze na Gornji grad i pred banskom palačom vikale „*dolje tirani*“ te na kraju još i zapjevale banu. Sve svjetske novine pisale su o tome kao o čudu ovih žena koje su se to usudile napraviti, a nitko nije mogao odgonetnuti kako se tu samo našlo osam stotina žena koje su umjesto u crkvi završile pred banskom palačom.

Također, za vrijeme dok je ban bio u Zagrebu, bili su zatvoreni svi članovi redakcije lista *Obzor* osim nje, pa je u tom vremenu, ona obavljala sve poslove u redakciji i bila zaslužna za to što je list uspješno izlazio unatoč manjku osoblja (naravno, na obljetnici lista, njezino ime u ulozi glavne urednice tih tjedana, nije spomenuto i nije joj dana pohvala za njezin rad). Često je izvještavala iz mađarskog parlamenta, pa je tako i uoči debate hrvatsko-srpske koalicije sa mađarskim taborom, bila poslana tamo kao reporterka. Iz redakcije joj je naređeno da izvještaje piše u muškom rodu jer, kad bi se znalo da ih je napisala žena, isti ne bi imali nikakvu vjerodostojnost ni ugled. Kad je došla u parlament, ostali su reporteri bili

začudeni, ali oni isto tako nisu imali ništa protiv da jedna od njih bude i žena. Tako je završila i taj posao, ali tu joj je priređena večera za desetu obljetnicu novinarskog rada. Dakle, svoje prvo priznanje nije dobila u domovini, nego u drugoj državi, ali od onih ravnopravnih sebi – kolega novinara. Naravno, kad se vratila u Zagreb, dočekana je zgražanjem i negodovanjem iz svoje redakcije, te riječima: „*Tko ste vi, da se vama priređuju 10-godišnjice?*“ (Brešić 1997: 465). Kao što u svakoj profesiji i poslu ima onih koji bi htjeli da „voda ide na njihov mlin“, tako je bilo i tada. Bila je podmićivana dva puta i to od visokopozicioniranih osoba (da budem preciznija, ministara). Jednom su joj nudili novaca dovoljno da može kupiti trokatnicu, a drugi puta su joj ponudili imetak i egzistenciju do kraja života, ali, dakako, pod uvjetom da piše ono što joj drugi diktiraju, a to za nju nije dolazilo u obzir. Jedan od onih koji su bili na njezinoj strani u takvim okolnostima, bio je i češki političar Tomaš Masaryk. Na njezine pritužbe i riječi o podmićivanju, rekao joj je ovo: „*Ne mogu vas utješiti. Vi ste došli prije onoga doba, kad će žena moći stupiti na put svoje ravnopravnosti, ali branit ću vas koliko mogu.*“ (Brešić 1997: 470), a iz tih njezinih riječi te iz kasnijih postupaka možemo reći da je on bio jedan od onih ljudi koji su od početka do kraja bili uz nju.

Iz ljubavi prema hrvatskom jeziku koji je početkom 20. stoljeća potisnut iz javnosti zbog službene uporabe mađarskog i njemačkog jezika, a na nagovor i pod pokroviteljstvom biskupa Strossmayera, počinje oko 1910. pisati povijesne romane. Zbog toga prestaje s novinarskim radom te u zagrebačkim, bečkim i budimpeštanskim arhivima istražuje građu na temelju koje piše svoja djela. Ti romani u nastavcima oživjeli su već zaboravljenu hrvatsku prošlost 16., 17. i 18. stoljeća. Popularnost joj raste svakim novim objavljenim romanom, a narod joj daje nadimke „grička vila“ (nakon objave *Gričke vještice*) i „kraljica Hrvata“ (nakon objave *Gordane*). Njezin roman *Grička vještica*, osim očite priče o progonu i mučenjima vještica u tadašnje vrijeme, progovara o problemu položaja žena i želi svrnuti pozornost upravo na probleme ravnopravnosti, ali i stalnoj nadmoći muškaraca u ono doba. Unatoč golemom uspjehu kod čitatelja književna kritika nije joj bila sklona i istovremeno su njezina djela sustavno izostavljena u književnim osvrtima i pregledima. U svoje je romane često znala uplitati svoje rodoljubne osjećaje i misli, te su joj zato dolazili oni po čijem je nalogu pisala i cenzurirali joj romane tjedan dana prije nego što bi isti trebali izaći iz tiskare. I ona sama kaže da su „...*križali sva moja psihološka razmatranja o raspoloženju, o karakteru, a onda mi rekoše, da će roman započeti budući tjedan...*“. Zabranjivano joj je također da u romane uvodi dublji psihološki opis likova „...*publiku ne zanima što Siniša misli nego što on – dela... Ili-ili!*“ (Brešić 1997: 473), a nije joj bilo dozvoljeno ni uplitanje političkih tema u romane: „*Vi niste pozvani, a niti ćemo mi dopustiti, da u vašim romanima vodite nekakve socijalne i političke ideje i borbe. Ne možete nastaviti ni s vašim 'Robljem' ni s 'Vlatkom Šaretićem', a još manje s ovim ludostima, koje ste nam predložili. Ostavite revoluciju po strani, to nije za žene. Žena treba da piše za žene i to samo – romantiku, dakle uzmite nešto iz historije.*“ (Brešić 1997: 472).

Na jednoj se konferenciji vodila rasprava o tome treba li ona ostati u redakciji *Obzora* ili se treba nastaviti baviti pisanjem romana. Tu joj je prišao književni kritičar i književnik, Antun Gustav Matoš i iskreno rekao sljedeće: „*Istina, ne samo da su drugi muškarcu protiv toga, da se žene pletu u muški posao, nego pogledajte mene, ja – ja, lično, moderni književnik, ja sam napadao vaše pero i napadati ću, makar priznajem, da posjedujete talenta i moglo bi se od vas nešto napraviti, ali ja vas moram napadati i kazati, da ste nesposobni zato, jer ste svojim satirama i uspjehom u inozemstvu kao novinar probudili u ženama uvjerenje, da bi one ipak mogle posjedovati sposobnosti, da rade kao i mi! Evo primjer: kći urednika 'Narodnih novina': prevađa i piše sada feljtone. To je bila dosele moja zarada! Sad sam ju izgubio vašom krivnjom. Dok nije bilo vas, nije se nijedna usudila nastupati bilo u kojim novinama. Ja ne mogu živjeti od pera, koji sam pozvan od prirode po mojem velikom talentu, a vi, nezatna pojava s vašim malim talentom možete! Eto čak i dižete tiražu jednom listu. To ne ću dopustiti i ne sijem, jer je to protiv mojih interesa! A kad će žene vidjeti, da vas svi napadamo, ne će se usuditi, da izađu. Da smo vam priznali ono, što posjedujete, onda bi danas imali na vratu cijelu regimantu ženskih konkurentica. Nemojte se zgražavati, ja sam možda jedini, koji vam je istinu rekao!*“ (Brešić 1997: 474). Iz ovih Matoševih riječi upućenih Zagorki, možemo jasno zaključiti da je ona bila osoba neosporiva talenta, ali da joj je on jedini rekao istinu i da je ona tu izrečena: da su joj muški kolege priznali da posjeduje tako vidljiv talent, žene bi se ohrabrine i same počele raditi muške poslove, a njima bi to smanjilo i ugled i prihode.

Svoj prvi roman *Roblje* objavila je 1899. u listu *Obzor* kao podlistak, a prvi puta se u književnosti javlja 1886. crticom *Pod sljemenom* koji se u nastavcima objavljuje u listu *Bršljan*. Književnu će afirmaciju steći tek ciklusom od sedam romana *Grička vještica* objavljujanim u listu *Male novine* (1912.-1914.). U svojim će djelima obrađivati istovremeno ljubavne zaplete i nacionalne teme, a objavljujivat će ih uglavnom kao podlistke u novinama. Tako će učiniti svoja djela dostupna širokom krugu ljudi i na taj način izravno utjecati na veliku popularnost svojih djela kod čitatelja. Tridesetih godina 20. stoljeća vraća se novinarstvu i feminističkom angažmanu. Samostalno pokreće listove *Ženski list* (1925. - 1938.) i *Hrvaticu* (1938. - 1940.). Podupire inicijativu mlade generacije književnica za osnivanje Društva hrvatskih književnica. Cijelo to vrijeme radi na kazališnim prilagodbama svojih (koja su puno puta bila cenzurirana) i Šenoinih djela. Uspostavom NDH ustaše zabranjuju izlaženje časopisa *Hrvatica*, a Zagorki plijene imovinu. Iznenada ostavši bez sredstava za život, pokušava samoubojstvo. Kraj Drugog svjetskog rata dočekuje u Zagrebu zahvaljujući financijskoj pomoći i brizi vjernih čitatelja. Iako u poodmakloj životnoj dobi i narušenog zdravlja, pedesetih godina 20. stoljeća nastavlja svoju borbu za ravnopravnost žena. Njezin feministički angažman izaziva podsmjeh i neprijateljstvo kod njezinih muških kolega koji je proglašavaju „luđakinjom“ i „muškobanjastom babom“. Preminula je u Zagrebu 30. studenog 1957. godine.

ZAKLJUČAK

Na kraju ovog rada htjela bih dodati to da je Marija Jurić Zagorka započela ono što su mnoge žene prve započele u svojim državama, a to je borba za ravnopravnost spolova i ženska prava općenito, te ravnopravnost žena i muškaraca u profesijama koje su prvotno bile isključivo muške, a i njihov ulazak u društvo. Cijeli život tražila je samo priznanje za svoj rad i poštenje, kao što ističe i na kraju svoje autobiografije „...*želim da umrem u poštenju, za koje sam bijedno stradavala čitav svoj radni život.*“ (Brešić 1997: 497)

Literatura

- Brešić Vinko (1997), Što je moja krivnja?. u: *Autobiografije hrvatskih pisaca*. Zagreb, AGM
 Đorđević Borivoj (1965), *Zagorka – kroničar starog Zagreba*. Zagreb, Stvarnost
 Grdešić Maša; Jakobović-Fribec Slavica (2008), *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke*. Zagreb, Centar za ženske studije
 Jurić Zagorka Marija (1976), *Grička vještica – Tajna krvavog mosta [predgovor; ur. Ivo Hergešić]*. Zagreb, Stvarnost
 Lasić Stanko (1986), *Književni počeci Marije Jurić Zagorke (1873 – 1910) – Uvod u Monografiju*. Zagreb, Znanje
 Nemeć Krešimir (2000), *Leksikon hrvatskih pisaca*. Zagreb, Školska knjiga
 Novak Slobodan Prosperov (2003), *Povijest hrvatske književnosti: od Bašćanske ploče do danas*. Zagreb, Golden marketing

Vitez na rubu pameti

ABSTRACT: The paper analyses Ljubiša's short story Kanjoš Macedonović as the central work of his literary career and an illustration of how the introduction of folklore elements into a narrative creates interesting places of indeterminacy that drive the narration too far away from the notion of the probable thus making it incomprehensible to the reader. We have reached the conclusion that the narrative sequence, as well as the protagonist, appear illogical to the reader if he or she does not realize that the foothold of the story and its stability rests on the principles of parody.

Key words: folklore, places of indeterminacy, parody

Uvod

Pripovijetka *Kanjoš Macedonović* najpoznatija je pripovijetka iz opusa Stefana Mitrova Ljubiše i bila je predmetom tumačenja svakog tko se ozbiljnije bavio srpskom pripovijetkom devetnaestog stoljeća. Osim što dijeli karakteristike s drugim pripovijetkama ovog razdoblja, njeno tumačenje može nas dovesti i do ideja koje će olakšati pristup i tumačenje drugih pripovijetki iz Ljubišine ostavštine. Razumijevanje *Kanjoša Macedonovića* za današnjeg čitatelja nije jednostavan zadatak jer se nalazi u pripovjednoj šumi koja ga suočava s činjenicom da tekst i pripovijedanje mogu iznevjeriti njegova očekivanja. Očigledno je kako tekst i čitatelj pristaju na svojevrсни ugovor prema kojem bi se tekst morao obvezati na minimalno poštivanje logike uzročno posljedičnih veza. Kada postavljamo pitanja vjerojatnosti i logike u književnom tekstu, neizbježno udaramo u zid gdje se spajaju ili razdvajaju fiktionalni svjetovi i pojam stvarnosti. Ne propitujući toliko granice stvarnog i imaginarnog, ali uvijek ih imajući na umu, pokušat ćemo izdvojiti problematične dijelove naracije i iskaza likova u nastojanju da otkrijemo gdje tako krhka struktura pripovijetke pronalazi svoje uporište.

Stvarnosni okvir

Ljubišina poetika sadrži obilježja stilskih formacija (Flaker 1986) romantizma i realizma, a taj narodni ili folklorni realizam (Deretić 1987) je prva razina na kojoj možemo analizirati probleme i nelogičnosti u tekstu. Snažni utjecaj usmenog pripovijedanja u sukobu je s realističkim tendencijama vremena te je posve vjerojatno da takva fuzija proizvodi određene nelogičnosti u pripovijetki koje se onda manifestiraju i na drugim razinama. Dakako, problem je u činjenici što u jednom umjetničkom tekstu ne možemo izdvojiti samo jednu stilsku karakteristiku, a da u obzir ne uzmemo i sve druge. Odluka svih djela nastalih sredinom devetnaestog stoljeća je folklorizacija proze pri čemu se folklorni motivi maskiraju kao povijesni ili svakodnevnici (Ivanić 2002). Prema Ingardenovoj filozofiji, predmet prikazan u književnom djelu sadrži beskrajn broj mjesta neodređenosti te je nužan čitateljski angažman kojim će se nadopuniti ta mjesta kako bi se ostvarila konkretizacija koja će biti u skladu s intencijama djela (Markiewicz 1974). U načelu, svaka riječ ove pripovijetke zahtijeva kreativni angažman, ali nas će ovdje zanimati samo ona mjesta i radnje koja se previše udaljuju od pojma vjerojatnog da bi ih današnji čitatelji smatrali istinitim. Genette (1985) tvrdi da se vjerojatnost razlikuje od pojedinačne i povijesne istine i, prema tome, ova pripovijetka se doima kao da uopće ne vodi računa o mišljenju publike

U Ljubišinoj pripovijetki to postaje problem već od samog naslova. Naslov *Kanjoš Macedonović* i podnaslov *Priča paštrovska iz petnaestog vijeka* primjer su maskiranja fiktionalnog junaka u stvarnu povijesnu ličnost jer podnaslov omogućuje čitatelju konkretizaciju junaka u stvarnom prostoru i vremenu. Kako priča napreduje, jasno se pokazuje da naslov dovodi čitatelja u zabludu jer Kanjoš nije individualizirani lik s psihološkim profilom. Mogućnost individualizacije i unutrašnjeg monologa se javlja samo u naznakama, ali se nikad ne ostvaruje jer je Kanjoš lik s karakteristikama folklornog, a ne realističkog junaka. Podnaslov *Priča paštrovska iz petnaestog vijeka* potvrđuje se u uvodnom dijelu koji događaje smješta u konkretno povijesno mjesto i vrijeme. Iz Ljubišinoj opusa vidljivo je kako takav paratekst uvijek ima funkciju ovjeravanja fiktionalnog zbivanja bez obzira na to koliko će likovi i događaji biti čudesni. Opis skupštine koja se okuplja da bi donosila odluke te njeni predstavnici i narod, sudjeluju u onome što uvjetno možemo nazvati realističkom konvencijom ove pripovijetke. Pripovijedanje signalizira da je taj realistički pripovjedač ustvari zamaskirani folklorni pripovjedač jer u jednom trenutku postajemo svjesni da imitira pripovjednu situaciju karakterističnu za usmenu književnost kada umeće rečenicu u prvom licu dok se obraća imaginarnog publici. Već sam taj čin imitacije simbolički ukida folklornog pripovjedača (Ivanić 2002), ali ne i njegove karakteristike koje će biti vidljive u organizaciji događaja, motiva te oblikovanju likova. Razlog za njegovo postojanje i pripovijedanje je u tome što takvo znanje i pregled povijesti nije moguće dati nijednom liku pripovijetke. Neki glasovi koji se javljaju na skupštini imaju slične spoznaje kao pripovjedač, ali im nedostaje povijesna distanca. Naratološka analiza je na prvi pogled bila jednostavna: pripovjedač u trećem licu pripovijeda događaje iz vana; Kanjoš Macedonović, kao umetnuti pripovjedač, pripovijeda događaje iz Venecije; nakon njegove priče naracija se opet prebacuje u treće lice.

Struktura koja djeluje stabilno iznevjerena je ovom posljednjom promjenom pripovjedača: Kanjoš je najprije dobio „privilegiju“ da bude pripovjedač jer je on putnik koji se vratio iz Venecije s novim događajima, ali kad se opet vraća u Veneciju, događaje nam pripovijeda pripovjedač bez jasnog uvida u to tko vidi ono što se dogodilo i odakle potječe njegovo znanje. Kanjoševo pripovijedanje, kao i svako drugo, sastoji se od provjerljivih, faktografskih dijelova i neproverljivih koji uključuju događajnost na putu. U odnosu na zajednicu kojoj govori, Kanjoš je donositelj znanja koje zajednica ne posjeduje te je i sam svjestan da njegov privilegirani trenutak traje samo dok je priča zanimljiva: „Imam da pričam dosta ako vi ne dosadi slušati.“ (Ljubiša 2001: 6) Dakle, da je zajednica nezainteresirano slegnula ramenima, priča se ne bi mogla ni nastaviti pa će

Kanjoš u svom pripovijedanju itekako nastojati učiniti događaje napetim i interesantnim što neizbježno dovodi u pitanje njihovu istinitost. Osim toga, njegova priča organizirana je naracijom preuzetom iz usmenog pripovijedanja jer se napetost ostvaruje ponavljanjem motiva čekanja. Doživljava se puta i iskustvo nepoznate zemlje Kanjoš može predstaviti samo njemu i njegovim slušateljima poznatim imaginarijem, a to je epski imaginarij. Iluzija istine, ostvarena u uvodnom dijelu, naglo prestaje. Dug uvod do ključnog trenutka fabule služi oprimjerivanju mletačkog kršenja ugovora koje će se opetovano naglašavati od početka do kraja priče. Pripovijetka koja nastaje kao predpriča o tome kako je nastala narodna poslovice, zatvorit će se krug kojim se neprestano potvrđuje nepoštivanje zadane riječi neprijatelja i bezumne naivnosti naroda.

Kao i Kanjoševa priča, pripovijetka preuzima siže narodne bajke u kojoj vitez spašava kralja boreći se s neprijateljem/zmajem/čudovištem te tako za nagradu dobiva pola kraljevstva i princezu. Ono što izostaje je svojevrsna ozbiljnost i idealizacija junaka i njegove avanture. Likovi pripovijetke sniženi su na obične ljude s manama, a smještanjem događanja u konkretno povijesno vrijeme svi dijelovi fabule postaju apsurdni.

Naglašena artifičijelnost ovakvog pripovijedanja dovodi do gubitka realističke opne, a čemu služi takav realistički okvir vidjet ćemo nakon što razotkrijemo mjesta gdje se iskazi likova sukobljuju s logikom razvoja fabule.

Donkihotovski ludorije

Don Quijoteova ljubav prema književnosti načinila je od njega arhetipski primjer luđaka/čitatelja koji preuzima zakone fikcije i žanra te ih primjenjuje u stvarnosti. Iako daleko jednostavniji, Kanjoš Macedonović kao lik funkcionira poput Don Quijotea, ali na posve drugoj razini. Kanjoš nije čitatelj u fikcionalnim zbivanjima kao Don Quijote, ali njime upravljaju zakoni nečijeg čitanja.

Iskazi svih likova toliko se opiru priči da je krajnje neobično kako priča uspijeva ostvariti ikakvu stabilnost i održati se do kraja. Poslije Kanjoševe priče, na skupštini se raspravlja o tome treba li duždu poslati zatočnika koji će se boriti s Furlanom umjesto njega. Javljaju se predstavnici svih slojeva društva, a iz govora najviših predstavnika društva (vlastelin i sudac) pršti neumoljiva „povijesna istina“. Tako vlastelin kaže:

„Sad posijecite Furlana, kao da operete rep magarcu nego što ćete bolje priteći uzdu; dogodine opet ćete davati mnrare i carinu, a žalbe će vam primati kao onu Kanjoševu.“ (Ljubiša 2001: 11)

Sudac tvrdi, naizgled, suprotno:

„Što pominjete care i kneževe, mi smo vazda po jednoga gospodara imali, koji nas je za perčin držao, iako smo samosobom upravljali; ovo dakle nam danas ne može biti neobično.“ (Ljubiša 2001: 12)

Ono što izostaje u njihovim iskazima je bilo kakav idealizirani moral i hrabrost. Pogodba s Venecijom je, ustvari, uobičajen način funkcioniranja države i tog kraja jer su se kroz povijest uvijek nalazili u podređenom položaju. Jedino što je idealizirano je mogućnost takve pogodbe prema kojoj bi Venecija trebala pružiti zaštitu, a ne tražiti ništa zauzvrat. Narod, koji Kanjoša potvrđuje kao zatočnika, je jedini koji vjeruje u mogućnost takve nagodbe:

„Nego neka ide Kanjoš duždu zatočnik, pak ako mu da Bog da posiječe tu talijanski aždaju, neka traži da se pogodba zbilja poštuje, da nas duždevi žbiri ne potežu po mletačkim ulicama. Ako li pogine, a mi ćemo poslati drugoga i trećega; dati nas neće sve taj Furlan posijeći.“ (Ljubiša 2001: 13)

Iako narod vjeruje u ostvarivost dogovora i bira „narodnog heroja“, oni će odmah nakon izbora pokazati koliko (ne)cijene Kanjoša i koliko vjeruju svom predstavniku u, vjerojatno, najmahnitijem iskazu cijele pripovijetke:

„Ako pogineš, oplakaćemo te divno, i svako od nas kad dođe u Mletke pohodiće tvoj grob. Mogao si zbilja to samo tamo otrsiti, da nam ne meteš skupštinu tijekom besposlicama.“ (Ljubiša 2001: 13)

Nakon tog iskaza, teško je dokučiti što bi Kanjoša uopće motiviralo za taj dvoboj jer odnos naroda prema junaku iznevjerava konvencije žanra te ruši uzročno posljedični niz koji je pravilo fikcije. Prema tome, čitatelj će nužno postaviti pitanje *zašto*. Ipak, on odlazi u Veneciju boriti se s Furlanom, ali u njegovim riječima ne nalazimo nikakav povod za tu borbu. Kad mu kažu kako su se nadali boljem i snažnijem junaku, Kanjoš odgovara, sasvim svjestan svog izgleda i snage: „Moja gospodo, bolji i viši pođoše boljjijema i višijema, a ja jedva vas dopadoh.“ (Ljubiša 2001: 14) Potpuno odsustvo motivacije za borbu javlja se i u sažetom monologu prije dvoboja gdje junak preispituje svoje motive, ali ipak odlazi u borbu:

„Ostade Kanjoš sam. 'Sad što ću da radim! Moglo mi je biti da sjedim doma kao gospodin. Nanese me neki grijeh da ovđe ludo poginem; pak da je za koga, ni po jada, no za ove strašive i nadute nikove.“ (Ljubiša 2001: 15)

Junak koji ide u borbu za koju nije motiviran, očito ne odlučuje sam o svojim postupcima. Njime upravlja neko drugo čitanje, ali to nije čitanje pripovjedača nego čitanje autora koji svojim junakom upravlja kao s marionetom. Ako čitatelj poštuje pravila igre, postaje idealni čitatelj, tj. onaj kojeg ga Eco (2005: 20) naziva modelom čitatelja. Glas ili pripovjedna strategija koja određuje pravila igre i koja čitatelju daje upute, Eco (2005: 25) naziva modelom autora. On junaka podvrgava pravilima žanra prema kojima junak nikad ne odustaje od borbe, čak i kad mu daje pravo da izrazi vlastite stavove. Kanjoš se, kao lik, svojim iskazima ustvari sukobljava s modelom autora, a ne s Furlanom. U bajkama, princ uvijek pobijedi zmaja i oženi se princezom.

U priči o Kanjošu, junak mora pobijediti neprijatelja jer tako nalažu pravila žanra, ali pravi pobjednik je autor koji se s junakom igra kao s lutkom kako bi potvrdio ono što je, u liku pripovjedača, rekao na početku: „Ne pitaj me kako je Venecija svoju riječ održala, i kako je malo-pomalo krnjila i ostrizala ove ugovorene slobostine; to znaš sam ili se dosjetiti možeš.“ (Ljubiša 2001: 5, 6); i što će reći na kraju: „Zato i ostade u narodu poslovice, koja se i danas sponaša: *Kako su činili, tako su i obršili.*“ (Ljubiša 2001: 18)

Sastavni dio Ljubišinih pripovjedaka su poslovice u koje dolaze u funkciji komentara, motivacije pripovijedanja, a služe i povezivanju fikcionalnih događaja sa stvarnim. Treba istaknuti da su te poslovice najčešće Ljubišina tvorevina, tj. mistificirani dio folklorne tradicije (Ivanić 2002: 15). Takav minimalni narativ (Užarević 2006) utkan je u tekst sa svrhom zbivanja mogućih značenja u jednu točku. U *Kanjošu Macedonoviću* poslovice označava kraj pripovijedanja i ukidanje cjelokupne semantike koja joj je prethodila. Ako se na početku pokazalo kako su događaji previše nevjerovatni da bi mogli računati na suglasnost s vladajućim mišljenjem (Genette 1985), završno poentiranje je nužno zato što razumijevanje priče ovisi o tom istom mišljenju.

Kraj bajke

Vratimo se na realistički okvir i početak priče:

„To je zemanom bivalo mjesto gdje se narod kupio na zbor i na odluke, kad je ta općina slobodno i neovisno upravljala sama sobom.“ (Ljubiša 2001: 5)

Ako se iz iskaza vlastele i sudaca vidi da je narod uvijek bio pod nečijom vlašću i kako je jedino bilo važno prikloniti se malo boljem vladaru, jasno je kako sve što slijedi iza ove rečenice treba čitati u parodijskom ključu jer skupština koja misli da donosi važne odluke i upravlja sama sobom ustvari izvršava rituale koji nemaju funkciju u stvarnosti. Ma koliko se pripovjedač na početku doimao ozbiljnim, on parodira narodni moral, idealiziranu slobodu u prošlosti, narod i njegove junake. Realističkim okvirom dodatno se naglašava izokretanje i poigravanje, a upravo je u tom izokretanju vrijednosti i karnevalizaciji (Bahtin 1987) uporište priče. Kanjoš, vitez ili obješenjak ili sve to odjednom, u sukobu je s povijesnom istinom koju iznosi završna poenta te se svojom neozbiljnošću suprotstavlja tmurnoj povijesti i poretku i, barem na trenutak, pobjeđuje.

Literatura:

- Bahtin, Mihail Mihajlovič (1978), *Stvaralaštvo Fransoa Rablea: i narodna kultura srednjega veka i renesanse*. Beograd, Nolit.
- Deretić, Jovan (1987), *Kratka istorija srpske književnosti*. Beograd, Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Eco, Umberto (2005), *Šest šetnji pripovjednim šumama*. Zagreb, Algoritam.
- Flaker, Aleksandar (1986), *Stilske formacije*. Zagreb, Liber.
- Genette, Gérard (1985), *Verovatnost i motivacija*. In: *Figure*. Beograd, Vuk Karadžić, 103-123.
- Ivanić, Dušan (2002), *Svijet i priča: o pripovijedanju i pripovjedačima u srpskoj književnosti*. Beograd, Narodna knjiga – Alfa.
- Ljubiša, Stefan Mitrov (2001), *Kanjoš Macedonović i druge pripovetke*. Beograd, Srpska književna zadruga
- Markiewicz, Henryk (1974), *Problem mjesta neodređenosti u književnom tekstu*. *Umjetnost riječi* 18, 2/4, 123-135.
- Užarević, Josip (2006), *Protonarativ i narativ – poslovice i vic*. *Umjetnost riječi* L, 2/3, 147-170.

„Хай слово мовлено інакше...”

ABSTRACT: Analysis of the Hungarian and Russian translations of Lesya Ukrainka's poems "Do" and "Si" from the series "Seven Strings". Poetry of Lesya Ukrainka, famous Ukrainian poetess of late XIX - early XX century, is translated into many languages. Her works enable non-native Ukrainian readers to understand culture, philosophy, mentality of Ukrainian people. Poetess sangs of courage, strong-willed Ukrainian character, freedom and hope. Lesya Ukrainka created music in here works, her poetry is very musical and rhythmic. Her music is her poetry. One of the leading motives in Lesya Ukrainka's poems is „song”. “Song”, “word” and “verse” are very close synonyms in her poetry, symbolizing freedom, enduring nature of Ukrainians, grief, closeness to the nation, hope. Let us examine the possibility to convey these motives in Hungarian and Russian translations of poems “Do” and “Si” from the series “Seven Strings”.

Леся Українка одна з найвидатніших ліриків кінця XIX - початку XX століття. Після Шевченка саме вона посправжньому гаряче, від душі вболівала за український народ і водночас закликала до боротьби за волю. Не дарма казав про неї Іван Франко: ”...ся хвора, слабосила дівчина, - трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну” (Франко 1955: 252). Боролася за український народ Леся Українка віршами, як вона їх називала, піснями, мелодіями. Зброя козака – меч, а Лесина зброя – це слово та пісня.

Деколи Леся почувала себе безсилою проти лихої долі та наперекір цьому виснажливо працювала, „гострила своє слово”, щоб воно влучило в серце кожного українця, який терпить поневолення, носить кайдани. Вона хотіла, щоб її слово було, як гострий ніж, який здатен відтяти голову будь-якому ворогові. А для цього треба пробудити свій народ, який має відстоювати свої права.

„Слово, чому ти не твердая криця,
Що серед бою так гостро іскриться?
Чом ти не гострий, безжалісний меч,
Той, що здійма вражі голови з плеч?”
„Слово, чому ти не твердая криця” (Українка 1951: 126).

У своїх творах поетеса співала про мужність, вольовий характер, незламність, давала надію.

„Я на гору крутую крем'яную
Буду камінь важкий піднімати
І, несучи ту вагу страшную,
Буду пісню веселу співати.
Так! Я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Буду жити ! Геть, думи сумні!”
(„Contra spem spero”) (Українка 1951: 41).

Ці слова можна вважати девізом усього життя Лесі Українки, саме так вона боролась з труднощами, які спіткали її на життєвому шляху.

Чому саме пісня і слово стали провідним, наскрізним мотивом творчості поетеси? Леся виросла серед простих людей, вона вже з дитинства, як і вся її сім'я, любила народну творчість, вчилася від простих селян. Український фольклор вона вбирала в себе разом з материнським молоком. Мати розповідала їй про мавок, нявок, русалок, які так прекрасно лягли в сюжет „Лісової пісні”. А що завжди веселило людей під час виснажливої, важкої праці, або яким чином найлегше виразити сум – звичайно через пісню.

Леся Українка була дуже музикальна, якби не її хворі руки, вона б напевно стала піаністкою.

Нажаль, ця мрія не здійснилася. Однак Леся Українка створювала музику у віршах, адже її поезія дуже музикальна та ритмічна. Її ноти – слова. Недарма перша збірка отримала назву „На крилах пісень”. У творчості Лесі Українки пісня, слово, вірш є дуже близькими синонімами, які символізують волю, зброю, незламний характер українців, горе, близькість до народу, надію.

У збірку „На крилах пісень” увійшов цикл віршів „Сім струн”, у якому також присутня сила пісні, музики та слова. Вже сама назва циклу свідчить про тісний зв'язок поезії та музики. Кожна з семи струн – це вірш, таким чином цикл складається з семи віршів. Всі струни отримали назву ноти, так виходить октава. Перше слово вірша відповідає заголовкові. Вірш „До” починається словами „До тебе, Україно, наша бездолная мати...” (Українка 1951: 47).

Перша струна лунає для України. Звучить вона широко, від душі, з надією на світле майбутнє. Ліричний герой відпускає свою „пісню” у світ шукати жадану волю. Є надія на те, що „пісня” зустріне пташок, які допоможуть їй полетіти далі, щоб всі почули цю мелодію і проникнулись нею. Коли в серці кожного українця буде жити прагнення до волі, тоді й свобода завітає в Україну. Ліричний герой виражає єдність з Україною, з українським народом за допомогою займенника „наш”, тобто ліричний герой і український народ – це одне ціле: „До тебе, Україно, **наша**

бездольная мати...” (Українка 1951: 47). В останній строфі ліричний герой висловлює співчуття і любов до рідної землі. Тут він залишається сам на сам з батьківщиною, говорить тільки від свого імені про свої почуття:

„До тебе, **моя** ти Україно мила, кохана,
Моя безталанная мати!” (Українка 1951: 47).

Поетеса в цьому випадку наголошено використовує першу особу однини. Що ж виражає мотив пісні у цьому вірші? Тут пісня – це воля, надія, сила, знаряддя для боротьби.

Вірші Лесі Українки були перекладені багатьма мовами світу. Я б хотіла розглянути мотив пісні у віршах „До” та „Сі” циклу „Сім струн” у перекладах угорською та російською мовами, проаналізувати, чи вдалося перекладачам передати глибоку повагу і любов, виражену в оригіналі. Вірші „До” та „Сі” переклав угорською мовою Шандор Вереш. Ім'я російського перекладача невідоме, у збірці зазначено, що над перекладом працювала група радянських перекладачів (Див.: Українка 1950).

У першій строфі перекладів віршу „До” урочистий настрій зберігся, автор угорського перекладу дотримується єдності ліричного героя з народом і використовує першу особу множини, у російському перекладі цей елемент пропущено:

Укр.: „До тебе, Україно, **наша** бездольная мати...” (Українка 1951: 47)
Рос.: „Дойдет к тебе стон мой, несчастная мать-Украина...” (Украинка 1950: 46)
Угор.: „Dobáltan a sors kerekén, aki szenveded élted- Ukrajna anyá**nk**, a legelső...” (Ukrajinka 1996: 9).

В оригіналі у першій строфі з'являється мотив пісні, яка лунає від щирого серця. Мотив пісні в угорському перекладі відсутній, а в російському варіанті він є.

Укр.: „...І **пісня** від серця поллеться.” (Українка 1951: 47)
Рос.: „...И **песня** из сердца польется.” (Украинка 1950: 46)
Угор.: „...Húrt áhítatos kezem éjszaka pengeti néked/ És tiszta e szív, neked esdő” (Ukrajinka 1996: 9).

У другій строфі обидва переклади використали мотив пісні відповідно оригіналові, перекладачі передали настрій і символічне значення першотвору.

Укр.: „По світі широкому буде та **пісня** літати...” (Українка 1951: 47)
Рос.: „По свету широкому будет та **песня** скитаться...” (Украинка 1950: 46)
Угор.: „A föld kerekén kerekülve repüljön az **ének**...” (Ukrajinka 1996: 9).

В угорському перекладі Шандор Вереш говорить про власну долю ліричного героя, а в оригіналі мова йде про долю взагалі.

Укр.: „...Де схована доля незнана?” (Українка 1951: 47)
Рос.: „...Где спрятана светлая доля.” (Украинка 1950: 46)
Угор.: „...Hol bujdos a sors**om** az éjben?” (Ukrajinka 1996: 9).

В російському ж перекладі використовується відповідна форма оригіналові.

У третій строфі перекладачі зберегли елемент пісні. Їм вдалося передати ту силу й надію, яка звучить у поезії Лесі Українки.

Укр.: „І, може, зустрінеться **пісня** моя самотная /У світі з **пташками - піснями**...” (Українка 1951: 47)
Рос.: „И **песнь**, одинокою птицей по свету летая, / **Подруг** своих встретит, быть может...” (Украинка 1950: 46)
Угор.: „És tán egyedül-suhanó **muzsikám** egyesül majd/A világban a **dal-madarakkal**...” (Ukrajinka 1996: 9).

З вищенаведеної цитати видно, що в угорському перекладі використано не слово „пісню”, а „музику”. У російському варіанті перекладач не зберіг прикладку „пташки-пісні”, а замінив її „подругами”. В обох перекладах пропущено „шляхи-терни”, які в оригіналі є символом важкого життя українців, адже їх шлях, ведучий до свободи, вимагав багато жертв і зусиль, він справді був тернистим. Це та „крута крем'яна гора”, яка згадується у вірші „Contra spem spero”.

Укр.: „...далеко **шляхами-тернами**.” (Українка 1951: 47)
Рос.: „...Далекие дали востривожит.” (Украинка 1950: 46)
Угор.: „...Utakon, tereken kel a nagy dal.” (Ukrajinka 1996: 9).

В останній строфі ліричний герой говорить про свою любов до України і вболівання за рідний край. Ці переживання в обох перекладах зберігаються. Однак у російському та угорському перекладах не підкреслюється так сильно звертання, адресоване від першої особи однини, тобто перекладачі не використали присвійний займенник „моя” двічі.

Укр.: „...До тебе, **моя** ти Україно мила, кохана, / **Моя** безталанная мати!” (Українка 1951: 47)
 Рос.: „...Дойдет до тебя, Украины **моей** бесталанной, / До матери милой любимой!” (Українка 1950: 46)
 Угор.: „...És téged, örökre híven szeretett szelíd orcád, / Ukrajna anyám, te-te bánat!” (Ukrajinka 1996: 9).

Можна зробити підсумок, що перекладачам вдалося передати мотив пісні відповідно оригіналові. Адже текст перекладів вказує на те, що пісня – це надія, сила, засіб величання України, знаряддя для боротьби.

У перекладах, а особливо в угорському, не так глибоко передана чиста любов до рідного краю, до ньки України, якою проіннятий оригінал. Безумовно, любов відчутна і у перекладах, просто не у такій мірі, як в оригіналі. Це може бути зумовлене тим, що в угорському перекладі Україна виступає, як земля переповнена горем, стражданням, і це особливо відчутно в останій строфі.

Укр.: До тебе, моя ти Україно **мила, кохана**, / **Моя безталанная** мати!” (Українка 1951: 47).
 Рос.: „...Дойдет до тебя, Украины **моей бесталанной**, / До матери **милой любимой!**” (Українка 1950: 46)
 Угор.: „...És téged, örökre **híven szeretett** szelíd orcád, / Ukrajna anyám, **te-te bánat!**” (Ukrajinka 1996: 9).

Леся Українка використовує епітети „мила, кохана, безталанная”, в угорському перекладі вони не всі присутні, що відбилосся на відображенні почуттів.

Закриває цикл „Сім струн” вірш „Сі”, остання нота октави. Леся Українка знову звертається до рідної ньки України. Вірш проникнений елементом пісні, музики, так само, як і перший твір циклу „До”. Вірш починається словом „Сім”, тобто поетеса і в цьому випадку в першому слові повторює заголовок. Ліричний герой відпускає свої „співи” на волю, щоб вони шукали ті серця, в яких живе прагнення до волі, в яких ця мелодія знайде притулок. У вірші цю підтримку, це однодумство символізує кобза. Кращого символу й годі шукати, адже кобза – народний інструмент українців.

„І, може де кобза знайдеться,
 Що гучно на співи озветься
 На співи, на струни мої негучні” (Українка 1951: 51).

Ліричний герой визнає, що в „полі бою один воїн – не воїн”, струни його кобзи тихі, слабкі, але не марні. Їм просто треба знайти підтримку, і якщо співатимуть усі разом, прийде воля. Коли українці будуть триматися разом, відстоюватимуть свої права не поодиноці, їх чекає перемога. Контраст „тихих-гучних струн” виражає саме цю думку. Ідея „в єдності сила” з’явилася в літературі вже дуже давно, основною ідеєю твору давньої літератури „Слово о полку Ігоревім” є саме вона.

В поезії „Сі”, як і в „До” пісня – це знаряддя для боротьби за волю, це власна зброя Лесі Українки. Можливо поетеса фізично і безсила, але у віршах виявляє мужність і силу не хворої жінки, а хороброго чоловіка (Франко 1955). Пісня - це заклик на спільні співи, на спільну боротьбу проти поневолювачів. Пісня – це надія на світле майбутнє.

В обох перекладах автори передали головну думку, ідею оригіналу. У перекладах відповідно першотворові звучить ідея „в єдності сила”, відчувається любов ліричного героя до Батьківщини. Мотив музики і пісні також присутній у перекладах. Перекладачі зберегли значення цього мотиву відповідно оригіналові.

Укр.: „...Нехай мої струни лунають, / Нехай мої співи літають...” (Українка 1951: 51)
 Рос.: „...Струна за струною, – я играю, / Чтоб песни летели по краю...” (Українка 1950: 50)
 Угор.: „...Hét húrt verek én, duruzsoljon, / Hadd szálljon a halk zene folyton...” (Ukrajinka 1996: 27).

Як в оригіналі, так і у перекладі пісня виступає знаряддям боротьби. Перекладачі зберегли й символ кобзи у значенні сили єдності, завдяки якій український народ здобуде бажану волю.

Укр.: „...І, може де **кобза** знайдеться, / Що гучно на співи озветься...” (Українка 1951: 51)
 Рос.: „...И, может быть, **кобза** найдется, / На струны, звеня, отзовется...” (Українка 1950: 50)
 Угор.: „...**Kobzom** valahol van-e társad, / Harsányan e kis susogásnak / felelni, nem így... hanem úgy igazán.” (Ukrajinka 1996: 27).

Російський переклад зберігає елемент кобзи в останньому куплеті також, а угорський - ні. В останній строфі відчувається зізнання, що хоча й кобза буде гучніша і сильніша, та щирішою вона не може бути від тихої пісні ліричного героя. В оригіналі і у російському перекладі вжито присвійний займенник „моїх/моих”, що підкреслює

відданість ліричного героя та виражає ширість його почуттів. В угорському перекладі цей мотив відсутній, автор зберіг тільки елемент ширості.

Укр.: „...І буде **кобза** гучна, / Та тільки не може вона / Лунати від струн **моїх** тихих **ширіше**.” (Українка 1951: 51)
 Рос.: „...И будет та **кобза** звучна, – /Но все ж не сумеет она / Сердечнее струн **моих** спеть и **вернее**.” (Українка 1950: 50)
 Угор.: „...Cseng-peng az a húr hevesen, / De mégse teremт sohasem / **Szívból fakadóbbat** a halk zene mellett” (Ukrajinka 1996: 27).

Цитата свідчить про те, що в угорському перекладі ні кобзи, ні присвійного займенника немає. Цим можна пояснити, що в угорському варіанті не повністю відчутна та відданість Батьківщині, яка є в першотворі.

Також відсутня в угорському перекладі та частина, де автор використовує епітети „рідна, кохана”. В російському перекладі вони використані.

Укр.: „...По **рідній, коханій** моїй стороні...” (Українка 1951: 51)
 Рос.: „...По **милой, любимой** отчизне родной...” (Українка 1950: 50)
 Угор.: „...Hadd halja, fűlelje, szeresse hazám...” (Ukrajinka 1996: 27).

В цій частині угорський перекладач закликає Батьківщину любити пісні. Таким чином любов, повага ліричного героя у перекладі угорською мовою трошки відходить на задній план.

Отже можна зробити висновки, що перекладачі передали головні ідеї та елемент пісні у вірші „Сі” разом із усіма її конотаціями. Пісня – це дорога до перемоги, до волі, це слово, яке запалює надію у серцях, це сама надія. Це заклик до єдності, до спільної боротьби заради досягнення спільної мети – волі. В російському та угорському перекладах є контраст гучної та тихої пісні, що виражає силу єдності і слабкість та вразливість поодинокого бою.

Угорські та російські читачі перекладів віршів Лесі Українки „До” та „Сі” зрозуміють істинні вболівання поетеси за Батьківщину, зрозуміють її любов до народу, до України, відчують велич таланту поетеси.

Література

- Мушкетик, Леся (2006), Переклад з угорської на українську мову: теоретичні узагальнення та практичний досвід. Київ – Ніжин.
- Українка, Леся (1951), Слово, чому ти не твердая криця. В кн.: Українка, Леся. Твори в п'яти томах. Том. 1. Поезії, поеми, легенди. 1880-1913. Київ.
- Українка, Леся (1951), Contra spem spero. В кн.: Українка, Леся. Твори в п'яти томах. Том. 1. Поезії, поеми, легенди. 1880-1913. Київ.
- Українка, Леся (1951), До. Цикл „Сім струн”. В кн.: Українка, Леся. Твори в п'яти томах. Том. 1. Поезії, поеми, легенди. 1880-1913. Київ.
- Українка, Леся (1951), Сі. Цикл „Сім струн”. В кн.: Українка, Леся. Твори в п'яти томах. Том. 1. Поезії, поеми, легенди. 1880-1913. Київ.
- Ukrajinka, Leszja (1996), Do. Hímnusz. Grave. In: Українка, Леся. Сім струн. Поезії. - Leszja Ukrajinka. Hét húr. Versek. Budapest.
- Ukrajinka, Leszja (1996) Si. Settina. In: Українка, Леся. Сім струн. Поезії. - Leszja Ukrajinka. Hét húr. Versek. Budapest.
- Українка, Леся (1950), До. Цикл „Сем струн”. В кн.: Українка, Леся. Собрание сочинений. В трех томах. Том 1. Перевод с украинского. Редакция: М. Рыльский, Н. Браун, А. Дейч. Москва.
- Українка, Леся (1950), Сі. Цикл „Сем струн”. В кн.: Українка, Леся. Собрание сочинений. В трех томах. Том 1. Перевод с украинского. Редакция: М. Рыльский, Н. Браун, А. Дейч. Москва.
- Рильський, Максим. Лірика Лесі Українки http://www.referaty.pp.ua/abstracts/ua/literatura/literatura_12855.php
- Франко, Іван. Леся Українка (1955), В кн.: Літературно-критичні статті. В двадцяти томах. Том 17. Київ.

Generacija osemdesetih: najmlajša generacija sodobne slovenske proze

ABSTRACT: This paper deals with the most recent Slovene novels and short prose, written in the first decade of the twenty-first century by the youngest generation of Slovene authors, born in the 1980s. Nejc Gazvoda in his short prose collection *Vevecicam nič ne uide* describes the problems of adolescence in a mysterious, sometimes cruel way. Nataša Kramberger uses a variety of narrative styles and poetics in her novel in stories *Nebesa v robidah* on the eternal circle of life. The novel *Čefurji raus!* by Goran Vojnovič depicts the Fužine-phenomenon and the life of post-Yugoslav emigrants in the Slovene environment.

Keywords: contemporary Slovene prose, short prose, transrealism, Nejc Gazvoda, Nataša Kramberger, Goran Vojnovič

1. Uvod

Moj referat se ukvarja z najnovejšo slovensko prozo, prozo prejšnjega desetletja, in sicer s prozo najmlajših slovenskih avtorjev, rojenih v osemdesetih letih dvajsetega stoletja. V prvem delu svojega referata obravnavam literarno obdobje ob prelomu tisočletja, v drugem delu pa predstavljam tri prvence mladih avtorjev, objavljene v prejšnjem desetletju. Referat se osredotoča na sodobni slovenski roman in kratko prozo.

2. Slovenska proza na prelomu tisočletja

V drugi polovici devetdesetih let dvajsetega stoletja je prišlo do določenih sprememb na področju sodobne slovenske proze. Postmodernizem, prevladujoča literarna smer, je ob koncu stoletja v sodobni slovenski prozi, predvsem glede romana, začel upadati. Na vprašanje, ali se je po postmodernizmu uveljavila nova smer ali je ustreznejše, če poimenujemo obdobje s splošno oznako literarni eklekticizem, išče odgovore Alojzija Zupan Sosič. Po njenem mnenju je za novo, aktualno literarno smer primeren termin transrealizem (Zupan Sosič 2010: 422). Zakaj realizem? V prozi devetdesetih let in prvega desetletja novega tisočletja prevladuje realistična tehnika. Tukaj gre za pojmovanje realizma v širšem smislu. Torej ne kot smer, pač pa kot način, metoda, stil ali tehnika pisanja, ki zapisuje realnost oz. reflektira na resnično, dejansko življenje, temelji na natančnem opisu in zanika idealizacijo (Zupan Sosič 2010: 421). Zakaj trans? Trans, ker izraža primerjalnost, ponovljivost. Pojem transrealizem nakazuje, da je aktualna smer tesno povezana s prejšnjimi realističnimi smermi, poudarja kontinuiteto, poudarja pa tudi to, da v novem obdobju pridobiva smer nove razsežnosti (Zupan Sosič 2010: 423). Prevladujočo obliko romana v prejšnjih dveh desetletjih poimenuje Zupan Sosič modificirani tradicionalni roman oz. modificirani tradicionalni roman z realističnimi potezami (Zupan Sosič 2006a: 29). Tradicionalnost predstavljajo v tem primeru strnjena zgodba oz. zgodbenost, motivirana razmerja literarnih oseb ter prepoznavni kronotop. Modifikatorji pa so žanrski sinkretizem, prenovljena vloga pripovedovalca in večji delež govornih odlomkov (Zupan Sosič 2006a: 26).

Za kratko prozo veljajo drugačni faktorji. Alenka Žbogar (2005: 17) določa naslednje kriterije za opredelitev kratke zgodbe: »Kratka proza obsega od 500 do 8000 besed, se začne na sredi dogajanja, končuje odsekano, v ospredju je navadno en osrednji dogodek, bolje ozek izsek iz dogodka, ki se navadno presenetljivo obrne. Literarnih oseb, ki so – če sploh so – pomanjkljivo karakterizirane, je malo, tj. do tri. Ne razvijajo se niti psihično niti karakterno. Kraj in čas dogajanja sta omejena. Prevladuje prvoosebni pripovedovalec«. Za kratko zgodbo je torej značilna prisotnost formalnega in vsebinskega minimalizma. Minimalistična metoda je glede romana neutemeljena. Da v zvezi z romanom ne moremo govoriti o kvantitativni redukciji oz. o formalnem minimalizmu, je samoumevno, saj je roman najobsežnejša pripovedna vrsta. Težnja po kratkosti oblike ne more biti prisotna. Prisotnost kvalitativne redukcije, torej tematskega oz. vsebinskega minimalizma je tudi vprašljiva. Minimalističnih tem je kar nekaj, kot na primer pričakovanje, praznina, nezmožnost, ampak to ni novost, to je značilnost celotnega modernega romanopisja. Značilnost sodobnega slovenskega romana je težnja po berljivosti (Zupan Sosič 2010: 420). Zaradi tega je redukcija kompleksnosti precej vprašljiva.

3. Generacija osemdesetih

V drugem delu svojega referata obravnavam tri prvence mladih avtorjev, in sicer zbirko *Vevecicam nič ne uide* (2004) Nejca Gazvode (1985), roman v zgodbah *Nebesa v robidah* (2007) Nataše Kramberger (1983) ter roman *Čefurji raus!* (2008) Gorana Vojnoviča (1980).

3.1. Nejc Gazvoda: *Vevecicam nič ne uide*

Zbirka trinajstih kratkih zgodb *Vevecicam nič ne uide* Nejca Gazvode je bila objavljena leta 2004. Zbirka je avtorjev prvenec, ki ga je napisal kot gimnazijec. Knjiga je dobila dve prestižni nagradi: nagrado Liberalne akademije Zlata ptica leta 2005 ter nagrado časopisne hiše Dnevnik Dnevnikova fabula leta 2006. Zbirka *Vevecicam nič ne uide* je sestavljena iz trinajstih kratkih zgodb. Zgodbe povezujejo enotna tematika odraščanja in problematičnega mladostništva, podobnost glavnih in stranskih likov ter podobnost dogajanj. V zbirki prevladuje prvoosebni pripovedovalec. Pripovedovalci se v različnih zgodbah menjajo, na neki način pa se tudi ponavljajo. Imajo namreč skupne lastnosti, vsi so najstniki, na koncu svojih najstniških let, imajo podobne družinske razmere, podobne težave, krize, dileme, travme, se soočajo s podobnimi izzivi. Zaradi prvoosebne perspektive se nam zdijo liki nekako blizu, domačni. Med branjem pa izvemo, da so posebneži, obrobneži, čudaki. Avtor postavi za protagonista včasih duševnega bolnika, samomorilca, celo morilca. Pripovedovalec predstavlja v vseh primerih prototip svoje generacije, je

metaforična podoba svoje generacije. Prototip generacije osemdesetih let je po Gazvodovem mnenju na eni strani razvjen, na drugi strani pa se počuti popolnoma izgubljenega, nerazumljenega in osamljenega, je nesposoben vzpostaviti medosebne odnose in prepoznati svojo lastno naravo. Njegova nesreča se pogosto konča v psihozi, norosti, samouničenju ali celo v samomoru. Ena od značilnosti kratkih zgodb je močna prisotnost smrti, ki je rdeča nit vseh zgodb. Smrt se prikaže kot sestavni del življenja. Zgodbe ne obravnavajo smrti kot nečesa tragičnega, temveč kot nekaj vsakdanjega, brez patetičnosti. Tematika smrti ne odpira eksistencialnih vprašanj, prisotna je samo kot običajen, naraven in potreben življenjski pojav. Drugi značilnosti zgodb sta delež fantastike ter v celi zbirki prevladujoča posebna skrivnostna atmosfera.

Zgodbe večinoma ustrezajo kriterijem kratkih zgodb, kot jih določa Alenka Žbogar (2005:17). V zbirki prevladuje prvoosebni pripovedovalec, literarne osebe so v večini primerov največ tri, njihovi značaji niso detaljno izdelani ali pa sploh niso izdelani, prav tako se ne razvijajo. Kot je splošno značilno za kratko prozo, se tudi v *Vevericah* začnejo zgodbe na sredini dogajanja. Večinoma imajo en osrednji dogodek ali samo prizore iz vsakdana, različne nepomembne življenjske scene. Dogajanje je pogosto zabrisano, neizdelano, kraj in čas dogajanja sta omejena. V večini primerov imajo zgodbe odprt konec, se končujejo odsekano.

3.2. Nataša Kramberger: *Nebesa v robidah: roman v zgodbah*

Prvenec Nataše Kramberger *Nebesa v robidah* iz leta 2007 se nahaja nekje na področju med kratkimi zgodbami in romanom. Kot avtorica sama označuje svojo delo s podnaslovom, je ta roman t. i. roman v zgodbah. Posamezna poglavja romana – roman sestavljajo uvod, trije deli in več poglavij – nas spominjajo na kratke zgodbe. Zgradba romana se torej popolnoma odtrga od tradicije. Zgodbe so med seboj tesno povezane, povezavo med njimi pa prepoznamo šele na koncu romana, kar nam med branjem daje vtis fragmentarnosti. Poglavja niso povezana v zaporedju dogajanja, njihov pomen se nam razkrije šele na koncu, ko jih vidimo v celoti. Na koncu se torej izkaže, da te kratke zgodbe gradijo celoto, ki jo lahko poimenujemo roman. Čas različnih zgodb nenehno preskakuje iz sedanjosti v preteklost in obratno, tudi kraj se ves čas spreminja. Sprememba časa in prostora je prikaz junakovih misli. To pomeni, da naslednjo kratko zgodbo vedno tvori neki spomin, neka asociacija iz sedanjosti. Podlaga za nizanje zgodb je torej asociacija.

Roman predstavlja preplet dveh življenjskih usod, usode Jane, dekleta s slovenskega podeželja – ki je prišla ilegalno, torej brez vizuma študirat v Amsterdam, mora pa se preživljati kot varuška kitajsko-nizozemskega otroka – in usode Bepija, starega italijanskega priseljence. Posamezne dele romana beremo z njunih perspektiv, in sicer prvega z Janine, drugega z Bepijeve, tretjega pa s perspektive obeh. V drugem delu ugotovimo, da sta prvi in drugi del zgrajena po določenem redu, zgodbe so namreč v obeh delih nanizane v enakih zaporedjih, samo z drugačne perspektive.

Atmosfera romana je tudi posebna. Barbara Korun poimenuje roman „roman reke” ali kozmogonični roman (Kramberger 2007: 269). Zgodbe se prepletajo kot valovi reke, ki hitijo proti svojemu koncu, proti izlivu, kar pa hkrati pomeni nov začetek v krogoteku. Na različnih pomenskih ravneh kroži roman kakor voda, nikjer se ne konča. S tem je povezan tudi osrednji metaforični motiv svete ribe, ki se v romanu pojavlja vedno znova. Fragmentarnost in iskanje pomena oz. povezave med zgodbami, nenehno spreminjanje časa in prostora nam dajejo vtis brezčasnosti, ponovitve pa nas spominjajo na vrtenje življenja v krogu.

Posamezna poglavja oz. posamezne zgodbe glede obsega, enotnosti časa, prostora in dogodka ustrezajo kriterijem kratkih zgodb, zgodbe so osredotočene na en sam dogodek, v njih nastopa večinoma ena glavna oseba, en pripovedni subjekt, ki pa se v različnih zgodbah menjuje. Pripovedovalec je vedno tretjeosebni, nikoli ne prvoosebni, kar predstavlja odmik od značilnosti kratkih zgodb.

3.3. Goran Vojnović: *Čefurji raus!*

Prvenec Gorana Vojnovića, roman *Čefurji raus!* je izšel leta 2008. Leta 2009 je prejel prestižno nagrado Kresnik za najboljši roman leta. V Sloveniji je bil izjemna uspešnica. V svojem romanu se Vojnović dotika fenomena ljubljanskih Fužin ter vsakdanjega življenja priseljencev iz bivše Jugoslavije v slovenskem okolju. Bralcu razkriva svet, v katerem je sam odraščal, razkriva svet geta, bralca seznanja z fužinsko folkloro z nogometom, burekom in vsemi drugimi stereotipi. Kdo je pravzaprav čefur? Beseda čefur označuje pripadnika subkulture. Čefur je priseljencev ali potomec priseljencev iz držav bivše Jugoslavije v Sloveniji. Prototip čefurja ima nizko izobrazbo, nizek življenjski standard, v slovensko birokratsko in nacionalno tkivo je slabo asimiliran (Vojnović 2008: 186). Vojnovićevo knjigo lahko razumemo kot kratek vodič za ta fenomen. Roman je prava zakladnica stereotipov, vicev, šal in vraž, ki jih so imeli Slovenci skozi leta na račun sosedov iz bivše Jugoslavije (Vojnović 2008: 187). Naslovi različnih poglavij in s tem celotna zgradba romana spominjajo na enciklopedije – zlasti na otroške enciklopedije – z začetki na vprašalni zaimek »zakaj«. Posamezna poglavja predstavljajo raznolike strani stereotipne čefurske eksistence (Vojnović 2008:186). Na primer naslov šestindvajsetega poglavja: Zakaj čefurji nabijajo muziko v avtu (Vojnović 2008: 96). Pripovedovalec obravnava ta fenomen s humorjem in ironijo. Vzporedno s tem pa dobimo vpogled v precej realen svet družinskih tragedij, finančne stiske, pomanjkanja človeškega pogovora, pomanjkanja človeških medosebnih odnosov, nezmožnosti medsebojnega komuniciranja, ignorance, ozkomiselnosti in tako naprej. Problematično obdobje odraščanja je tudi pri Vojnoviću osrednji motiv. Ne pa na tako radikalen, včasih celo morbiden način, kot pri Gazvodu. Krizo za Vojnovićevega pripovedovalca pomenijo vsakdanji pojavi kot na primer izločitev iz košarkarske ekipe, ne pa eksistencialne in duševne težave kot pri Gazvodovih likih.

Posebnost romana je tudi njegov jezik. Avtor uporablja izraze iz vseh jezikov bivše Jugoslavije, predvsem kletvice in druge retorične okraske. Jezik se uporablja na dveh ravneh. Slovenščina je jezik racionalno urejenega komuniciranja. Druga sfera z enotami iz drugih južnoslovanskih jezikov se pojavlja na intimni ravni, za izražanje intenzivnih, večinoma negativnih občutij.

4. Povzetek

Model najnovejše slovenske proze združuje tradicionalne in moderne vzorce. Med značilnosti lahko štejemo žanrski sinkretizem, realistične poteze, prenovljeno vlogo pripovedovalca (kaže se predvsem v njegovi nesposobnosti), pomanjkljivo karakterizacijo literarnih likov, različne modernistične in postmodernistične elemente itd. Prevladujočo obliko romana v prejšnjih dveh desetletjih poimenuje Zupan Sosič (2006a: 29) modificirani tradicionalni roman oz. modificirani tradicionalni roman z realističnimi potezami, za aktualno literarno smer pa uporablja termin transrealizem (Zupan Sosič 2010: 422).

V svojem delu sem obravnavala tri raznovrstne prvence mladih avtorjev iz generacije osemdesetih let prejšnjega stoletja. Zbirka trinajstih kratkih zgodb *Vevericam nič ne uide* Nejca Gazvode pripoveduje o zapletenem in problematičnem obdobju odraščanja in mladostništva generacije osemdesetih let in predstavlja metaforično podobo avtorjeve generacije. Roman v zgodbah *Nebesa v robidah* Nataše Kramberger lahko razumemo kot kozmogonični roman, ki tematizira nenehno ponavljajoči se krogotek življenja, neskončnost in univerzalnost bivanja. V svojem romanu *Čefurji raus!* se Goran Vojnovič dotika fenomena ljubljanskih Fužin ter vsakdanjega življenja priseljencev v slovenskem okolju s humorjem in ironijo. Zgodba pripoveduje hkrati o kriznem obdobju pred odraslostjo, o družinski ter identitetni krizi.

Literatura

- Cestnik, Mare (2008), Pršenje in vozlišča. *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo*. 31/312-313, 145-147.
- Gazvoda, Nejc (2004), *Vevericam nič ne uide*. Novo mesto: Goga.
- Glušič, Helga (2004), Razpotja dozorevanja. In: *Delo*. 46/250, 13.
- Kramberger, Nataša (2007), *Nebesa v robidah: roman v zgodbah*. Ljubljana: Javni sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti - revija Mentor.
- Štefanac, Nataša (2008), *Proza Nejca Gazvode: diplomsko delo*. Domžale.
- Strsoglavec, Đurđa (2009), *Zakaj je voditeljica v trenerki čisto druga oziroma ali (oblečeno) telo naredi čefurja?* In: *Telo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Vojnovič, Goran (2008), *Čefurji raus!* Ljubljana: Študentska založba.
- Zupan Sosič, Alojzija (2006a), Vmesnost in sodobni slovenski roman. In: *Robovi mreže, robovi jaza: sodobni slovenski roman*. Maribor: Litera. 13-49.
- Zupan Sosič, Alojzija (2006b), Poti k romanu: žanrski sinkretizem najnovejšega slovenskega romana. In: *Robovi mreže, robovi jaza: sodobni slovenski roman*. Maribor: Litera. 50-68.
- Zupan Sosič, Alojzija (2010), Transrealizem - nova literarna smer sodobnega slovenskega romana? In: *Sodobna slovenska književnost: (1980-2010)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 419-424.
- Žbogar, Alenka (2005), Kratka proza na prelomu tisočletja. *Jezik in slovstvo*. 50/3-4, 17-26.

Tehnike čitanja subjekta u romanu *Kinesko pismo* Svetislava Basare

ABSTRACT: The article discusses the technics of reading the subject in the novel *Chinese Letter* by Svetislav Basara, contemporary Serbian author. The narrator of the novel *Chinese Letter* undertakes the status of the letter as the subject of narration. In this way the logic of the letter determines the logic of the narrative reality. The question of the analysis is: what happens with the subject that represents itself, as well as with the idea of the centralized subjectivity, if the term of the centre is challenged in postmodernism?

Keywords: subject, letter, narration, representation

Recimo, pojednostavljujući (i uza sav rizik koje takvo pojednostavljivanje nosi) da pismo sadrži tri osnovne semantičke odrednice: 1° To je manualna gesta, koja se suprotstavlja vokalnoj gesti (to bismo pismo mogli nazvati skripcijom, a njezin rezultat skripturom). 2° To je pravni registar neizbrisivih tragova, namijenjenih pobjedi nad vremenom, zaboravom, greškom, laži. 3° To je beskrajna praksa u kojoj se angažira čitav subjekt, i koja se samim tim suprotstavlja pukoj transkripciji poruka. Pismo tako ulazi u opoziciju čas s govorom (u prva dva slučaja), čas s pismoznanstvom (u trećem slučaju). Ili, još bolje: ono je, već prema uporabama i filozofijama, gesta, zakon, naslada. (Barthes 2004: 61)

Logika iskošenosti

Povodom prve Basarine knjige, *Priče u nestajanju*, Milivoj Srebro naznačio je u tekstu „Estetski svrhovita shizofrenija“ (Srebro 1983) neke od osnovnih poetičkih odlika koje čine podlogu i njegovog romana *Kinesko pismo*: pri umjetničkoj transpoziciji uvjetno označene „stvarnosti“, kao i pri komponiranju teksta, Basara se služi specifičnim postupkom izokrenute logike kojom ostvaruje neočekivanu devijantnu projekciju narativne slike, očuđuje proznu situaciju i domašuje meta-stvarnost. Vanjski svijet za Basaru (odnosno njegov narativni ekvivalent, kako ga označuje Srebro) ne postoji – on je samo slobodna pretpostavka-hipoteza subjekta, njegova introvertizirana refleksija.

Ovakvo izokretanje perspektive, pomicanje fokusa opažanja svijeta i očuđivanje narativne slike pripovjedač/protagonist u romanu *Kinesko pismo* imenovat će svojevrsnom „filozofijom iskošenosti“ koja relativizira ili čak negira zakonitosti izgrađene na principima logike i kauzaliteta. Ukidanje logičkih uvjetovanosti u svijetu koji je vlastita projekcija iskaznog subjekta proizlazi iz njegovog dubokog skepticizma, iz sumnje u vlastiti ontološki i egzistencijalni status: „Iako *ono* što sumnja, postoji upravo kroz tu sumnju kao oblik manifestnog aktiviteta, *ono* se istovremeno i poništava, jer ne iznalazi sopstvenu rezonanciju u svetu van sebe. Otuda Fric, glavni lik romana, i može zaključiti da 'nikad ništa nije ni postojalo osim moje vizije, a čitav košmar postojanja je bio samo podmukla zavera čula““. (Srebro 1985: 991)

Tekst se u tom smislu ne tretira kao mogućnost leksičke i grafičke konkretizacije svijeta, nego kao sam svijet izvan kojega ne postoji ništa: svijet se svodi na isključivu egzistentnost *pisma*. „Filozofija iskošenosti“ na planu (dez)organizacije romanesknog teksta uvjetuje raspad narativnog pisma, pa se tako tekst razara u niz fragmenata. Inzistira se na proizvoljnosti i kontradikciji komponiranja, kao i na apsolutizaciji rukopisa koji potčinjava subjekta naracije. Isticanje relativne autonomije fragmenta u sklopu šire strukture dovodi do opovrgavanja kauzalne uvjetovanosti proznog niza, kao i do poništavanja funkcije konteksta; ovakvim postupkom sugerira se vizija dezorganiziranog svijeta u kojem egzistira subjekt obilježen destrukcijom.

Nasumično komponiranje i redukcija cjeline na fragment izaziva razaranje pisma, koje se podvrgava semantizaciji – manifestira se kao tekstualni refleks svijeta koji se raspada. U tom smislu možemo reći da Basarina proza, unatoč tome što nastaje poništavanjem tradicionalnog koncepta književnosti zasnovanog na mimezisu, afirmira taj koncept na paradoksalan način: tekst postaje odraz prikazivanog svijeta kroz negativnu konstrukciju.

„Postmodernistički tekst se prirodno razlaže. Na kraju se suočavamo s brižno sastavljenim pismom. Ono je gospodar priče, označitelj koji rađa ono što nije tu; rađa pripovjedača, fiktivnog gospodara priče, lakanovski rečeno, pismo je subjekt pripovjedača, označitelj gospodar, čija beseda naznačuje šta treba razjasniti“ – rečenice su kojima Radoman Kordić (Kordić 1990: 125) otvara svoju raspravu o prozi Svetislava Basare. Navest ćemo neke postavke ove studije koje su nam važne za analizu: prije svega, pozivanje na Lacanov koncept subjekta koji stvara novu prisutnost u svijetu činom imenovanja, čime uvodi prisutnost simultano produbljujući odsutnost. Roman *Kinesko pismo* se u tom smislu može čitati kao produbljivanje odsutnosti, koje valja shvatiti kao metaforu performativnosti. Ono što se pokazuje nestaje iz onoga što se predočava – u Basarinoj prozi dramatičan je gospodar priče, koji priču priča negdje u *rupi realnog*. Sljedeća značajna primjedba koju Kordić daje jest diferenciranost ekscentričnog subjekta i pripovjedača u Basarinoj prozi. Kordić primjećuje da se ponekad, iz psihoanalitičke perspektive, mogu jasno razlučiti njegovi graditeljski potezi od subjekatskog upisivanja u tekst. U tom smislu, može se reći da pripovjedač dosljedno izokreće logiku pripovijedanja u potrazi za realnim, dok ekscentrični subjekt slijedi načela gradnje shizoidnog diskursa. U tim slučajevima pripovjedaču treba pripisati upotrebu govornih žanrova i pragmatičkih jezičnih formula, koji spadaju u književni govor, dok ekscentričnom subjektu valja pripisati promjene sintakse i značenja u pragmatičkim jezičnim formulama (drugim riječima, formiranje shizoidnog zapisa).

Shizoidni karakter Basarinog teksta, tvrdi Kordić, moguće je izvesti iz prirode pisma. Basara izvodi u *Kineskom pismu* zaokret prema postmodernizmu uzimajući status pisma za predmet pripovijedanja i transformira značenja koja su utisnuta u pismo. Označiteljska funkcija pisma, njegova logika, određuje u *Kineskom pismu* logiku pripovjedne stvarnosti. U *Kineskom*

pismu prepoznaje se i postupak postmodernističke mistifikacije, primjerice Kafkinog i Beckettovog diskursa (i književnog diskursa uopće). Radi se o mistifikaciji stvarnosti koja se izgrađuje, o kojoj se govori, kao i o mistifikaciji govora, pripovijedanja, diskursa, ali i grafičkog aspekta proze.

Destrukcija teksta ovoga romana, kao postupak, provodi se paralelno s dekonstrukcijom pripovijedanja i uspostavom pripovjedača, subjekta – paranoidnog shizofreničara, koji sklapa tekst od svojih fantazama i halucinacija. Tekst je isprekidan marginama na kojima se nalaze *situacije subjektivnosti* (Kordić). Ovaj niz postupaka funkcionira, prema Kordiću, kao niz ideologema subjekta, koji zna da više ne može organizirati svoju prošlost i svoju budućnost, da sam sebe ne subjektivizira: ekscentriran je. Kordić zaključuje da postmodernistička proza i ne pokušava ovakav tip subjekta okupiti; ne pristaje na *eventualno sabiranje subjekta u nepostojećoj tački*.

Predstavljanje subjekta

U tekstu „Postmodernističko predstavljanje“ (Hutcheon 1996: 45) Linda Hutcheon definira postmodernizam kao preispitivanje što stvarnost može značiti i kako mi to možemo saznati – nije riječ o tome da predstavljanje dominira nad označenim ili da ga briše, nego predstavljanje, naprotiv, u postmodernističkoj prozi svjesno priznaje postojanje označenog kao predstavljanje, odnosno kao tumačenje i stvaranje svog označenog, a ne kao ponudu da mu se pristupi neposredno i trenutno. Hutcheon primjećuje da u postmodernističkom predstavljanju centar nije prazan, nego doveden u pitanje, preispitivan u aspektima vlastite moći i politike. Postavlja se pitanje: ako je pojmu centra u postmodernizmu upućen izazov, što se događa s idejom centralizirane subjektivnosti – subjekta koji se predstavlja?

„Ali tu je i jedno pitanje: Da li bih, da sam se obesio, obesio pravog čoveka? Šta sam ja? Nemoguće je bilo šta reći o meni. Sve što kažem, to više nisam ja. Ranije sam mislio, ubeđivao sebe da JA nisam JA; moram priznati da sam se donekle oslobodio nesnosnog pritiska povratne zamenice sebe, ali zamenica se (kao što joj i samo ime govori) uvek iznova vraćala još podmuklija, još zlobnija nego ranije. Nikako da se naviknem na JA. Ono što želim ja, JA ne želi. Odvratno mu je. Kao da se u moje telo uselio neko ko radi na njegovom uništenju. Na njegovom ludilu. To JA je parazit. Njemu je ugodno. Moje ja je na ivici rastrojstva. Dešava se da satima stojim na nekom uglu nesposoban da maknem, da krenem u pravcu kojim me vodi neki neodložan posao, samo zato što ono (JA) želi da krene negde drugde. Ubio bih se kad bih bio siguran da me neće nadživeti. Ali, kako da budem siguran u to? Zar mi se rukopis ne smanjuje? Zar već ne pišem tako sitnim slovima da će se, ako tako nastavim, rukopis ubrzo pretvoriti u prostu, nečitku liniju na papiru koja će najbolje izražavati ono što osećam.“ (Basara 2006: 64)

Pojam o koherentnom, trajnom, autonomnom i slobodnom subjektu, kao što sugerira Foucault, povijesno je uvjetovan i povijesno određen konstrukt zajedno sa sebi analognim subjektom u predstavljanju pojedinca u književnosti. Subjektivnost je u postmodernističkim tekstovima, tvrdi Hutcheon, predstavljena kao proces – ona je tekstualno samoodržanje koje paradoksalno usmjerava našu pažnju na pojedinosti.

Odsutnost i nestajanje

U eseju „Što je autor?“ (Foucault 2001) Foucault ističe da je u aktu pisanja naglasak na problemu kreiranja prostora u kojem subjekt pisanja neprestano nestaje. Pisanje, u tom smislu, postaje vezano uz žrtvovanje života. Veza između pisanja i smrti manifestira se u brisanju individualnih karakteristika subjekta koji piše. Kao rezultat, trag pisca reducira se na svojstvo njegove odsutnosti – on mora simulirati ulogu mrtvog čovjeka u igri pisanja.

„Reč po reč, rečenica po rečenica (prikuplja se to lagano), i, odjednom, eto gomile nemogućih rečenica koje protivureče jedna drugoj i govore sasvim suprotno od onoga što sam hteo da kažem. Dok je rečenica u mislima, u mojoj lobanji, to je baš ta rečenica, ali samo li je zapišem, rečenica je već leš i počinje da se raspada pred mojim očima na puke reči, pa na slogove, zatim na slova i na kraju od rečenice ne preostane ništa osim mrava koji su je oglodali. Zato pišem ne osvrćući se na napisano. Moram pisati i pisati sve dok se traka ne pocepa, dok ne nestane hartije, dok ne završim, dok ne umrem, dok se ne dogodi bilo šta. Ako se osvrnem, pretvoriću se u kip od soli. Imam takav utisak. Mislim da to mogu i naučno dokazati: JA, koji sam započeo da pišem ne postojim više, a JA koji ću staviti . na kraj *ove* rečenice, ne postojim još uvek. Tek sad postoji to JA. Više ne postoji, jer je sada druga rečenica i drugo JA Sada namerno nisam stavio tačku, ali ništa mi to ne pomaže. Postojim samo *momentalno*. Uopšte, to sa mojim postojanjem – sve je to krajnje neodređeno. (Basara 2006: 14)

Nije dovoljno, naglašava Foucault, ponavljati praznu tvrdnju da je autor nestao. Umjesto toga valja locirati prostor koji je ostao ispražnjen autorovim nestankom, i promatrati pukotine koje ovo nestajanje otkriva. Pitanje koje je potrebno postaviti jest: kako, pod kojim uvjetima i u kojim oblicima se nešto poput subjekta pojavljuje u poretku diskursa; koje mjesto može zauzeti u pojedinom tipu diskursa, koje funkcije može prisvojiti i kakva pravila mora pritom slijediti. Ukratko, radi se o pitanju lišavanja subjekta (ili njegovog supstituta) uloge proizvođača, i analize subjekta kao varijabilne i kompleksne funkcije diskursa.

U tom smislu, možemo ustvrditi da se opsesivna tema romana *Kinesko pismo* – nestajanje – pojavljuje kao njegov čvor; uvjetovana je temeljnom dilemom junaka: „Moje misli najčešće misle o nestajanju, smatraju da premalo mislim o smrti, da moje udaljšavanje od teme smrti nije odraz neke hrabrosti ili lakomislenosti, već najobičniji kukavičluk, strah od suočavanja sa njenim licem. Šta se sve ne preduzima po bolnicama da se ljudi izleče i umru zdravi? A smrt je samo jedno opšte mesto. Tako se i odnose prema njoj. Pošto je se svi klone, preostaje samo život, red unutar njega, matične knjige, evidencije, kartoteke izvan kojih, života i nema. Sve se beleži. I najmanja pojedinost svačijeg života. Iz njega u dan to je sve teže pa naređuju da svako sam piše svoj dosije kao što to činim ja. Ako ti je već dopušteno da postojiš, zašto se onda mora znati kako postojiš. Ko može

upamtiti sve što čini, a pogotovo što *ne čini*? Nadam se da ovo neće zazvučati tako kao da ja zagovaram smrt kao rešenje. Ne! Daleko od toga. Užasavam se smrti. Mislim da sam to već napomenuo. Pišem o nestajanju samo zato što ga se plašim i što se nadam (onako kao što se nadam da ću ponovo sresti Lunu) da bi to nestajanje moglo nekim čudom da nestane. Pa zašto onda pišem? Pišem, jer ti je taj život koga se grčevito držim, dosadan, ispunjen gađenjem, skućenošću i *strahom od smrti*. Pokušavam da se borim. Unutar života nema rešenja. Nema i tu se ništa ne može učiniti. (Basara 2006: 77)

Biće diskursa

Roman *Kinesko pismo* Dobrivoje Stanojević u svojoj studiji „Forma ili ne o ljubavi“ (Stanojević 1985) karakterizira kao roman u kojem se umjesto pričanja o događajima događa pričanje. Žanrovska dinamičnost ovoga romana pojačava se nizom fragmenata, kratkih priča koje su vezane raspravom o nestajanju. O *Kineskom pismu* Sava Damjanov u eseju „Kinesko ogledalo nestaje by night, ili 'kako' strefiti afričkog pingvina“ (Damjanov 1990) piše kao o „romanu“ – navodnici uz termin roman dovode u pitanje opravdanost takvog žanrovskog tretmana ovoga teksta – čiji je glavni lik varijabilan, lišen identiteta. Nedostaje mu osnovna odrednica identiteta: ime. Isprva se lik zove Fric, ali već u drugoj rečenici romana saznajemo da se nije tako zvao jučer. Poslije nekoliko dana on više nije Fric, nego Fin, odnosno Fi, potom je Salajdin Bejs, da bi onda opet bio Fric. I tako dalje. Na kraju ostaje dvojba zove li se on uopće nekako i postoji li kao konstantna jedinka. U romanu svi likovi figuriraju kao neodređena, neizdiferencirana, fluidna i varijabilna smjesa govora. Oni nisu jasno vremenski-prostorno situirani, a zbivanja u koja su uključeni mogu se čitati i kao digresije i kao važni dijelovi temeljne radnje, koja je također varijabilna, naglašava Damjanov. Centralna formula Basarine prozne strukture, prema Damjanovu, jest paradoks. Iskazi paradoksalnog karaktera u njegovoj prozi zadobivaju status nove literarne konvencije. Postignuće ovakvoga diskursa ne ostvaruje se samo uspješnim konstituiranjem iskošene perspektive i efektima iznenađenja. Paradoksalnim iskazima postiže se negacija tekstualnih entiteta – ti iskazi su u službi sveopćeg nestajanja, što je jedan od opsesivnih momenata u prozi ovog autora. Neprestano se dovodi u pitanje i poriče ono što je prethodno u jeziku konkretizirano kao predmetni sloj ove proze. Paradoksalni diskurs, također, doprinosi formiranju ironijsko-parodijske vizure, koja je postala prepoznatljiv znak Basarinih tekstova (kako proznih, tako i esejističkih), kao i humorističkog tona. Formula paradoksa usko je vezana uz još jedan važan aspekt Basarine proze: odnos prema jeziku i praksa koja iz takvoga odnosa proizlazi. U osnovi takvoga odnosa, prema Damjanovu, stoji paradigma koja se može odrediti kao doslovno shvaćanje jezika, odnosno doslovno poimanje metaforičnosti jezika iz koje proizlazi tekstualna realizacija doslovnog smisla pojedinih sintagmi.

Jedan od najuočljivijih kodova Basarine proze jest metatekstualnost, koja se najčešće realizira direktnim iskazima o književnom tekstu: promišljanjem postupka, autopoetičkim pojašnjenjima, raskrinkavanjem književne tehnike, teorijskim komentarima, raspravom o poetičkim problemima itd. Basarina proza u određenom smislu govori o ničemu. U njoj nema koherentne značenjske usmjerenosti. Uspostavljena tekstualna zbilja poriče se i podvrgava destrukciji.

Linda Hutcheon u svojoj knjizi „Poetika postmodernizma“ (Hutcheon 1996) primjećuje da su suvremeni teoretičari svih političkih uvjerenja ukazali na to da je tema *subjekt* u modi i u kritici i u književnosti. Jameson, primjerice, fragmentaciju i smrt subjekta naziva pomodnom temom suvremene teorije, koja obilježava kraj autonomne buržoaske monade ili ega ili individualnog. Podudaranje idejnih interesa kritike i umjetnosti i njihovo zajedničko usredotočavanje na ideološku i epistemološku prirodu ljudskog subjekta označava točku presijecanja koja bi mogla odrediti postmodernističku poetiku; to je točka izazova svakoj estetskoj teoriji ili praksi koja pretpostavlja sigurno, samopouzdanost stanje subjekta ili ga potpuno izostavlja. Decentiranje pojma subjekta (filozofsko, „arheološko“ i psihoanalitičko) izveli su, ističe Hutcheon, Derrida, Foucault, Lacan – međutim, decentrirati ne znači ujedno i poreći. Subjekt je neizbježan, a pronaći mu mjesto znači prije svega priznati mu razliku, a potom i ideologiju.

Naglasak koji metafikcija stavlja na iskazivanje, subjektovu upotrebu jezika i višestruke kontekste u koje se ta upotreba smiješta usklađen je na razini teorije s pragmatikom, analizom diskursa i teorijom govornih činova. Benveniste (Benveniste 1975) artikulira posljedice čina iskazivanja samoidentifikacije kroz jezik vezano za definiciju subjektivnosti kao sposobnosti govornika da sebe postavi kao subjekt. Subjektivnost je, dakle, temeljna osobina jezika – čovjek sebe ustanovljava kao subjekt u jeziku i kroz jezik zato što samo govor zasniva pojam „ja“ u stvarnosti. Ovakvo shvaćanje subjektivnosti ima snažan utjecaj ne samo na svaku opću teoriju subjekta, nego na svaki pokušaj da se protumači subjekt u književnosti.

Bibliography

- Barthes Roland (2004), *Užitak u tekstu. Varijacije o pismu*. Zagreb, Meandar.
- Basara Svetislav (2006), *Kinesko pismo*. Beograd, Centar za ravnotežu.
- Benvenist Emil (1975), *Problemi opšte lingvistike*. Beograd, Nolit.
- Damjanov Sava (1990), *Šta to beše „mlada srpska proza“?*. Novi Sad, Književna zajednica Novog Sada.
- Foucault Michel (2001), *Qu'est-ce qu'un auteur. Dits et écrits I*. Paris, Gallimard, 174-187.
- Hutcheon Linda (1996), Postmodernističko predstavljanje. Beograd, *Književna kritika*, XXVII, 45-67.
- Hutcheon Linda (1996), *Poetika postmodernizma. Istorija, teorija, fikcija*. Novi Sad, Svetovi.
- Kordić Radoman (1990), Postmodernističke paralogije. Proza Svetislava Basare. Beograd, *Književna kritika*, XXI, 2, 125-155.
- Srebro Milivoj (1983), Estetski svrhovita shizofrenija. Beograd, *Vidici*, 4-5.
- Srebro Milivoj (1985), Razaranje „pisma romana“. Novi Sad, *Letopis Matice srpske*, 435, 6, 991-994.
- Stanojević Dobrivoje (1985), *Forma ili ne o ljubavi*. Beograd, Književna omladina Srbije.

Елена Гришева Георгиева

СУ „Св. Климент Охридски“, гр. София, България
e-mail address: elena.grisheva@gmail.com

Функции на цвета в драматургията на А.П.Чехов

Проблемът за функциите на цвета в художествения текст става актуален в последните няколко десетилетия на ХХ век във връзка с развитието на семиотиката и лингвокултурологията. Създават се специални изследвания, посветени на ролята на цвета в художествените текстове през различните епохи. (Коптева 2002 г.) Настоящият текст е опит да бъде изследван проблемът в рамките на Чеховата драматургия. Цветовете неизменно функционират като символи и отправят към определени конотации: „Независимо от индивидуалните различия при оценката на цветовете старите култури са разработили конвенционално определени видове цвятова символика, и то най-вече във връзка с основния стремеж за ориентиране в света на многообразието и за въвеждане на йерархични принципи. Така основните цветове най-често се асоциират с посоките на света и елементите и се вписват в една кръстовидна и квадратна схема. Народната словесност е намерила свое разбиране за символиката на цветовете: зеленото означава надежда, синьото – вяръност, жълтото – ревност, червеното – любов, бялото – невинност, черното – смърт.“ (Бидерман 2003:396)

Един и същ цвят в различните религиозни и национални кодове носи коренно различна семантика. Например червените рози в Европа са символ на любов. В древен Египет червеният цвят значи нещо, носещо вреда. През Ренесанса се е оформила сложна символика на цветовете и планетите. Например:

жълто - слънце (злато) – добродетелност, разум, авторитет;
бяло- луна (сребро) – чистота, невинност, радост;
червено – Марс (желязо) – „предано на Бога сърце, готово да пролее кръвта си за словото Божие“ (Бидерман 2003:397) и т.н.
Цветните комбинации също носят определена символика.

Например:

синьо със златисто – радост;
синьо с червено – неучтивост;
черно със синьо – миролюбие;
зелено със синьо – трайна радост;
червено със зелено – смелост на младини (Бидерман 2003:397) и т.н.

Чеховата драматургия е художествен феномен, свързан с две културни епохи, с особеното поле на краевековието, в което си дават среща традициите на руския Златен век и перспективите на следващия Сребърен век. Именно руските модернисти от началото на ХХ век ще започнат да използват активно потенциала на нехарактерни за литературата изразни средства – цвят, звук, движение. Чехов, поради хронологията на творчеството си, не може да бъде напълно чужд като автор на онова, което в поетиката на модернизма ще бъде наречено “синтез на изкуствата”, а в този комплекс цветът заема основно място.

В „Мечка“, „Предложение“ и „Юбилей“ откриваме усложняване функциите на цветовете. Тези пиеси са определени като шеги в едно действие. Употребата на цветовете и в трите също ги обособява от предходните едноактни драматургични текстове („На широкия друм“, „За вредата от тютюна“) . Следователно могат да бъдат изведени връзки между жанровата характеристика на едноактните Чехови „шеги“, т.е. между развитието на жанра, и развитието на механизмите на цветовете употреби в текстовете . В тези три най-късни Чехови едноактни пиеси руският класик се доближава до характерните за неговите зрели пиеси функции на цветовете, свързани с натоварването им със семантика, обща за цялото драматургично действие. Цветът започва да се използва не само в номинативното си значение, но и с определени моделиращи художествената система на пиесата конотации. Той се проявява основно като маркер на някакви нравствени и социални различия между персонажите. Набелязаната тенденция експлицира особения строеж на новата драма, в която цветът става един от важните инструменти във функционирането на драматургичния текст.

В ранната Чехова драматургия използването на цветовете изгражда доста динамична картина. В „Платонов“ цветовете носят най-вече номинативна функция или се свързват с митопоетически комплекси от значения. „Иванов“ се оказва най-„безцветната“ от всички Чехови пиеси. Самата специфика на драматургичния сюжет в „Иванов“, особената атмосфера на хамлетизма и разочарованието от 80-те години на руския ХІХ век предопределя сивотата на втората Чехова пиеса. В „Горски дух“ писателят започва да експериментира по-смело с цвета, да го превърща в автономно изразно средство, в способ за изграждането на образ с голям семантичен потенциал (картограмата на Хрущов), а това е началото на нов тип символика, превърнала се в основа на феномена „Чеховски театър“.

При „Чайка” цветовете се ограничени. Все още са подредени в определени опозиции черно-бяло, светло-тъмно. В следващите си пиеси Чехов ще включи повече цветове. С развитието на драматургията му, се усложняват и връзките, и значенията в текстовете му, защото класическата драма, особено в Русия малко използва цвета, а при модерната драма цветът е важно изразно средство.

Значително по-пъстра е пиесата му „Вуйчо Ваньо”. Тук вече цветовете са представени в техните нюанси, разновидности и носят свое значение, скрито на дълбинното текстово равнище.

До „Вуйчо Ваньо” Чехов не стига изведнъж. Текстът е основан върху сюжета на по-ранната му пиеса „Горски дух” (1889-1890 г.), но в настоящата работа ние се присъединяваме към тезата, че това е отделна творба.

Шаренията и кичозността като белег на неестетическо, по-нисше възприятие, маркира в началото отношението към Наталия Ивановна от пиесата „Три сестри” като нещо чуждо, неприемано, а по-късно „безвкусното” е отнесено към вече изместените сестри Прозорови, които Наталия постепенно изхвърля от собствения им дом. „Амбициозна и хищна, тя лишила на финала благородните Прозорови от наследство” (Брустийн 2001:121)

Нейната другост вече не е в неестетичния подбор на цветовете, а в страшната демонична решителност, на която Маша, Ирина и Олга не могат да се противопоставят. Тя е единственият герой в драмата „Три сестри”, който може да бъде определен като действащ съзнателно, следвайки престъпни намерения.

В Чеховата драма „Три сестри” цветовете функционират като маркери за отношението към живота, духовно състояние и приетост от другите. Като талантлив художник Чехов използва багрите, за да изрисува своята пиеса дотолкова прецизно, че да я впише в историята на световната драматургия като единица мярка за дълбочина на изказа и действието, неусетно увличащо публиката чрез „подводното течение”. Антон Павлович Чехов отразява съществени моменти от духовното самоосъзнаване на руския човек от края на XIX век и заедно с това внася своите иновации, които ще останат епохални открития за европейската драматургия. Противопоставянето на цветовете е знак за разликата между дворянство и недворянство в пиесата – едното е културната, а другото е ниският вкус.

„Вишнева градина” е първата драматургична творба, която А.П.Чехов, последният класик в руската литература, написва изцяло в рамките на новия XX век. Пиесата събира „началото и края”, правейки „рекапитулация” на литературния XIX век. Тя „слага чертата” и се освобождава от ненужните и неработещи поетологични парадигми, на първо място от нефункциониращите пространства. Творбата, както е известно, е посрещната със смайващо неразбиране от културната публика.

В тази последна Чехова пиеса цветовата наситеност е най-голяма. Отношенията цвят-текст, цвят-персонаж са най-усложнени, но и най-усъвършенствани. Цветовите значения в текста са по-скоро песимистични, защото Чеховите герои са „заклещени в капана на живота”. „Изобразявайки Русия през периода 1880-1890 г., Чехов говори за съвременното зло въобще, за това зло, което е било породено от съвременните етапи от живота на човечеството. Затова тъгата на героите на Чехов с характерното за тях усещане за странност и неразумност на живота придобива световен смисъл.” (История русской драматургии 1987:441)

От направените наблюдения върху късната Чехова драматургия можем да формулираме следните изводи:

1. Цветът в късните Чехови пиеси се превръща в основно изразно средство на драматургичния език.
2. Функциите на цвета се осъществяват в няколко посоки:
 - показват определен обществен статус и естетически избор при облеклото на персонажите
 - изразяват отношенията между отделните действащи лица в драматургичния текст
 - показват настроението, в което се намира конкретният персонаж
 - чрез тях се реализират характерните за Чехов „подводни течения”
 - допринасят за постигане на едно по-дискретно поднасяне на информацията, вместо директни изречения на взаимовръзките в текста
3. С подобна експлоатация на колористиката в Чеховия драматургичен език, се прави качествена крачка напред в поетиката на руската драматургия, нейният инструментариум се ориентира към принципите на модерния дискурс, на революционните театрални изменения, белязали цяла епоха – от новата европейска драма чак до драмата на абсурда.

През XXI век все по-категорично се налага необходимостта от нов прочит на Чеховата драматургия. Този прочит е мотивиран както от развитието на съвременното чехознание, така и от специфичната атмосфера на границата между

два века, която директно кореспондира с времето на възникване на Чеховите пиеси. Част от този нов прочит, несъмнено, ще бъде изследването на колористиката на писателя.

При Чехов забелязваме ясно очертана динамика в използването на цвета, която се определя както от жанровите особености на неговите пиеси, така и от историко-литературните процеси, диктуващи развитието на руската драматургия от втората половина и края на XIX век. В едноактните “шеги” и “сцени” на писателя цветът изпълнява ролята на конвенционално средство, подsigуряващо т.н. “ефект на реалността”, той се подчинява на миметичния дискурс и рядко надхвърля номинативните рамки (с изключение на някои от по-късните водевили). В ранния период на Чеховата многоактна драматургия (края на 70-те г. на XIX век – 1895 г.), цветът изпълнява почти идентични функции, но нова посока в използването му може да бъде “разчетена” в пиесата “Горски дух”. В нея за първи път цветът става инструмент за изграждане на специфичен драматургичен символ. В периода на “новата драма” (след 1895 г.) в драматургията на писателя се разгръща строго премерена колористична парадигма, която с всяка следваща творба все повече усъвършенства своите функции. Цветовете влизат в дълбинната семантична структура на текста, подплатявайки многопластовото му звучене. Защото в Чеховата драматургия вече няма добри и лоши герои, високото и ниското вървят ръка за ръка и точно тази многозначност не може да бъде изразена само чрез черно-бяла визия. Творчеството на писателя се пропива с ирония към категоричните оценки, категоризирането и крайностите, то копнее по живота в неговото многообразие, в което “са важни не отговорите, а добре поставените въпроси”.

Истинското призвание на героите на Чехов е търсенето на смисъла на живота. Духовното им битие, устремено към непознатите цели на съществуването, достига до знаците на някаква тайна и незавършеност, доближава ги дори до онова невъзможно бъдеще “след двеста-триста години”.

А.П.Чехов успява да долови съществени моменти от екзистенцията на руския човек от края на XIX век. Иновациите, които внася той ще останат епохални открития за европейската драматургия и ще събират милиони зрители в театрите по цял свят. А руският драматург ще бъде нужен и разбираем за своите зрители и читатели дори век след смъртта си. Редом с големите драматурзи на “новата европейска драма” – Ибсен, Хауптман, Стриндберг - той ще разкаже за кризата в сърцето на една друга част от Европа, ще очертае синкопите на тази криза с безкрайната тъга и чувствителност на славянския творец. И така ще сложи мост между словото от времето на Златния век към неспокойните времена на следващото, двадесето столетие.

Библиография:

- Бидерман Х. 2003 г. „Речник на символите”
 Брустийн Р. 2001 г. Театърът на бунта
 История русской драматургии. Вторая половина XIX - нач. XX в., 1987 г.
 Коптева Н.В. 2005 г. Функционирование колоризмов в художественном тексте как результат взаимодействия лингвокультурного и креативного факторов : На материале творчества русских писателей XIX - XX вв. ;
 Дачев, М. 1997 г. “Семиотика на цвета в поетичния текст”; Злыднева
 Н.В. 2002 г. Белый цвет в русской культуре XX века
 // Признаковое пространство культуры и др.

Igor Loinjak

Filozofski fakultet u Zagrebu, Hrvatska
igor.loinjak@gmail.com

Usvajanje avangardnih tendencija u hrvatskoj umjetnosti – časopis Zenit

ABSTRACT: Journal Zenith has helped introduce avant-garde tendencies in art of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The importance of the journal derives from its subtitle: "The International Review of Culture and Art". The journal also contained articles on literature, theater, film, visual arts and architecture, and then reviews the developments on the international art scene.

Keywords: Journal Zenith, zenithism, Micić, art, avant-garde

Uvod

Časopis Zenit zajedno sa zenitističkim pokretom koji je paralelno s njim nastao na određeni su način utjecali u umjetničkim kretanjima na jugoslavenskim prostorima u dvadesetim godinama 20. stoljeća. Taj utjecaj nije posve jednoznačno shvaćen od strane različitih teoretičara i povjesničara umjetnosti pa je teško precizno odrediti njihov istinski doprinos. Određeni autori smatraju da uloga Zenita nije bila velika u onoj mjeri kako je se ponekad prezentira, dok s druge strane ima onih koji progresivnu i inovativnu ulogu Zenita ne dovode u pitanje.

U ovom će se radu pokušati prikazati Zenit kao časopis skupa sa zenitističkim pokret koji je uz njega paralelno djelovao. Važnost časopisa proizlazi i iz njegova podnaslova: „Internacionalna revija za kulturu i umjetnost“. Sadržavao je mnogovrsne tekstove o književnosti, kazalištu, filmu, likovnoj umjetnosti i arhitekturi vezano za geografske prostore na kojima je izlazio, ali i osvrte na tadašnja kretanja na međunarodnoj umjetničkoj sceni. Reproducivala su se mnoga djela likovnih umjetnika različitih stilskih opredjeljenja. Rad će se detaljnije baviti upravo segmentom likovnog doprinosa časopisa.

Razrada

Časopis Zenit i njegovo pokretanje

Prvi broj časopisa Zenit izašao je u veljači 1921. godine u Zagrebu. Pokrenuo ga je hrvatski pjesnik i književnik Ljubomir Micić. Časopis je do 1923. godine izlazio u Zagrebu (brojevi 1-24.). Od 1923. pa sve do zabrane njegovog izlaska 1926. izlazi u Beogradu (brojevi 25-43.). Tematski je bio orijentiran na književnost, umjetnost i kulturu. To se jasno vidi i iz njegova podnaslova, „Internacionalna revija za umjetnost i kulturu.“ U vrijeme kada je časopis pokrenut, u Zagrebu već izlaze i drugi časopisi i novine u kojima se također objavljuju različiti članci slične tematike. Između ostalih treba spomenuti Hrvatsku reviju, Književnu republiku, Književnik, Suvremenik, Obzor i dr.

Zenit „oko svog programa i estetike okuplja predstavnike svih umjetničkih grana – književnosti, kazališta, likovnih umjetnosti, arhitekture, filma i glazbe, i kulture u najširem smislu – za tadašnje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, sa Zapada i iz Rusije.“ (Golubović, Subotić 2008: 15) Pokretanju časopisa prethodile su različite povijesne, socijalne i prvenstveno kulturno-umjetničke prilike - Prvi svjetski rat (1914.-1918.) i revolucija u Rusiji (1917.). Uz navedene povijesne i socijalne okolnosti veliki poticaj za pokretanje časopisa daju i nove orijentacije unutar estetike koje su bile prisutne u raznim europskim avangardama. Odbacuje se mimetizam, dok se u pjesništvu propagira novi odnos prema jeziku s izuzetnim naglaskom na slobodnoj riječi - u ruskoj književnosti poznat pod sintagmom слово как таковое, a u Italiji ga možemo prepoznati u Marinettijevoj „Parole in liberta“.

Pokretanje časopisa Zenit značilo je jedno novo „radikalno kulturno i umjetničko otvaranje prema međunarodnom prostoru.“ (Golubović 1983: 37) S druge strane, pojavljivanje Zenita ni u kom slučaju ne treba gledati kao samoniklu pojavu. Cvjetko Milanja smatra kako je „začinjanje časopisa u zagrebačkom književnom i kulturnom krugu posve normalna posljedica različitih avangardnih strujanja...“ (Milanja 2000: 187) Autorica Vida Golubović piše kako možemo vidjeti „sa gledišta današnjih saznanja da je zenitizam kao pojava u okviru jugoslavenske grupacije otkrio nove umjetničke prostore i pokušao da svojim književnim i umjetničkim iskustvom ponudi vlastiti prijedlog kao doprinos općoj strukturi europske avangarde.“ (Golubović 1983: 35) Slično mišljenje zastupa i Irena Subotić. Ona navodi kako Zenit „uživa ugled jednog jugoslavenskog glasila koje je s početka dvadesetih bilo ravnopravno uključeno u međunarodna avangardna strujanja.“ (Golubović 1983: 51) Unatoč važnosti Zenita za tadašnju umjetnost na ovim prostorima, Grgo Gamulin tvrdi kako Micićev zenitizam, kao i Aleksićev dadizam „upravo kao verbalni refleksi pojava, koje su drugdje imale svoje motivacije i korijene, nisu, koliko danas znamo, u nas „funkcionirali“ svojim „likovnim tezama“, tj. nisu odjeknuli u umjetnosti.“ (Gamulin 1987: 353) Ne treba smetnuti s uma kako je već ranije pjesnik Antun Branko Šimić objavljivao časopise Vijavicu i Juriš u kojima je izvještavao o njemačkom ekspresionizmu.

Internacionalni karakter u pravom smislu riječi časopis dobiva tek kada na mjesto njegova suurednika dolazi francusko – njemačko – hrvatski pjesnik Ivan Goll. Goll je bio suurednik časopisa od 8. do 13. broja. Tada naslovnice časopisa počinju oslikavati mnoga renomirana imena međunarodne umjetničke scene. Tako se u njemu mogu naći radovi Vladimira Tatlina, Adolfa Loosa, Ela Lissitzkog, Lászlóa Moholy-Nagyja, Lajosa Kassáka, Alberta Gleizesa, Aleksandra Arhipenka i drugih. Objavljuju se i različiti tekstovi o raznovrsnoj problematici vezanoj uz umjetnost na njemačkom, francuskom i ruskom jeziku svjetski poznatih autora poput Vasilj Kandinskog, Walter Gropiusa, Dragan Aleksića, Ljubomir Micića, Branko Ve Polanskog i drugih. Objavljuje se i radovi o arhitekturi, primijenjenoj umjetnosti, plakatu, modi, reklamama... Zenitistička izdanja izuzetnu važnost pridaju grafičkom oblikovanju. Na temelju ovdje navedenih podataka međunarodnost i važnost zenitističkog pokreta ni

na koji način ne može biti dovedena u pitanje. Upravo je ovaj časopis utjecao na oblikovanje jedne avangardističke svijesti (ako je se tako može nazvati) u književnosti i umjetnosti jugoslavenske inteligencije. Izdavanje časopisa 1926. godine zabranjuje Uprava grada Beograda, a Micić odlazi u Pariz.

Poetičke preorijentacije časopisa

Kada je časopis počeo izlaziti, bio je orijentiran prema ekspresionizmu. Od hrvatskih umjetnika, veliku važnost za zenitistički početni ekspresionizam ima Vilko Gecan. U prvom broju časopisa na sedmoj stranici objavljuje se Gecanov crtež „Luđak“ (1920.) iz njegovog ciklusa „Klinika“ (1920./1921. u Pragu). Njegova slika „Cinik“ iz 1921. godine „iz više razloga se može smatrati paradigmatičkim djelom kada je riječ o avangardnim pojavama u hrvatskoj umjetnosti s početka stoljeća.“ (Maković 2007: 24) Ova slika nastaje u godini kada je ekspresionizam u Hrvatskoj bio na svom vrhuncu, a izložena je na 11. izložbi Proljetnog salona. Crtež za ovu sliku je objavljen u drugom broju Zenita po imenom „Konstrukcija za portret cinika“. Gecan je izrađivao logo za prva tri broja časopisa Zenit, a on je bio sačinjen „iz tipično ekspresionističkih, pomalo gotizirajućih slova koja neodoljivo podsjećaju na slova s plakata tadašnjih njemačkih filmova.“ (Maković 2007: 24) Usporedno s njegovanjem ekspresionističke poetike u Zenitu se objavljuju brojni prilozi posvećeni dadaizmu. Ovom je pokretu naročito bio sklon Micićev brat Branko Ve Polanski i Dragan Aleksić. U to su se vrijeme organizirale dadaističke predstave o kojima se mnogo pisalo u dnevnim novinama. O njima je redovito izvještavao i sam Micić. Tako se na naslovnici broja 19/20, koju je oslikao László Moholy-Nagy („Linoleum“), najavljuje „velika zenitistička večernja“. Ovakve su se predstave održavale i u drugim gradovima u državi, a jedan je od glavnih protagonista bio Branko Ve Polanski. Sličnu predstavu Ve Polanski odražava 23. i 24. travnja u Mjesnom odboru u Ljubljani. (Golubović 1983: 20) Nakon 14. broja Aleksić prekida suradnju s Micićem i Zenitom. Tada počinje samostalno objavljivati dadaističku reviju „Dada Tank“ te zbornik „Dada Jazz“. Dadaističke radove u časopisu prvenstveno objavljuju Mihajlo S. Petrov i Vinko Foretić.

Zaokret časopisa prema ruskoj avangardi i konstruktivizmu vidljiv je prije svega u grafičkoj opremi časopisa. Okretanja prema drugim poetikama uzrokovano je tadašnjim pomodstvom ekspresionizma. Tijekom ljeta 1922. godine, Micić je boravio u Berlinu, gdje razvija suradničke odnose s različitim umjetnicima i časopisima od kojih se mogu izdvojiti „Der Sturm“ i „MA“ (mađarski časopis koji uređuju Kassak i Moholy-Nagy). Zahvaljujući navedenom berlinskom boravku časopis doživljava poetičku preorijentaciju koja službeno započinje dvobrojem 17/18. iz 1922. godine.

Od samih početaka izlaženja Zenita, Micić je osobitu naklonost poklanjao, tada još gimnazijalcu, Josipu Seisselu. Seissel je svojim radovima obilježio konstruktivističku fazu Zenita (1922.-1925.) Mladi je Seissel tijekom svojih zenitističkih godina radio pod psudonomom Jo Klek. Već je 1922. i 1923. izradio čitavu seriju apstraktnih kolaža, a nesumnjivo je jedno od najznačajnijih djela ovoga razdoblja „Pařama“ iz 1922. za koji povjesničarka umjetnosti Vera Horvat – Pintarić kaže: „... Pařama, jednostavna slika malih razmjera, s višebojnim središtem na crnoj osnovi, može [se] svrstati među značajna djela slavenske avangarde; u njoj je prisutan vodeći plastički motiv ruskih konstruktivista i suprematista, naročito El Lissitzkog i Malevića.“ (Maković 2007: 53) Mnogi su Seissleovi radovi iz ovog razdoblja nestali. U Zenitu Jo Klek između ostalog objavljuje „Krčmu“ u broju trideset i četiri, te „Vilu Zenit“ u broju trideset i šest.

Program i poetika zenitizma

Kada se 1921. godine časopis Zenit počeo objavljivati, bio je u izrazitom ekspresionističkom duhu. Već 1922. počinje nagnjati dadaizmu. Razlog je ovoga zaokreta Micićevo prijateljevanje s Draganom Aleksićem koji se vratio iz Praga, gdje je stupio u vezu s praškim dadaistima (Raoul Hausmann i Richard Hülsenbeck), u Zagreb. Milanja navodi kako „Micićev manifest iz prvog broja Zenita „Čovjek i umjetnost“ nije nimalo zenitistički, kao uostalom časopis do svog sedmog broja, nego upravo ekspresionistički.“ (Milanja 2000: 192) Odmak od ekspresionizma postaje prisutan kada Ivan Goll postaje suurednik časopisa od njegovog osmog broja

Za uspostavu homogenosti samog zenitističkog pokreta veliku važnost ima objavljivanje članka „Manifest zenitizma“ čiji su autori sâm Micić, Ivan Goll i Branko Tokin. Odmah je nakon objavljivanja manifesta došlo do prekida suradnje između Zenita i skupine beogradskih umjetnika ekspresionista. S druge strane, manifest je doveo do formiranja određene zenitističke ideologije. Tako Micić u manifestu donosi kritiku civilizacije i europocentrizma, te nudi program balkanizacije Europe. Iznosi i zahtjev za globalnom revolucijom umjetnosti kojoj uzor nalazi u balkanizmu, a time veliča ideju „Novog Balkana“. Ovakav revolucijski element u zenitizam Micić unosi već u članku „Čovjek i umjetnost“. Ondje traži revalorizaciju provincijskog statusa nacionalne kulture u odnosu spram dominacije kulturnih centara Europe. Prikaz stanovite barbarogenije kakav se nalazi u Micića nije prisutan kod Golla i Tokina. Detaljnije o barbarogeniji Micić piše u šesnaestom broju časopisa, a upravo taj aspekt Milanja zamjera Zenitu. On navodi da je „Zenit imao svoju težinu do skretanja u ideološki pokret, a potom on je više propovijedao ideološku nego stilsku totalizaciju, to jest u biti anticivilizacijsku misao o barbarstvu.“ (Milanja 2000: 190) Goll je većim dijelom usmjeren prema osporavanju kapitalizma i civilizacije modernog velegrada, a Tokin naglašava tendenciju kretanja ka primitivizmu i dinamizmu s imperativom da zenitizam bude shvaćen kao „estetizacija svih dinamizama“. U poetici pokreta se zahtijeva asocijativnost, antimimetizam te desemiologizacija svih vrijednosti zapadne kulture.

Važnost dvobroja 17/18 iz 1922. godine

Dvobroj 17 – 18 iz 1922. godine potvrdio je preorijentaciju Zenita te ujedno doprinio njegovoj boljoj internacionalnoj recepciji. Spomenuti su dvobroj uredili Ilja Erenburg i El Lissitzky. Lissitzky je izradio i naslovnicu. U cijelosti je bio posvećen novijoj ruskoj umjetnosti. Sadržavao je članke o kino-filmu, kazalištu, političkom dadaizmu, Tatlinovu konstruktivizmu i dr. Uz naslovnicu El Lissitzkom, na trećoj stranici se može naći prikaz Malevićevih „Kostima za operu A. Krućeniha „Pobjeda nad suncem“. Zatim je na šestoj stranici prikazan Tatlinov rad „Spomenik trećoj Internacionali“ u okviru kojeg je predstavljen konstruktivizam. Na idućoj se stranici nalaze Malevićeva suprematistička ostvarenja, a u nastavku se donosi i Rodčenkova „Konstruktivna forma u prostoru“ (na jedanaestoj stranici).

Zenitistička izložba iz 1924.

Uredništvo časopisa Zenit je 1924. godine u Beogradu organiziralo umjetničku izložbu koja se održavala jedanaest dana, od 9. do 19. travnja, u dvorani glazbene škole „Stanković“. To je bila prva, a ujedno i posljednja izložba koju su zenitisti organizirali. Katalog s popisom izlagača i eksponenata izašao je u dvadeset i petom broju Zenita, no bio je prilično nepotpun. Popisana su bila samo prezimena umjetnika te broj izloženih eksponenata.

Izložba je bila izrazitog internacionalnog karaktera, a predstavljeni su umjetnici iz jedanaest svjetskih zemalja: Sjedinjenih Američkih Država, Belgije, Bugarske, Danske, Francuske, Nizozemske, Mađarske, Njemačke, Rusije, Italije i Jugoslavije. Od umjetnika su zastupljeni sljedeći autori: Lozowick, Peeters, Balsamadžieva, Bojadžiev, Kačulev, Hansen, Delaunay, Gleizes, Willink, Medgyes, Moholy-Nagy, Behrens-Hangelier, Freudenu, Archipenko, Grunhoff, Zadkine, Kandinsky, Lissitzky, Charchoune, Biller, Foretić, Gecan, Jo Klek (Josip Seissel), Petrov, Paladini, Prampolini. (Golubović 1983: 19)

Zaključak

Pokretanje časopisa Zenit 1921. godine uključilo je u svjetska zbivanja umjetnike koji se djelovali na području tadašnje Kraljevine SHS, a njegov urednik Ljubomir Micić je Zenit želio povezati s međunarodnom avangardističkom scenom. Održavajući kontakte s protagonistima tadašnjih avangardnih kretanja i objavljujući njihove članke i likovne radove u časopisu, može se prihvatiti da je u tome i uspio. No, kada se govori o recepciji časopisa izvan granica zemlje u kojoj je izlazio, situacija je pomalo drugačija. Naime, sam Zenit je sam bio pod utjecajem stranih strujanja i časopisa, dok on nije vršio gotovo nikakav utjecaj na njih. S druge strane, časopis nije bio ozbiljno shvaćen ni u samoj zemlji. Činjenica koja to potvrđuje je nepostojanje izrazitijih odjeka zenitističke poetike u likovnih umjetnostima (izrazito ih je malo bilo i u samoj književnosti).

Zenit donosi svijest o avangardi, ali ne utječe na izgradnju nove. Zato je važnost samog Zenita pomalo prenaplašena, no ni u kom slučaju ne može se je poreći. Unatoč tomu što nije ostavio velikog odjeka, časopis je pružio priliku da se tadašnja „periferija“ umjetnosti uključi u globalna europska strujanja.

Literatura

- Gamulin, Grgo (1987), *Hrvatsko slikarstvo XX. stoljeća*. Zagreb, Naprijed.
- Golubović, Vidosava (1983), *Eksperiment Zenita*. In: *Zenit i avangarda dvadesetih godina*, Beograd, Narodni muzej Beograd – Institut za književnost i umetnost.
- Golubović, Vidosava i Subotić, Irina (2008), *Zenit 1921. – 1926*. Beograd/Zagreb, Nacionalna biblioteka Srbije – Institut za književnost i umetnost – SKD Prosvjeta
- Milanja, Cvjetko (2000), *Pjesništvo hrvatskog ekspresionizma*. Zagreb, Matica hrvatska.
- Maković, Zvonko (2007), *Avangardne tendencije u hrvatskoj umjetnosti*. In: *Katalog izložbe*, Zagreb, Klovićevi dvori.

Kornelia Gass

Universität Wien, Institut für Slawistik, Austria
kornelia.gass@gmail.com

Literarni motiv „grad“ u delima Aleksandra Tišme

ABSTRACT: This article is about the city in literature, focused on the vojvodinian writer Aleksandar Tišma. Therefore I analyzed his novels "The use of man", "The book of Blam" and "Faith and Treason". They all play in Novi Sad, mainly during the Second World War.

Keywords: Aleksandar Tišma / Novi Sad / city / literature / WW II

Aleksandar Tišma bez sumnje je gradski pisac Novog Sada. Njegova dela nazivana su „novosadskima“. U kontekstu poznatih literata Novog Sada često se spominje i njegovo ime. Mnogi ga smatraju hroničarem ovog grada. U starijim godinama ga je takođe inspirirao ovaj grad, ali možemo konstatirati da je najviše pisao kad je bio mladi.

Zanimljivo je pitanje kakva bi bila njegova proza, kad bi Tišma živeo u drugom gradu, kao npr. u Lavovu, u Černivcima ili u Odesi.

O svojoj *Knjizi o Blamu* Tišma kaže:

Ne bih rekao da je to prvenstveno novosadski roman, iako on slika jedan isečak, vremenski i društveni, Novog Sada. Mislim da je uopšte pogrešno davati takvu oznaku sem kada se stvarno radi o romanima u kojima je tema – neki grad, njegova istorija i njegov duh [...]. (Andrić 1996: 16)

Dalje, Tišma kaže da je Novi Sad samo jedan slučajan detalj u njegovim delima. Romani bi se mogli odigravati i u svakom drugom gradu.

Pisac je tu skroman. Jer grad, u kojem igra Tišmina proza, nije samo zbog regionalne informacije vezan za Novi Sad. Novi Sad Tišme ne sadrži samo geografske detalje, nego i istoriju grada i njegovog posebnog stanovništva. Ne možemo Novi Sad odvojiti od Tišme!

Tišma je i sam bio stanovnik Novog Sada, tako da nije ni mogao pisati o nekom Blamu koji živi u Černivcima.

Tišma je često rekao da je želeo napustiti Novi Sad: „Nisam želeo da tu ostanem. Novi Sad nije nikada bio mesto mog opredeljenja.“ (Nav.d.: 365)

Ili je Tišma zato smatran „gradskim piscem Novog Sada“ jer ne postoji sličan pisac ovog grada?

Može se ustanoviti da gradsko susedstvo Novog Sada za Tišmu nije bio uvet za pisanje, jer bi on, kao što je rekao u intervjuima, na drugom mestu stanovanja pisao o drugim ljudima i drugim mestima.

Za analizu Tišminih romana izradila sam jednu anketu koja sadrži petnaest pitanja. Ova pitanja mogu se podeliti u tri/četiri veće grupe. Prva pitanja bave se protagonistima i kako oni žive u gradskoj okolini, drugi blok pitanja je o opisu grada u Tišminoj prozi, a treći blok sadrži pitanja o stereotipičnim osobinama kod Tišme. U zadnjem bloku sam se pitala da li je novosadska okolina za Tišmu bio uvet za pisanje. Odgovor na zadnje pitanje nalazi se u prethodnom pasusu.

Protagonisti kod Tišme u gradskoj okolini

Svim delovima Tišminog ciklusa zajedničko je da su protagonisti pripadnici različitih etničkih zajednica. Pošto se Novi Sad stvarno ističe multikonfesionalitetom svojih stanovnika, možemo razumeti kulturnu i versku podlogu Tišminih protagonista. U svakom od tri analizirana dela jedna osoba druge vere igra glavnu ulogu romana. U knjizi *Upotreba čoveka* to je Vera Kroner čija je majka katolička Nemica, a otac Jevrej. U knjizi *Knjiga o Blamu* glavni junak Blam je Jevrej, i u *Vere i zavere* je protagonist Sergije dete ruske majke i srpskog oca. Mađari ne igraju vrlo značajne uloge u fabulama, oni su podstanari, susedi ili okupatori za vreme Drugog svetskog rata.

Ova „etnička mešavina“ ne funkcioniše stalno, dolazi do mržnje između pripadnika drugih vera. Protagonisti takođe menjaju svoja mišljenja o drugima.

Razlike se ističu i zbog različitih socijalnih statusa protagonista. Tišma detaljno opisuje njihove stambene situacije.

Veze između protagonista baziraju se ne samo na emocionalnim osnovama, nego i na praktičnim.

Svim protagonistima zajedničko je da se osećaju usamljeno. Većina od njih to stvarno i jeste. Protagonisti u knjizi *Upotreba čoveka* bore se protiv ovog osećaja putem menjanja mesta stanovanja. Protagonist Blam traži samoću koju može naći u anonimnoj masi. Tako protagonist agira i kao flaner.

Grad u Tišminim delima

Tišmini romani su gradski. Ova činjenica se ne otkriva odmah u naslovu kao npr. kod Đojša (*Dubliners*) ili kod Deblina (*Berlin Alexanderplatz*) nego u pripovedanju na početku romana. (Mahler 1999: 14) Tišma naziva sve gradove njihovim stvarnim imenima, ne kao npr. Ivan Ivanji čija se dela isto odigravaju u jednoj maloj varoši u Vojvodini u sličnim vremenima. On mesto radnje naziva samo malim gradom u Banatu. Da se radnja odigrava u Zrenjaninu pisac otkriva samo u epilogu. (Ivanji 1998: 280)

U knjigama *Upotreba čoveka* i *Knjiga o Blamu* Tišma već u prvoj odnosno u drugoj rečenici piše da se radnja odigrava u Novom Sadu:

„Palata Merkur je najviđenija zgrada u Novom Sadu“ prva je rečenica knjige *Knjiga o Blamu*, „[...] ali u malom gradu, kakav je Novi Sad uoči Drugog svetskog rata, [...]“ druga rečenica knjige *Upotreba čoveka*.

U drugim delima Tišme čitalac kasnije saznaje mesto radnje, ali pripovedač često govori o „stanovima“ koji mogu biti znak da se priča o gradu. Prva rečenica knjige *Vere i zavere* je: „Poziv na kupovinu ili zamenu stana, kao pogrešno bačeno seme, pada na neplodno, glibavo tle.“ S imenom Novog Sada se suočavamo tek na str. 14 u zadnjoj rečenici drugog poglavlja: „Dani su to kada žurno napušta Beograd i svoj samački stan, putujući u Novi Sad k ocu i materi.“ Novela *Škola bezbožništva* ne sadrži nikakve informacije o mestu radnje. Knjiga *Kapo* se ne odigrava u Novom Sadu, već u drugim gradovima bivše Jugoslavije, kao npr. u Zagrebu, Bjelovaru ili u Subotici.

Čitajući Tišmu čitalac saznaje mnogo o važnim zgradama, ulicama ili trgovima Novog Sada. Najviše prototipičnih informacija sadrži *Knjiga o Blamu*. Svim trima analiziranim delima zajedničko je da govore o Dunavu. Konotacija je najčešće negativna, Dunav dobija ulogu kod spominjanja „Hladnih dana“ kad je od mađarskih okupatora ubijeno oko 1300 ljudi koji su ustreljeni na obali Dunava, a njihova tela bačena u reku. Dunav je takođe neutralno ofarban kao tačka orijentacije. Pozitivno je procenjen u knjizi *Vere i zavere* kao mesto rekreacije iako se na kraju knjige jedan protagonist samoubije u reci.

Svim delima je zajedničko da se u njima spominju kuće Božje kao npr. katolička katedrala, ukrajinska crkva ili sinagoga. Sinagoga koja se nalazi u Jevrejskoj ulici, mesto je sećanja (Kenneweg 2009), ali i kulture. Za vreme Drugog svetskog rata u njoj se nalazi Dulag (takozvani Durchgangslager). Ova činjenica je tematizirana i u knjizi *Upotreba čoveka* i u knjizi *Knjiga o Blamu*. U obe knjige protagonisti u njoj čekaju na svoju deportaciju. Kod Blama sinagoga je takođe smatrana mestom kulture, jer su tematizirani koncerti koji se još danas tamo događaju.

Dalje, Tišma koristi realna imena ulica koje se stvarno nalaze na gradskim planovima Novog Sada. Karađorđevu ulicu možemo naći i u knjizi *Knjiga o Blamu* i u *Vere i zavere*. Druge spomenute ulice su Jevrejska ili Novi Bulevar. Pošto Novi Sad nije jedino mesto radnje, čitalac se suočava i s Ilicom u Zagrebu i Terazijama u Beogradu.

Kao što je na više mesta spomenuto, Novi Sad kod Tišme često igra ulogu mesta sećanja. Ova činjenica se može najbolje razumeti u knjizi *Knjiga o Blamu* čiji je sadržaj baziran na sećanjima protagonista. Ova sećanja su povezana s Drugim svetskim ratom. Npr. to su događaji oko Hladnih dana ili događaj o Dulagu koji se nalazio u sinagogi. Zbog različite etničke pozadine protagonisti su rat međusobno drugačije doživljavali. Kod Tišme ni jedna etnička grupa ne dobija ulogu jedinog počinitelja zločina; opisano nasilje izvedeno je od svih strana. Zločinci postaju žrtve, žrtve zločinci.

U knjigama dolazi do čestih menjanja mesta. Izuzetak je *Knjiga o Blamu* jer protagonist ostaje u Novom Sadu. U drugim knjigama protagonisti ne provode celi život u Novom Sadu. Neki se dosele u Nemačku, Poljsku ili u Beograd. U knjizi *Vere i zavere* glavni junak ne živi u Novom Sadu nego u Beogradu, i putuje svaki vikend u grad u kojem je odrastao.

Perspektiva grada je većinom prizemna. Tišmine protagoniste možemo smatrati flanerima. Oni ne hodaju samo po centru grada nego i periferijom Novog Sada.

Dalje, protagonisti opserviraju grad takođe iz ptičje perspektive kao u knjizi *Knjiga o Blamu* ili *Vere i zavere* kada oni gledaju na Novi Sad s tvrđave Petrovaradina ili na centar grada s terase stana koji se nalazi u palati Merkur.

Protagonisti se suočavaju stalno s promenama koje dolaze zbog istorijskih događaja. Pošto se sve priče bave s Drugim svetskim ratom prirodno dolazi do velikih promena. Mnoge promene se odnose na razna godišnja doba, ali se osobito vrte oko unutrašnje i vanjske promene grada. Kod unutrašnjih promena radi se o etničkoj pripadnosti stanovnika grada koja se menja za vreme rata. Posle rata stanovnici postaju homogeniji, nemačka i jevrejska manjina se sve više smanjuje.

Novi Sad u romanima ne dobija najbolje ocene. Protagonisti grad smatraju provincijalnim. Česta je takođe tematika upoređivanja Novog Sada s drugim gradovima. Ova mesta su uglavnom zapadnije od Novog Sada, ili je to Beograd. U upoređenju s Beogradom pripovedač ističe da Novi Sad deluje kao manji grad. Tamo je provincija. U upoređenju na primer s Bečom, Novom Sadu fali umna komponenta. Beč je vladarski grad, Novi Sad je trom, iako mnogi Novi Sad još nazivaju srpskom Atinom. Često se takođe suočavamo s jednim prljavim, glibavim Novim Sadom.

„Non lieux“ (Nitsch 1999: 306) kod Tišme igraju samo malu ulogu jer je većina mesta povezana sa sećanjima. „Non lieux“ bismo mogli ponajprije naći u knjizi *Upotreba čoveka* jer se tu dolazi najviše do promena mesta. Takvim mestima možemo nazvati npr. vozila, restorane, pansione ili kolodvore.

Analiza stereotipičnih osobina

Stereotipične osobine koje se tiču grada i njihovih stanovnika takođe se nalaze u Tišminim delima. S jedne strane pripovedač opisuje gospodske stanovnike grada, s druge strane on ih smatra divljacima. Opisi su različiti i ovisni su o tome s kojim drugim gradom pripovedač upoređuje Novi Sad.

Druge stereotipične karakteristike se isto mogu naći u Tišminim delima. Prostitucija je takođe spomenuta, ali ne tako intenzivno kao u knjizi *Koje volimo*.

Ovaj tekst je sastavni deo mog diplomskog rada pod naslovom „Das literarische Motiv „Stadt“ in den Werken Aleksandar Tišmas“ na Univerzitetu Beč.

Bibliografija:

Ljubisav Andrić (Hg.) (1996), *Aleksandar Tišma. Šta sam govorio?*, Prometej, Novi Sad.

Ivan Ivanji (1998), *Das Kinderfräulein*, Picus Verlag, Wien.

Anne Cornelia Kenneweg (2009), *Städte als Erinnerungsräume. Deutungen gesellschaftlicher Umbrüche in der serbischen und bulgarischen Prosa im Sozialismus*, Frank & Timme, Berlin.

Andreas Mahler (1999), *Stadttexte – Textstädte. Formen und Funktionen diskursiver Stadtkonstitution*. In: Andreas Mahler (Hg.) (1999): *Stadt-Bilder. Allegorie, Mimesis, Imagination*, Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg, S. 11-36.

Wolfram Nitsch (1999), *Paris ohne Gesicht. Städtische Nicht-Orte in der französischen Prosa der Gegenwart*. In: Andreas Mahler (Hg.) (1999): *Stadt-Bilder. Allegorie, Mimesis, Imagination*, Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg, S. 305-321.

Aleksandar Tišma (1990), *Knjiga o Blamu*, Biblioteka Ars. Lektira, Sarajevo.

Aleksandar Tišma (1997), *Upotreba čoveka*, Prosveta, Beograd.

Aleksandar Tišma (1999), *Treue und Verrat*, dtv, München.

Lidija Rezončnik

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana, Slovenija
lidija.rezoncnik@gmail.com

Podoba Poljske in Poljakov v romanu *Pločevinasti boben* Günterja Grassa

ABSTRACT: The paper presents an analysis of the novel The Tin Drum written by Günter Grass. The analysis is focused on the novel's portrayal of Poland and the Poles. To start with, the author's affiliation with Poland, and especially his birthplace Gdansk and literary works, in which the Polish motive repeatedly reoccurs is covered. The next part focuses on the novel The Tin Drum and the problems connected to its reception in Poland. Lastly, the paper will present an analysis of the perception of Poland and description of several polish literary characters.

Keywords: Günter Grass, *The Tin Drum*, Poland, Poles, Gdansk

Uvod

Nemški pisatelj Günter Grass je svojo mladost preživel v današnjem poljskem mestu Gdansk, kar je globoko zaznamovalo njegovo življenje in ustvarjanje. Motivi Poljske so pomemben element številnih njegovih literarnih, pa tudi umetniških del. Pričujoči prispevek se osredotoča na analizo podobe Poljske in Poljakov v romanu *Pločevinasti boben*. S prikazom pisateljeve navezanosti na Gdansk, predstavitev recepcije romana na Poljskem in analizo podobe poljskih mest, zgodovine ter posameznih likov članek opozarja na pomembnost poznavanja poljske kulture pri recepciji dela, saj nam le to omogoča boljše razumevanje romana in različne interpretacije.

Günter Grass – rojen v Gdanku

Motiv Poljske in Poljakov se v delih nemškega avtorja Günterja Grassa vedno znova pojavlja, še posebej intenzivno pa je prisoten v *Gdanski trilogiji*, ki obsega romana *Pasja leta* in *Pločevinasti boben* ter novelo *Mačka in miš*. Dogajalni prostor vseh treh omenjenih del je postavljen v nekdanje nemško mesto Danzig, danes Gdansk, kar ni naključje, saj je Günter Grass v tem mestu preživel svojo mladost.

Leta 1927, ko je bil Grass rojen, je Gdansk pripadal takratnemu t. i. Svobodnemu mestu Gdanku (Freie Stadt Danzig), ki je imelo v letih 1920-1939 status samostojnega mesta in v katerem so v precejšnjem sožitju živeli pripadniki različnih narodov in narodnih manjšin (Nemci, Poljaki, Kašubi) ter ljudje z različnimi verskimi prepričanji (katoliki, protestanti, Judje). Ker Grass izhaja iz nemško-kašubske družine, je etnično in versko pluralnost spoznaval tudi v okviru družinske celice, vendar pa so bili stiki z nenemškim delom družine zaradi naraščajočega vpliva nacionalsocializma in netolerantnosti v mestu od 1937. leta čedalje manj zaželeni, kmalu po začetku druge svetovne vojne pa v veliki meri onemogočeni. Pisatelj je moral zapustiti svojo domovino že pri šestnajstih letih, saj je bil leta 1943 vpoklican v vojsko. V rodno mesto, ki je po vojni postalo del Poljske in prevzelo ime Gdansk (polj. Gdańsk), se Grass, razen na krajše obiske, ni nikoli več vrnil. Kljub temu je nekdanja domovina močno zaznamovala življenje in ustvarjalnost pisatelja, kar v enem izmed intervjujev priznava tudi sam: „Danzig, Gdansk in Poljska so del moje obsesije, ki ne pojenja. Rezultat izgube domovine” (Vormweg 2002: 130).

Recepcija romana *Pločevinasti boben* na Poljskem

Roman *Pločevinasti boben* je v Nemčiji že pred knjižno izdajo naletel na pozitiven sprejem, saj je bil Grass, takrat še razmeroma nepoznan pisatelj, za branje izbranih poglavij iz nastajajočega romanesknega prvenca nagraden s prestižno nagrado nemške literarne združbe, imenovane Skupina 47 (Gruppe 47). Kmalu po izidu, leta 1959, je roman dobil status enega najboljših modernih proznih del, bil pa je tudi večkrat ponatisnjen in preveden v mnoge tuje jezike.

Kljub priznanjem, ki jih je *Pločevinasti boben* prejemal v številnih deželah, in motivni navezanosti na Poljsko in Poljake, je bila recepcija dela v pisateljevi "domovini" popolnoma drugačna kot v Nemčiji; Poljaki so namreč Grassov roman v svojem maternem jeziku lahko legalno brali šele štiriindvajset let po nemškem izidu. Vzrok za zapoznelost izida poljskega prevoda ni bil v nezanimanju ali nepoznavanju avtorja, saj je poljsko bralstvo že leta 1963 dobilo v branje prevod Grassove novele *Mačka in miš*, temveč je delo naletelo na politično neodobravanje. Romanu je bilo očitano, da njegova zgodba namenoma manipulira s poljskimi nacionalnimi čustvi in predsodki, pri čemer so najbolj problematična mesta povezana s prikazovanjem poljskega patriotizma in posameznih zgodovinskih dogodkov, ki utrjujejo poljski nacionalni ponos. Kljub prepovedi se je leta 1979 na Poljskem pojavil ilegalen, vendar s strani avtorja potrjen prevod romana, ki je bil dosegljiv v okviru t. i. podzemne literature (literatura drugiego obiegu). Roman *Pločevinasti boben*, oziroma v poljskem prevodu *Blaszany bębenek* je bil uradno izdan šele leta 1983, danes pa Grass kljub začetnemu političnemu neodobravanju spada med najbolj brane, diskutirane in cenjene tuje avtorje na Poljskem.

Podoba Poljske in Poljakov v *Pločevinastem bobnu*

Poljska in Poljaki so v romanu *Pločevinasti boben* nenehno prisotni, pri čemer je potrebno poudariti, da njihova podoba ni predstavljena idealistično, ampak kritično, nemalokrat ironično in tudi groteskno. Podoba Poljske je naslikana predvsem z opisi posameznih mest in pokrajin (v prvi vrsti Danziga oz. Gdanska in Kašubije), s pomočjo odlomkov, ki poročajo o najrazličnejših dogodkih iz poljske zgodovine in predstavitev posameznih poljskih ali kašubskih likov.

Kraj dogajanja je geografsko precej natančno definiran že v začetnem poglavju, ko Oskar pripoveduje o svoji kašubski babici:

” (...) sedela je v **srcu Kašubov**, v bližini **Bissaua**, še bliže opekarni, sedela pred **Ramkauom**, za Viereckom, obrnjena proti cesti, ki drži v **Brenntau**, med **Dirschauom** in **Karthusom**, sedela s hrbtom obrnjena proti črnemu gozdu **Goldkrugu** (...).” (poudarila L.R.) (Grass 2004: 14).

V naslednjih poglavjih pripovedovalec med sprehodi po Gdanku opisuje mestno raznolikost: ulice, arhitekturo, kulturo in religijo mesta ter seveda ljudi, hkrati pa slika atmosfero v mestu v času pred pojavom nacionalsocializma, med zaostrovanjem netolerance in med drugo svetovno vojno. Opisovanje kulturnih in verskih raznolikosti ter stopnjevanje napetosti v mestu je nemalokrat ironično in humorno, kar grozeče napoveduje prihajajočo katastrofo. Zgodovinski ekskurzi predstavljajo orise posameznih poglavij poljske zgodovine, med njimi je na primer v razmeroma obsežnih in nemalokrat duhovitih odlomkih opisana kristalna noč (Reichskristallnacht), obramba Poljske pošte v Gdanku, poljska kavalerija, koncentracijsko taborišče Treblinka in zgodovina mesta Gdansk:

Vendar to ni bil prvi požar v mestu. Pomorjanci, Brandenburžani, vitezi nemškega reda, Poljaki, Švedi in še enkrat Švedi, Francozi, Prusi in Rusi, pa tudi Saksonci so že poprej večkrat delali zgodovino in se jim je mesto na vsakih nekaj desetletij zazdelo vredno požiga – in zdaj so bili na vrsti vsi skupaj, Rusi, Poljaki, Nemci in Angleži, in so že stotič podtaknili ogenj v bobrovce gotске opečnate stavbarske umetnosti (...) (Grass 2004: 397, 398).

Pri obravnavanju zgodovinskih pasaj je seveda treba upoštevati, da gre za literarne in zato ne popolnoma verodostojne zgodovinske opise. Poleg zgodovinskih dogodkov pripovedovalec romana večkrat omenja tudi zgodovinsko in politično pomembne poljske osebnosti, med njimi posamezne kralje (Stanisław Leszczyński, Stefan Batory) in politike oziroma vojaške stratege (Marszałek Piłsudski). Zvesto stilu Oskarjevega pripovedovanja so tudi podobe poljskih zgodovinskih junakov nemalokrat ironične. Skozi opise poljskih krajev, zgodovine, seveda pa tudi ljudi so v romanu prikazane (stereotipne) poljske lastnosti, kot so pretirana religioznost, poljski patriotizem, idealizem in melanholija ter družbena okostenelost. Poljsko atmosfero v *Pločevinastem bobnu* nadgrajujejo posamezne poljske besede, partizani na primer pozdravljajo s poljskim „Do widzenia!” (Grass 2004: 430), Oskar pa, kljub temu, da ne govori poljsko, v čustvenem zanosu svojo babico kliče „Babka, babka!” (Grass 2004: 424).

Kot že omenjeno, imajo v romanu zelo pomembno vlogo poljski in kašubski liki, ki v veliki večini predstavljajo stereotipne poljske lastnosti. Med njimi so najbolj izraziti babica Anna Koljaiczek, dedek Joseph Koljaiczek, Vinzent Bronski, stric Jan Bronski, Maria Truczinski in hišnik Kobyella. Poleg omenjenih protagonistov se pojavljajo še številni stranski liki poljske narodnosti, saj se pripovedovalec osredotoča predvsem na svoj poljsko-kašubski del družine.

Mali Oskar iz otroške perspektive, ki je hkrati tudi zelo odrasla, predstavlja figure, pri čemer največ pozornosti namenja babici, Kašubinji Anni Koljaiczek, ki je nasploh zelo močan in pomemben lik zgodbe. Za Oskarja Anna poleg vloge babice prevzema še simbolično vlogo kašubske domovine, s katero se pripovedovalec čuti globoko povezanega in kamor se nekoč želi vrniti. Babica je z ene strani predstavljena kot preprosta, naivna, tradicionalna, hkrati pa realistična, močna, ponosna in samozavestna Kašubinja, ki je morala v boju za preživetje med številnimi zgodovinskimi in političnimi preobrti marsikaj pretrpeti. Z druge strani ima babica Anna nekatere nevsakdanje navade, ki jo prikazujejo v nekoliko mistični luči, kot je za pripovedovalca mistična tudi Kašubija. Figura Anne Koljaiczek in njeno življenje, v katerem se je neprestano žrtvovala, doživela številne osebne tragedije (smrt prvega in drugega moža, nečaka, hčerke), vendar kljub vsemu ohranila voljo do življenja in zvestobo svojim kašubskim koreninam, močno spominja na t. i. lik mame Poljakinje (Matka Polka), ki se pogosto pojavlja v poljski literaturi. Poleg tega Anna predstavlja tudi problem nesprejetosti narodnih manjšin, o Kašubih namreč pravi:

Je že tako s Kašubi, Oskarček. Kašubi jo zmeraj dobe po glavi. Sicer boste pa vi zdaj tako odšli tja čez, kjer je boljše, in bo samo stara mama ostala. Kašubi se namreč ne morejo nikamor seliti, ti morajo zmeraj ostati tam, kjer so, in nastavljat butice, da jih lahko drugi kleplejo po njih, ker nas eden ni čisto pravi Poljak, ravno tako pa tudi ne zadosti nemški, in če je človek Kašub, ni to prav ne Nemcem ne Poljakom. Ti hočejo zmeraj vse imet čisto po regelcih (Grass 2004: 424).

Na lik mame Poljakinje v romanu s svojo požrtvovalnostjo poleg Anne Koljaiczek spominjata še mama Truczinski in Marija Truczinski, ki hkrati predstavlja tudi pretirano poljsko pobožnost.

Dedek Joseph Koljaiczek, prav tako Kašub, je zagrizen poljski patriot. Ker ne prenese žalitev poljskih simbolov s strani Nemcev, se maščuje s številnimi podtaknjenimi požari, ki jih poljsko ljudstvo razlaga kot simbol in potrditev nadaljnjih bojev za svobodo. Lik Koljaiczka s svojim besnim maščevanjem predstavlja pretiran poljski patriotizem ali, kot piše Janion (1991: 118), pomanjkanje zmernosti in zato domoljubje predstavlja v negativni luči. Zaradi požiganja mora dedek Koljaiczek zbežati v Ameriko, kjer si ustvari novo življenje, kar si lahko razlagamo tudi kot aluzijo na poljsko emigracijo.

Lik Vinzenta Bronskega predstavlja naslednji stereotip o Poljaki: poljsko pobožnost in čaščenje črne čenstohovske Marije (Matka Boska Częstochowska). Vinzentova brezpogojna vera je skozi oči otroškega pripovedovalca prikazana kot pretiravanje, njegovo slepo zaupanje pa je orisano ironično. Janion (1991: 118, 119) figuro Vinzenta opredeljuje kot še en primer v poljski kulturi poznanega norega patriota, ki pa svoja domoljubna čustva za razliko od Josepha Koljaiczka ne izraža z maščevalnimi dejanji, ampak z vero v Marijo, ki naj bi odrešila poljski narod.

Naslednji odtenek v paleti poljskega patriotizma predstavlja Jan Bronski, ki je označen kot slab zgled domoljubja, saj pri njem v nasprotju s pravimi poljskimi junaki v nevarnosti prevlada strah, zaradi katerega pozablja na dolžnosti in junaštvo zavednega Poljaka. Med obrambo Poljske pošte v Gdanku se Jan izkaže za strahopetca, njegovo nasprotje pa predstavlja hišnik pošte, mojster Kobyella, ki je služil že v legendarni legiji maršala Piłsudskega, s svojo neustrašno obrambo Poljske pošte in žrtvovanjem za domovino pa predstavlja stereotipni zgled pravega poljskega patriota.

Med patriote z negativnim predznakom je uvrščen še Gustav Truczinski, saj svojo ljubezen do domovine širi in utrjuje predvsem s pestmi.

Zaključek

Podoba Poljske in Poljakov v romanu *Pločevinasti boben* je zaradi izpostavljanja tipičnih poljskih lastnosti – žrtvovanje, boj za domovino, patriotizem, pobožnost – prikazana precej realistično, vendar tudi stereotipno. Kljub temu, da pripovedovalec nemalokrat na ironičen in humoren način izpostavlja napake Poljakov in zablode iz poljske zgodovine, je v romanu čutiti naklonjenost do vsega, kar je poljsko, liki Poljakov pa kljub napakam v primerjavi z nemškimi junaki stopajo v ospredje in se odlikujejo s človeškostjo in srčnostjo.

Grassov roman *Pločevinasti boben* velja za enega izmed najboljših del nemške književnosti, pri čemer lahko na podlagi analize podobe Poljske in Poljakov v romanu trdimo, da je za njegovo razumevanje pomembna vsaj okvirna orientacija v poljski zgodovini in kulturi. Zaradi številnih aluzij na takšne ali drugačne elemente poljske kulture nam njihovo poznavanje omogoča globlji pogled na roman, drugačno branje in pa nove možnosti interpretacije.

Literatura

- Borucki, Marek (2006), *Ilustrowana historia Polski*. Warszawa, Muza/Bellona.
- Borzyszkowski, Józef/Kulikowska, Katarzyna/Obracht-Prondzyński, Cezary (2009), *Kaszubi a Gdańsk. Kaszubi w Gdańsku*. Gdańsk, Wydawnictwo Bernardinum.
- Grass, Günter (2008), *Die Blechtrommel*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Günter Grass (2004), *Pločevinasti boben*. Iz nemščine prevedel Janko Moder, Ljubljana, Delo d.d.
- Jahnke, Walter (1993), *Günter Grass, Die Blechtrommel. Acht Kapitel zur Erschließung des Romans*. Paderborn, F. Schöningh Verlag.
- Janion, Maria (1991), *Obraz polskości u Grassa. Hak w ścianie*. In: *Projekt krytyki fantazmatycznej*. Warszawa, PEN, 111–123.
- Jürgs, Michael (2002), *Bürger Grass. Biografie eines deutschen Dichters*. München, C. Bertelsmann Verlag.
- Kneip, Heinz/Orłowski Hubert (Hrsg.) (1988), *Die Rezeption der polnischen Literatur im deutschsprachigen Raum und die der deutschsprachigen in Polen 1945–1985*. Darmstadt, Deutsches Polen-Institut.
- Kneip, Matthias/Mack, Manfred (2003), *Polen in der Blechtrommel*. In: *Polnische Literatur und deutsch-polnische Literaturbeziehungen*. Berlin, Cornelsen-Verlag, 76–83.
- Mayer-Istwandy, Claudia (2002), *Günter Grass. DTV-Portrait*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Neuhaus, Volker (2010), *Günter Grass: Die Blechtrommel. Kommentar und Materialien*. Göttingen, Steidl Verlag.
- Ørngaard, Per (2005), *Günter Grass. Ein deutscher Schriftsteller wird besichtigt*. Iz danščine prevedel Christoph Bartmann. Wien, Paul Zsolnay Verlag.
- Vormweg, Heinrich (2000), *Bibliografia polskich tłumaczeń utworów Günтера Grassa (pierwsza wydania)*. In: *Günter Grass*. Wrocław, Wydawnictwo Dolnośląskie, 177.
- Vormweg, Heinrich (2002), *Günter Grass*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag.

Heterotopije krize u *Molitvi za Kateřinu Horovitzovu* Arnořta Lustiga

ABSTRACT: The paper examines spatiality, that is the function of two fundamental topoi in the novel Prayer for Kateřina Horovitzová by the Czech author Arnořt Lustig. The space in question is a concentration camp in Poland (Aushwitz) and the space of a train, and those two spaces can be consolidated in the common term: "heterotopias of crisis" (Foucault). Two crucial questions arise: what institutes the space of the concentration camp and the space of the train as heterotopias; as well as why is it possible to view these spaces as heterotopias of crisis with regards to our everyday practice?

Keywords: Heterotopias of crisis, literary topology, concentration camp, train, Czech Jewish literature

1. Uvodne smjernice

Roman češkog književnika Arnořta Lustiga (1926.-2011.) *Molitva za Kateřinu Horovitzovu* (1964.) javlja se u kontekstu češke židovske proze šezdesetih godina 20. stoljeća. Načelno bismo ga mogli smjestiti u zajednički tematski okvir čitavog Lustigovog književnog opusa – problematike Drugog svjetskog rata, holokausta, židovstva i židovskog identiteta, što bitno utječe na tipove prostora u kojima se odigrava egzistencijalna drama pojedinaca Lustigovih proza. Radnja ovoga romana prati sudbine dvadesetorice američkih Židova i devetnaestogodišnje židovske plesačice Kateřine Horovitzove u njihovu bezadnom nastojanju da novcem otkupe vlastite živote. Glavnu junakinju, koja će u logoru izgubiti čitavu obitelj od odlaska u plinsku komoru na samome početku romana izbavlja židovski bogatař Herman Cohen, glavni predstavnik skupine Židova i njihov posrednik u podmukloj igri koju vode nacisti. Naime, skupina Židova s Cohenom na čelu dio je tobožnjeg repatrijacijskog ratnog plana te bi slobodu trebala ostvariti putovanjem vlakom iz koncentracijskog logora u hamburřku luku u kojoj je čeka brod. Ipak, putovanje zavrřava povratkom u logor, odnosno u plinsku komoru.

Ostavit ćemo ove tematske odrednice po strani. Posvetit ćemo se problemu specijalnosti, točnije pitanju funkcioniranja dvaju temeljnih toposa koji se u romanu pojavljuju. Riječ je o prostoru poljskog koncentracijskog logora (Aushwitz) i prostoru vlaka. Dozvolit ćemo si da ove prostore nazovemo heterotopijama krize, koje sadrže „povlařtena ili sveta ili zabranjena mjesta namijenjena pojedincima koji se nalaze u stanju krize glede društva ili okolice u kojoj žive“ (Foucault 2008: 35), pri čemu definiciju ovog termina uzimamo kao radno polaziřte, a argumentiranje opravdanosti njegove primjene u konkretnim slučajevima kao naš cilj.

Oslanjajući se na Michela Foucaulta i njegovu definiciju heterotopije krize, poći ćemo od dva temeljna pitanja: prvo, što prostor koncentracijskog logora i prostor vlaka čini heterotopijama i drugo, zašto bismo te prostore mogli smatrati heterotopijama *krize* s obzirom na naše svakodnevno iskustvo prostora. U slučaju vlaka odgovori će se nametnuti sami od sebe ukoliko usporedimo prostor vlaka koji je predočen u Lustigovu romanu s onim koji mi doživljavamo u našoj svakodnevnoj, učestaloj ili barem povremenoj praksi putovanja. No pitanje koncentracijskog logora zamrřenije je jer ne nalazimo analogiju iz naše svakodnevice (s čime iz naše neposredne okoline usporediti logor?) iz koje bismo na temelju međusobnih razlika ili sličnosti mogli izvesti zaključke o njegovim osobinama. Koliko je to otežavajuća okolnost – jer nam ne nudi nikakvo čvrsto početno uporiřte – ona je istovremeno i olakotna jer nas liřava opterećenosti „drugim prostorom“ koji nam se nameće kao analogija, a koji bi mogao iskrivljavati pogled na ono što želimo definirati.

2. Koncentracijski logor kao heterotopija krize

S obzirom na tipove prostora koji nas okružuju i s kojima se susrećemo u svakodnevnom životu, koncentracijski logor ima karakter netipičnog, specifičnog ili čak deformiranog. Ovaj prostor, koji je još ne tako davno možda bio i pitom, preobražen je u kompleks smrti, stoga je posrijedi izravna manipulacija prostorom i zadiranje u njegove prvotne funkcije. Svjedočimo dakle procesu dekodiranja i ponovnog kodiranja, odnosno procesu re-kodiranja prostora.

Foucault (2008: 37) smatra da heterotopije vrře svoje funkcije onda „kad se ljudi nađu u nekoj vrsti posvemašnjeg prekida svojega tradicionalnog vremena“. Budući da na osobnoj, individualnoj razini kategorija vremena u koncentracijskom logoru praktički gubi na važnosti i težini, ovaj prostor s pravom možemo smatrati heterotopijom. Umjesto „tradicionalnog vremena“, koje podrazumijeva vremensku linearnost i sukcesivnost, tkivo ovog toposa čini svojevrsni vakuum u kojem „lebde“ intimne krhotine sadašnjosti zaustavljene u vremenskom kontinuumu (ušutkani ljudski glasovi, neispričane ljudske priče, ugařeni ljudski životi o kojima se zna ili jako malo ili su saznanja o njima vrlo stereotipna). To ga s jedne strane čini multivokalnim, odnosno krajnje govornim (Sławinski 2002: 129), dok s druge strane nepropusnost tog vakuuma čini glasove i priče koji se nalaze u njemu posve izoliranima spram izvanjskoga svijeta. Izuzev spomenute karakteristike multivokalnosti, logor je u Lustigovu romanu sveden na izolirani topos s inherentnom logikom i tajnim nabojem, neshvatljivom i nedokučivom dinamikom. On iskače iz uobičajenog poretka (prostornog totaliteta u koji je integriran) i naruřava ustaljenu stabilnost jer su se u njemu „sve normalne okolnosti promijenile i svojim uzrocima i posljedicama“ (Lustig 1971: 21).

Posrijedi je prostor u kojem su uobičajeni obrasci interakcije na relaciji čovjek (ljudi) – prostor uvelike modificirani. Topos koncentracijskog logora ovdje ima funkciju sredstva manipuliranja jedne skupine (nacisti) drugom skupinom ljudi (Židovi). No to nije sve. Zanimljivo je za primijetiti da je njegova priroda dvojaka. Uz to što je sveden na sredstvo manipulacije (oruđe), on je istovremeno apsolutno nedokučiva kategorija (pa čak i za one koji njime manipuliraju): „U izvjesnom smislu logor znači najviře. Svaki je uzrok tu i posljedica. Oboje u jednom. A svaka posljedica rastače se sama u sebi.“ (Lustig 1971: 63)

Ranije spomenuta specifična unutrašnja logika koja je svojstvena ovoj heterotopiji krize, a koja je ljudskom razumu nepojmljiva, u *Molitvi za Kateřinu Horovitzovu* prerasta u opću metaforu, poprimajući obrise svojevrzne zrcalne slike svijeta u malome: „Osim toga, nije li sav taj vanjski svijet nalik ovom logoru koji je već svuda razapeo svoje bodljikave žice poput pohlepnih, snažnih ruku, tako da mu zapravo nitko ne može zauvijek izmaći.“ (Lustig 1971: 14) Koncentracijski logor kod Lustiga predstavlja totalitet koji je „velik kao cijela zemlja unutar svojih granica i kao svijet bez granica“ (Lustig 1971: 61), pa se stječe dojam da se time prostorna sveukupnost u koju je on kao specifičan topos integriran želi s njime izjednačiti (logor = svijet), ali i da je se istovremeno želi nadmašiti (logor = univerzum). Drugim riječima, logor prerasta u analošku sliku svijeta koja je sabijena u ograničeni prostor „zemlje unutar svojih granica“, a u isto vrijeme veća, daleko ekstenzivnija od samoga svijeta jer nema fiksne granice ili ograničenja. Predodžba logora s kojom se kod Lustiga susrećemo time postaje logički neodrživa. Čovjekova nemoć da taj prostor zaista pojmi proizlazi upravo iz tih dviju topoloških odrednica koje su međusobno logički nespojive, proturječne i zbunjujuće. No baš to povezivanje nespojivih prostora, uz rastakanje tradicionalnog vremena, daje ovome toposu karakter heterotopije koja prema Foucaultu (2008: 36) „ima moć da na jednom stvarnom mjestu postavi u usporedan odnos različite prostore i lokacije koji su međusobno nespojivi“.

Nema sumnje da je ovaj re-kodirani prostor označen kao topos krize, u prvome redu one egzistencijalne: Židovi su doživljeni kao izravna prijetnja društvu i okolini u kojoj žive, a kako bi se ta prijetnja eliminirala pribjeglo se njihovoj deportaciji i izolaciji u koncentracijske logore. Taj je prostor, rekli smo, nedokučiv, a samim time i nesavladiv. Vlastite bespomoćnosti u odnosu na nj svjesna je i eponimska junakinja romana već po dolasku na rampu logora. Začuvši među deportiranim Židovima šaputanja o plinu, a posebno potaknuta očevom gotovo pomirljivom konstatacijom da će u logoru „pronaći svoju smrt“ (Lustig 1971: 12) Horovitzová svojim riječima „Ali ja neću da umrem...“ (Lustig 1971: 8) anticipira vlastiti otpor i pobunu koja će kulminirati na kraju romana kada u plinskoj komori, u takoreći bezizlaznoj situaciji, uzima oružje u ruke i puca u pripadnike SS-a. Čini se da ovaj Kateřinin očajnički čin i nije toliko potaknut pukom željom ili nagonom za preživljavanjem. Horovitzová je svjesna da je njezina smrt neizbježna. Mogli bismo reći da je posrijedi simbolično izražavanje vlastita protesta i nepokoravanja u odnosu na određeni model prostora (koncentracijski logor) te pokušaj narušavanja njegovih neumoljivih zakonitosti (uloge ubojica i žrtava međusobno su jasno i precizno odijeljene) koje poništavaju svaku ljudskost u masi podjednako obezvrjeđenih pojedinaca.

3. Vlak: heterotopija krize i kriza prostora

Za skupinu bogatih Židova u *Molitvi za Kateřinu Horovitzovu* vlak predstavlja jedinu mogućnost spasenja od sigurne smrti u plinskoj komori, da bi se naposljetku pokazalo da on služi kao sredstvo perfidne igre nacista u želji da se domognu što većih iznosa novca – baš kao što je i koncentracijski logor, što smo utvrdili malo prije, nacističko sredstvo manipulacije s ciljem istrjebljenja Židova. Tijekom putovanja neprestano se uspostavlja odnos s fiksnim prostorom koji se napušta i s kojim prostor vlaka vodi eksplicitni dijalog (Bahtin 1989: 382), a to je koncentracijski logor. Naime, čak ni u vlaku, nakon što napuste koncentracijski logor, iskustvo logora kod Židova ne slabi. Drugim riječima, proživljavanje tog tipa heterotopije krize ne napušta ih ni onda kada ulaze u drugi, pa se čini da ga cijelo vrijeme putovanja nose sa sobom kao svojevrzni *memento mori* kojeg se ne mogu osloboditi: „Kotači vagona su neprestano otkucavali o željezo tračnica riječi *logor* i *mrak*. Ponovo i jednako.“ (Lustig 1971: 96) Naša čitateljska očekivanja vjerojatno su drukčija: umjesto da kotači na tračnicama odzvanjaju riječi „sloboda“ ili „izbavljenje“ (u tim trenucima Židovi još ne znaju da sloboda za njih ne postoji), Židovi u zvukovima kotača vlaka čuju – a zapravo vide! – prostor koji su napustili. U nemogućnosti da se tog prostora oslobode ili da ga zaborave, Židovi ga re-evociraju: „U njihovoj svijesti je bio neprestano prisutan logor, što se odrazilo i na njihovim živcima. I sad je opet bio [Herman Cohen – M.I.] u tom logoru, iako nije tamo htio biti prisutan ni u mislima, ali je bilo iznad njegovih snaga da tu misao odagna.“ (Lustig 1971: 106)

Za razliku od logora koji je fizički trajno „usidren“ i fiksiran, vlak je „heterotopija bez zemljopisnih koordinata“ (Foucault 2008:35). Iskustvo vlaka realizira se putovanjem (transferom) kroz vrijeme u nekom drugom prostoru i u njemu je na snazi vrijeme koje je dijelom neovisno o vremenu prostora kroz koji se putuje: to je *vrijeme putovanja*. Predodžba vlaka kao svojevrsnog prostora koji prolazi kroz drugi prostor fascinirala je i Foucaulta (2008: 34): „[...] kad je riječ o vlaku, zamislite to klupko odnosa koje predstavlja stvar kroz koju možete proći, pomoću koje prelazimo s jedne točke na drugu i koja je i sama sposobna prelaziti.“

U Lustigovu romanu vlak nije *samo* heterotopija, već – kao i koncentracijski logor – heterotopija krize. Njegova je prvotna funkcija temeljito izmijenjena. To više nije sredstvo ostvarenja tisućljetne čežnje za (vremenskim) skraćivanjem udaljenosti između dvaju mjesta. U njemu se vrši grubo nasilje, kako psihološko, tako i fizičko. Vlak prestaje biti mjesto uživanja ili dokolice i postaje mjesto traume, mjesto krize. Ali ne samo to. Ako usporedimo iskustvo putovanja vlakom kakvo je predočeno u *Molitvi za Kateřinu Horovitzovu* s našim iskustvima putovanja vlakom iz svakodnevnog života, vidjet ćemo da se ne radi samo o prostoru krize, već i o *krizi prostora*. Vlak gubi svoja tradicionalna obilježja. To znači da vlak više nije „savršeno ostvarenje racionalne utopije“ (Certeau 2002: 177), niti je vagon „mjehur panoptičke i klasifikatorske moći“ (Certeau 2002: 177), već prije simbol poniženja, podčinjenosti i krajnje nemoći Židova koji su u njemu zarobljeni i koji se neprestano nalaze na nišanima nacista. Od pojma kinetičke vedute (Flaker 1999: 72) u kojoj je, kao i u prozorskoj veduti, „prozor prvenstveno mjesto susreta i oponiranja dvaju prostora: unutarnjega i vanjskoga“ (Flaker 1999: 72) ostaje tek pridjev „kinetički“, dakle samo ono što upućuje na kretanje, jer su Židovima koji putuju vlakom pogledi kroz prozore uskraćeni spuštenim zastorima. Certeauovo (2002: 178) poimanje vlaka u kojem, kako tvrdi, stabilnost remete okno i tračnica reducirano je isključivo na pojam „tračnica“ i kao takvo posve deficitarno kad je u pitanju prakticiranje vlaka koje implicira prisilu ili podnošenje nasilja. Vlak je shvaćen kao zatvorena konzerva, zrakoprazni prostor između dvaju konkretnih mjesta: „[...] negdje pred njima je bila luka, dok je nedaleko bio logor [...]“ (Lustig 1971: 90)

Heterotopija kao sustav

Dotaknuli smo se dvaju temeljnih toposa u Lustigovu romanu za koje smo nastojali pokazati da se, s obzirom na dominantne i tradicionalne prostorne prakse, mogu nazvati heterotopijama krize. Pritom bi se u okviru književne topologije bilo zanimljivo zaustaviti na pojmu granice (Lotman 2001; Certau 2003; Zoran 2009), koja se čini ništa manje zanimljivom i važnom. Njezina osobina nije tek nepropusnost koja strogo odjeljuje dva prostora čineći oštru liniju njihove demarkacije, kako tvrdi Lotman (2001: 308), već je njezina uloga između koncentracijskog logora i vlaka posredovateljska (Certau 2003: 194). Time nam se ova dva prostora nameću kao neraskidivo povezana. Njihovim međusobnim preplitanjem odnosno sjedinjavanjem, od dviju heterotopija nastaje nešto što bismo uvjetno mogli nazvati heterotopijskim sustavima. Ali o tome možda nekom drugom prilikom.

Literatura

- Bahtin Mihail (1989), Oblici vremena i hronotopa u romanu. In: *O romanu*. Beograd, Nolit.
- Certeau Michel de (2003), *Invencija svakodnevice*. Zagreb, Naklada MD.
- Flaker Aleksandar (1999), *Književne vedute*. Zagreb, Matica hrvatska.
- Foucault Michel (2008), O drugim prostorima. In: *Operacija: grad: Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*. Zagreb, Savez za nezavisnu kulturu i mlade; Multimedijalni institut; Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi; BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture; SU Klultura/Clubculture.
- Lotman Jurij Mihajlovič (2001), Problem umjetničkog prostora. In: *Struktura umjetničkog teksta*. Zagreb, Alta.
- Lustig Arnošt (1967), *Molitva za Katarinu Horovitzovu*. Zagreb, Naprijed.
- Sławiński Janusz (2002), Prostor v literatuře: Základní rozdělení a úvodní samozřejmosti. In: *Od poetiky k diskursu. Výbor z polské literární teorie 70.-90. let XX. století*. Brno, Host.
- Zoran Gabriel (2008), K teorii narativního textu. *Aluze – Revue pro literaturu, filozofii a jiné*. 1/2009, 39-55.

Róbert Túri

Intertekstualnost u delima Milorada Pavića

„Pisac vazda bezuhom kupuje minuđu.
trguje mislima. Slikar pak, hoće da vidi te misli.
A ljudske misli nikad s mirom ne stoje.”
(Pavić 2005: 8).
Sedam Smrtnih Grehova

Milorad Pavić je rođen 1929. godine u Beogradu, preminuo je 2009. godine u istom mestu. Prema autobiografiji on smatra sebe piscem već dvesta godina, jer jedan Pavić daleke 1766. objavio pesme u Budimu na latinskom jeziku. Najznačajnija dela Milorada Pavića su: Hazarski rečnik, Predeo slikan čajem, Unikat, Drugo telo i mnoštvo pripovedaka kao što su Ruski hrt, Anđeo da naočarima i Carski rez i druge priče.

„Dobar primer ove druge vrste književnih dela predstavlja proza Milorada Pavića. Tzv. elektronski pisci /electronic writers/ smatraju ovog autora jednim od preteča hiperknjiževnosti. Evo sta u tom smislu Robert Coover u *New York Times*-u kaže: „Kroz dugu istoriju štampanja bilo je bezbroj strategija da se ograniči snaga i dominacija štamparskog reda (linije), od marginalija i fusnota do kreativnih inovacija romansijera kao sto su: Lorens Stern, Dzems Dzojs, Rejmon Keno, Italo Kalvino i Milorad Pavić.“ (NEW YORK TIMES, June 21, 1992) Pored ovih autora elektronski pisci svojim pretečama smatraju još *Servantesa i Borhesa.*” (Mihajlović 1998)

Sedam smrtnih grehova roman ili zbirka priča se sastoji od sedam poglavlja, svako poglavlje nosi naziv po istoimenom grehu. Za predstavljanje pojedinačnih grehova Pavić preuzima sliku od Hijeronimusa Boša po istom nazivu. Druga obeležnica grehova je Dante, jer smešta grešnike na razne nivoe pakla, koje po njemu oni zaslužuju, ali predstavljanje grehova ovde nije završena, jer sledeća slika potiče od Šagala, za koji je on koristio astrološku šaku sa sedam prstiju, ovde Pavić prevazilazi obično tumačenje i prelazi na astrološki nivo i za svaki prst odgovara po jedna planeta sunčevog sistema.

Mesto i radnja događaja odvija se u sadašnjosti u Beogradu i to u donjem gradu sa tačnim nazivima ulica i u poznatim zgradama donjeg grada. Time autor smešta irealne događaje na prvi pogled u realne okvire.

U fokusu ovog rada stoje tri pojma kojima pokušavam objasniti intertekstualnost u ovom delu, to su: sledeća: sam pojam intertekstualnosti prema tumačenju Žerara Ženeta. Ovaj pristup tekstu je sam Ženet nazvao transtekstualnost u ovom sklopu odnosa Ženet uočava postojanje:

- Paratekstualnosti – odnos teksta i spoljnog konteksta;
- Intertekstualnost – prisustvo jednog teksta u drugom pomoću citata ili aluzija;
- Hipertekstualnost – odnose podražavanja između dva teksta ili dva stila; Metatekstualnost – odnos između teksta i njegovog komentara;
- Arhitekstualnost – odnos između teksta i njegovog žanrovskog arhitekta.

Drugi pojam koji se mora razjasniti, da ne možemo mimoći Mihaila Bahtina i njegovo tumačenje o polifoniji u romanu, što je on razradio detaljno u Problematiki poetike Dostojevskog. Treći pojam je zapravo odnos između pisca i čitaoca, obično Pavića nije obavezno čitati linearno, jer nas oslobađa od te stege svojom igrom koja se zove književnost. U ovom slučaju ipak ćemo početi od početka i nastaviti prema kraju priče.

Nakon uvoda prelazimo na tumačenje i predstavljanje kratkog romana ili zbirku pripovedaka.

Prvo poglavlje ili prva priča: „*Ljubavna poduka sa ostrva lezbosa*” ili razvrat. Kantemir junak ove priče svojoj ljubavnici Georgini objašnjava vođenje ljubavi preko pesme pesnikinje Sapfa sa ostrva Lezbosa. Ritam vođenja ljubavi daje ritam pesme.

Druga priča nosi naziv „*Čarobni kladenac*” ili lenjost. U ovoj priči je reč o čudotvornoj ikoni koja je naslikana na ogledalo prema pravoj ikoni.

Treća priča se zove „*Žitije*” ili gordost. Prepričava život i oplodjenje gospođe Dalasene.

Četvrta priča je dobila naslov iz „*Hazarskog rečnika*”, „*Lovci na snove*” ili proždrljivost.

U ovoj priči srećemo dobro poznate junake iz *hazarskog rečnika*, *predela slikanog čajem* i *poslednja ljubav u Konstantinopolu*. Junaci ovih dela su pozvali autora na večeru i autor sa teškoćom prepoznaje svoje junake iz priča prošlog veka. Ovakav pristup junaka možemo nazvati terminom „krossover” funkcije, jer su junaci ostali isti samo su smešteni u novu priču.

Možemo nazvati ovaj razgovor autora i junaka pravom polifonijom jer svi govore svojim glasom.

„Nije baš tako – primeti na to Vitača seti se onog mesta iz *Predela slikanog čajem* gde kažeš da junakinje iz romana- te vampirice, ne sisaju tvoju krv, ali ponekad možda dođu ti u san i ukradu malo muškoga semena, slatko prosutog da oplodi maštu...”(Pavić 2005: 78)

Peta priča ima uzbudljiv naslov „*Soba izgubljenih koraka*” ili zavist. U ovoj priči možemo uočiti prisustvo interteksta i dijalogizam tekstova.

Takođe možemo uočiti trougao tekstova, autora i čitaoca. Radnja se odvija u malom stanu gde se okupljaju mladi, da razgovaraju. Razgovor teče i iskrasne ideja da pozovu čitaoca.

„A koga bi ti da pozovem?”

Hajde da pozovemo čitaoca.

Kakvog čitaoca?

-Pa čitaoca ove priče, na primer. Šta mu fali?

Vidiš kako pilji u nas!”(Pavić 2005: 96)

Na ovakav način čitalac postaje ravnopravni član priče i sudeluje u razgovore sa junacima. Ali postavlja se pitanje, da li se može videti čitalac i da li je pravi čitalac?

Odgovor na ovo pitanje daje sledeći citat iz navedenog teksta:

„Jer čitaoci se ne mogu videti po papirnatim ogledalima iz knjiga, kao što je ovo naše.”(Pavić 2005: 97)

Nakon prisustva čitalaca stižemo do pojavljivanja autora. U razgovoru da čitaocem junaci saznaju, da priča ima i autora. Sasvim su iznenađeni, jer nisu se nadali tome, da njihova priča ima autora. To im čitalac daje do znanja, na sledeći način:

„Zar naša priča ima pisca? – na šta se svi nasmejaše, a čitalac reče da ima, da ga je video jednom, ili dva puta i čak u nekom društvu popio s njime kafu...”

Je li nešto rekao?

Jeste. Evo kako je to bilo.(Pavić 2005: 99)

Nakon ovih rečenica sledi priča autora, kako mu je izmakla i zapravo pojeo ju je kompjuter i ono što je ostalo autor je nazvao: „*Soba izgubljenih koraka*”.

Šesta priča dobila je za naslov „*Čaj za dvoje*” ili srebrnoljublje. Reč je o ukradenim mindušama i o razlici ženskog i muškog sna. Autor daje uputstva kako, da čitamo ovu priču.

„Pisac vam savetuje, dragi čitaoci, da ovu priču ne čitate sredom i nikako pre maja meseca. Takođe, najprikladnije bi bilo da je pročitate izvečeri u krevetu. Razloge ćete sami otkriti. Odmah da vam kažem i to, da u ovoj priči nema junaka, jedini junaci tu ste vi, njeni čitaoci.”(Pavić 2005: 111)

Tako autor stvara dijalog između teksta i čitaoca.

Poslednja priča u zbirci nosi naslov: „*Ogledalo sa rupom*” ili zlopamćenje. Junaci ove priče su nazvani prema Puškinu: Vladimir i Marija. Marija u ovoj priči zapravo ubija autora.

„Pisac misli da je izvan igre i bezbedan u svojoj skamiji, tamo skriven iza svog pera. Ali, nije. Ja sam veliko zlopamtilo, pa ću se postarati da ga dokrajčim.”(Pavić 2005: 146)

Tako na kraju i autor dobija ono što je zaslužio. I priča se nastavlja u krug kao što je naslikano kod Boša i nikada nema kraja.

Prema Juliji Kristevi svaki tekst se može tumačiti na dva nivoa jedan je horizontalni i povezuje autora i čitaoca teksta, drugi nivo povezuje tekst da drugim tekstovima, kao u ovom slučaju kod Pavića.

Postojeća pravila dele ova dva nivoa, od ovog zavisi svaki tekst i njegov čitalac.

Pažnju smo posvetili ranijim tekstovima koji su uslovlili nastanak sadašnjih tekstova. Nije moguće svoditi, da je autor samo orkestrator već postojećih diskursa.

Mnoga dela koja karakteriše intertekstualnost, nemaju nikakvu snagu. Razlika postoji između čistog eklekticizma i posmodernog pristupa intertekstualne isprepletenosti tekstova.

U kojoj meri će autor biti uspešan u oslanjanju na intertekstualne reference zavisi od njegovog talenta.

Literatura:

- Bahtin Mihail, (2000), *Problemi poetike Dostojevskog*. Beograd, Zepter book world.
Mihaljović Jasmina (1992), *Priča o duši i telu*. Beograd, Prosveta.
Pavić Milorad (2005), *Sedam smrtnih grehova*. Beograd, Dereta.

Kristó Sándor

Szegedi Tudományegyetem, Szeged, Hungary
E-mail: kristosandor@gmail.com

Сакральное и профанное пространство в повести Леонида Андреева «Жизнь Василия Фивейского»

ABSTRACT: Sacred and Profane Spaces in Leonid Andreyev's The Life of Vasilij Fivjskij

This article examines the artistic spaces of Andreyev's short story through the opposition of sacred and profane. The heroes of Andreyev are trying to get out of closed spaces to the open spaces of nature, where they can experience a sort of transcendental harmony, while the closed spaces of their residence are deformed in the heroes' eyes. This is due to the fact that there are no primary spaces in this work of Andreyev, since the spaces are projections, reflections of the paradoxical cognition of the heroes, which the writer lets the reader see through a narrative aspect close to the spatial position of the heroes.

Keywords: space, sacred, profane, reflection of the cognition

В повести Леонида Андреева «Жизнь Василия Фивейского» идет речь о деревенском священнике, который «не верит в свое неверие» – как отзывался о нем один из современников Андреева, Александр Глинка (Волжский) (цитирует: Иезуитова 1976: 108). Чтобы выяснить суть этого парадокса, возникает вопрос – каково может быть отношение этого священника к сакральному, ведь он колеблется в своей вере? При этом встает вопрос о том, какие места, какое пространство в мире священника можно назвать сакральными, и как можно охарактеризовать отношение героев к этому пространству?

Теоретическим основанием моей работы служит книга Мирчи Элиаде (1994) «Священное и профанное». По мнению Элиаде (см. 1994: 18–19), сакральное и профанное – это две формы бытия в мире, два модуса существования: религиозный человек всей душой стремится к переживанию своего существования, он хочет погрузиться в него, присутствовать в реальности, вобрать в себя могущество, и старается долго пребывать в священном пространстве. Его онтологический опыт отличается от опыта человека, лишённого религиозных чувств, т.е. человека, живущего, либо стремящегося жить, в мире, утратившем священный характер. Для религиозного человека пространство является не однородным, в нем много разрывов, разломов; его определенные части качественно отличаются от других. Таким образом, в восприятии религиозного человека есть пространства священные, т.е. «сильные», значимые, и есть другие пространства, неосвященные, в которых якобы нет структуры, они для него аморфны (см. Элиаде 1994: 22). Элиаде (1994: 27) сравнивает сакральное пространство с космосом, а все, что вне его – это уже не космос, а что-то вроде «киного мира», это уже пространство чужое и хаотичное, в конечном счете – хаос. К этому еще добавляет, что собственное существование человека всегда в центре мира, т.е. собственный, «уютный» мир для него равен космосу, в оппозиции с окружающим, «внешним» миром, хаосом (см. Элиаде 1994: 34–35).

В повести Андреева деревня, дом, где отец Василий живет, и церковь также, противопоставляются окружающему пространству, но – в большинстве случаев – в обратном порядке. С точки зрения героев сама деревня является хаотичной, а космический порядок характерен скорее для окружающей природы. Отцу Василию хотелось бы покинуть «хаотическую» деревню, но после смерти жены он увлечен мыслью избранничества, и останется жить в деревне.

В творчестве Леонида Андреева город – как и в *Жизни Василия Фивейского* деревня – является отчужденным, обычно сугубо профанным пространством. Таким образом оппозиция природы и города является основополагающей у Андреева. В некоторых ранних произведениях писателя, например, в рассказе «У окна», герои боятся простора, природы, они представляют собой героев закрытых пространств. А в таких произведениях, как «Петька на даче», «Город», «Вор», природа вызывает у героев чувство гармонии, или хотя бы тягу к ней, и их мирозерцание можно определить как пантеистическое. При этом природа моделирует и пространство космического, экзистенциального одиночества в противовес закрытым городским пространствам, вызывающим страх, отчужденность, и чувство одиночества среди людей. Космическое одиночество героя выражается и в начале повести: «Над всей жизнью Василия Фивейского тяготел суровый и загадочный рок.» [...] «Среди людей он был одинок, словно планета среди планет, и особенный, казалось, воздух, губительный и тлетворный, окружал его, как невидимое прозрачное облако» (Андреев 1990: 489).

В открытом пространстве появляются герои тогда, когда их сознание характеризуется гармонией, спокойствием. В такое гармоническое состояние тогда они попадают, когда переступают границу деревни. Надо заметить, что сознание героев, их «внутреннее пространство» тесно связано со внешним пространством, воспринимаемым ими: в большинстве случаев внешнее пространство в повести является отражением внутреннего пространства, или другими словами, – сознания героев.

У отца Василия вера поколебалась после смерти сына, когда его жена начала пьянствовать, и на ней стали видны признаки безумия. С тех пор в доме всегда царствовала темнота, женщина не открывала ставни даже днем.

Стоит обратить внимание и на то, что по всему тексту повести проходит оппозиция «света и тьмы», которая соответствует противопоставлению «сакрального и профанного». Наличие света определяет, предвещает изменение сознания и настроения как героев, так и событий в повести. Например, в темном доме священника горит лампада перед иконой, и когда жена пытается совершить самоубийство, она гасит лампаду, потом, после безуспешной попытки, снова зажигает ее. А между тем, постоянным эпитетом церкви является «темная».

После смерти сына внешнее, жизненное пространство отца Василия ограничивается (или просто сужается) скорее всего темными, закрытыми местами, например: дом, где в темноте пьянствует его полубезумная жена, церковь, которая воплощает его боязнь людей, паствы, рока и Бога. Из этих относительно закрытых пространств он должен

выйти для того, чтобы пережить некую трансцендентность, которая может укрепить его веру. Значит, он идет не в церковь, а в физически открытое пространство, характеризующееся простором и светом. На этом месте оппозиция «здесь и там» превращается в оппозицию «земля и небо», т.е. «низ и верх». «Один он был, затерянный среди частых колосьев, перед лицом высокого пламенного небо. О. Василий поднял глаза кверху, – они были маленькие, ввалившиеся, черные, как уголь, и ярким светом горел в них отразившийся небесный пламень...» (Андреев 1990: 491). Метафорический пейзаж напоминает вышеприведенное космическое сравнение, он моделирует и совершенный порядок мира, и отношение отца Василия к нему. Значит, природа, лес, поле за пределами деревни представляет собой «божественный» порядок, космос, они противопоставляются хаотичным пространствам, в которых царствует темнота и безумие.

Для религиозного человека – по мнению Элиаде (см. 1994: 35, 41) – собственный дом представляет собой свой мир, космос, который противопоставлен окружающему миру. В повести Андреева то пространство, которое составляет дом отражает сознание героев, главным образом жены отца Василия, и его сына-идиота. В радостные периоды жизни семьи, когда попадая беременна будущим безумным ребенком, или когда отец Василий решил снять с себя сан, и вместе с тем покинуть деревню, внутреннее пространство дома становится «дружным», уютным, оно заполняется светом. В эту пору перемены света и темноты соответствуют смене дня и ночи, т.е. законам природы. Раньше попадая и днем не открывала ставни, таким образом в доме было темно. После смерти первого сына она живет только в этом закрытом пространстве вплоть до тех пор, пока в разгаре пьянства она не забеременела; после чего она с надеждой начинает ждать второго сына. В этот период она ходит в лес, на поле. Комната, как и лес была «добрая и приятная, как друг». Границы комнаты, дома раздвинулись, их пространство пропиталось священной природой, значит хаос превратился в космос, безумие отступило на задний план.

После рождения сына-идиота эта гармония разрушилась, и попадая заново стала выпивать. Безумие и хаос воцарились вместе с сыном-идиотом, и темнота снова заполнила пространства дома. Интересно, что обитатели дома не чувствуют сужения, деформации пространства внутри, хотя снаружи для них все очевидно: «И куда бы люди ни шли, что бы они ни делали, они ни на минуту не забывали, что там, в полутемной комнате, сидит некто неожиданный и страшный, безумием рожденный. Когда они выходили из дому на свет, они старались не оборачиваться и не глядеть назад, но не могли выдержать и оборачивались – и тогда казалось им, что сам деревянный дом сознает страшную перемену: он точно сжался весь, и скорчился, и прислушивается к тому страшному, что содержится в глубине его, и все его вытарашенные окна, глухо замкнутые двери с трудом удерживают крик смертельного испуга» (Андреев 1990: 498–499).

После того, как дом священника сгорел, а жена обгорела и умерла, он начал строить новый дом. Стоит отметить, что в новом доме необычно светло. А этот свет в новом доме из света, вызывающего надежду, превращается в свет безумия. Так как священник живет вдвоем с безумным сыном, и сознание избранничества отца тут перерастает в безумие. Значит, здесь в повести – т.е. в новом доме – происходит переворот: отец Василий постепенно сходит с ума, в результате чего и символика света приобретает другое значение. Чтобы понять причину этого переворота, надо обратить внимание на символику самого важного локуса повести.

Центральным локусом произведения является сад. В повести два сада: один, около «старого» дома священника, который сгорел. Второй – сад дьякона, где отец Василий осознает свое предназначение. Эти два места в повести противопоставляются друг другу. Священник и его жена редко ходят в сад и не ухаживают за ним. А Насте, дочке священника это место кажется интересным, привлекательным. С точки зрения девочки сад является другим состоянием бытия, и это привлекает ее; она, как правило, находится только в затемненном доме. После того как мать уснула, она вышла в сад играть: «И всегда игра ее состояла в том, что кукла нарочно не слушалась, а она наказывала: больно вывертывала ей руки и ноги и секла крапивой» (Андреев 1990: 491). Игра девочки моделирует поведение человека, не слушающегося Бога; предвещает бунт отца Василия против Бога и рока, и вместе с тем проводит с ним параллель. В символическом плане это влечет за собой изгнание из рая, а в конкретном случае со священником — смерть. Эта игра на уровне мотивной структуры также устанавливает связь с метатекстом повести, с ветхозаветной Книгой Иова.

Вместе с домом погиб и сад отца Василия. Но в повести появляется второй сад – сад дьякона. Этот сад имеет совсем иные свойства. Священник попадает в это место после того, как его дом сгорел после смерти жены. Здесь надо отметить, что события сопровождаются переменами сознания и мировосприятия отца Василия. После страшного дня смерти жены, он ночевал в доме дьякона, и «...бодрый, как после крепкого сна, полный ощущением силы, новизны и необыкновенного спокойствия, отправился в дьяконский сад» (Андреев 1990: 528). Он долго ходил в раздумьях мимо яблони и черешни по прямой дорожке. Тут священник осознал, что его путь был начертан могучей рукой, и все трагедии происходили с ним из-за того, чтобы он не блуждал по иным дорогам. Эти мысли приводят его к осознанию избранничества. При этом его фигуру мысли о смирении, о вере и испытании связывают интертекстуально с Иовом. Отец Василий, проходя мимо яблони в саду, размышляет о проблеме знания. Вот мысли священника: «Но разве смею я знать? Вот знал я про судьбу мою, жестокой называл ее – и знание мое было ложь. [...] Он знает. [...] И разве я – не в руке Его? И смею я не верить в Божию милость...?» (Андреев 1990: 529–530). Он доходит до того, что несмотря на свой бунт против Бога, повторяет слова молитвы: «Да будет святая воля Твоя». Таким образом вырисовывается перед ним новая, неземная картина мира, мир любви и божественной справедливости. Благодаря размышлениям священника, образ сада, в котором проступает архетип райского сада, становится «сакральным центром» деревни. Об этом свидетельствует следующий пассаж: «В саду показались люди: дьякон, его жена и многие другие. [...] и остановились в оцеплении, как останавливаются перед огнем, перед бушующего водою, перед спокойно-загадочным взглядом познавшего» (Андреев 1990: 530). Сад метафорически образует и порог в тексте повести: здесь совершается вера священника, и вместе с тем здесь начинается его путь к безумию.

Стоит сказать несколько слов о роли здания церкви в пространственной структуре произведения: она является отражением старого дома священника. Оба разрушаются, дом в реальности, а церковь только в видениях отца Василия, и то и другое пространство пропитываются безумием. В доме пьяная полубезумная жена и отец Василий зачали ребенка, таким образом они пытаются воскресить утонувшего сына, в результате чего безумная мысль воплотилась в сыне-полузвере, которого назвали также Васей (см. Московкина 2005: 111–112). После его рождения в доме воцарилось безумие. В конце повести отец Василий также пытается воскресить в церкви труп крестьянина. Уверовав в свое избранничество, он в самый разгар безумия, хочет сотворить чудо. Сильная гроза предвещает это событие, образуя в тексте повести психологическую параллель к событиям. В церкви стало темно из-за черных облаков, и наконец, в апокалиптических видениях отца Василия гроза разрушает церковь. Отец Василий хочет покинуть свой дом, но – говоря словами героя – дом покинул его. А из церкви он убегает к смерти.

Подытоживая анализ художественных пространств в повести Андреева, можно сказать, что герои, выходя за пределы своего закрытого, бытового пространства, попав на просторную природу могут обрести некую трансцендентную гармонию. К этому надо еще добавить, что в этом произведении Андреева нет первичного пространства, так как бытовое пространство отражает сознание героев. Благодаря этому пространство деформируется и в этом искаженном виде воспринимается через рассказчика, пространственная позиция которого нередко очень близка к позиции героев. Проекция на внешний мир парадоксального содержания сознания героев, переосмысливающих соотношение «сакрального и профанного», в повести Андреева деформируют и пространство и время. Отображение этой проекции содержит в себе некоторые признаки презэкспрессионизма, по которым мы можем считать повесть «Жизнь Василия Фивейского» одним из выдающихся произведений русской модернистской прозы.

Литература

- Андреев, Л.Н. (1990), Жизнь Василия Фивейского. // Андреев, Л.Н. Собрание сочинений в шести томах, Т.1. Рассказы 1898–1903 – М.: Художественная литература, 489–554.
- Иезуитова, Л.А. (1976), Творчество Леонида Андреева (1892–1906) – Л.: Изд. Л. ун-та.
- Московкина, И. И. (2005), Между «pro» и «contra»: координаты художественного мира Леонида Андреева. Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина – Харьков.
- Элиаде, М. (1994), Священное и мирское. Пер. с фр., предисл. и коммент. Н.К. Гарбовского – М.: Изд-во МГУ.

Zuzana Šmatláková

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Slovenská republika
e-mail: zuzana.smatlakova@gmail.com

Tavo

Pokus o definovanie a zaradenie postavy z románu *Nevesta hôľ*

ABSTRACT: *The work is dealing with more closer definition of the character named Tavo from the František Švantner's novel *Nevesta hôľ*. There is the hypothesis that Tavo, the mysterious coalman living in the mountains, can be identifiable with mythological werewolf also living in the mountains, at the place called Kotlisko. This work has two main levels – firstly, there is presentation of Milan Šútovec's work František Švantner: *Nevesta hôľ* in which Šútovec declares that werwolf is synthesised of three different characters – wolf, soldier and werwolf. Secondly, in my work I try to put Tavo into Šútovec's conception, I try to identify Tavo with every character of the synthesis and apart from this identification I bring the evidence from the text of the novel which demonstrate possibility of Tavo's werwolf identity.*

Úvodom

Cieľom tejto práce je pokus o bližšie definovanie literárnej postavy Tava z románu Františka Švantnera *Nevesta hôľ*. Základným východiskom nám bude štúdia Milana Šútovca *František Švantner: Nevesta hôľ* z knihy *Romány a mýty*. Budeme sa pridržať jeho predpokladu, že „v ‚postave‘ vlkolaka ide o postavu, ktorá je v skutočnosti syntetizovaná z troch ekvivalentných rovin (vojak, vlk, vlkolak)“ (Šútovec 1982: 152) a do tejto štruktúry sa pokúsime začleniť aj uhliara Tava ako jeden z možných ekvivalentov tohto radu, a to priam ten najuchopiteľnejší, pričom dôkazy budeme hľadať priamo v texte románu. Nahliadneme aj na iné štúdie, ktoré naznačili problematiku vlkolaka v románe a aj v nich sa pokúsime nájsť piliere pre naše tvrdenie.

Vlkolak

V tejto časti si sformulujeme základné východiská našej práce, na čo nám posluží štúdia Jána Števčeka, a následne si priblížime štúdiu Milana Šútovca, v ktorej sa veľmi originálnym spôsobom interpretuje postava tajomného zvieraťa z Kotliska, a to tak, že na román *Nevesta hôľ* sa aplikuje schéma, ktorú Šútovec vytvoril na základe ponoru do mytológie a rozprávok. My sa túto schému, hoci celú štúdiu považujeme za veľmi prepracovanú a podporenú vnútornou logikou, predsa len pokúsime narušiť, a to tak, že ju doplníme o postavu Tava, pretože tvrdíme, že Tavo má isté črty, ktoré by ho mohli pripodobniť vlkolakovi nielen v Šútovcovej koncepcii. Poďme sa pozrieť na samotné štúdie, z ktorých vychádzame.

Z listu Františka Švantnera Ivanovi Kusému sa dozvedáme, že názov diela, ktoré dnes poznáme ako *Nevesta hôľ*, sa menil: „Pôvodne malo sa nazývať jednoducho Vlkolak, nakoľko som vychádzal z rozprávky, potom Tavo, istú dobu aj Biela lasica, ďalej Zakliata mladosť a nakoniec *Nevesta hôľ*.“ (Števček 1981: 132). Ján Števček sa vo svojej štúdii *Osobný aspekt Švantnerovho diela* vyjadruje ku každému z možných názvov, pričom sa snaží zachytiť ich obsažnosť, a o názve Vlkolak, ktorý je pre nás v tejto chvíli najpodstatnejší, tvrdí, že „názov Vlkolak, ktorý možno jediný implikuje v *Neveste hôľ* súvislý príbeh, by hypoteticky zodpovedal výseku, jednej novele, napr. z knihy Malka. Bol by to príbeh o tom, ako proti človeku stojí tajomné zviera, meniace sa podľa potreby.“ (Števček 1981: 132). Tu vidíme, že vlkolak sa dostáva do pozície konkurenta, lepšie povedané, do opozície voči hlavnej postave a zároveň rozprávačovi príbehu – horárovi Liborovi. Števček vzťahuje motív kontrastu na celé dielo Františka Švantnera, na jeho filozofiu kontrastu života a smrti, ktorá sa v tomto románe realizovala ako napätie medzi človekom a prírodou (Števček 1981: 133). Ak nám teda pól človek zastupuje horár Libor so svojou snahou dosiahnuť niečo, na opačnej strane, na opačnom póle, máme prírodu, ktorú v zložitosti, nevyspytateľnosti a neobsiahnuteľnosti zastupuje tajomné zviera – vlkolak z Kotliska. Presne tak sa na vlkolaka pozerá Milan Šútovec v štúdii *František Švantner: Nevesta hôľ*, z troch možných Liborových konkurentov (Tavo, Weinhold, vlkolak) preňho vyvstáva len jeden reálny, jediným protivníkom podľa neho môže byť len vlkolak, ktorý je, narozdiel od ostatných dvoch protivníkov, trvalý, nemá anekdotické črty a má nadpozemské schopnosti – vie sa rozložiť v priestore (Šútovec 1982: 232), je teda nadľudský.

Ibaže, problematika vlkolaka v románe sa nekončí jeho ukotvením v opozícii voči hlavnému hrdinovi, práve naopak – práve tu sa približovanie tejto tajomnej „postavy“ ešte len začína. Vlkolak je totiž obluda, príšera z Kotliska, ktorá nemá presné kontúry, pretože sa stále mení a jej vzťah, ako vraví Šútovec, vzbudzuje skôr odpor ako ľútosť. Ukazuje sa to v scéne, kedy sa Libor stretáva s vlkolakom:

„*Hrubé vlasy mal dažďom ošplachnuté a polepené po vydutom čele. Cez sivkastú kožu vychudnutých líc presvitali mu tmavé sánky ako mŕtvoľe na tretí deň. (...) A on zošpílil ústa, natiahol dlhý tenuous krk, vystrčil hnusné tykadlá z čiernej bradavice, ktorú mal na konci nosa, položil ich na moje oči a zasipel: ...*“ (Švantner 1973: 61)

Bizarnosť spracovania motívu vlkolaka s ohľadom na jeho vzťah a odchýlenie sa od archetypu k vlastnej autorovej vízií Šútovec opisuje takto: „Podoba, ktorá z tejto deskripcie vysvitá, má celkom halucinačné, montážne koordináty a napriek istej detailnosti a komplexnosti asociuje skôr s maliarskymi kreáciami Hieronyma Boscha alebo s delirantno-halucinačnými montážnymi predstavami, ako ich cituje psychiatrická literatúra, než s nejakou konkrétnou zoomorfnou či

antropomorfnou personážou, známou trebárs z mytológie alebo z folklóru. Vnucuje hodnotiaci postoj, ktorý bude obsahovať minimum ľútosti a maximum odporu.“ (Šútovec 1982: 154). Hoci vlkolak podľa tohto opisu naozaj nevyzerá ako znetvorený, resp. zvlčený človek, predsa len nám naznačuje svoj heterogénny pôvod, svoju neurčitost' a na druhej strane aj mnohotvárnosť. Už aj Šútovec predpokladá, že tento vlkolak je syntézou troch bytostí (Šútovec 1982: 152), a to vlka – tajomné zviera späté nejakou tajomnou väzbou so Zunou, vojaka, ktorého presný pôvod je zastretý tajomstvom, ale jeho spätosť so Zunou je takisto nevyvrátiteľná a samotného vlkolaka, ktorý je, jednak súčasťou tohto syntetického radu, ale aj jeho výsledkom. Šútovcovo tvrdenie, že v postave vlkolaka dochádza k spomínanej syntéze troch bytostí, je podložené podobou mýtu, v akej sa tento vyskytuje vo folklóre a v mytológii. Podnetom mu bola štúdia Miloša Tomčíka *O interpretácii lyrizovanej prózy*, kde Tomčík usúvzťažňuje postavu Vlkolaka so stredoslovenskou rozprávkou *Vlkolak* [porov. P. Dobšínský: *Prostonárodné slovenské povesti*. Zväzok I. Bratislava 1973. *Vlkolak*], pričom naznačuje, že Švantner, okrem námetu z rozprávky v románe využíva aj estetické prostriedky ľudovej rozprávky (Tomčík 1980: 72-73). Šútovec pristupuje k problematike detailnejšie a vysvetľuje, že v tejto rozprávke sa v zámku počas búrky zjavuje vlkolak ako žobrák, resp. ako tulák (Šútovec 1982: 163-164) – a tieto fakty – čas búrky a postava tuláka budú pre nás veľmi dôležité. Keďže sa Šútovec snaží dokázať trojednotu Švantnerovho vlkolaka, nezostáva len pri príklade zo slovenského folklóru, ale ide ďalej a zbiera poznatky, ktoré mu jeho tvrdenie podporia. Preto ďalej spomína mýtus z Ovídiových *Metamorfóz* – o premene krutého kráľa – vojaka Lykaóna na vlkolaka – tento kráľ celý život bojoval a vraždil, Zeus ho odsúdi na osud monštra, ktoré už bude nevyhnutne potrebovať krv na to, aby prežilo (Šútovec 1982: 166), [porov. Ovidius, Publius Naso: *Metamorfózy*. Bratislava 1979, s. 18. Preložil Ignác Šafár]. Tu jeho hypotéze o spätosti vlkolaka s vojakmi a vojenčinou opäť nahráva mytologický fakt, a to priam pôvodný. Lenže Šútovec sa nezastavil a pátral ďalej, objavuje ďalší mýtus – z pol. 1. stor. z Ríma – v Petroniovom *Satiricone*, v kapitole *Hostina u Trimalchiona*, kde sa uvádza rozprávanie prepustenca Nikeronta o tom, ako sa jeden z vojakov jeho niekdajšieho pána premenil na vlka a v tejto podobe napríklad drhol ovce. Tu je z nášho hľadiska podstatná tiež informácia, že na vlka sa mení vojak (Šútovec 1982: 167), [porov. Petronius: *Satiricon*. Praha 1970, s. 48-49]. Ďalším mýtom, ktorý nahráva Šútovcovmu tvrdeniu, je haličský sujet o pôvode vlkolakov, jeho podoba je asi takáto – matka uviazala svojim synom na krk „šnúrkou“, aby nemuseli narukovať – behali po lesoch ako vlci, mali sa vrátiť o pol roka, aby im tie šnúrky odviazala, lenže medzitým zomrela a z nich zostali vlkolaci (Šútovec 1982: 167), [porov. Román, József: *Mýty starého sveta*. BA 1966. Dodatok: Gašpariková, V. – Melicherčík, A.: *Slovanská demonológia*]. Súvzťažnosť vlka (teraz už nie vlkolaka) s vojakmi a vojenčinou potvrdzuje aj fakt, že jedným so symbolov Marsa, rímskeho boha vojny, bol vlk, prízvukuje Šútovec (Šútovec 1982: 170). Či Švantner naozaj tak do detailov poznal tieto mýty a všimol si spojitosti medzi vlkolakmi, vojakmi a búrkami, je polemické. Avšak, Jana Kuzmíková (2000: 73), ktorá sa vo svojej štúdii *František Švantner (V zákulisí naturizmu)*, v časti *Nevesta hól'* minuciózne zaoberá problematikou (nielen) mytologických symbolov v tomto románe, vychádza z knihy *Slovanská mythologie* od Jozefa Růžičku, ktorú, ako sama tvrdí „Švantner vlastnil a nepochybne študoval“ (Kuzmíková 2000: 73). Toto tvrdenie nás môže uistiť v tom, že Švantner sa mytológiou naozaj zaoberal, pričom je vysoko pravdepodobné, že mal prístup k väčšine spomenutých mýtov a na základe svojho poznania, využijúc svoju vlastnú autorskú iniciatívu, mohol vytvoriť „trojpostavu“ vlkolaka, tak, ako ju definuje Šútovec. Ten však nezostal len pri hľadaní nadväznosti na mytológiu, opiera sa priamo o text románu a v ňom zdôrazňuje pasáže, ktoré dokladujú jeho tvrdenie o jednote vojaka a vlka:

1) (Žandári:) ... už pred svitaním museli stúpať, aby prekutali dolinu za tulákom, ktorý sa vraj zdržuje v mojom revíre a každú noc obťažuje slepého mlynára, vymáhajúc od neho peniaze. (Švantner 1973:179)

2) (Lud:) O mlynárovi šírili sa totiž reči po vidieku, že za mladi zapísal sa z lakomstva vlastnou rukou sluhovi pekiel z Kotliska a že (ten) teraz každú noc chodí vymáhať sľub. (...) ba podaktorí i videli neobvyklého veriteľa... keď sa mali s ním stretnúť, premenil sa na vlka a trielil ozlomkrky do hory. (Švantner 1973: 180)

Milan Šútovec teda hovorí: „Na uvedených miestach sa uskutočnilo dekodovanie a formálne nekorektné nastolenie ekvivalentných vzťahov, z ktorých teraz už jasne vidieť, že tulák (tulavý vojak!) je aj sujetovo totožný s postavou ‚z Kotliska‘ (vlkolakom), a tá zas s ‚vlkom‘. Potvrdil sa teda náš východiskový predpoklad, že ide o jednu syntetickú postavu. Zatiaľ sa dá povedať, že sa skladá z antropomorfného a zoomorfného prvku, že má črty delirantnohalucinačnej kreácie a ako taká pochádza z ‚dvoch paradigiem‘ a v tomto rámci z dvoch členov formálne alternatívneho, heterogénneho a heteromorfného radu človek – zviera. Tzv. vlkolak je finálnym produktom.“ (Šútovec 1982: 160-161). Toto vysvetlenie je dostatočné na to, aby sme z neho mohli vychádzať v ďalšej časti.

Je Tavo vlkolakom?

V tejto časti našej práce pristúpime priamo k usúvzťažňovaniu Tava s vlkolakom, a to jednak na základe samotného textu románu, ako aj na základe definícií vlkolaka v štúdii Milana Šútovca. Budeme postupovať tým spôsobom, že najskôr nájdeme súvislosti medzi Tavom a tajomnou beštou z Kotliska, následne medzi Tavom a vojakom a nakoniec medzi Tavom a vlkom. Ak dokážeme súvislosť medzi Tavom a všetkými členmi radu, dôjdeme tak k prepojenosti, ktorú vo svojej schéme predpokladá aj Šútovec a následne bude možné Tava do tejto schémy, na základe akéhosi pravidla vzájomnej súvzťažnosti, dosadiť. Tu by sa mohlo zdať, že našim dosadením pôvodnú koncepciu len doplníme, skutočnosť je však taká, že my ju v konečnom dôsledku nabúrime. Naš zásah by nebol taký markantný, keby sám autor pôvodného syntetického radu netvrdil, že Tavo doň nepatrí. Šútovec totiž na jednom mieste definuje vlkolaka (výsledok radu) ako Liborovho nepriateľa, ktorý je, narozdiel od iných dvoch potenciálnych nepriateľov – Tava a Weinholda – trvalý, nemá anekdotické črty a má nadpozemské schopnosti – dokáže sa rozložiť v priestore. (Šútovec 1982: 232). Toto jeho tvrdenie, že teda Tavo nie je skutočným Liborovým protivníkom a že

protivníkom Libora je vlkolak, nepriamo vylučuje možnosť, že by Tavo mohol byť súčasťou syntézy, v závere ktorej stojí vlkolak. My sa však budeme snažiť toto tvrdenie vyvrátiť a dokázať, že Tavo do tohto radu patriť môže, a to priamo citáciami a interpretáciami textu. Naším cieľom bude teda dosadenie Tava do syntetického radu, pričom ten by vyzeral takto: Tavo – vojak – vlk – vlkolak. Poradie je zámerné, prechádza od najkontaktniejšieho článku (čo sa týka kontaktu s Liborom a so svetom reality, resp. civilizácie) k článku najbizarnejšiemu a najnepriateľnejšiemu, pretože, ak Tavo zastupuje Liborovho dočasného soka v láske, vlkolak je už nielen sokom v láske, ale aj Liborovým nepriateľom ako možno stelesnenie prírody, ktorá tu stojí proti človeku vo svojej najzdivočejšej a najneovládnejšej podobe, zároveň predstavujúca najintenzívnejší kontakt s nereálnym, mýtickým pozadím.

Vychádzame teda z celkovej polarizácie románu, z *nepriateľstva* medzi dvoma stranami. Na jednej strane je Libor, na tej druhej tajomné zviera, ktoré mu znemožňuje nadviazať vzťah so Zunou, pretože Zuna je vraj zvieratú zasnúbená. Libor sa stretáva s chýrmi o tajomnej beštii onedlho po svojom návrate do Prietržín. Poďme si túto beštiu predstaviť priamo z textu románu. Citujeme z pasáže, kedy sa Libor zhovára s bačom a dozvedá sa o temných mocnostiach usídlených v Kotlisku:

Vo vrchoch platia iné zákony ako na doline. A to je stará pravda, že tu našli v hlbokých roklinách ešte bezpečné skrýše všetci nečistí duchovia, ktorých boh pre hriech prekliat a zvrhol zo slávy nebeskej do zemských temníc. [...] Ale tento je najznámejší. V Prietržinách sa o ňom mnoho narozpráva, najmä keď v zime zapadnú cesty snehom a večerami zavrčia kolovraty v priestraných izbách. Azda je sluhom pekiel. Má vlčie oči. Kým bol chlapcom, nerobil škodu a nikto sa ho neľakal. Hrával sa s ostatnými deťmi, ibaže niekedy z pestva zavyl. Ale ako dorástol a začal mládenčiť, dievky od neho bočili, lebo keď s nimi spával po šopoch, z očí mu vraj šľahal plameň, a ani jedna sa preto nechcela vydať za neho. [...] Vtedy prepil všetko, čo mu rodičia nahonobili, ušiel do hôr, zdíval a spriahol sa s vlčicou. [...] Hádzať sa na statok trhal a jedol surové mäso, ale keď mal potom deti, usadil sa na dne Kotliska.. (Švantner 1973: 55-56)

Tento citát bude pre nás v celej svojej šírke ešte dôležitý, ale to až v ďalšej časti. Na začiatku je pre nás podstatné zachytiť atribúty tajomného vlkolaka a takisto si všimnúť jeho údajnú genézu. Ak sa budeme držať citovaného, môžeme sa chytiť bodu, ktorý hovorí, že *Kým bol chlapcom, nerobil škodu a nikto sa ho neľakal. Hrával sa s ostatnými deťmi, ibaže niekedy z pestva zavyl.* (Švantner 1973: 55) – z toho vyplýva, že v jeho prapodstate sa skrývalo zviera, ktoré naplno prepuklo až v čase mládenectva, kedy sa od neho odvracali dievky.

Pri stretnutí s bačom sa ďalej dozvedáme, že predchádzajúcej noci tajomná beštia odlúdila zo salaša ovcu a nechala len kožu:

Baču som zastihol pri robote. Zasál'al ovčiu kožu. [...]

[Libor:] - Budeže večer pečienky!

[bača:] - Bude, kde bude!

[Libor:] - Zdochla?

[bača:] - Musela...

[Libor:] - Nuž?

[...]

[bača:] - Toto už šiesta.

[...]

[Libor:] - Zbojníci? – pýtal som sa.

Narovnal sa, ukázal dlhou rukou na Kotlisko. – Tamten, - vravel a v kolibe pokračoval: [...]. (Švantner 1973: 52-53)

Tu je opäť dôležitý fakt, ktorý sa nám ešte zide, a to, že beštia z Kotliska chodí k bačovi na ovce – to isté sa dozvedáme aj z citovaných „povedačiek“ o vlkolakovi z Kotliska.

Tieto fakty – o pôvode vlkolaka ako chlapca, ktorý sa zvlčil v horách a samotný lov oviec – si teraz skonfrontujeme s úryvkami textu, ktoré popisujú Tava. Na tomto mieste teda začína naše porovnanie Tava s vlkolakom ako členom radu. Ukážeme si, aký je Tavov pôvod a aj jeho súvislosť s ovcami. Nasledujúci citát je z rozhovoru medzi Weinholdom a Liborom, kedy po Tavovom odchode osamejú v krčme a Weinhold sa snaží Libora varovať:

– Mal už do činenia aj s úradmi. Tamhore medzi vrchmi zdíval natoľko, že sa aj medzi ľudmi často pozabudne. (s. 31) Ak Tavo medzi vrchmi zdíval natoľko, že sa pozabudne medzi ľudmi, (podčiarkujeme zdíval natoľko) znamená to, že potenciál pre zdivenie v ňom bol od počiatku, ešte predtým, ako do hôr odišiel – presne ako mládenec z dedinských „povedačiek“. Tu by naše tvrdenie, že Tavo je vlkolak, aj keď nie celkom očividne, mohlo nabrať obrys vierohodnosti, hoci zatiaľ len matný.

Poďme sa ale pozrieť na pasáž, ktorá nám zobrazuje až halucinačne pôsobiacu hostinu u Tava, na ktorej sa stretá Tavo s Liborom. Tavo totiž, po rozduchaní ohňa, privlečie odniekiaľ barana, už stiahnutého z kože a medzi postavami prebehne dialóg:

[Libor:] – Vari máš vlastný salaš? - spýtal som sa ho.

[Tavo:] – Mój otec volakedy mal, ale si ho prechleptal – hu, hu, hu – ja chytám len tie, čo mu vlci rozohnali z krdla.“ (Švantner 1973: 69-70)

Tavo sa ukazuje ako komediant, nič nevysvetľuje, avšak, pripomeňme si, že aj v predchádzajúcom časovom slede udalosti zo salaša zmizla ďalšia ovca (porov. Švantner 1973: 52-53), pričom z nej ostala len koža. Tavov baran prinesený na hostinu už nemá kožu. Tu by sme mohli hovoriť o dôkaze, že medzi Tavom a vlkolakom, ktorý chodí k bačovi na ovce, je nielen súvzťažnosť, ale na tomto mieste by sa dalo hovoriť až o totožnosti. Libor sám, ako rozprávač, sa neskôr na margo hostiny u Tava vyjadří slovami: „..., potom sme zjedli na Pálenici barana z prietržinského salaša, ...“ (Švantner 1973: 81) Ovca bola teda z prietržinského salaša, aj keď nie je Tavov čin nijako explicitne vypovedaný. Ak sa však pozrieme na konštituovanie postáv vlka, vlkolaka a vojaka do jedného syntetického celku, nikdy tu takisto nešlo o explicitné vyjadrenie rozprávačského subjektu k súvzťažnosti medzi rovinami a predsa sa nám Šútovcova koncepcia vidí možná.

Aby sme však nezostali pri dokazovaní len na jednom bode, postúpme k hľadaniu iných dôkazov v samotnom texte románu. Teraz sa pokúsime nájsť v texte dôkazy, ktoré nám potvrdia, alebo aspoň nevyvrátia totožnosť Tava s druhým článkom Šútovcovej schémy, s vojacom, ktorý je Liborovým tajomným sokom v láske. My podotýkame, že sokom v láske je rozhodne aj Tavo, pretože kvôli tajným paktom s mlynárkou – týkajúcich sa vraždy štyroch ruských kniežat – si Tavo namýšľa, že Zuna, ako mlynárkina dcéra, mu prináleží ako odmena za vykonanú službu – a tou bolo pochovanie týchto kniežat. Tajomnému vojakovi Zuna prináleží z nevysvetlených príčin, hoci, tieto príčiny môžeme hľadať v jeho zvlčenosti, ak k nemu pristúpime ako k členovi radu, na konci ktorého je vlkolak. Tu sa vrátíme k tajomným paktom s mlynárom, pretože, ako sme už skôr citovali, *O mlynárovi šírili sa totiž reči po vidieku, že za mladi zapísal sa z lakomstva vlastnou rukou sluhovi pekiel z Kotliska a že [ten] teraz každú noc chodí vymáhať sľub. [...] ba podaktorí i videli neobvyklého veriteľa... keď sa mali s ním stretnúť, premenil sa na vlka a trielil ozlomkrky do hory.* (Švantner 1973: 180) Ako však presvedčivo usúvstážniť Tava s vojacom? Mohli by sme ísť cestou do Tavovej minulosti, o ktorej veľa nevieme a to, čo o sebe on sám prezrádza môže byť, vzhľadom na jeho komediantstvo, zavádzajúce. Vieme však, že cez vojnu slúžil v Haliči v mlyne, kde sa učil mlieť múku z fazule a hrachu a ďalej vieme, že slúžil na lodi, kde sa naučil variť s kuchárom Bimbom. Hoci nikde nie je priamo napísané, že Tavo je vojacom, rozhodne sa v živote kadečomu priučil, pretože, ako si potvrdíme citátom z románu, Tavo má blízko k zbraniam:

[Tavo] Tvrdil, že sa na mňa pamätá ako na železný šesták z vojny, hoci ja o takom ryšavcovi som nikdy neslýchal. Pri prvom stretnutí poprezeral znalecky moju guľovnicu, vyhlásil o nej, že trocha zanáša k ľavému uchu a že nemá na muške pravý strieborný lesk,... (Švantner 1973: 26-27)

Tento citát, samozrejme, takisto, nedokazuje, že Tavo bol vojak, každopádne, v zbraniach sa vyznal. Ale je tu ešte jedna možnosť usúvstážnenia, ba stotožnenia týchto dvoch postáv. K tomu nám prispieva neustále rozprávačovo naznačovanie, že Tavo s vojacom drží. A totiž, v prípade, keď žandári hľadajú vojaka a hľadajú ho u Tava, ten im ukáže iba jeho hrob hore na skale (porov. s. 186). Ďalším dôležitým momentom je, keď Tavo schádza do Kotliska po vlčí koreň, aby zachránil Zuninho postreleného ženicha. Cestou z Kotliska stretáva Libora a zavedie ho k Zune a vojakovi, obaja tak spolu sledujú, ako Zuna vojaka uhryzne do krku a utečie (porov. s. 280-288). Tu nastáva zdanlivý problém, avšak len zdanlivý, pretože, ako teraz dokážeme, fakt, že Tavo môže vidieť vojaka, že Tavo môže dokonca vidieť aj vlka, nevyučuje, že Tava je možné stotožniť s týmito článkami radu. Dôkaz na to nájdeme priamo v texte románu:

... a pokiaľ my môžeme zaujímať naraz len jedno miesto, on môže v tom istom čase niekoľko. Ty ho vidíš tu a inému sa zjaví práve vtedy inde, akoby bol rozložený v celom priestore. Chýr o ňom ide už od pradedov, teda akiste jestvoval pred nimi, možno je tu od večnosti a bude zas do večnosti... (Švantner 1973: 239)

Milan Šútovec (1982: 178-179) tiež cituje túto pasáž, aby nám ukázal, že postava stráca svoje fyzické a rozplýva sa v priestore, my sa však oprieme o tvrdenie, že vlkolak, beštia, môže byť v jednom čase na dvoch rozličných miestach, a tým vyvraciamos možnú tézu, že by Tavo práve pre tieto priame kontakty s postavou vlkolaka vlkolakom byť nemohol.

Tava sme sa už pokúsili stotožniť s vlkolakom a vojacom, pričom máme stále na zreteli aj vzájomnú prepojenosť týchto dvoch „postáv“ a so zreteľom na takisto úzku spojitosť s ostatnými členmi radu, pozrieme sa na vlka a na Tava ako na vlka. Čo by mohlo Tava spájať s vlčou podobou vlkolaka? Azda jeho živočíšnosť, zdôrazňovanie jeho spojitosti s prírodou ako takou. Za všetky opisy ukážeme jeden, ktorý nám potvrdí nielen živočíšnosť, ale aj zvlčenosť Tava.

Ach, bol ohava, keď sa vykrútil z kľbka, v ktorom sa dokotúľal. Stál proti mne a oňuchával ma dôkladne rypákom. Oči a ústa mal ešte z čirej tmy a ostatnú tvár zo sipiacej hmlý. Iba zuby sa mu leskli. Z vlasov mu cechtila voda a smrdel bahnom. (Švantner 1973: 281)

Táto scéna sa odohráva pri Liborovom zostupe do Kotliska, odkiaľ sa vracia Tavo aj s vlčím koreňom. Slová „rypák“ a „bahno“ nám skôr evokujú diviaka než vlka, avšak slová „kľbko“ a „lesnúce sa zuby“ nám nahrávajú k predstave vlka, avšak nie v čistej podobe, ale zasa úzko prepojeného s vlkolakom bizarnej podoby, ktorý predstavuje, ako sme citovali, boschovskú kreáciu. Vzápätí prebehne medzi Tavom a lesníkom nasledovný dialóg:

[Tavo:] - Hu, život má cenu!

[Libor:] - Nie každý.

[Tavo:] - Aj psi! (Švantner 1973: 281-282)

Ak k predchádzajúcemu pridáme Tavovo neustále „hu“, môžeme tak minimálne nevyvrátiť jeho spojitosť s „postavou“ vlka, prípadne aj s chlapcom z dediny, ktorý občas z pestva zavyl.

Ďalším inšpiratívnym podnetom na zaradenie Tava do štruktúry „trojjedinej“ postavy ako do stelesnenia prírodnej sily je, prekvapivo, Tavovo kuchárske umenie. To nás odkazuje ku Kotlisku, hoci, Kotlisko v tomto románe nezastupuje klasický kotol, ale jeho metaforickú podobu „pekelného kotla“. Tu sa ale dostávame ďalej aj v prípade Tavovho určenia, pretože Tavo nie je iba kuchárom, je aj uhliarom, čo nás tiež môže odkázať k metaforickému „pekelnému“ Kotlisku a na základe vybraných pasáží z knihy aj Milan Šútovec pripodobňuje Tava k mytologickým bytostiam. „[...] Tu je Tavo označovaný ako ‚pán‘ a ‚gazda‘ ohňa. [...] Uhliar Tavo je teda epickým ekvivalentom ‚mytického‘ Paroma či Perúna, vládcu bleskov [...] Hromovládny Parom, ktorý je nápodobou Dia Bronta [...] Toto všetko – a ešte všeličo inšie – je obsahom paradigmy, z ktorej sa selektívne buduje postava uhliara Tava: v ‚chráme prírody‘ je pohanským elementom, dokonca najvyšším, vo svete ‚bez boha‘ je Luciferom. Ako Zeus, aj on má však ľudské črty, slabosti a vášne: ba ako takého, tvoria ho práve tie ‚božské‘ ľudské črty, hoci – a to je dôležité – autor mu ponechal aj časť právomoci božstva, ktoré je jeho prototypom.“ (Šútovec 1982: 231). Práve

označenie „Lucifer“ a „Parom“, naznačené v románe a zdôraznené Šútovcom, nás odkazuje na možnú spojitosť medzi Tavom a Kotliskom, a teda aj medzi Tavom a príšerou z Kotliska.

Čo však ešte môže Tava spájať s vlkolakom z Kotliska? Pozrime sa na už odcitovaný príbeh vlkolaka – pôvodne bol tento vlkolak chlapcom, ktorý ale prepil majetok a utiahol sa do hôr. Aký je Tavov príbeh, okrem toho, že jeho minulosť je zastretá, že z jeho rozprávania vieme, že kedysi slúžil ako kuchár v Haliči či na lodi, že napriek tomu si Libora pamätá ako šesták z vojny? Tavo je, ako sa píše v románe, „... ryšavý boh všetkých ožranov“ (Švantner 1973: 25). Možná spojitosť medzi Tavom, bohom ožranov a chlapcom, ktorý prepil majetok a ušiel do hôr, tu teda je.

A našim posledným dôkazom bude už citovaný úryvok z listu Františka Švantnera Ivanovi Kusému, kde sa uvádza, že jedným z možných názvov románu boli Vlkolak a ďalším Tavo. Števíček, ako sme už citovali a odcitujeme znova, tvrdí, že: „názov Vlkolak, ktorý možno jediný implikuje v Neveste hôľ súvislý príbeh, by hypoteticky zodpovedal výseku, jednej novele, napr. z knihy Malka. Bol by to príbeh o tom, ako proti človeku stojí tajomné zviera, meniace sa podľa potreby.“ (Števíček 1971: 132). Ak by názov románu bol Tavo, podľa Števíčka „potom by to bol mýtus o prírodnom človeku, o druhej zmyslovej bytosti, vyrovnávajúcej sa svojou silou samej prírode.“ (Števíček 1971: 132). Ako vidno, na základe našich doterajších záverov, môžeme stotožniť „tajomné zviera“ stojace proti človeku a „prírodného človeka“, a teda Vlkolaka a Tava do jedného celku a nepokladať názvy, o ktorých Švantner uvažoval – Vlkolak a Tavo za ekvivalenty názvov, z ktorých každý zastupuje jeden rozdielny príbeh, ale za ekvivalenty pomenovania jedného jediného príbehu.

Záver

Po dokazovaní môžeme len skonštatovať, že samotný text románu nám poskytuje záchytné body pre naše tvrdenia, avšak zložitá štruktúrovanosť textu nám prácu sťažuje, pretože ponúka množstvo iných interpretácií a možností prisúdiť atribút „vlkolactva“ aj iným postavám. Myslíme si, že našou prácou sme mohli naznačiť nový uhol pohľadu na román, aj keď postava, ktorú sme sa snažili priblížiť, je pre svoju zložitosť a mnohovrstevnosť neuchopiteľná pre akékoľvek striktné interpretačné závery, rovnako, ako to platí aj pre ostatné (podobné) postavy tohto diela. V konečnom dôsledku, dosadením Tava do Šútovcovej schémy sme možno naznačili, že tá, hoci je prepracovaná, nepostihuje celú interpretačnú šírku postavy vlkolaka, ktorú si pre svoje ciele zvolila, a tým pádom je umelá. Jej možným rozšírením sa podľa nášho názoru dá nie dosiahnuť interpretačný cieľ, ale viac sa k nemu priblížiť. Zároveň si uvedomujeme, že dôkazy, ktoré sme poskytli, sú zatiaľ len v stave akéhosi rozšíreného inventára a pre ďalšiu prácu ich treba väčšími rozvinúť.

Zoznam literatúry:

Kuzmíková, Jana (2000), *Nevesta hôľ*. In: *František Švantner (V zákulisí naturizmu)*. Bratislava, VEDA.

Šútovec, Milan (1982), *František Švantner: Nevesta hôľ*. In: *Romány a mýty*. Bratislava, Tatran.

Števíček, Ján (1971), *Osobný aspekt Švantnerovho diela*. In: *Nezbadané prózy*. Bratislava, SPN.

Švantner, František (1973), *Nevesta hôľ*. Bratislava, Tatran.

Tomčík, Miloš (1980), *Príspevok k interpretácii lyrizovanej prózy*. In: *Epické súradnice*. Bratislava, SPN.

Zsófia Vatali

Filozofska fakulteta Univerze Loránd Eötvös, Budimpešta, Madžarska
e-mail: vatalizsocio@gmail.com

Na eni in drugi strani brega

Vpogled v narečno prozo Ferija Lainščka

ABSTRACT: This study presents the Prekmurje dialect as an essential (constitutive) part of the Slovene language which plays an important role in the minority language as well as the dialect literature. This regional standard has literary tradition and bears a national consciousness in both Prekmurje, Slovenia and Porabje, Hungary. Feri Lainšček, a contemporary Slovene writer creates not only in the standard Slovene language but also in the Prekmurje dialect by employing local, ethnic and regional elements in his work. The aim of approach to the reader is to present a unique mood of this region and the importance of dialect insight through the prose of Feri Lainšček, focusing especially on the volume of short stories under the title Srebrni Breg/Srebrni brejg.

Keywords: the Prekmurje dialect, the dialect prose of Prekmurje, Feri Lainšček, Srebrni breg/Srebrni brejg

Uvod

Človek ima posebno sposobnost, in sicer jezikovno sposobnost. Jezik izraža predvsem identiteto posameznika in skupnosti, ima osrednji pomen pri oblikovanju etnične skupine, je heterogen sistem, ki se vedno spreminja, je vedno v gibanju in v uporabi. Več dejavnikov določa oblikovanje, preživetje in stalno spreminjanje nekega jezika. Tu mislim na geografski, družbeni, gospodarski in kulturni položaj govorcev posameznega jezika. Dialekti oziroma narečja so pododdelki jezika, substandardne variacije standardnega jezika, ki so od knjižnega jezika različni jezikovni sistemi – v mnogih primerih – s posebno slovnico, glasoslovjem, leksikologijo in včasih tudi z drugim načinom zapisa. Slovar slovenskega knjižnega jezika pozna pomen, in sicer »od knjižnega jezika različni jezikovni sistem, v katerem se govori na delu narodnega ozemlja«. Po definiciji Draga Unuka (1998: 307) »je narečje relativno stabilna strukturna jezikovna celota, z njim spontano komunicira avtohtono prebivalstvo kakega geografsko zamejenega območja. Je zaključen jezikovni sestav, ki je zadosten govorcem istega narečja, saj z njim uresničujejo (vse) sporazumevalne potrebe na določenem prostoru.« Kljub temu, da je slovenščina eden od najmanjših slovanskih jezikov – govori jo približno dva milijona ljudi – ima raznovrsten in zapleten narečni zemljevid. Razčlenjuje se na približno petdeset dialektov, mnogo krajevnih govorov in sedem narečnih skupin: koroško, štajersko, panonsko, primorsko, gorenjsko, dolensko, rovtarsko (Ramovš 1935). Obravnavano narečje pri Feriju Lainščku je prekmurščina, ki sodi med slovenska narečja v panonski narečni skupini.

V nadaljevanju bo prikazano prekmursko narečje z vidika književnosti, in sicer možnosti povezovanja narečja in književnosti; kaj povezuje slovensko in madžarsko kulturno območje ter zakaj je pomembna narečna književnost.

Prekmurščina

Zaradi zgodovinskih, političnih, gospodarskih in mednarodnih vplivov so se spreminjali narodna sestava prebivalstva, številčno stanje in sorazmerje narodnih skupnosti današnje Republike Slovenije, tako da ozemlje etnično nikoli ni bilo popolnoma enotno. Narodnostni odnosi med Slovenijo in Madžarsko so zelo posebni zato, ker Madžari živijo v Sloveniji kot manjšina, pa tudi Slovenci živijo znotraj meja Madžarske. Prekmurščina je tako specifično narečje slovenskega jezika zaradi tega, ker je pokrajinski jezik, govorijo pa jo znotraj meja več držav; večinoma v Sloveniji in na Madžarskem, na enotnem teritoriju, med rekama Muro in Rabo na približno 1000 km² površine (Lukács 1996: 5), kar ni tako očitno pri drugih slovenskih narečjih. Pokrajino prekmurščine v Sloveniji imenujejo Prekmurje. Leži v vzhodnem delu Slovenije, Porabje pa na Madžarskem. Prekmurščina je poseben dialekt tudi zaradi tega, ker je to jezik slovenske manjšine, ki je ena izmed trinajstih uradnih narodnosti na Madžarskem. Zadnji popis prebivalstva na Madžarskem, ob katerem je slovenska etnična skupina štela 4832 prebivalcev, je bil izveden leta 2001. (Tóth-Vékás 2001)

Razvoj jezika vpliva tudi na spremembe njegovih dialektov. Spremembe jezika in dialektov lahko pregledujemo v okviru sociolingvistike, dialektologije, antropološko-etnografske discipline ter družbene dvojezičnosti in jezikovnih stikov. (Szépe 2001) Preučevanja neke narodnosti se lahko lotimo z različnih vidikov: analiziramo lahko postopke oblikovanja pravic manjšine glede na sedanje evropske trende; kulturne odnose med manjšino in matično državo ter manjšino in državo, v kateri biva; morebitne narodne in etnične konflikte ter njihova preprečevanja in reševanja; prispevek družbe in politike države, v kateri živi manjšina, v prid njenega preživetja in razvoja. Med pravice manjšine sodi uporaba svojega jezika v javnem in zasebnem življenju. Manjšina se ne sme osamiti. Pripadnost posameznika skupini ter narodna, socialna, etnična in družbena identiteta so morda pomembnejše pri vprašanju manjšin, kar se izrazi tudi pri uporabi jezika manjšine, ki ima ne samo simbolično, temveč tudi družbeno, gospodarsko, pravno, kulturno in regionalno vlogo. Ime jezika, ki ga govorijo, je pravzaprav ime naroda, poimenovanje standardiziranega jezika je uveljavljeno za pripadnike naroda, ki živijo v matični državi in izven njenih mej. (Szépe 2001)

V starih časih so Madžari imenovali Prekmurje »Tótság« (Slovenska okroglina), kar pomeni ozemlje, na katerem so bivali Slovani, za katere so uporabljali izraz »Tót«. (Danes se ta izraz uporablja samo za Slovake.) O tem pričajo naselbinska imena, npr. Tótszerdahely v županiji Zala. Predhodnik Porabja in Prekmurja, imenovan Slovenska krajina, je bil pod ogrsko oblastjo do konca prve svetovne vojne. Za drugi del Slovenije, ki je sodil pod Dunaj, je bilo to območje dolga stoletja skorajda neznana pokrajina, saj je bilo do trianonskega mirovnega sporazuma zelo zaprto in osamljeno. Porabski Slovenci imenujejo sebe »Vendi«, vendar ima izraz tradicijo samo v madžarščini. Pri izvoru prekmurščine so se izoblikovala nasprotna stališča – nekateri so dvomili glede pripadnosti prekmurščine slovenskemu jeziku, drugi so dokazovali, da je njen del. (Lukács 1996)

Različni verski, geografski, zgodovinski, politični in gospodarski dejavniki so oblikovali sodobno prekmursko narečje. Poslušalcem in bralcem, ki ne poznajo in ne razumejo niti slovenskega knjižnega jezika niti prekmurskega dialekta, se lahko ob prvem stiku z njima zdi, da se jezika oziroma jezikovni različici razlikujeta tako, kot da bi ne imela skupnih jezikovnih korenin. Prekmursko narečje se od drugih slovenskih narečij razlikuje tudi po mnogih posebnostih, je v stiku z madžarščino in nemščino.

Ta pokrajina ima svojo dolgo književno tradicijo. Delitev književnosti je obravnavala Zinka Zorko (2000: 139) na tak način: »Sodobna prekmurska narečna književnost ohranja pisno tradicijo povezanosti s skupnimi značilnostmi glasoslovja, oblikoslovja in besedja – slovenskega in prevzetega – vseh treh prekmurskih podnarečij in obsega praktičnosporazumevalno, strokovno (nabožno v evangeličanski cerkvi), publicistično in umetnostno funkcijsko zvrst, tako govorjeno kot pisno zvrst, nevezano in vezano mernostno zvrst.« Pri izoblikovanju prekmurske edinstvene književnosti ustvarjajo pisatelji specifično panonsko razpoloženje z uporabo značilnega in posebnega jezika ter prizorišča na severovzhodnem delu Slovenije oziroma na območju levega brega Mure, kjer je regionalizem zelo močen. Zaznana je bližina Madžarske in madžarskega jezika, ki je vezna sponka med slovensko in madžarsko kulturo in preteklostjo.

Lainščkova narečna proza

Feri Lainšček, sodobni prekmurski pisatelj, lahko ga imenujemo tudi pisatelj prekmurskega prostora, je eden najbolj znanih pisateljev in pesnikov v Sloveniji glede na kakovost in količino literarnega delovanja, znan pa je tudi po pisanju v svojem domačem govoru, v prekmurščini. Rodil se je leta 1959 v Dolencih v Prekmurju, sodi v krog pisateljev, rojenih na koncu petdesetih oziroma na začetku šestdesetih let. Lainšček ima pomembno vlogo v slovenski literaturi, njegovo ustvarjanje je žanrsko večplastno: pomemben njegov romaneskni opus, poleg tega pa je avtor številnih besedil za otroke in mladino, dram, lutkovnih in radijskih iger, pesmi in kratke proze. Znan je tudi kot filmski pisatelj in sodelavec, soustvarjalec slovenskih glasbenih skupin in urednik. Za svoja literarna dela je prejel številna priznanja in nagrade.

Njegovo literarno delovanje je značilno tudi z vidika narečne književnosti, saj je njegov literarni prostor Prekmurje, kamor se vedno vrača. Močno se povezuje s panonsko regijo, v kateri se je rodil – ta mu je dala navdih za opise pokrajinskih značilnosti in tipov junaka, za upodobitve zgodb in posebno uporabo jezika, prav tako je njegova avtorska ustvarjalna delavnica. Pisatelj, ki mu je ustvarjanje ne samo poklic, ampak predvsem »način življenja« (Rugelj 2010: 225), zastopa izključno vlogo z bogatim pokrajinskim in narečnim opusom iz tistega kota Slovenije oziroma iz panonskega okolja, ki je zgodovinsko, geografsko in jezikovno posebno. Zavedam se, da bi bilo treba obravnavati vsa Lainščkova dela, saj je mnogostranski avtor, vendar se moram glede na slogovne značilnosti in posebnosti tega prekmurskega pisatelja omejiti na nekaj njegovih del.

Med branjem Lainčkove proze vpogleda lahko bralec v zanimiv svet, ki je nekje na periferiji. V Kovičevi *Poti v Trento* (1994: 230) najdemo citat, in sicer »Slovenija ima na zemljevidu podobo kokoši. Prekmurje je njena glava, Murska Sobota oko in lendavski konec kljun.« Po Szijártóju (2002) so za estetično izoblikovano prikazovanje Prekmurja značilni elementi neshojenost, brezpredmetni strah in občutek nevarnosti in uvrsti Ferija Lainščka v skupino pisateljev, ki sledijo ti tradiciji.

Panonska pokrajina med Muro in Rabo daje prizorišče med drugimi tudi romanom *Peronarji* (1982), *Raza* (1986), *Namesto koga roža cveti* (1991), *Ki jo je meгла prinesla* (1993), *Vankoštanc* (1994), *Petelinji zajtrk* (1999), *Nedotakljivi* (2007), *Ne povej, kaj si sanjala* (2009) in kratkim zgodbam v zbirki *Srebrni breg/Srebrni brejg* (1995).

Romanesko dogajanje *Raze* poteka v Porabju in Prekmurju ob razpadu Avstro-Ogrske monarhije, ob priključevanju Prekmurja Jugoslaviji. Glavni junak išče svojo identiteto, samega sebe, medtem ko se spreminjajo družbeni red, oblast, človeški odnosi in svet v kaotični nemožnosti.

Glavni lik romana *Namesto koga roža cveti* je Halgato, ki je nadarjen violinist romskega rodu. Zgodba predstavlja njegovo usodo in življenje balkanskih Romov. Po tem delu so posneli film *Halgato*, ki je bil Lainščkov prvi korak k »prototipu sodobnega slovenskega filmskega pisatelja« (Rugelj 2010:222) na njegovi filmski poti. Podoben milje oživi v *Nedotakljivih*, ki je *mit o Ciganih*, zgodba o štirih generacijah Romov. Zgodbi romanov *Namesto koga roža cveti* in *Nedotakljivi* se dogajata v Prekmurju, prikažeta neki drugi zaprti svet v zaprtem svetu, in sicer svet Romov v »panonski melanholiji«. Jezik Romov je še bolj zanimiv zaradi tega, ker vsebuje prekmurski dialekt s posebnostmi romskega jezika in narečno obarvane izraze. Pripovedovalec skuša bralcem približati spoznavanje in razumevanje življenjskega načina te etnične skupine, stvarne resničnosti in »cigansko« dušo predvsem z zanimivim pisateljskim videnjem.

Prizorišče dogajanja je nedvomno Prekmurje, čeprav ga Lainšček ne omeji z razvidnimi mejniki najvzhodnejše slovenske pokrajine, v romanu *Ki jo je meгла prinesla*, ki govori o dvojnosti in omahljivosti med mejami: versko in posvetno življenje, urbano in vaško okolje, umik, zaprtost in svoboda, »čisto« in »preklete«, ki so na eni ter na drugi strani »brega« eden nasproti drugega. V tem romanu, v katerem je literarni prostor Prekmurje, je ustvaril antiutopično, mestoma fiktivno, pravljico atmosfero. V drugi Lainščkovi filmski adaptaciji z naslovom *Mokuš* se na platnu pojavi simbolični in metaforični sistem celote romana in dvojnost, ki predstavlja eno in drugo stran »brega«. Fantastična in filozofska zgodba z bogato motiviko prikaže usodo kaplana Jona Urskega, ki ga pošlje oče Jonifacij v Mokuš, v majhno, predcivilizacijsko, temno vas, v močvirje. Izdaja madžarskega prevoda (1996) odpira tudi Madžarom vrata do spoznavanja tega kota slovenske literature. V svetovni književnosti najdemo podobno temo v romanu *Eça de Queiroza* (1961) z naslovom *Greh očeta Amara* – v njem trčijo svetovi podeželja in urbanekega okolja, profanega in svetega ter poti duševnega razvoja. Ádám Bodor, predstavnik sodobne transilvanske madžarske književnosti, je dobil pomembno vlogo v madžarski literaturi z vrhunskim romanom *Onkraj Sinistra* (1992). Reka Mura in Sinistra vstavita zgodbi tudi dejansko v okvir, v katerem je včasih težko določiti, kje so meje med realnostjo in domišljijo.

Pri delitvi umetnostne proze v prekmurskem narečju (Zorko 2000: 139) nastopa tudi zbirka *Srebrni breg /Srebrni brejg*. Feri Lainšček, Milan Vincetič in Milivoj Miki Roš so napisali dvojezično knjigo »v knjižni slovenščini in porabski inačici prekmurskega goriškega govora« kot en delček »leposlovnega programa za porabske in prekmurske Slovence« (Just 2010: 194). Z njihovim delovanjem se uveljavlja misel, da je treba negovati tradicijo.

Zbirka vsebuje enajst kratkih zgodb: štiri Lainščkove, pet Vincetičevih, dve Roševi. Samostojne kratke zgodbe se povezujejo z otroštvom in z doživetjem stvarnosti in resnice v prekmurskem okolju. Pripovedovalci opazujejo svet s svojih zornih kotov, večkrat kot odrasli ljudje z otroškimi očmi. Pri motiviki se lahko ponavljajo pretekli in sodobni elementi, zgodovinski, fantastični ali vsakdanji, vedno pa iz stvarnega življenja, o človeku in skrivnostih človeške duše. Osebe v zbirki so vaški, preprosti ljudje in čudaki (Vendel, Skočided, Hercpub, Tubola), ki se vedno nekako razlikujejo od ostalih ljudi in se jih otroci ponavadi bojijo. Avtorji uprizarjajo preprosto vaško idilo in čeprav se tu in tam pojavi vznemirljiva usoda ali simbolično sklicevanje nanjo, zgodba ni poglobljenega prikazovanja značajev. Pomembno vlogo ima narava, s katero živijo, ter njihove otroške izkušnje, ki so vezane na tamkajšnje prekmursko prizorišče, na katero se nanašajo tudi elementi ljudskega izročila. Razpoloženja in preobrate je mogoče slutiti. Pripovedovalci sočustvujejo z junaki zgodb in nežive stvari približajo bralcem, na primer v Lainščkovi kratki zgodbi *Okni*. (Lainšček-Roš-Vincetič 1995: 8-13) Junaki govorijo v jeziku, ki jim je lasten, v katerega lahko kadarkoli vstopijo in iz kateri lahko izstopijo. Narativno spominjanje se pojavi preko domišljije in domislekov pripovedovalcev.

Jezik zbirke se približuje pogovornemu jeziku; živ, neposreden, naraven. Zanimivost in posebnost skupinske knjige je v tem, da je natisnjena v knjižnem slovenskem in v prekmurskem jeziku, s čimer je knjiga zaokrožena celota, vendar so za tiste, ki živijo daleč od tega jezikovnega okolja, prekmurske vrstice skorajda nerazumljive. Ilustratorsko delo je naredil Fran Mesarič tako, da se da knjigo brati in gledati ne glede na starost.

Naslov je element globalne kohezije besedila. Pri njegovi analizi je treba upoštevati, kako se povezuje z delom, kaj vsebuje, ali ima simboličen pomen in ali se odnos bralca s pojmovanjem naslova med branjem in sprejemanjem literarnega dela spreminja. Kaj je Srebrni breg in njegova okolica? Vincetič v svoji kratki zgodbi z naslovom *Srebrni breg* (Lainšček-Roš-Vincetič 1995: 98-109) prikaže Klarikino zgodbo, v kateri za smrt, za življenje, za usodne trenutke življenja uporablja nekatere motive, med katerimi je tudi Srebrni breg, »kjer pa o Klariki ni bilo ne duha ne suha«. (Lainšček-Roš-Vincetič 1995: 108) Grič Srebrni breg je med najvišjimi vrhovi Prekmurja, dosega nadmorsko višino približno 404 m nadmorske višine, povezuje madžarski Gornji Senik (Felsőszölnök) z Martinjem v Sloveniji in ima simbolično vlogo pri urejanju in naslavljanju zbirke, saj to loči eno od druge strani brega, ki pomeni dva brega reke Mure. Eden od namenov tega literarnega programa se skriva v tem, da naj utrdijo »duhovne mostove med porabsko zamejsko skupnostjo in matično domovino ter pomagajo brisati jezikovne meje« (Just 2010: 194).

Zaključek

Pomembnost narečja pri vprašanju kulturne in etnične identitete je nedvomna. Vloga literarnega ustvarjanja in narečne književnosti se skriva v kulturni in jezikovni praksi posameznega jezika, zlasti v položaju slovenskega jezika, ki se deli na številne dialekte. Tistim ljudjem, ki odrasejo v takšnem jezikovnem okolju, ki je podoben prej predstavljenemu primeru, je prvi/materni jezik pravzaprav narečje, s katerim odraščajo, knjižni jezik pa se le naučijo. Zaradi slovenskih razčlenjenosti je treba negovati narečno pismenost in nastati mora širši pregled narečnih besedil. »Revitalizacija narečja v slovenskem kulturnem prostoru in v kontekstu aktualizacije tradicionalnih literarnih struktur v sodobni slovenski književnosti je povezana s poosamosvojitvenim mehčanjem pozicije slovenskega knjižnega/standardnega jezika kot edinega ustreznega/legitimnega kulturnega in narodotvornega koda.« (Just 2010: 193) Vprašanje je, kako dolgo bodo še obstajale generacije, ki lahko cenijo svoja narečja tudi v okviru literature.

V dvajsetem stoletju je med drugimi tudi Feriju Lainščku uspelo oživiti in ustvariti dela trajne vrednosti v narečni književnosti. Omenjeno kulturno vprašanje mora biti pomembno tudi za Madžare, saj živimo v globaliziranem svetu, v katerem za pretok informacij obstajajo različne variacije medijev, ki omogočajo in pospešujejo med drugimi tudi kulturno sodelovanje.

Menim, da tvori Lainščkova proza delček prekmurske regionalne književnosti. Po mojem mnenju ni nujno, da je literarno delo napisano v prekmurskem narečju. Kot kažejo primeri, je gotovo, če začuti bralec to razpoloženje oziroma regionalnost »slovenske kokošje glave«, ki ga ima ta regija.

Viri in literatura

- Ádám, Bodor (1992), *Szinisztra körzet*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Eça de Queiroz, José Maria (1961), *Amaro atya búne*. Budapest, Magyar Helikon.
- Just, Franci (2010), Izdelano v literarnem laboratoriju Ferija Lainščka po postopku duhovno-pesniške arheologije – Lainščkov narečni opus. In: *Po ravnici navzgor. Literarni opus Ferija Lainščka; Evidence in refleksije*. Murska Sobota, Franc-Franc. 192-200.
- Kovič, Kajetan (1994), *Pot v Trento: prizori iz navadnega življenja Franca M.* Murska Sobota, Pomurska založba.
- Lainšček, Feri – Roš, Milivoj Miki - Vincetič, Milan (1995), *Srebrni breg/Srebrni brejg*. Monošter, Zveza Slovencev na Madžarskem.
- Lainšček, Feri (1982), *Peronarji*. Murska Sobota, Pomurska založba.
- Lainšček, Feri (1986), *Raza*. Ljubljana, Borec.
- Lainšček, Feri (1991), *Namesto koga roža cveti*. Ljubljana, Prešernova družba.
- Lainšček, Feri (1993), *Ki jo je meglja prinesla*. Ljubljana, Prešernova družba.
- Lainšček, Feri (1994), *Vankoštanc*. Murska Sobota, Pomurska založba.
- Lainšček, Feri (1996), *Akit a kód hozott*. Budapest, Seneca.
- Lainšček, Feri (1999), *Petelinji zajtrk*. Murska Sobota, Pomurska založba.
- Lainšček, Feri (2007), *Nedotakljivi. Mit o Ciganih*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Lukács, István (1996), *A vend kérdés: válogatás eszmék és téveszmék bőséges tárházából*. Budapest, Kossics Alapítvány (Košičev sklad).

- Ramovš, Fran (1935), *Historična gramatika slovenskega jezika. VII. Dialekti*. Ljubljana, Učiteljska tiskarna.
- Rugelj, Samo (2010), Feri Lainšček kot prototip sodobnega slovenskega filmskega pisatelja. In: *Po ravnici navzgor. Literarni opus Ferija Lainščka; Evidence in refleksije*. Murska Sobota, Franc-Franc. 222-232.
- Szépe, György (2001), *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Pécs, Iskolakultúra.
- Szűjártó, Imre (2002), Murán innen, Murán túl. Regionalitás a mai szlovén prózában. *Jelenkor-irodalmi és művészeti folyóirat*. 45/2, 210. Na spletu: 27.2.2012
<http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=465>
- Tóth, Ágnes – Vékás, János (2001), *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon. A 2001. népszámlálási adatok rövid összefoglalása*. Budapest, Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Na spletu: 28. 12. 2010
http://www.publikon.hu/application/essay/457_1.pdf
- Unuk, Drago (1997/98), Dialektologija kot jezikoslovna disciplina. *Jezik in slovstvo*. 43/7-8, 307-314.
- Zorko, Zinka (2000), Sodobna prekmurska narečna književnost (jezikovna analiza). In: *Sodobna slovenska narečna poezija; Ciril Kosmač in razvoj povojne slovenske proze/Slovenski slavistični kongres, (Koper, 5-9. oktober 2000)*. Ljubljana, Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 138-150.